

62714

TC
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HİCRÎ I-II. YÜZYILLARDA

HORASAN TARİHİ

(Doktora Tezi)

Recep USLU

İstanbul 1997

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TC
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HİCRÎ I-II. YÜZYILLARDA

HORASAN TARİHİ

(Doktora Tezi)

Recep USLU

Danışman

Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL

İstanbul 1997

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
KISALTMALAR.....	4
GİRİŞ.....	5
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	5
1. Kaynaklar.....	5
2. Araştırmalar.....	15
İSLÂM FETHİHLERİNDEN ÖNCE HORASAN'IN DURUMU.....	18

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN BÖLGESİNİN COĞRAFYASI

1. HORASAN BÖLGESİNİN SINIRI.....	25
2. HORASAN BÖLGESİNİN ŞEHİRLERİ.....	28
a. Nişâbur ve Şehirleri.....	29
b. Herat ve Şehirleri.....	35
c. Merv ve Şehirleri.....	38
d. Belh ve Şehirleri.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

HORASAN'IN FETHİ ve VALİLERİ

1. HORASAN'IN FETHİ.....	48
a. Horasan'ın Kapısı Tâbeseyn'in Fethi.....	50
b. Horasan Fatihleri: Abdullah b. Âmir ve el-Ahnef b. Kays.....	50
ba. Nişâbur'un Fethi.....	53
bb. Herat'ın Fethi.....	53
bc. Beyhak, Nesâ, Ebiverd'in Fethi.....	55
bd. Merv ve Merverrûz'un Fethi.....	55
be. Tûs ve Serahs'ın Fethi.....	56
bf. Belh ve Tohâristan'ın Fethi.....	57
bg. Kârûn ile Savaş.....	59
c. Hz. Ali Dönemi.....	59
d. Muâviye Dönemi.....	60
da. Ziyâd b. Ebîh ve Ceyhun.....	61
db. Horasan Fethinin Tamamlanması.....	63

2. HORASAN VALİLERİ ve FAALİYETLERİ	64
a. Mâverâünnehir Fetihleri: Buhara ve Semerkant.....	64
3. HORASAN'DA ABDULLAH b. HÂZİM ve EMEVÎ HÂKİMİYETİ.....	67
4. HACCÂC, MÜHELLEBİLER ve HORASAN.....	69
5. KUTEYBE b. MÜSLİM.....	71
6. YEZİD b. MÜHELLEB'in HORASAN'DA FAALİYETLERİ.....	74
7. HORASAN'A KEYFÎ TAYİNLER.....	75
8. HİŞAM'IN HORASAN VALİLERİ ve KARIŞIKLIKLAR.....	77
9. SON EMEVÎ VALİSİ NASR b. SEYYÂR.....	83
10. HORASAN ve EBÛ MÜSLİM.....	86
11. HORASAN'DA ABBASÎ HÂKİMİYETİ.....	88
12. HORASAN'DA ABBÂSÎ VALİLERİNİN FAALİYETLERİ.....	91
13. HÂRÛN er-REŞİD ve HORASAN VALİLERİ.....	93
a. Ali B. İsâ'nın Valiliği.....	95
14. el-ME'MÛN ve MERV'İN DÂRÛLMELİK OLMASI.....	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HORASAN'DA İDARE ve İSYANLAR

1. HORASAN'DA İDARE.....	103
a. Valiler.....	104
b. Merzübânlar.....	106
c. Dihkânlar.....	109
d. İspehbedler.....	112
e. Kadılar.....	113
2. HORASAN'DA İSYANLAR.....	117
a. İlk Halifeler ve Emevîler Devrinde İsyanlar.....	117
aa. Abdullah b. Hâzım İsyanı.....	118
ab. Kuteybe b. Müslim İsyanı.....	119
ac. Hâris b. Süreyc İsyanı.....	120
ad. Yahyâ b. Zeyd Horasan'da.....	123
b. Abbâsîler Zamanında İsyanlar.....	124
ba. Bessâm b. İbrâhîm İsyanı.....	124
bb. Ziyâd b. Sâlih'in İsyanı.....	124
bc. Abdülcebbâr b. Abdurrahman'in İsyanı.....	125
bd. Sinbâd ve Cumhûr'un İsyanları.....	125
be. Üstadsis İsyanı.....	126
bf. Hâricî İsyanları.....	127
bg. Ebû'l-Hasîb İsyanı.....	129
bh. Râfi' b. Leys İsyanı.....	130
c. İsyanların Sebepleri.....	132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HORASAN ve SOSYO KÜLTÜREL YAPI

1. ARAPLAR ve HORASAN	134
a. Horasan'a Araplar'ın Yerleştirilmesi.....	134
b. Arap Kabileleri Arasında Sürtüşmeler.....	137
2. TÜRKLER'İN HORASAN'A YERLEŞMELERİ	141
3. HORASANLILAR'IN BAŞKA YERLERE GÖTÜRÜLMELERİ	142
4. HORASAN'IN İMAR DURUMU.....	144
a. Mescidler.....	147
b. Ribatlar	150
c. Yeni Kurulan Yerleşimler ve Bazı Yapılar.....	151
5. HORASAN'IN EKONOMİK DURUMU	153
a. Horasanlılar'ın Geçim Kaynakları	153
aa. Çiftçilik	153
ab. Ticaret.....	154
ac. Madencilik.....	157
ad. İmalât Kâğıt Dokuma, Çömlek.....	158
ae. Hayvancılık.....	160
b. Horasan'dan Elde Edilen Gelir.....	161
c. Darphâneler.....	163
6. HORASAN'DA İRŞAD ve İLİM.....	166
a. Horasan'da İrşad Faaliyetinde Bulunanlar	166
b. Horasan'da İlmin Gelişimi.....	172
ba. Arap Dilcileri ve Şairler	172
bb. Horasan'da Dinî İlimler.....	176
7. HORASAN'DA DİNİ GRUPLAR.....	181
a. Cehmîler.....	182
b. Mürciîler.....	184
c. Hanefîler	186
d. Şîîler, Zeydîler veya Alevîler.....	194
e. Hâricîler.....	197
f. Sûfîler	199
g. Bâtınîler.....	202
h. Horasan'da Sahte Peygamberler	205
SONUÇ.....	214
BİBLİYOGRAFYA	217
HARİTALAR.....	232
İNDEKS.....	236

ÖNSÖZ

Tarihçilik sınırları kestirilemeyen bir olay hakkında hüküm vermek zorunda olmak gibidir. Bunun üstesinden gelmek, böyle bir davaya bakma konumundaki tarihçinin görevidir. "Tarih yazmak tarih yapmak kadar önemlidir", sözünün birçok yönden önemsenmesi gerektiğinde şüphe yoktur.

Tarihin tozlu arşivinde gezinmek ve varlığı çok eskilere dayanan bir şehir ya da bölgenin tanıtımına çalışmak oldukça zor bir iştir. Ancak bu konuda belli bir başarı sağlamak insanlık tarihi açısından son derece önemlidir. Şehir ya da bölge tarihiyle uğraşanların, çok daha geniş bir bakış açısına sahip olmaları gerekmektedir. Zira böyle bir çalışma yapan tarihçi, karşısında, antropolojiden etnolojiye, dinler ve mezhepler tarihinden arkeoloji ve sanat tarihine kadar bir yönüyle genel mânada tarihi ilgilendirmelerine rağmen aslında özel bilgi ve beceri gerektiren türden veriler bulacaktır. Bütün bu ilim dallarının arasından sıyrılıp çıkarak bir bölge tarihi ortaya koymak fevkalâde etraflı ve çok geniş çaplı bir araştırmayı gerektirmektedir.

Sayılan zorluklar dikkate alınarak yapılan bu çalışmanın bilâhare düşünülmesi gereken daha derin araştırmalara başlangıç teşkil etmesi amacıyla konu genel hatlarıyla ele alınmış, İslâm tarihinin başlangıç dönemi hakkında fikir vermesi umulan bir kesit sunulmaya çalışılmıştır.

Türkler'in İslâmiyeti kabul etmesinde ve ardından Anadolunun müslümanlaşmasında son derece mühim bir rol oynamış bulunan Horasan bölgesinin sınırlarını çizebilmek araştırmamızın da kapsamını belirleyeceği için üzerinde önemle durulması gerekli bir mesele olarak görünmektedir. Bu sebeple çalışmamızın başlangıç noktasını bu husus oluşturmuştur.

Yapılan araştırmalar sırasında, bölgenin siyasi tarihi üzerinde, içinde akademik olanların da bulunduğu bir çok çalışmanın yapılmış olduğunun görölmesi bizi, hemen hemen kayda değer hiçbir ilmi eser ya da makalenin bulunmadığı kúltür tarihi mevzuunda daha önemle durmaya sevketmiştir. Ancak hemen belirtilmelidir ki bölgenin Emeviler ve Abbâsiler tarafından fethedilmiş olması dolayısıyla elde edilen bilgi ve bulguların bu iki hâkim unsurun etkisinden arınmış olarak tesbit edilebileceğini düşünmek imkânsız gibidir. Zira bir bölgeyi fetheden hâkim güçler orada kendi kúltürel malzemelerini yaymakta ve halka kabullendirmektedirler ki bunun sosyolojik bir gerçek olduğunda şüphesiz yoktur.

Bir toplumun kúltür tarihini araştırırken onun etnik yapısının tesbit edilmiş olması kökenlere inme imkânı vereceği için önemsenmelidir. Bu sebep, Horasanlılar'ın hangi ırka mensup olduklarının araştırılmasını zaruri kılmıştır.

Çalışmamız giriş, dört bölüm, bir sonuç ve bibliyografyadan oluşmaktadır. Kaynak ve araştırmaların tanıtıldığı, bölgenin İslâm fethinden önceki durumunun ele alındığı girişten sonra Horasan'ın coğrafî yapısının incelendiği birinci bölüm gelmektedir. Bölgenin müslümanların eline geçmesi ve bu tarihten itibaren burada valilik yapan kişilerle dönemlerinin araştırıldığı ikinci bölümden sonra Horasan'ın idarî yapısı ve karşılaştığı isyanların anlatıldığı üçüncü bölüm gelmekte, onu sosyokúltürel yapının tahlil edildiği son bölüm takip etmekte ve tez, varılan sonuçların kısaca belirtildiği sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

Bibliyografyada kullanılan eserlerin değişik ilim dallarına ait kaynaklardan teşekkül etmesi, tez konusunun kapsam itibariyle çok geniş olmasındandır. Yalnız bir kere kullandığımız eserlere zaten kabarık olan listenin daha da şişmemesi için bibliyografyada tekrar yer vermedik. Eserleri müellif soyadına ve ünvanlarına göre alfabetik sıraya koyduğumuz bibliyografyada yazarların vefat tarihlerini kaydetmek suretiyle kaynakların kronolojik olarak da düşünülmesine imkân tanıdık. Gerek bibliyografyada gerekse metin içerisinde kullandığımız kısaltmaları bir liste halinde tezin baş tarafına ekledik.

Araştırmanın yönetimini üstlenen ve her safhada ilgi ve alâkasını esirgemeyen, bilgisinden istifade ettiğim kıymetli hocam Çorum İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin Algül başta olmak üzere değişik safhalarda kendilerine müracaat ederek her seferinde tecrübelerinden yararlandığım değerli ilim adamları Prof. Dr. Mustafa Fayda, Prof. Dr. Osman Çetin, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, Doç. A. Lutfi Kazancı ve Prof. Dr. Mehmet İpşirli'ye, kaynakların büyük bir kısmını hazır bulduğum TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesini oluşturanlara ve personeline, tezimin yazımında yardım lutfunda bulunan arkadaşlarıma teşekkür etmeyi yerine getirilmesi gerekli bir borç olarak düşünmekteyim.

Recep USLU

İstanbul 1997



KISALTMALAR

AÜ= Ankara Üniversitesi

a.mlf.= aynı müellif

b.= Arapça oğul anlamında bin

bk.= bakınız

c.= cilt

DİA= Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

El² = Encyclopedia of Islam: New edition

Elr.= Encyclopedia of Iranica

*GAL Suppl.= C. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur
Supplemanband*

h.= hicrî

hş.= hicrî şemsî

H.z.= Hazreti

İA= İslâm Ansiklopedisi

İng.= İngilizce

M.= Muhammed (müslüman isimlerinde)

m.= milâdî

md.= maddesi

MÖ= Milâttan önce

MÜ = Marmara Üniversitesi

MS= Milâttan sonra

nşr.= tahkik veya neşreden

ö.= ölüm tarihi

s.= sayfa

s. nşr.= sadeleştirilerek neşir

sy.= sayı

thk.= tahkik

trc.= tercüme eden

ts.= tarihsiz

tsh.= tashih

v.dğr.= ve diğerleri

vd.= ve devamı

yakl.= yaklaşık

yy.= yüzyıl

GİRİŞ

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

1. Kaynaklar

İslâm orduları Horasan bölgesini çok erken devirlerde fethetmeye başladılar. Fâris'in fethinden sonra girdikleri bu topraklarda ilerleyerek bölge fetihlerini kısa sürede tamamladılar ve Mâverâünnehir'e kadar gittiler. Bu konuda bir hayli bilginin var olduğunu gördüğümüz ve faydalandığımız bilgi kaynaklarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Bölge Tarihleri: Horasan'la ilgili ilk bilgileri toplayan kişinin emir Hafs b. Mansûr el-Mervezî olduğunu tesbit ettik. Bu zat Hârûn er-Reşîd'in Horasan valisi Ali b. İsmâ'nın oğlu Yahyâ'nın babasına vekillik yaptığı zaman yanında idi. 180 (796) senesi başlarında Horasan'a gelmiş ve on yıl Horasan'da kalmıştı. *Harâcu Horasan* adlı bir kitap yazan bu zatın eseri günümüze ulaşmamıştır. Bu kitaptan ilk defa Gerdîzî bahsetmiştir.¹

Horasan'ın fethiyle ilgili kitap yazarlardan biri de Ebû'l-Hasan el-Medâinî'dir (ö. 225/839). *Târîhu Fütûhi Horasan* veya sadece *Fütûhu Horasan* adlı bu eser kayıptır.² Onun rivayetleri, Belâzürî, Halîfe b. Hayyât ve Taberî gibi tarihçilerin eserlerinde yaptıkları nakillerden öğrenilebilmektedir. Teym kabilesinin mevlâsı olan Ebû Ubeydullah b. Ma'mer et-Teymî'nin (ö. 210/825) *Kitâbu Horâsân* adlı eseri de kayıptır.³ İbnü'n-Nedîm'de kayıtlı el-Heysen b. Adî'nin (ö. 207/822) *Kitâbü't-Târîhi'l-Acem ve Benî Ümeyye, Kitâbü Nüzulî'l-Arab bi-Horasan ve's-Sevâd ve Kitâbu Ümerâi Horasan ve'l-Yemen*; Ebû'l-

¹ Gerdîzî (ö. 444/1053) Abdülhay b. Dahhak, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Kabil 1347, s. 131

² İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1350 hş./1971, s. 115

³ İbnü'n-Nedîm, 59

Kasım Abdullah b. Ahmed el-Belhî'nin (ö. 317/929) *Mehâsinü Horasan*; Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'nin (ö. 322/934) *Fezâilu Horasan* adlı eserleri de kayıptır.⁴ İbnü'n-Nedîm'den başka İbn Sa'd, Belâzürî, Ya'kübî, Taberî, Dîneverî, İbn A'sem el-Kûfî gibi tarihçiler bu eserlerden istifade etmişler ve nakillerde bulunmuşlardır. Yine İbnü'n-Nedîm'in görüp okudum diye haber verdiği Horasanlı biri tarafından yazılan *Ahbâru Horasan. fi'l-kadîm* adlı eseriyle⁵ en-sâb ve ahbâr ravilerinden Selmeveyh b. Sâlih el-Leysî'nin *Fütûhu Horasan* adlı eseri de kayıptır.⁶

Yine Horasan tarihi ile ilgili eserlerden biri Ali es-Selâmî'nin *et-Târîhu fi ahbâri vulâti Horasan*'ıdır. 344(955) yılında kaleme alınan bu eser de günümüze gelmemiştir. Kâtib Çelebi bu eserin müellifini Ebü'l-Hüseyin es-Selâmî Muhammed b. Abdullah (ö. 393/1002-1003) ve eserinin adını *Târîhu vulâti'l-Horâsân* şeklinde kaydeder.⁷ Bu eseri Gerdîzî, İbn Funduk el-Beyhâkî, İbn Hallikân, İbnü'l-Esîr, Yâfî gibi müellifler kaynak olarak kullanmışlardır.⁸

Kâtib Çelebi eserinde Ebîverdf, Hâkim en-Nisâbûrî, Abbas b. Mus'ab'ın *Târîhu Horasan* adlı eserlerinden söz ederse de gerçekte bunların bu adı taşımadıkları ve aşağıda, şehir tarihleri başlığı altında bahsedilecek eserler oldukları anlaşılmaktadır.⁹

Genel Tarihler: Tarihin aydınlanmasında arşiv belgelerinin önemi büyüktür. Horasan tarihiyle alakalı dönemin arşiv belgelerini yine tarih kitaplarındaki nakillerde buluyoruz. Çünkü tarih boyunca meydana gelen isyanlarda sık sık arşiv belgeleri yakılarak yok edildiğinden o döneme ait elimizde doğ-

⁴ İbnü'n-Nedîm, 58, 112, 219

⁵ İbnü'n-Nedîm, 408

⁶ İbnü'n-Nedîm, 120, 320. Bu ilk devirde yazılan bölge tarihlerini sıralayan araştırmalardan biri de Rosenthal'in eseridir. bk. Rosenthal, F., *A History of Muslim Historiography: İlmü't-tarih inde'l-müslimîn* (trc. Sâlih Ahmed), Bağdad 1963, s. 629-630

⁷ Kâtib Çelebi (ö. 385/995), *Keşfü'z-zûnûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafettin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43, I, 292; Brockelmann, C., *GAL Supplement*, I-III, Leiden 1943-49, I, 571; Krachkovski, I. I., *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfi* (trc. Selahaddin Osman Hâşim), Kahire 1965, s. 258

⁸ Krachkovski, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfi*, s. 164, 168

⁹ Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 292; Kâtib Çelebi gibi Horasan ile ilgili kaynakları sıralayan Brockelmann'ın GAL'i ve Sezgin'in GAS'ı (I, 351-354) dışında bazı bibliyografik eserler: Rosenthal, F., *A History of Muslim Historiography: İlmü't-târîh inde'l-müslimîn* (trc. Salih Ahmed el-Ali), Bağdad 1963, s. 639, 644, 652, 653; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-müerrihûn*, Beyrut 1983, II, 28-36; Pearson, J. D., *A Bibliography of the Pre-Islamic Persia*, London 1985; Gulâm Rıza Verahram, *Menâbi-i Târîh-i İrân der Devrân-ı İslâmî*, Tahran 1992, s. 15-28; Bregel, Y., *Bibliography of Islamic Central Asia*, I-III, Indiana 1995, tür. yer, özellikle, III, 1856 vd.; Mahyâr Nevvâbî, *Kitabşinâsi-yi İrân*, I-VII, Tahran 1366 hş.; Karal, Enver Ziya, *The Bibliography of the Turkish Studies on Central Asia 1928-1981* (journal of Central Asia, V/1-2, 1982 içinde)

rudan doğruya herhangi bir arşiv belgesi bulunmamaktadır. Abbasîler'den el-Emîn ile el-Me'mûn arasında meydana gelen taht mücadelesinde arşiv belgelerinin imha edildiği Hilâl es-Sâbî açıkça ifade eder.¹⁰ Yakılarak yok edilen bu belgeler arasında değişik zamanlara ait birçok antlaşma, ferman, eman ve çeşitli belgeler yer alıyordu. Gibb'in de işaret ettiği gibi kaybolmadan önce arşiv belgelerinden bir çoğunu zamanında görerek nakiller yapan İslâm tarihi kaynakları Horasan'la ilgili pek çok malzemeyi aktarmaktadırlar.¹¹ İslâm tarihlerinde yer alan siyasî belgeler tekrar kitap haline getirilerek yayımlanmıştır.¹²

Konumuzla ilgili bilgiler veren genel tarihlerin içinde en önemlisi Belâzürî'nin (ö. 284/892) *Fütûhu'l-büldân*'ıdır. Medâinî ve diğer bazı tarihçilerin rivayetlerine yer veren Belâzürî eserinde, Horasan bölgesinin fethini ayrıntılı olarak vermemekle beraber fetihler konusunda en derli toplu kaynak eserdir. Bu sebeple tezimizde temel kaynak olarak bu eseri kullandık.¹³ Belâzürî'de zaman zaman ifade edilmeyen tarihler için daha muhtasar bir eser olan Halîfe b. Hayyât'ın *et-Târîh*'ini ve *et-Tabakât*'ını göz önünde bulunduk.¹⁴

Abbâsiler zamanında inşâ divanında görevli kâtiplerden olup Horasan'da Tâhirîler'in yanında bulunan, değişik bölgeleri dolaşan Ahmed b. İshak el-Ya'kûbî'nin (ö. 282/895) *et-Târîh*'inde Horasan bölgesi valileriyle ilgili naklettiği hususlar Belâzürî'nin verdiği bilgileri tamamlar niteliktedir.¹⁵

Taberî'nin (ö. 310/922) tarihinde Orta Asya fetihleriyle alâkalı bir hayli rivayet yer almaktadır. Büyük bir çoğunluğu Medâinî'ye dayanan rivayetler içinde en itimatsız bilgilerin Seyf b. Ömer tarafından verilmekte olduğunu

¹⁰ es-Sâbî (ö.384/994) İbrahim b. Hilâl, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, Beyrut 1986, s. 29

¹¹ Gibb, H.A.R., *Orta Asyada Arap Fıtuhatı* (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 11-12. Ancak kaynaklar Horasan bölgesi fethiyle ilgili zengin bilgiler vermekle birlikte kültür tarihini aydınlatmaktan uzaktır.

¹² Hamîdullah, Muhammed, *Mecmuatü'l-vesâiki's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985 (5.baskı.) Bu eser Hz. Peygamber ve dört halife dönemini ihtiva eder. Tarihi vesikaları değerlendirirken Seyf b. Ömer'in rivayetlerinden bazılarına yer vermemiştir. Konumuzla ilgili Hz. Ömer'in Ahnef'e gönderildiğini rivayet ettiği mektup gibi: Hammâde, M. Mâhir, *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye*, Beyrut 1403/1983, I-III. seriler Emevîler'den Abbasîler'e kadar olan kısmı kapsamaktadır.

¹³ Belâzürî (ö. 279/892) Ahmed b. Yahya, *Fütûhü'l-büldân* (nşr. Rıdvan M. Rıdvan), Beyrut 1398/1978. Bu eser Mustafa Fayda tarafından tercüme edilmiştir (Ankara 1987). Hayatı için bk. Fayda, M. "Blâzürî", DİA, V, 392

¹⁴ Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Ömeri), I-II, (baskı yeri yok. Dimaşk), 1985 (Mektebetü'l-camia): a.mlf., *et-Tabakât* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1966

¹⁵ Ya'kûbî (ö.292/905) Ahmed b. İshak, *et-Târîh*, I-II, Beyrut, ts. (Dârü's-Sâdir)

gözden uzak tutmadık.¹⁶ Taberî'de râvi olarak isimleri geçen ve zaman zaman Horasan'la ilgili bilgiler veren Beşşâr et-Türkî, Târhân er-Râvî, Sabbâh el-Hâkân gibi Türk asıllı tarihçilerin eserlerinin varlığı tam olarak belli değildir, varsa da günümüze gelmemiştir.¹⁷

Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk Gerdîzî'nin 442 (1050-51) yılında kaleme aldığı *Zeynü'l-ahbâr* adlı Farsça eserinin konusu Horasan'dır. Müellif bu eserinde İran tarihini en eski dönemden başlayarak tabaka tabaka ele alıp inceler. Keyânîler, Sâsânîler, İslâm halifeleri devrindeki Horasan'ı ve idarecileri hakkında kısa bilgiler verir. Eserde ayrıca takvim çeşitleri, bayramlar, kavimlerin nesepleri hakkında bilgiler yer almaktadır (s. 206-299).¹⁸ Eser bu yönüyle bir kültür tarihi mahiyetindedir.

İbn A'sem el-Kûfî (ö. 314/926) *el-Fütûh* adlı eserinde zaman zaman farklı bilgiler vermektedir.¹⁹ Özellikle Semerkant ve Buhara fetihleri hakkında naklettiği bilgiler dikkat çekicidir.

Muahhar kaynaklardan İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil fi't-târih* 'i Taberî'nin verdiği bilgilerden daha kısa olmakla beraber diğer tarih kitaplarını da değerlendirdiği için önemlidir.²⁰ Ancak Taberî'de olduğu gibi bu eserde de Abbâsîlerin kuruluşundan itibaren Horasan'la ilgili bilgiler zayıflamaktadır. Diğer muahhar eserlerden İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'sinden ve Nüveyrî'nin (ö. 736/1335) *Nihâyetü'l-ereb*²¹ adlı eserinden çalışmalarımız esnasında faydalandık.

Şehir Tarihleri: Horasan bölgesinin şehirleri hakkında tarih yazımına Tâhîrîler zamanında başlandığını görüyoruz. Kâtib Çelebi daha sonraki dönemlerde kaleme alınan çeşitli kaynakların kullandığı şehir tarihlerini derli

¹⁶ Taberî (ö. 310/923) Muhammed b. Cerir, *Târîhü'r-rûsûl ve'l-mülûk* (nşr. M. Ebû'l-Fadl), I-IX, Beyrut 1397/1967; Taberî'deki Seyf rivayetleri hakkında Welhausen durmuştur. Taberî'nin kaynakları hakkında çeşitli değerlendirmeler için bk. İmadüddin Halil, *İslam Tarihi*, İstanbul 1985, s. 71, 135, 152

¹⁷ Taberî, VI, 52: VIII, 81, 96, 232, 299

¹⁸ Gerdîzî (ö. 444/1053) Abdülhay b. Dahhak, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Kabil 1347

¹⁹ İbn A'sem el-Kûfî (ö. 314/926), *el-Fütûh*, I-VIII, Beyrut 1406/1986

²⁰ İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232) Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târih*, I-XIII, Beyrut 1399/1979

²¹ İbn Kesîr (ö. 774/1372-73), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Kahire 1351-58'den ofset Beyrut 1401/1981; Nüveyrî (ö. 733/1332-33), *Nihâyetü'l-ereb*, I-XXVII, Kahire 1395/1975. Nüveyrî'nin tarihi kronolojide titiz olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Âmir'in Kays'ı vekil bırakması h. 40, Ubeydullahın azlını h. 59 senesinde anlatması gibi. XX, 293, 363

toplu zikretmiştir. *Keşfü'z-zunûn*'la birlikte diğer kaynaklarda adlarına rastladığımız şehir tarihleri şunlardır:

a. Nişâbur Tarihleri: Nişâbur'da doğup 359'da (970) burada kadılık yapmış muhaddis Ebû Abdullah M. b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri'nin (ö. 405/1014-15) *Târîhu Nişâbûr* adlı eserinin on iki cilt olduğunu İbn Fundûk belirtir.²² Kureşî, Sübkî ve Zehebî'nin kaynak olarak kullandıkları bu eser günümüze ulaşmamıştır. Zehebî'nin bir anekdotundan, Hâkim'in çağdaşı M. b. M. b. Ya'kub el-Haccâcî'nin (ö. 368/978-79) *Târîhu'n-Nisâbüriyyîn* adlı eserini kullandığı anlaşılmaktadır.²³ Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî 518'de (1124) pek çok esere kaynaklık eden Hâkim'in bu çalışmasına *es-Siyâk* adında bir zeyl yazmıştır.²⁴ h. IV. yy.ın sonu ile V.yy içinde yaşayan kişilerin biyografilerinin yer aldığı bu eser günümüze ulaşmış, ancak İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243) tarafından yapılmış muhtasarı *el-Müntehâb*'i basılmıştır.²⁵ Zehebî'nin Hâkim'in yukarıda geçen Nişâpur tarihini *Muhtasaru Târîhi'l-Hâkim* adıyla ihtisar ettiği ifade edilirse de bu esere rastlanamamıştır. Ancak Hâkim'in eserini Farsça özetleyen el-Halîfetü'n-Nisâbüri lakabıyla meşhur Ahmed b. Muhammed'in eserinden yararlanılmıştır.²⁶ Ebû'l-Kâsım M. b. Ali el-Ka'bî'nin Nişâpurla ilgili bir tarih yazdığından kaynaklarda bahsedilmektedir. İbn Funduk bu kitabı Nişâbur'da Ukayl Mescidi Kütüphanesinde gördüğünü belirtir.²⁷ Bunlardan başka Ebû'l-Hasan Ali b. Zekerîyyâ en-Nisâbüri'nin 900 (1494-95) senelerinde yazdığı Nişâbur tarihi de henüz bulunamamıştır.²⁸

b. Merv Tarihleri: Zehebî, Abdullah b. el-Mübârek'in hayatından bahsederken h. III. yy. başlarında yaşamış el-Abbâs b. Mus'ab'ın *Târîhu Merv* adlı eserinden bilgiler aktarır.²⁹ Sübkî *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* adlı eserinde, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. M. es-Sem'ânî'nin (ö. 561/1166-67) Merv tarihiyle ilgili muh-

²² Sübkî, *et-Tabakât*, IV, 163; İbn Fundûk, 21

²³ Zehebî (ö. 748/1348) Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1405/1985, XVI, 240

²⁴ Sübkî, *et-Tabakât*, VII, 172; Bu konuda bilgi için bk. Rosenthal, *İlmü't-târîh*, 652

²⁵ İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö.641/1243), *el-Müntehâb mine's-Siyâk* (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1982

²⁶ Ahmed b. Muhammed el-Halîfetü'n-Nisabûri, *Târîh-i Nişâbur: Telhîs* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1339 hş.

²⁷ Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 308; İbn Funduk, 21

²⁸ Bağdâdî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafettin Yalıtıkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43, I, 218

²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VIII, 381

temelen yirmi ciltlik bir eserinden bahseder.³⁰ Ancak Kâtib Çelebi'ye göre Sem'ânî bu çalışmasını tamamlayamamıştır. Ahmed b. Seyyâr b. Eyyûb'un (ö. 268/881-82), Ebû M. Abdülcebbâr b. M. et-Taberî'nin (ö. 553/1158),³¹ Bedrüddin İbn Ferhun'un (ö. 769/1367-68), M. b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415), İbn Ebî Ma'den'in (ö. ?) *Târîhu Merv*,³² Ebü'l-Fadl M. b. Abdullah es-Sahtiyânî'nin (ö. 369/978-79) *Târîhu'l-Merâveze* adlı eserlerinden kaynaklarda bahsedilir.³³

c. Herat Tarihleri: Kâtib Çelebi'nin genelleştirerek *Tevârîhu Herât* adını taşıyan eser yazarlardan zikrettikleri şunlardır: Ebû İshak Ahmed b. M. b. Yûsuf el-Bezzâr (ö. 234/848-49), muhaddis Dârekutnî'nin güvenilir bulmadığı³⁴ Ahmed b. M. b. Yâsin (Saîd) el-Haddâd el-Herevî (ö. ?), İsâ b. Abdullah el-Herevî (ö. ?), Ebû Nasr Abdurrahman b. Abdilcebbâr el-Kaysî (ö. 549/1155),³⁵ Sıkatüddin Abdurrahman el-Fâmî.³⁶

Muahhar yazarlardan Abdurrahman el-Câmî'nin (ö. 898/1492-93) *en-Nefehât*'ı ile Muînüddin Muhammed el-İsfizârî'nin 892 (1487) yılında yazdığı *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi medîneti Herat* adlı eserinde ilk dönemle ilgili bilgiler azdır.³⁷

d. Belh Tarihleri: Hadis âlimi M. b. Ukayl el-Belhî'nin (ö. 316/928) ve Ebü'l-Kasım Ali b. Mahmûd el-Ka'bî'nin (ö. ?) *Târîhu Belh* adlı eserleri kayıptır.³⁸ Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'nin (ö. 322/934) *Fezâilü Belh* adlı eseri bölge tarihleri kısmında geçen *Fezâilü Horasan* ile aynı olmalıdır.³⁹ İbrâhim

³⁰ es-Sübki (ö. 771/1370) Amr b. Osman, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye* (nşr. Mahmûd M. et-Tanahî-Abdülfettah el-Hulv), Kahire 1383-96/1964-76, VII, 182; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XX, 460; Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 303

³¹ Ahmed b. Seyyâr'ın kitabından Zehebî nakillerde bulunur. bk. *Siyeru a'lâm*, VI, 53; XII, 434, 610; bu konuda bilgi için bk. Rosenthal, *İlmü't-târîh*, 644

³² İbn Funduk el-Beyhakî (ö. 470/1077) Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhak* (tsh. Ahmed Behmeryâr, nşr. M. b. Abdüvehhâb Kazvînî), Tahran 1361 hş., s. 21; Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 303

³³ Bu konuda bilgi için bk. Rosenthal, *İlmü't-târîh*, 644

³⁴ Zehebî (ö. 748/1348) Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1405/1985, XV, 339

³⁵ Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 571; Rosenthal, *İlmü't-târîh*, 652

³⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XVI, 183; XX, 298; Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 309-310; Şemsüddin, Ahmed, *Fehârisü a'lâmi Keşfi'z-zunûn*, Beyrut 1993, s. 212; İsfizârî bahsi geçen eserle Haddâd'ın eserinden nakillerde bulunur. İsfizârî (ö. 915/ 1509) Muînüddin Muhammed b. Abdillâh, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi medîneti Herât* (nşr. M. kâzım), Tahran 1338 hş., I, 87

³⁷ Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 309-310; İsfizârî, *Ravzât*, I, 378-382

³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 289

³⁹ Zirikî, Hayrüddin, *el-A'lâm* (nşr. Zühayr Fethullah), I-VIII, Beyrut 1984, I, 134; Ebû Zeyd'in bu eserini Hâfız-ı Ebrû'nun Farsça'ya (bk. DİA, VIII, 61), daha sonra bu çevirinin de Şirvanlı Yahyâ tarafından *Mesâlikü'l-memâlik* adıyla Türkçe'ye çevrildiği, bu nüshanın Manisa Muradiye Kütüphanesinde görüldüğü rastladığımız kayıtlardandır (Bursalı Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1975, III, 98, 99). Kayıp olan bu eserde İslâmî dönemin ilk harita çizeri olduğu bilinir. Günümüzde

b. Ahmed el-Müstemlî'nin (ö. 376/986-87) *el-Mu'cemü'l-kebîr fî ulemâi Belh*; Yûnus b. Tâhir el-Belhî'nin (ö. 411/1020-21) *el-Behce* ; Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Belhî'nin (ö. 295/907-908) *Târîhu Belh* isimli kitabına rastlanamamıştır.⁴⁰ İbn Dâvûd el-Belhî'nin (ö. 610/1213-14) *Fezâilü Belh* adlı eserinin Farsça çevirisi ile Müderris'in *Meşâyihu Belh* 'inden istifade edilmiştir.⁴¹

Horasan'ın bu önemli dört merkezinin dışında Ebü'l-Muzaffer M. b. Ahmed el-Ebîverdî'nin (ö. 507/1113) *Târîhu Ebîverd ve Nesâ*; Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. M. el-Mustağfirî'nin (ö.?) *Târîhu Nesef ve Keş* adlı eserlerini yine Kâtib Çelebi'den öğreniyoruz.⁴² Bu eserin adı *el-Münâfere beyne Keş ve Nesef* şeklinde de tesbit edilmiştir.⁴³ İbn Funduk olarak da bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1169-70) Beyhak şehriyle alâkalı bir kitap yazmış ve istifade ettiği kaynakları belirtmiştir.⁴⁴ Bunlar Kâtib Çelebi'nin bahsettiği eserlerden farklılık arzetmemektedir. Mâverâünnehir şehirlerinden Buhara üzerine tarih yazan Nerşâhî'den de yararlandık.⁴⁵

Kültür Tarihleri: Bu konuda ilk ele aldığımız İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eseridir.⁴⁶ Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eseri bir kültür tarihi olmakla beraber biz onda araştırma alanımızla ilgili detaylı bilgi bulamadık.

Kültür tarihinde pek çok konuyu aydınlatan Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî genç yaşlarda İran'ı dolaşmış, 305 (915) yılında İstahr'da bulunduktan sonra Hindistan'da Multan, Saymur ve Seylan'a gitmiştir. Oradan Çin denizinde tüccarlarla birlikte yolculuk yapmış, dönüşünde Zengibar ve Uman'a uğramış,

Kartografî denen haritacılıkta bir ekol olduğu söylenir. bk. *Buhûsü'l-mu'temiri'l-coğrâfiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel*, Riyad 1404/1984, III, 239, 244, 291

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâm*. XIII, 529

⁴¹ İbn Dâvûd el-Belhî (ö. 610/1213) Abdullah b. Ömer, *Fezâil-i Belh* (Arapça'dan Farsça'ya trc. Abdullah Muhammed Hüseyinî), Tahran 1350; el-Müderris, M. Mahrûs, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, Bağdad 1367/1977

⁴² Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 281, 308; İbn Funduk, 21

⁴³ Rosenthal, *İlmü't-târîh*, 639

⁴⁴ İbn Funduk el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak* (tsh. Ahmed Behmeryâr, nşr. M. b. Abdülvehhab Kazvîni), Tahran 1361 hş., s. 21. Beyhak şehri hakkında Ali b. Ebi Sâlih el-Hârî *Târîh-i Beyhak* adında bir esere başlamış fakat tamamlamadan ölmüştür. İbn Funduk bu eserden istifade etmiştir. İbn Funduk eserinde Beyhak'ı her yönüyle ele almıştır. Tarihin önemi ve şehir tarihçiliği konusunda bir girişle başladığı eserinde Beyhak'a hâkim olanlar ve şehirde oturan sülalelerden, burada yerleşen sahâbe ve yetişen âlimlerden bahseder. İbn Funduk, 21, 23, 26, 33 (Beyhak kelimesi hk.), 54-136 (hanedan ve aileler), 137-190 (âlimler), 190-253 (ziyaret edilen yerler).

⁴⁵ Nerşâhî (ö. 348/959), *Târîh-i Buhârâ* (telhis: Muhammed b. Züfer, nşr. Ahmed el-Buhârî, tsh: Rızâvî), Tahran 1363 hş.

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1350 hş.

Hazar'ın güney bölgesini, Suriye ve Filistin'i dolaşmıştır. Nihayet Mısır'da Fustat şehrinde 349 (956) yılında ölmüştür. Mes'ûdî eserlerinde yer alan bazı abartılı bilgilere rağmen kendinin gerçek bir seyyah ve coğrafyacı olduğunu göstermiştir. Horasan ve tarihi hakkında Mes'ûdî'nin *et-Tenbîh* adlı coğrafi eserinden başka *Mürûcû'z-zeheb*'i de önemli bir kaynaktır.⁴⁷ Dönem ve bölgemize ışık tutan bir başka kültür tarihi ise Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî* adlı eseridir.⁴⁸

Bîrûnî'nin (ö.463/1061) *el-Âsârü'l-bâkiyye*'sindeki bilgiler çoğunlukla daha sonraki dönemlere aittir. Ancak kültürün devamlılığı düşünülerek konuyu ilgilendiren bölümlerden faydalandık. Makdisî'nin *el-Bed' ve't-târîh* adlı eserinde yer alan bilgiler zaman zaman farklılıklar arz etmektedir.⁴⁹ 520(1126) yılında kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen *Mücmelü't-tevârih* adlı Farsça kitap eski İran devletleri tarihini vermesi açısından önemlidir. Ancak Türkler hakkında verilen bilgilerin çoğunluğu Taberî'den alınmıştır.⁵⁰

Coğrafi Eserler: Araştırmamızda Horasan bölgesinin sınırları, yer adlarının doğru şekilde tesbiti ve kaynaklardaki bilgileri birbirleri ile mukayese etmek üzerinde hassasiyetle durduğumuz hususlardandır. Bu konuda bir hayli zengin olan kaynaklar ayrı bir tez olacak kadar bol malzeme ile doludur. İslâm coğrafyacıları yazdıkları eserlerde Horasan bölgesini çoğu zaman ayrı bir bölüm olarak ele almışlardır. Bu konuda istifade ettiğimiz en önemli kaynaklar şunlardır:

Yazılış tarihi itibarıyla ilk eser İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*⁵¹ adlı eseridir. Aynı zamanda bir devlet görevlisi olan, önceleri posta müdürü, daha sonra halife Mutemid'in nedimlerinden olan İbn Hurdâzbih eserini yazarken sarayın evrak hazinesinden, seyyahların, tüccarların ve denizcilerin verdikleri bilgilerden de istifade etmiştir. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'de şehirler arasındaki mesafelerle ilgili bilgilere ağırlık verdiği için şehirlerin diğer özelliklerine değinmemiştir. İbn Hurdâzbih eserini Tâhirîler

⁴⁷ Mes'ûdî (ö. 346/957) Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb* (nşr. Yûsuf Es'ad Dâğir), I-V, Kum 1404/1984

⁴⁸ Ebü'l-Ferec (ö. 357/967) Ali b. Hüseyin, *el-Eğânî* (nşr. Semîr Câbir), I-XXV, Beyrut 1907/1986

⁴⁹ Makdisî (ö. 355/966) Muhtar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târîh* (nşr. Cl. Huart), Paris 1899-1919, I-VI'den ofset Bağdad ts. (Mektebetü'l-müsenna)

⁵⁰ *Mücmelü't-tevârih* (tsh. Bahar, nşr. M. Ramazanî), Tahran 1318 hş.

⁵¹ İbn Hurdâzbih (ö. 300/912) Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1889'den ofset 1967

zamanında yazdığı için kitabında Tâhirîlerin Horasan gelirlerini ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Eserini 232. (846-47) yılında tamamlamış olmasına rağmen son şeklini 272'da(886) vermiştir.

İbnü'l-Fakih'in (ö. 289/902) *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Yukarıda değinilen Ahmed b. İshak el-Ya'kûbî'nin (ö. 284/897) eseri de aynı adı taşımaktadır.⁵² İbn Rüste el-Hemedânî'nin (ö. 300/913) 290 (903) yılında tamamladığı *el-A'laku'n-nefise*⁵³ 'sinde Horasan bölgesi hakkında bol bilgi bulunmakta, ancak elimizdeki eserin mühim bir parçası eksiktir. İbnü'l-Fakih el-Hemedânî'nin *Kitâbü'l-Büldân*⁵⁴ adlı eserinin Ali b. Hasan eş-Şeyzerî tarafından 413 (1002) yılında yapılan muhtasarı günümüze ulaşmıştır. Bugünkü ölçüler ve anlayış içinde olmasa da Horasan bölgesinin haritasını ilk defa Ebû Zeyd el-Belhî çizmiş, ancak İbn Havkal'ın (ö. 367/977) çizdiği günümüze gelmiştir. O da *Sûretü'l-arz*'ında⁵⁵ diğer coğrafya eserleri gibi Horasan bölgesini ayrı bir bölümde anlatmıştır. Makdisî (ö. 388/998) bu bölgeyi *Ahsenü't-tekâsim*⁵⁶ adlı eserinde Meşrik ülkeleri arasında saymıştır.

Müellifi bilinmeyen ve 372 (982) yıllarında kaleme alınmış olan *Hudûdü'l-âlem*⁵⁷ adlı eserin Minorsky tarafından yapılmış İngilizce çevrisinden faydalandık. Eser Horasan ve şehirleri hakkında kısa bilgiler veren kaynaklardandır. Minorsky kitabın tercümesini verdikten başka (s. 49-166), muhteviyatı hakkında diğer coğrafi eserlerdeki bilgilerle mukayeseleri ihtiva eden geniş açıklamalar yapmıştır (s. 173-482). Aynı tarihlerde ölen İstahrî ile Mes'ûdî'nin coğrafi eserleri de incelenmiştir.⁵⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde konuyla ilgili az bilgi vardır.⁵⁹ Hâzîmî'nin (ö. 584/1188) yer isimlerinin yazılış ve okunuş hatalarını önlemek amacıyla

⁵² Ya'kûbî (ö. 292/905) Ahmed b. İshak, *Kitâbü'l-Büldân* (trc. M. İbrahim Ayetî), Tahran 1964

⁵³ İbn Rüste (ö. 310/922) Ahmed b. Ömer, *el-A'laku'n-nefise* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1967

⁵⁴ İbnü'l-Fakih el-Hemedânî (ö. 289/901), *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967'den ofset (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992

⁵⁵ İbn Havkal (ö. 367/977) Muhammed b. Havkal, *Sûretü'l-arz* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1938'den ofset 1967: Ebû Zeyd'in çizdiği haritalar günümüze ulaşmamıştır. Konraf Müller'in müslümanlar tarafından çizilen haritalardan oluşturduğu 270 haritalık derlemede Horasan'ı gösteren 14 harita vardır. Bilgi için bk. M. Mahmûd Muhammedeyn, *et-Turâsü'l-coğrafiyyü'l-İslâmî*, Riyad 1984, s. 216. Ayrıca bk. dipnot 38

⁵⁶ Makdisî (ö. 388/998) Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsim* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1906

⁵⁷ *Hudûdü'l-âlem* (İng. trc. V. Minorsky), London 1937'den ofset London 1970. Eserin Minuçîhr Sitûde tarafından yapılmış neşri (Tahran 1403) ile karşılaştırarak kullandık.

⁵⁸ İstahrî (ö. 346/957) İbrâhim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1927'den ofset 1967

⁵⁹ Bekrî (ö. 487/1094) Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Kartac 1992

yazdığı⁶⁰ eserinin Fuad Sezgin tarafından yapılan tıpkı basımını çalışmamızda kullandık.

Bahsedilen kaynaklar haricinde muahhar eser olarak kabul edilen Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1228) *Mu'cemü'l-büldân*'i⁶¹ en fazla yararlanılan bir çalışmadır. Hatta onda ele aldıklarımızın dışında daha birçok yer adı bulunmasına rağmen bunları ilk yazılan coğrafya ve tarih kaynaklarında rastlamadığımız için daha sonra oluşmuş olma ihtimalini göz önünde bulundurarak çalışmamıza almadık. İbn Fazlillah el-Ömerî'nin (ö. 849/1445) *Mesâlikü'l-eb-sâr*⁶² adlı eserinden de istifade ettik. Hâfız-ı Ebrû'nun Horasan coğrafyası ile ilgili eserini ise göremedik.⁶³

Arkeolojik Bulgular: Yazılı kaynaklarda bulunmayan bazı bilgilere arkeolojik kazılarla ulaşılabilmektedir. Bölgede yerleşik hayatın başlangıcı ile ilgili en eski bilgi Türkmenistan'ın arkeolojik kazıları sonucu elde edildiği kabul edilir. Özellikle 1938 yılından sonra çeşitli Sovyet Arkeoloji Heyetleri Orta Asya merkezlerinde, Horasan bölgesinin kuzeyinde kazılar yapmışlardır.⁶⁴ Ancak bu kazıların sonuçları ile ilgili yazıların tamamı Rusçadır. Bu sebeple arkeolojik bilgilerden alıntılar yapan Emel Esin, Bahattin Ögel, Mustafa Cezar gibi yazarların eserlerinden ve Ansiklopedilerden istifade etmek zorunda kaldık. Buralarda verilen bilgilerin doğrudan incelediğimiz dönemle ilgili olanlarının ise pek az olduğunu gördük.

⁶⁰ Hâzîmî (ö. 584/1188) Muhammed b. Musa, *Me'ttefeka lafzuh ve iftereka müsemmah fi'l-emâkin ve'l-büldânî'l-müştebeheti fi'l-hattî* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407/1986

⁶¹ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), I-VI, Leipzig 1866-1973

⁶² İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 849/1445), *Mesâlikü'l-eb-sâr fî memâlikü'l-emsâr* (nşr. Fuat Sezgin), I-XXVII, Frankfurt 1408-9/1988-89. Bu eser yazmasından tıpkıbasımdır.

⁶³ Hâfız-ı Ebrû'nun iki ciltlik Coğrafya adlı eserinin birinci cildinde ülkeler, denizler, dağlar, Fars ve Kirman tarihi; ikinci cildinde Horasan ve şehirleri ve bunların 823/1420 yılına kadar tarihleri anlatılmaktadır. Tamamı yazma halinde olup (yazmaları için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârîh*, naşirin önsözü, s. 15) sadece Herat kısmı basılmıştır (nşr. Gulâm Rızâ Herevî, Tahran 1349 hş.). Ayrıca bk. 38. dipnot.

⁶⁴ Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 52: *Özbek Soviet Ansiklopediası*, VI, 601'de bu araştırmaların 1880'lerden itibaren gezilerle başladığı, arkeolog B. B. Piotrovskiy, daha sonra 1946'dan itibaren Türkistan Arkeoloji Heyeti başkanı M. E. Masson, O. B. Obelçenka, Z. İ. Usmanova gibi arkeologlar tarafından incelemeler yapıldığı kaydedilmiştir.: İslâm öncesi arkeolojik bulgularla ilgili şu esere bakılabilir: Belenitsky, A., *Horasan ve Maveraünnehir*, Tahran 1371 hş.

2. Araştırmalar

Modern anlamda araştırmalara geçmeden önce Ataulah Hüseyinî ile Cevdet Paşa'nın tarihlerini kullandığımızı belirtelim.* G. van Vloten modern tarihçilik anlayışı ile Abbâsî ihtilâlini incelediği alıřmalarıyla⁶⁵ Horasan'ın siyasî tarihini başlatmıştır denebilir. Eserinde Horasan hadiselerini Abbâsîlerin kuruluşuna kadar işlemiştir. J. Wellhausen'in *Das Arabische Reich und sein Sturz* (Berlin 1902) adlı çalışmasında yeterli kaynak kullanılmamış olduğu bilinir.⁶⁶ R. N. Frye⁶⁷ kaleme aldığı makalesinde Wellhausen'in yorumlarındaki Arap ve İnan unsurları üzerinde ısrarla durmasını gereksiz bulur; ayrıca mevâli'nin onun ima ettiği gibi memnuniyetsiz olmadığına değinir. Claude Cahen ise Abbâsî ihtilâlinin temelinde dinî ayrılığın ve özellikle de şiliğin bulunduğunu savunur.⁶⁸

Bu konudaki önemli çalışmalardan biri de hiç kuşkusuz H. A. R. Gibb'in doktora çalışmasıdır. *The Arab Conquests in Central Asia*⁶⁹ başlığı altında hazırlanan eserde Arap fetihlerinden yalnız 132 (750) yılına kadar olan kısım incelenmiştir. "Kaynakları Taberî ve Belazrde kolayca bulunabilecek" olduğu için dipnot kullanmadığını ifade eden Gibb, Belâzr, Dineverî, İbnül-Esîr, İbn Hallikan, İbn Kuteybe, İstahrî, Taberî, Ya'kb, Yâkut'un eserlerini kaynak olarak çalışmasının sonunda sıralamıştır. Kullandığı araştırmalar içinde konumuzla ilgili E. Chavannes'in Çin kaynaklarında Türkler hakkındaki bilgileri veren eseridir. Bu esere aşağıda değinilecektir.

* Ataulah Hüseyinî, *Ravzatl'-ahbab* (trc. Benlizade), İstanbul 1851; Cevdet Paşa, *Kısa-ı Enbiya* (haz. Mahir İz), I-V, Ankara 1985

⁶⁵ van Vloten, G., *De Opkomst des Abbasiden in Chorasán*, Leiden 1890; a.mlf., *Recherches sur la domination arabe, le chi'isme et les croyances messianiques sous les Omayyades*, Amsterdam 1894. Bu çalışmalardan istifade edemedik. van Vloten'in fikirlerini yansıtan *Emevi Devrinde Arab Hakimiyeti* (trc. M. Sait Hatiboğlu, Ankara 1986) adlı eserini inceledik.

⁶⁶ Alman tarihi J. Wellhausen Emeviler ve yıkılışını ele aldığı eserinin tercümesi *Arap Devleti ve Sükutu* (trc. Fikret İşiltan, Ankara 1963) adını taşımaktadır. Eserinde bu hanedanın takip ettiği Arapi politikayı açıkça ortaya koymuş, bu fikir başka tarihçiler tarafından da benimsenmiştir. bk. Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul 1976), s. 47. Ancak Wellhausen bu eserde İnanlıların tesirini bir hayli abartmış, Türkler'in rolü üzerinde ise durmamıştır.

⁶⁷ Frye, R. N., "The Role of Abu Muslim in the Abbasid Revolt", *Muslim World*, sy. 37 (1947), s. 28-38; a.mlf., "The Abbasid Conspiracy and Modern Revolutionary Theory", *Indo Iranica*, sy. 5 (1952-3), s. 9-14

⁶⁸ Cahen, Cl., "Points de vue sur la revolution Abbaside", *Revue Historique*, (1963), s. 295-335

⁶⁹ Bu alışma *Orta Asya'da Arap Ftuhatı* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. M. Hakkı, İstanbul 1930). Bu eser Hodgson tarafından müslüman fetihlerinin mahiyetine giriş için en iyi kitap olarak değerlendirilir. Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam*, I-III, Chicago 1974, I, 226-227

Faruk Ömer ve Hüseyin Atvan araştırmalarında Abbâsî ihtilâlini incelemişlerdir.⁷⁰ M. A. Shaban Horasan'ın Emevîler zamanındaki siyasî tarihi ile ilgili hazırladığı tezinde Arap fetihleri, kabileler ve idare, Haccâc ve doğu, Halife Süleyman ve II. Ömer, Hişâm'ın yeniden organizesi, Abbâsî ihtilâli gibi konuları başlık edinmiştir. Kahtan'ın çalışmaları ise Horasan'ın h. IV. yy.a kadar siyasi tarihi, iktisadî, idarî durumu ile ilgilidir. h. III-IV.yy Horasan'ı Abdülbârî incelemiştir.⁷¹

Elton L. Daniel Abbâsî idaresi altında Horasan'ın siyasî tarihiyle ilgili doktora tezinde (1978), Horasan'da Abbâsî ihtilâlinin başlaması, güçlenmesi, Ebû Müslim'in faaliyetleri, mahallî hoşnutsuzluk, Gulat Şifîlerin isyan teşebbüsleri, Horasan ve Abbâsî hükümeti arasındaki ilişkileri incelemiştir. Abbasîlerin ilk devri sırasında Horasan'ın siyasi durumu üzerinde yapılan Arapça iki yüksek lisans tezi vardır.⁷²

Türkler hakkındaki bilgiler E. Chavannes tarafından Eski Çin belge ve kayıtlarına göre bir araya getirilip toplanmıştır. Ancak onun bu konudaki eserleri Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçe'ye çevrildiği halde basılmamıştır. Bu konudaki araştırmalarda sıkça rastlanılan yazarın *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux* (St. Petersburg 1903), *Notes Additionelles sur les Tou-Kiue Occidentaux* (T'oung Pao, vol. V, 1904) adlı eserleri önemlidir. van Vloten, Marquart ve Chavannes'in söz konusu eserlerinden Gibb, Bahaeddin Ögel, İbrâhim Kafesoğlu ve Özkan İzgi istifade etmişlerdir. Bize gerekli olan bilgileri bu eserlerden naklettik.

M. Emân Sâfî *Efganistan ve'l-edebü'l-Arabî* adlı araştırmasında Arap kültürünün Afganistan'da yayılışını incelemiştir. Müellif eserinde Arap edebiyatının Afganistan'da yayılmasını araştırırken zaman zaman Horasan şehirlerinde yetişen alimlere de değinmiştir. Müderris'in Belh Hanefîleri'nin fetvalarını or-

⁷⁰ Ömer, Faruk, *Tabiatü'd-da'veti'l-Abbasiyye*, Bağdad 1970; Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetü'l-Abbasiyye*, Beyrut ts.

⁷¹ Shaban, M. A., *The Social and political background of the Abbasid Revolution* adıyla hazırlanan tez daha sonra *The Abbasid Revolution* adıyla basılmıştır (ilk baskı Cambridge 1970; 2. bs. 1979).; Kahtan Abdüssettar el-Hadisî, *Erbau Horasan eş-Şehire*, Basra 1990, 589 s. : amlf., *Tevârihü'l-mahalliye li-iklimi Horasan*, Basra 1990, 147 s.; Abdülbârî M. et-Tâhir, *Hûrâsân ve Mâverâünnehir*, (baskı yeri yok) 1414/1994, 433 s.

⁷² Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Chicago 1979; Arapça yüksek lisanslar: Süreyya Hafız Arefe, *el-Horasanıyyun ve devrühümü's-siyasi fi'l-asri'l-Abbasiyyi'l-evvel* (yüksek lisans, 1401), Camiatü Ümmü'l-Kura: Yûsuf M. Nasr, *Horasan fi'l-asri'l-Abbasiyyi'l-evvel 132-232* (yüksek lisans, 1401), Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud

taya koyduğu *Meşâyihu Belh* adlı eseri ve Sönmez Kutlu'nun Mürcie mezhebi ve Hanefiliğin Horasan'da yayılışı, Karakuş'un Ebû Müslim'in faaliyetlerini incelediği doktora tezleri bölgemizle ilgili mühim araştırmalardır.⁷³

Coğrafi yerlerin tanımında Avrupalı yazarların sıkça referans olarak kullandıkları Marquart'ın eseri *Eranşahr* (Berlin 1901) adlı eseri Almanca'dır. Özellikle Horasan şehirlerinin İslâm öncesi durumu hakkında yoğunlaştığı için dönemimiz açısından başvurmağa gerek görmedik. Le Strange'in *The Lands of the Eastern Caliphate* adlı eserinden, Ramazan Şeşen'in *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler* adlı çalışmasından bir hayli faydalandık. Şeşen çalışmasında birçok coğrafyacının verdiği malzemeyi bir araya getirmiş ve değerlendirmiştir. G. Cornu *Atlas*'ında İslâm coğrafyacıları tarafından adları verilen Horasan'daki eski şehirlerin bugünkü yerlerini belirtmiştir.⁷⁴ Barthold'un Türkistan'ı ile Sistan bölgesi üzerine yapılan bir çalışmanın planından istifade ettik.⁷⁵

Türkçe yapılmış son araştırmalardan H. Dursun Yıldız, Zekeriya Kitapçı eserlerinde⁷⁶ Mâverâünnehir bölgesinin siyasi tarihine ağırlık vermişler, Horasan'a gerektiği kadar değinmemişlerdir. Kitapçı Aşağı Türkistan olarak adlandırdığı Mâverâünnehir'de İslâm fetihlerinin ekonomik sebeplerini açıklamaya çalışmıştır. Türkçe yazılmış genel İslâm tarihlerinde de Horasan fetihleri hakkında bol bilgi bulmak mümkündür.⁷⁷ Bu konu bazı Türkçe, Arapça araştırmalarda kaynaklarda olduğu gibi bu konu ayrı başlıklarla işlenmiştir.⁷⁸

⁷³ el-Müderriş, M. Mahrûs, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, Bağdad 1367/1977; Sâfi, M. Emân, *Efğanistan ve'l-edebiü'-Arabî*, Kahire 1408/1988; Kutlu, Sönmez, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehirde Yayılışı* (doktora tezi, 1994), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim'in Faaliyetleri ve Kişiliği* (doktora tezi, 1996), Konya Selçuk Üniversitesi

⁷⁴ Le Strange, G., *The Lands of the Eastern Chaliphate*, London 1966'den yeniden basım (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993 (Islamic Geography serisi c. 85); Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985; Cornu, G., *Atlas du monde arabo islamique*, Leiden 1985, s. 144-156

⁷⁵ Bosworth, C. E., *Sistan under the Arabs from the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids*, Rome 1968

⁷⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976; Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul 1991; a.mlf., *Orta Asyâda İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994

⁷⁷ İslâm tarihi kaynaklarını tanıtmakla başlayan, Arapların cahiliye devri, geniş bir şekilde ele alınan Hz. Peygamber'in hayatı, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular anlatıldıktan sonra Anadolu Beyliklerinde son bulan Hüseyin Algül'ün *İslâm Tarihi* (I-IV, İstanbul 1986), Hasan İbrahim Hasan'ın *Târihü'l-İslâm*'ı (I-IV, Kahire 1976. Bu eserin tercümesi İsmail Yiğit vdğr. tarafından yapılmıştır. I-V, İstanbul 1985), *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, (İstanbul 1989) gibi.

⁷⁸ Ahmed b. Zeyni ed-Dahlan, *el-Futühâtü'l-İslâmiyye*, Kahire 1968, s. 133 vd. ; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, II, 87

Bu saydıklarımızın dışında bazı kronolojik eserlere müracaat ettik.* Yine konumuzla ilgili diğer kitap ve makaleleri görüp incelemek sureti ile çalışmamızın daha iyi olmasına gayret ettik. Bütün bu çalışmaları bibliyografyada gösterdik.

İSLÂM FETİHLERİNDEN ÖNCE HORASAN'IN DURUMU

Horasan, çok eski devirlerden beri İran ve Orta Asya arasında bir sınır bölgesi olması sebebiyle, çeşitli hükümdarlıkların idaresi altında kalmıştır. Bazı tarihçilere göre eskiden Orta Asya'dan Horasan'a inen bir Arî ırk burada ilk yerleşmeyi oluşturmuştur. Bu sebeple Horasan kelimesi Sâsânîler zamanında ortaya çıkıp yaygınlaşınca kadar Aryânâ (Ariana) diye adlandırılırdı. Tarih boyunca Horasan'da medeniyet ve ticaret gelişmiş, tüccarların ticaret kervanları ile oluşturdukları yola kral yolu, ipek yolu adı verilmiştir. Bu ticarî yolun cazip olması dolayısı ile çeşitli idarecilerin elinde bölge sık sık hâkimiyet değiştirmiştir.

Tarihçilerin çoğu Türkler'in Orta Asya'dan göçleri sırasında Horasan bölgesine gelip yerleşmiş olduklarına inanmaktadırlar. Tarihî bilgiler de bunu göstermektedir. Ayrıca Oğuz Kağan destanında buna işaretler vardır. Kuşan Türkler'i Orta Asya, Horasan yoluyla Hindistan'a gelmiş ve burada hâkimiyet kurmuşlardır.⁷⁹ Firdevsî'nin destanlaştırdığı milâttan önceki yıllarda meydana gelen İran ile Turan arasındaki savaşlar Horasan bölgesinde cereyan etmiştir.

Orta Asya'nın önemli ticaret yollarından ipek yolunun cazibesine kapılan Romalı İskender, orduları ile Ariana dedikleri Horasan'a gelip Merv'e kadar işgal etmiştir. MÖ 330 yılında Orta Asya'da bulunduğu sırada oluşturduğu askerî garnizonların bir kısmı daha sonra şehir adlarıyla karışmıştır. Bu sebeple tarihî kaynaklarda Horasan şehirlerini onun kurduğu anlatılır. Meselâ Herat'a "Arı veya Heri İskenderiyesi" adı verilir. Üç yıl süren savaşlardan sonra

* Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi* (trc. E. Merçil-Mehmet İpşirli), İstanbul 1980; Abu Tariq Hicazi, *İslâm: 01 AH-250 AH*, New York 1994.; Rızakulı Han Hidayet, *Fihristü't-tevarih*, Tahran 1373. Abdüsselâm et-Termânîni, *Ahdesü't-târîhi'l-İslâmî bi-tertibî's-sinin*, Dımaşk 1988, I-II: Ancak sadece Horasana mahsus kronoloji için bk. Asalî, *Fennü'l-harb*, I, 540-541; Horasanda Abbasi dailerin kronolojisi için bk. Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 487-490

⁷⁹ Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I-III, Ankara 1986, I, 24; *Oğuz Destanı* (nşr. Zeki Velidi Togan), İstanbul, ts.; Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985, I, 157-158

İskender buradan topladığı atlı okçularla Hindistan seferine çıkar.⁸⁰ Daha sonra Roma'da hâkimiyet kurmuş olan Selekösler zamanında iç savaş olunca Roma ile Horasan arasında ilk kopma meydana geldi (MÖ 250 civarı). Böylece Doğu Horasan'a yani Belh bölgesine İskender'in yerleştirdiği Yunanlılar, Batı Horasan'a ise Persler (Parthlar) hâkim oldular.⁸¹ Baktria Yunanlıları veya Belh Yunanlıları Hindistan'da kurulan Asoka hanedanının zayıflamasından istifade ederek Hindistan'a sefer yaptılar. Bu sırada batıda Persler'in güç kazanması Belh Yunanlılarının diğerleriyle ilgisini tamamen kesmelerine yol açmıştır. Belh Yunanlıları idaresi MÖ 230 yılına kadar Diodotos hanedanında iken daha sonra Ötidemos Belh tahtına çıkmıştır. Ötidemos'un oğlu Demetrius Kabil, Pencab, Sind'i birleştirip mulâttan önce 190 yılında bir devlet kurdu. MÖ 175 yılına doğru Belh'te Ökratides'in çıkardığı isyanla ülke ikiye bölündü. Kabil, Taksila bölgesi Ökratides'in; Pencab, Sialkot tarafları ise II. Ötidemos'un oldu. MÖ 175-165 yılları arasında Orta Asya'da Hunlar, Yüceçiler'i; onlar da Sakalar'ı güneye Horasan'a doğru sürdüler. Sakalar MÖ 140-120 yıllarında yaptıkları akınlarla Belh bölgesine egemen oldular. Kabil Yunan devleti hükümdarlarından Menander (veya Milinda) MÖ 155 yılında batı ve doğuya karşı ülkesini genişletti ve kendisi de Budist oldu. Hindistanın kuzey kısımlarını Patna'ya kadar ele geçirdi; ancak ölümünden sonra zayıflayan ülkenin tamamı Sakalar'ın eline geçti.⁸²

Belh ve Herat bölgesine yerleşen Sakalar, bir taraftan Pencab Yunan devletini ortadan kaldırırken diğer taraftan Persler'le savaşarak Sistan'a indiler. MÖ ilk yüzyıl'da Saka, Pers ve Yunan hanedanları hakkındaki bilgiler net ve açık olmadığı için bu devirde kurulan devletlerin ne derecede Saka, Pers ve Yunan olduğu bilinmemektedir.⁸³ Fakat daha sonra Sakalar'ın ülkesini Kuşanlar ele geçirir. Keşmir'i merkez edinen bu ülke hükümdarları buraya pek çok anıt eser yapmışlardır. Kralları Budizm'e giren Kuşan devleti dağınca çeşitli Saka beyleri (kşatrapları) yeniden bağımsız oldular.⁸⁴ MS 150 yı-

⁸⁰ Bayur, I, 54. Bu atlı okçuların Türk oldukları sanılmaktadır.

⁸¹ Doğu Horasan'a Belh bölgesine İskenderin yerleştirdiği Yunanlılar, batı Horasana Partlar egemen oldular. Bayur, I, 63

⁸² "Kabil Yunan devleti hükümdarlarından Menander (veya Milinda) MÖ 155 yılında batı ve doğuya karşı ülkesini genişletti ve kendisi de Budist oldu. "Milinda sualleri" adlı ünlü Budist metinlerinde geçen şahıs budur.". Bayur, I, 64-65; Yusuf, S. M., *Studies in Islamic History and Culture*, Delhi 1992, s. 45

⁸³ Bayur, I, 65

⁸⁴ Bayur, I, 68

İna doğru Pencap, Taksila ve Matura bölgesinde Kuzey Sakaları, Ucceyn ve Malva bölgesinde Batı Sakaları, Dekken Sakaları, Sistan ve Kandehar bölgesinde ise Persler hüküm sürmeye başladılar.⁸⁵

Persler Horasan bölgesinde hüküm sürerken, Yunanlılar'ın Eftalit, Araplar'ın Heyâtile dedikleri Ak Hunlar MS 455'e doğru Mâverâünnehir'den güneye akınlar yaptılar ve Horasan bölgesi ile Kuzey Hindistan'ı ele geçirirler. Daha sonra MS 565 yılında Toharistan'a kadar gelen Gök Türkler Ak Hunlar'ın Orta Asya hâkimiyetine son verdiler.⁸⁶

Öte yandan İrândaki Pers devleti içinde Sâsânî hanedanı güçlenmiş, onların akınları ile Belh'te kalan son Romalı garnizon toprak kaybederek Hindistan'ın kuzeyinde kaybolmuştur. Böylece Horasan, Merv'e kadar olan bölge adı olarak İran'ın dört eyaletinden biri haline geldi.⁸⁷ Ancak Mâverâünnehir'e inen Türkler'den korkan Sâsânîler doğu tarafı güçlendirmek için Belh'i bir ara başşehir bile yapmışlardı. Keyanîlerden Keykavus bu şehirde otururdu. Daha sonra tekrar Fâris'e geçti.⁸⁸ Ancak Türkler'in bu bölgeye göçlerini engelleyemediler. Buralara Heytal Türkler'i yerleştirdiler. Hatta bunlar İran kırsasını bile öldürdüler.⁸⁹

Horasan'a gelen Türkler'in bir kısmı Volga'dan batıya geçen Hunlar'dandı. Hakan ünvanı taşıyan hükümdarlarıyla Güney İran'a ve Batı Afganistan'a inen bir bölük Ak Hun, Eftalit (Heyâtile) devletini kurup hâkim zümreyi oluşturdu. Hâkimiyetlerini Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler.⁹⁰ Sâsânî prensini Belh'e sürüp ele geçirdikleri Toharistan bölgesini Tegin unvanlı prenslere bıraktılar.⁹¹ Ardından Herat, Zâbulistan, Gurgan, Cürçân, Soğd bölgesini ellerine geçirdiler.⁹² Muhtemelen bu bölgede oturan Soğdlular bölgeden dağılmak zorunda kaldılar veya bir daha birlik oluşturamayacak şekilde döndüler. MS 427'den sonra Sâsânîler'den Behram

⁸⁵ Bayur, I, 78-79

⁸⁶ Bayur, I, 87; Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 84; Ögel, *Türk Kültürü*, I, 177

⁸⁷ "Sâsânîlerden Enuşirvan zamanında İran dört eyaletti: 1-Horasan'ın bir kısmı ve Kirman. 2- Irak ve Beyennehreyin. 3- Ermenistan ve Azerbaycan. 4- Fâris ve Horasan'ın güney kısmı." Hakikat, *Târîh-i Kumis*, s. 66

⁸⁸ *Mücmel*, 45

⁸⁹ Yakut, *Mu'cem*, II, 410

⁹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 80-81

⁹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 81

⁹² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 82

Gur zamanında Hun akınları Ceyhun'un güneyine kadar geldi. MS 484 yılında ise Herat'ı Sâsânîlerin elinden aldılar. Mazdek isyanında sarsılan İranlılar'a yardım ederek, bu isyanı bastırdılar (MS 499). Sâsânî Enuşirvan zamanında (MS 531-579) Sâsânîler gelişirken Ak Hun (Eftalit) devletinin yıldızı sönmeye başladı. MS 552 yılında Göktürk hakanlığı kurulunca Mâverâünnehir'de harekete geçen İstemi Yabgu ile Sâsânîler arasında sıkışan Ak Hun Eftalit devleti 557'de tamamen yıkıldı.⁹³ Göktürk ordusu MS 589'da Herat, Bâdgis havalsine girdi. 598 yılında Göktürkler Mâverâünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde resmen hâkimdiler.⁹⁴ Araplar'ın fetihleri zamanında Tonyukuk idaresinde bir Göktürk ordusu Mâverâünnehir'in güneyine kadar indi (MS 701). Burada İnel kumandasında bir kuvvet bırakılmışsa da Mühelleb ordusu ile hiçbir karşılaşma olmamıştır.⁹⁵

İslâm'ın ortaya çıkışı sırasında Gök Türkler'in resmen hâkim olmalarına rağmen Horasan, Mâverâünnehir ve Soğd topraklarında çeşitli küçük devletler vardı. Yâkût el-Hamevî bunlara "tavâifü mülûk" demektedir.⁹⁶ Gibb'in sandığı gibi buradaki devletçiklerin var olması halkın göçebe olmasından⁹⁷ değil, güçlerini kaybeden Orta Asya ile Sâsânîler arasında tampon bölge durumuna gelmiş olmasındandı. Hem Sâsânîler, hem de Göktürkler buraları hâkimiyetleri altına alıp birbirleri ile savaştıkları gücü kendilerinde bulamıyorlardı. Kendi iç problemleri ile de uğraşmaktan aralarındaki tampon devletçiklere göz yumuyorlardı. Nitekim Çinli seyyah Yuang Çang 630'da yaptığı seyahatte bu bölgede ayrı ayrı hükümdarlara tâbi otuz iki küçük devletçik olduğunu bildirir.

İslâm orduları bölgeye gelmeden kısa bir süre önce Horasan devletçikleri batı Türkler'inin yabgusunun büyük oğlu Türk Şad'ın askerî nüfuzu altında idi. Yabgunun hâkimiyet merkezi Yukarı Tohâristan olmakla birlikte Demirkapı'dan Zâbulistan ve Kapisa'ya kadar, Herat'tan Huttal'a kadar tanırdı. Ancak bu topraklarda bazı beyler kendi başlarına hareket etmekten çekinmezlerdi, çok zor durumlarda Yabgudan yardım isterlerdi.⁹⁸

⁹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 84; Yusuf, *Studies*, 48

⁹⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 103

⁹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 112

⁹⁶ Yâkut, *Mu'cem*, II, 410; Vloten, 30-31

⁹⁷ Gibb, 8

⁹⁸ Gibb, 9

Araplar'ın ilk fetih hareketlerine karşı koyan Aşağı Tohâristan prenslikleri yani Çağaniyanve Belh ile Cüzcân, Bâdgis, Herat'taki Eftalit prenslikleri idi. Bu prensliklerin orduları Türktü. Kaynakların bunu doğrulamasına rağmen Gibb buna ihtimal vermemektedir.⁹⁹ Buna delil olarak Araplar'ın tarihlerini yazarken eskiden beri düşmanlarının Türkler olduğu imajını vermek istemelerini gösterir. Halbuki bize intikal eden tarih kitapları yazıldığı zaman Türkler'in ne kadar gayretli ve hizmet ehli oldukları biliniyordu. Birçok Türk kabilesi İslâm ordularına yardım etmiş ve bu arada müslüman olmuşlardı. Abbâsî devleti onlar sayesinde kurulmuştu. Tarih kitaplarının büyük bir çoğunluğu da onların zamanında yazılmıştı. Bu sebeple Arap müverrihlerin ezeli düşmanlarının Türk olduğu imajını vermesine gerek kalmamıştı. Diğer açıdan Araplar özellikle tarih kitaplarını yazarken diğer milletlerin örf, âdet ve hatta ırk unsurlarına bakmadılar. Tarih kayıtlarında bunlardan daha çok kendi ırk ve yandaşlarının tarihini oluşturmağa dikkat ediyorlardı. Özellikle neseb ilmi açısından buna meraklı idiler. Tarih kitaplarını yazarlarken İran ve Horasan'da tanıdıkları Fars ırkının dışındakileri de İranlı gibi değerlendirdiler. Çünkü karşılaştıkları düşman ordularının hemen hepsi Farsça konuşuyordu. Câhiz eserinde ısrarla Horasanlılar'ın Türk olduklarını belirtmesine rağmen,¹⁰⁰ birçok eserde Farsça konuşan ve bu yüzden Fars asıllı sanılan Horasanlılar hakkındaki bilgiler ve tanımlamaların birbirinin tekrarı şeklinde nakledildiği görülmektedir.

Göktürkler yıkıldıktan sonra 744 (h.127) yılında kurulan Uygur devleti ile Araplar arasında, Mâverâünnehir bölgesinde irili, ufaklı Uygurlar'a bağlı veya müstakil beyliklerin varlığı devam ediyordu. Bu sebeple Uygurlar'la Araplar arasında herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Araplar ile Çinliler arasında meydana gelen Talas savaşından 133 (751) istifade eden Uygurlar olmuştur. Araplar'la Çinliler bir daha savaşmamışlar, ama Çin'de ve Araplar'da iç çöküntü meydana gelmişti. Uygurlar ise siyasetlerini, yakından tanıdıkları Çinliler üzerinde yürütmüşlerdir.

⁹⁹ Gibb, 10-11

¹⁰⁰ Câhiz (ö. 255/869) Amr b. Bahr, *Menâkıbü't-Türk (Resâilü Câhiz*, nşr. Abdüsselâm M. Hârun, I. cilt içinde), Kahire 1979, s. 14-15; Onun bu görüşü artık kabul görmektedir bk. Şakir, İslâm Tarihi, III, 447

Arap coğrafyacılarının belirttiğine göre Dokuzguz'larla Uygurların arasında bir ihtilâf vuku bulmuş. Bögü Kağan 164(780) yılında Dokuzguzları yönetimden saf dışı etmiştir. Muhtemelen bu olayla Orhun bölgesinde oturan Dokuzguzlar'ın bir kısmı Mâverâünnehir tarafına indiler. Uygur devleti, 226(840) yılında Kırgızların başşehir Karabalgasun'u istila etmeleri ile son bulmuştur.¹⁰¹

İslâm orduları Horasan akınlarına başladığı zaman Merv'e kadar olan bölge Sâsânî etkisinde idi. Ancak tam bir hâkimiyet olduğu söylenemez. Zira bağımsız hareket eden küçük kabileler sebebiyle buralar ordu oluşturmağa müsait değillerdi. Bölgede MS VI-XV. yüzyıllarda Türkîş kağanlığı, Karluklar, Huttal Türkler'i, Tohâristan Yabguları, Türkşahiler, Heytal Türkler'i hüküm sürmekte idiler.¹⁰² İslâm ordularına yenilen Yezdicerd Merv'e kaçtı, daha sonra Belh'e gitti. Ancak ardından Horasan'a gelen Abdullah b. Âmir ve komutanları ciddi bir savaş yapmadan şehir merzûbânları ile kolayca anlaşma sağladılar. Merv şehri civarında Yezdicerd ordusu ile yapılan savaştan sonra Herat civarında asker toplayan Türkler'le ciddi bir muharebe yapılmıştır. Kaynaklarda belirtildiğine göre Horasan şehirleri hâkim ve merzûbâna tâbi idiler. Herat, Nişâbur, Beyhak, Nesâ şehirlerinde "Hâkim" varken, Merv eş-şahcan ve Merverrûz, Ebîverd, Serahs, Tûs şehirlerinde "merzûbân" önemli kişilerdi. Ancak bilinmeyen bir tarihte Heyâtile Türkler'i bu Horasan şehirleri ile Kûhistan bölgesinde tam olarak anlaşılamayan bir nüfuz elde etmişlerdi. Merv'den sonraki topraklarda yer alan Tohâristan, Semerkant, Buhara, Çağaniyan şehirleri Soğd bölgesine hükmeden Türkler'in elinde idi.

Eski Horasan halklarının Sâbiîlik, Şamanîstlik, Semeniyye, Budistlik, Mecusîlik, Zerdüştlük, Manîheizm dinlerine mensup oldukları çeşitli kaynak ve araştırmalarda ifade edilmiştir. Bu arada Yahudiliğin Cüzcân'da, Hıristiyanlığın ise Merv'de metropolit düzeyinde temsil bulunduğu da bilinmektedir.¹⁰³

¹⁰¹ İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi: Hukuk vesikalarına Göre*, Ankara 1987, s. 27, 35, 36, 38; bk. Ögel, Bahaddin, *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar*, Ankara 1968;

¹⁰² Esin, Emel, "Millî Kültür Tarihi Safhalarına Bakış", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, II, Ankara 1977, s. 248-249; Yusuf, *Studies*, 48

¹⁰³ İbnü'n-Nedîm, 407-408; Makdîsî, *el-Bed'*, IV, 21-22, 24; Ca'fer el-Halîfî, *Mevsuatü'l-atabâti'l-mukaddese 11: kısmü Horasan*, Beyrut 1407/1987, s. 34-44; Yusuf, S. M., *Studies on Islamic History and Culture*, Delhi 1986; Messina, G., "al-Biruni and the Beginning of Christianity at Merv", *Indo Iranica*, V/4 (1952-53), s. 49-58

Horasan'da konuşulan dillerin başında kaynaklarda özellikle Fars lehçelerinden Derî dili üzerinde durulmaktadır. İbnü'n-Nedîm'in kaydına göre bu lehçenin bir saray dili olduğu, Horasan'da Belh, Câhiz'e göre Merv halkı tarafından kullanıldığı ifade edilir.¹⁰⁴ Her hâlükârda Horasan'da çeşitli milletlerin bulunduğu bilindiğine göre başta Farsça olmak üzere diğer bazı dillerin konuşuluyor olması mantıklı görünmektedir. Bugün de bölgede değişik dillere rastlanmaktadır. Ayrıca bazı araştırmalarda günümüz Horasan Türkçe'si incelenmiştir.¹⁰⁵ Dillerin ve çeşitli kültürlerin bulunduğu bu bölgeye gelen Türkler, Soğd ve Fars kültürlerinin birbirinden çok etkilendikleri bilinmektedir.¹⁰⁶



¹⁰⁴ İbnü'n-Nedîm, 15; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 13

¹⁰⁵ Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*; Bozkurt, Mehmet Fuat, *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialect des Chorasantürkischen*, Göttingen 1975; Tulu, Sultan, *Chorasan türkische materialien aus bei Esfarayen*, Berlin 1989; Heyet, Cevat, *Seyri der Târih-i Zebân ve Lehcehâ-yı Türkî*, Tahran 1987, s. 323 vd.

¹⁰⁶ Ögel, Türk Kültür, I, 227; VII, 267

BİRİNCİ BÖLÜM

HORASAN BÖLGESİNİN COĞRAFYASI

1. HORASAN BÖLGESİNİN SINIRI

Horasan'ın aslen Farsça bir kelime olduğu ve "güneşin doğduğu ülke" manasına geldiği ilk kaynaklarda ifade edilmiştir. Bu kelime "doğu arzı" şeklinde de tercüme edilmiştir.¹⁰⁷ Arap dilcileri Horasan kelimesinin Horâsin şeklinde çoğul; Horâsânî, Horsî, Horâsî şeklinde nisbet yapıldığını anlatırlar.¹⁰⁸ İbn Haldun'a göre üçüncü iklim'de, Kazvîni'ye göre Mâverâünnehir ve Tibet gibi dördüncü iklimde sayılan¹⁰⁹ Horasan bölgesinin sınırları coğrafyacılar tarafından belirtilmiştir. Ancak coğrafya ve tarih kaynaklarında fetihlerle bağlantılı olarak gittikçe genişleyen doğudaki topraklara verilen Horasan adı müşterek olmuş, Fars eyaletinden sonra fethedilen Asya'nın içlerine doğru bölgenin büyük bir kısmı bu adla bilinmiştir. Bu sebeple merkezî Horasan ile Horasan eyaletini birbirinden ayırmak gerekir. Nitekim coğrafyacılar da bölge içinde yer alan şehirleri tarif ederken bu ayırımlara dikkat etmişlerdir. Mâverâünnehir, Hârizm gibi bölgelere ait şehirleri merkezî Horasan'dan ayırmışlardır. Emevîler ve Abbâsîler zamanında Horasan keli-

¹⁰⁷ Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 1969, s. 33

¹⁰⁸ Halil b. Ahmed (ö.175/791), *Kitabü'l-Ayn* (nşr. Mehdî el-Mahzûmî- İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/ 1988, IV, 195; Sibeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1977, III, 336, 495; Yâkut, *Mu'cem*, II, 409

¹⁰⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1982, I, 306; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, Beyrut, ts., s. 361; Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*,

mesi zamanla genişleyen bir bölgenin adı olmuştur. Nitekim bu duruma Ramazan Şeşen, Osman Çetin de dikkati çekmektedir.¹¹⁰ Coğrafya kitaplarında Horasan kelimesi bazen "doğu" manasına yön ifade eden bir kelime olarak da kullanılmıştır.¹¹¹

Coğrafyacılar tarafından üzerinde durduğumuz Horasan bölgesinin sınırları şöyle belirlenmiştir: Horasan kuzeyinde Hârizm, batısında Mâverâünnehir, doğusunda Fâris, güneyinde Sistan ve Hind toprakları içinde yer almaktadır.¹¹² Bunun dışında tarih ve coğrafya kaynaklarında Horasan eyaletine Ceyhun'un batısındaki Mâverâünnehir toprakları, Sistan, Hârizm, Kûmis, Kazvin, Nihavend, Mevsil, İsbicâb, Şâş, Taberistan bölgeleri dahil edilir.¹¹³

Eski coğrafyacılar göre dördüncü iklimde yer alan¹¹⁴ Horasan adı verilen bölge Irak tarafında ilk sınırı Cüveyn ve Beyhak kasabası olan Ezadvar, son sınırı Hindistan, Gazne, Sicistan (Sistan) olup bunlar Horasan bölgesine dahil değildirler. Mâverâünnehir ise Horasan bölgesinden ayrı bir yer olmakla birlikte bu eyalete bağlıydı. Bu sebeple Hârizm ve Mâverâünnehir'in Horasan bölgesinden sayılmaması gerektiğini *Hudûd* müellifi ve Yâkût el-Hamevî de işaret etmiştir.¹¹⁵ İbn Funduk dünya üzerindeki vilâyetleri sayarken Türkistan, Deyleman, Taberistan, Mâzenderan, Kûmis, Kabil, Büst, Gur ve Garşe, Sicistan, Hârizm, Fergana, Mâverâünnehir, Kûhistan gibi yerleri Horasan'dan ayrı birer bölge olarak sayar.¹¹⁶ Yine her vilâyetin "Ümmü'l-kura"sı olduğu gibi Horasan'ın ümmü'l-kurasının Merv olduğunu ifade eder.¹¹⁷ Bu şehirlerden Merv İslâmî dönemde dârü'l-emâre olarak tercih edildiği için valiler burada oturmuşlardır. Tarih kitaplarında Horasan keli-

¹¹⁰ Zeydan, C., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (haz. Mümin Çevik), İstanbul 1976, I, 141-142; Şeşen, 2; Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, henüz basılmamıştır.

¹¹¹ Kureşî (ö.775/1373) Abdülkadir b. Muhammed, *Cevâhiru'l-mudîyye* (nşr. Abdülfettah M. el-Hulv), I-V, Cize 1993, I, 349; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VII, 147; Vardan (ö. 670/1271), *Türk Fütuhâtı Tarihi* (trc. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, III, İstanbul 1937, içinde), s. 169

¹¹² İstahrî, 253; İbn Havkal, 481; Makdisî, *el-Bed'*, IV,79; Himyerî, 215

¹¹³ Makdisî, *el-Bed'*, IV, 52; Makdisî, Ahsen, 284; İbn Havkal, 481-506; *Hudûd*, 110-122

¹¹⁴ Yâkut, *Mu'cem*, I, 32

¹¹⁵ Yâkut, *Mu'cem*, II, 409; *Hudûd*, 83

¹¹⁶ İbn Funduk, 18

¹¹⁷ İbn Funduk, 32

mesi Merv şehri ile özdeşleşmiştir. Zaman zaman Horasan kelimesi ile Merv şehri kastedilmiştir.¹¹⁸

Bütün coğrafyacılar bölgenin "ümmehât" denilen büyük ve önemli şehirlerinin Nişâbur, Herat, Merv ve Belh olduğunda hemfikirdir.¹¹⁹ Tâhirîler'e gelinceye ve hatta onlar zamanında da Horasan bu dört büyük şehirde mevcut yerli merzûbânlar tarafından temsil edilirdi.¹²⁰ Öte yandan son dönem araştırmacılarından Le Strange de İslâm coğrafyacıların verdikleri bilgiye dayanarak Horasan bölgesini bu dört kısımda ele almıştır.¹²¹

Horasan bölgesi kuzeyinde yer alan dağlardan eski adı Sağanıyan, Toharistan olan Karadağ, Hezarmescit dağları Hindukuş'a doğru uzanır. Batısında Nişâbur yakınlarında Kuh-i Bînâlüd, Mâzenderan yakınlarında Şahguh, Çağatay Horasanı Dihistan'dan ayırır. Irak ile Horasan arasında deşt-i kevir, deşt-i lut adındaki bataklık ve çöl kısım Irak'tan Horasan bölgesine girilmesini zorlaştırır. Bölgedeki üç akarsudan biri Toharistan dağlarından doğup, Belh şehrinden geçen ve Ceyhun nehri, diğeri Merv şehrinden geçen Murğeb nehridir.¹²² Bu ikisi günümüzde Türkmenistan sınırları içindedir. Herat'tan geçen üçüncü nehir ise Sefid Kuh'tan (Sefid Dağı) doğan Murğeb'e paralel uzanan Herirud nehridir. Bölgede bu anılan nehir sularının acı, tuzlu ve sulamaya elverişli olmaması sebebiyle yağmur birikintileri veya dağlardan kanallarla getirilen sulama tekniği geliştirilmiştir. Nişâpur, Herat ve Belh'deki bu kanallardan İbn Havkal, Makdisî bahseder.¹²³ Bu kanallardan Herat'ta Herirud nehrinde yapılanlardan Nehr-i Adrîcân,¹²⁴ Nehr-i Ancîr,¹²⁵ Nehr-i Bârist veya Bârest,¹²⁶ Nehr-i Bûhvî veya Bahûy,¹²⁷ Nehr-i Guscân veya

¹¹⁸ Nitekim Horasan'a gönderdi, kesilen başı Horasan sokaklarında dolaştırıldı (Taberî, VIII, 411: İbnü'l-Esîr, Kâmil, VI, 245), Tâhir Horasana gelip bir ay kadar dışarda bekledi (Taberî, Tarih, VIII, 578-79; İbnü'l-Esîr, Kâmil, VI, 361) gibi ifadelerde bu açıkça görülmektedir.

¹¹⁹ İstahrî, 253; Makdisî, *el-Bed'*, IV, 79; Yâkut, *Mu'cem*, II, 409; Kalkaşendî (ö. 821/1418) Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1968, IV, 389

¹²⁰ İbn Hurdâzbih, 18

¹²¹ Le Strange, *Lands*, 382 (Nişâbur), 397 (Merv), 407 (Herat), 420 (Belh). Bunların dışında Horasandan ayrı olarak Maveraünnehir (s. 433), Harizm (s. 446), Soğd (Buhara, Semerkand, Beykend şehirleri, s. 460) bölgeleri de ele alınmaktadır.

¹²² İstahrî, 261; İbn Havkal, 435; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 499

¹²³ İbn Havkal, 484-485, 492-494; Makdisî, 50, 330; ayrıca bk. Ahmed b. Muhammed el-Hâlifetü'n-Nişâburî, *Târîh-i Nişâbur: Telhis* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1339 hş., s. 121

¹²⁴ İstahrî, 266; İbn Havkal, 438; Makdisî, *Ahsen*, 330; Le Strange, *Lands*, 407

¹²⁵ İstahrî, 265; İbn Havkal, 439; Makdisî, *Ahsen*, 330; Le Strange, *Lands*, 407

¹²⁶ İstahrî, 265; İbn Havkal, 438; Makdisî, *Ahsen*, 330; Le Strange, *Lands*, 407; Cornu., 152

¹²⁷ İstahrî, 265; İbn Havkal, 438; Makdisî, *Ahsen*, 330; Le Strange, *Lands*, 407

Gusmân¹²⁸ adlarını taşıyanlar zikredilmiştir. Kuzeyde Etrek nehri Hazar denizine akar, Amu Derya nehri ise Horasanın doğu sınırınıdır.

Horasan'ın müslümanlar tarafından fethinden sonra ne zaman eyalet haline getirildiği net biçimde belli olmayan bir problemdir. Fetihlerin on yıl kadar sürmesi, ilk tayin edilen valinin kim olduğu, şehirlerin antlaşmaları ihlalleri ve tekrar fethedilmeleri ile vaziyet bir hayli karışık bilgilerin aktarılmasına sebep olmuştur. Bu durumda Horasan'a ilk tayin edilen vali ile buranın tam bir eyalet haline geldiği varsayılabilir. Araplar fetihler sırasında, hatta fetihlerden sonra bir süre daha Horasan ve Türkler hakkında yeterince bilgi sahibi değillerdi. Buraya hükmettikleri ilk yüzyılda bile bölgeyi ve halkını doğru dürüst tanıyamamışlardı. Emevîler'in kendilerini soyutlayan tavırları bölge halkı ile karışmağa, onları tanımaya mani olmuştu. Ancak Emevîler'in hükmü altında mevâlî durumunda olan Horasanlılar'ın becerikli oluşları, parlak zeka ve askerî kabiliyetleri yavaş yavaş dikkatleri üzerine çekmekteydi. Bu daha sonra Abbâsîler'in kurulması sırasında gittikçe artan dikkatleri üzerine çekiş, el-Me'mûn'un Horasan'da kalması ile başlayan tanıma süreci, Tâhirîler'in yarı bağımsız olmaları ile doruklara çıkmıştır. Nitekim bölge hakkında gerek coğrafyacıların gerekse tarihçilerin birbirlerinden tekrar ettikleri bilgiler ancak III. (IX-X.) yüzyıldan başlayan bir hızla IV. (X-XI.) yy'da artmıştır. Bundan sonra gittikçe artan bir şekilde özellikle X. (XVI.) yy.da iyice zenginleşmiştir.

2. HORASAN BÖLGESİNİN ŞEHİRLERİ

Yukarıda görüldüğü gibi geniş Horasan eyaleti içinde yer alan şehirleri konumuz dışında bıraktık. Hârizm, Sicistan, Mâverâünnehir bölgeleri Horasan valiliğine dahil edilmekte olduğunu ama asıl Horasan bölgesinin coğrafyacılar tarafından dört büyük şehre ayrıldığını Horasan'ın sınırları bölümünde anlatmıştık. Biz bilhassa bunlar üzerinde duracağız.

Horasan bölgesinin şehirlerini, kaynaklarda geçen kayıtlara göre aşağıdaki şekilde guruplandırarak listelemeye çalıştık. Ancak bu listede yer alan yerleşim birimlerinin bir kısmı h. I ve II yy.'dan sonra kurulmuş olabilir.

¹²⁸ İstahri, 265; İbn Havkal, 438; Makdisî, *Ahsen*, 330; Le Strange, *Lands*, 407; Bu su kanallığının tarihi için bk. Wulff, H. E., "The Qanats of Iran", *Scientific American*, CCXVIII/4 (1968), s. 94-105

Eldeki mevcut kaynaklar h. III. yy'dan itibaren yazılmıştır. Sözkonusu kaynaklarda yerleşim yerlerinin bu gibi özelliklerine işaret edilmediği için biz de kuruluş tarihi kronolojisine göre ayıramadık. Fethedildiği tarih sırasına göre Horasan bölgesi şehirleri şöyle sıralanmaktadır: a-Nişâbur ve şehirleri, b-Herat ve şehirleri, c-Merv ve şehirleri, d-Belh ve Tohâristan şehirleri*

a. Nişâbur ve Şehirleri

Nişâbur¹²⁹ Neysâbûr veya Nisâbûr: Bugün İran'da aynı adla anılan yerin eski adı Ebreşehr olduğu için bazı coğrafyacılara Nişâbur'u anlatırken Ebreşehr burasıdır diye ayrıca hatırlatırlar.¹³⁰ Nişâbur, Horasan'ın en zengin ve büyük dört şehrinden biridir, ayrıca ticaret kervanlarının uğrak yeridir. Bir şehir kalesi etrafında gelişen Nişâbur'un suyu daha çok kuyulardan, yağmur birikintilerinden ve yer altından getirilen kanallardan sağlanır. Pamuklu ve ipekli kumaş imâl ederlerdi.¹³¹ Coğrafya kaynakları Nişâbur ile diğer yerler arasındaki mesafeler üzerinde önemle durmuşlardır.¹³² Nişâbur'un binaları topraktan yapılmış ve bahçe içindedir. Şehirde tarıma elverişli arazi çoktur.¹³³ Nişâbur'un İslâm idaresi sırasındaki birkaç mahallesinin adı günümüze aktarılmıştır. Bunlardan Ser-i pul veya Serpul Nişâbur'un bir mahallesiydi.¹³⁴ Yine bir başka kayda göre Nişâbur'da Meydânü'l-Hüseyin adını taşıyan meydanlık ve el-Hüseyin b. Muâz kabristanlığı vardı.¹³⁵ Kuzey İran'da bulunan Kûmis'ten gelen yol üzerinde yer alan Nişâbur ile Kûmis arası dokuz menzildi.

Nişâbur kendisine bağlı köy ve kasabalarla birlikte Hz.Osman devrinde Abdullah b. Âmir b. Küreyz tarafından fethedilmiştir. Daha sonra Süleym ve

* Horasan Bölgesinin Haritası ile şehirlerin alfabetik bir listesi ekte verilmiş, yerlerine işaret edilmiştir.

¹²⁹ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Fakih, 209, 318, 321; Ya'kûbî, *Büldân*, 54; İbn Hurdâzbih, 23, 24, 39, 41, 50, 169, 171; İstahrî, 253, 254-258, 282; İbn Havkal, 427, 431-433, 453, 455; Makdisî, *Ahsen*, 28, 30, 34, 36, 259, 270, 271, 313, 323 ve daha bir çok yerde geçer; Bekrî, *el-Mesâlik*, 496; İbn Funduk, 21; Hâzîmî, *Me'ttefeka*, 384. Müellif burada kelimenin Betsâbûr şeklinde yazılışının yanlışlığına işaret eder.: a.mif., *Mu'cem*, IV, 857-860; Kalkaşendî, IV, 390; Himyerî, 588-589; Nüveyrî, I, 363, 369; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 121, 122, tür.yer.; Reisüssadat, "Târîh-i Şehirhâ-yı Horasan", *Fasıl-nâme*, s. 215; Honigmann, E. , "Nişâbur", *IA*, IX, 302-305; a.mif.-C. E. Bosworth, "Nishapur", *EP*² (İng.), VIII, 62-64

¹³⁰ İstahrî, 254

¹³¹ *Hudûd*, 102; İbn Fazlullah, II, 13

¹³² İbn Hurdâzbih, 25, 34 ve türlü yerler; Ya'kûbî, *Büldân*, 54-55

¹³³ İstahrî, 254

¹³⁴ Haig, T. W. , "Serpul", *IA*, X, S21

¹³⁵ Hâkim, *Târîh u Nişâbur*'dan nakleden Kureşî, I, 344, 451

Ezd kabilesinden bazı aileler bu şehre yerleştirildiler. Merv, Herat, Gurgan, Damgan şehirlerinin Nişâbur'a on menzil mesafede olduğu rivayet edilir. Nişâbur'dan eski kral yoluyla (Bu yola Farsça kaynaklarda Şahrah, Cadde-i A'zam, Arapça kaynaklarda Tariku A'zam, Tariku Horasan denmektedir.) Serahs'a altı menzildi. Bu yolda ilk menzil Kasrû'r-rîh (buraya İranlılar Düz bâh derlerdi), sonra Hâksâr ve Ferdurân şehirleri yer alırdı. Nişâbur'a Bâherz, Zam, Cüveyn, Beyhak adlı dört nahiye bağlıydı. Nişâbur Horasan'ın idarî merkezi olmuşsa da bu sürekli olmamıştır.

Nişâbur'a bağlı şehirler:

Azâdvâr:¹³⁶ Bugün İran'da aynı adla anılmaktadır.¹³⁷

Bâherz:¹³⁸ Nişâbur-Herat arasında bir yer olup merkezinin Mâlin kasabası olduğu belirtilir. Nişâbur'un dört nahiyesinden biriydi.¹³⁹ Mâlin [Kuvâharz]¹⁴⁰ İran'da bugünkü Şehr-i Nev denilen yerdir.¹⁴¹

Beyhak: Nişâbur'un dört önemli nahiyesinden biriydi. Tâhirîler zamanında 390 köye sahipti. Bunların arasında iki önemli şehri vardı.¹⁴² 1-Sâbzevâr (Sebzevâr).¹⁴³ Nişâbur'a 103 km. mesafededir. Beyhak'ın bu önemli yerleşim yeri İran'ın efsanelerinde sık sık geçer.¹⁴⁴ 2-Hüsrevcird.¹⁴⁵ Bugün İran'da Sebzevar yakınlarında aynı adla anılan yerdir.¹⁴⁶

Bîskend (Bîşekend): Nişâbur ile Hüsrevcird arasında nahiye olup Nişâbur'la arası 5 fersahtı.¹⁴⁷

Büşt:¹⁴⁸ İran'da bugünkü Keşmer'in yer aldığı bölgedir.¹⁴⁹ Ayrıca Bâdgis'e bağlı bir başka Büşt daha vardı.

¹³⁶ İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 428, 433, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 318; *Hudûd*, 102; Yâkut, *Mu'cem*, I, 230-231; Kalkaşendî, IV, 392; Cornu, 145

¹³⁷ Cornu, 145

¹³⁸ İbnü'l-Fakih, 318; İbn Hurdâzbih, 24; Ya'kûbî, *Büldân*, 56; İbn Rüste, 181; Makdisî, *Ahsen*, 300; Yâkut, *Mu'cem*, I, 458; Kalkaşendî, IV, 390

¹³⁹ İbnü'l-Fakih, 318; İbn Hurdâzbih, 24; Makdisî, *Ahsen*, 300; Yâkut, *Mu'cem*, I, 458

¹⁴⁰ İstahrî, 256, 283; İbn Havkal, 411, 427, 433, 439, 455; Makdisî, *Ahsen*, 50, 351; Cornu, 151

¹⁴¹ Cornu, 145, 151; Spuler, B., "Bâherz", *EI²* (İng.), I, 952

¹⁴² Halîfe, *Târîh*, 164; İbn Hurdâzbih, 24; İbn Funduk, 21; Kalkaşendî, IV, 390; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 139

¹⁴³ İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 433, 456; Makdisî, *Ahsen*, 50, 318; Haig, T.W., "Sebzvar", *IA*, X, 299-300

¹⁴⁴ Haig, T. W., "Sebzvâr", *IA*, X, 299-300

¹⁴⁵ İbn Hurdâzbih, 23; İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 427, 433, 456; *Hudûd*, 102; Makdisî, *Ahsen*, 50, 318, 388; Yâkut, *Mu'cem*, II, 441; Kalkaşendî, IV, 391

¹⁴⁶ Cornu, 150

¹⁴⁷ İbn Hurdâzbih, 24; Makdisî, *Ahsen*, 351

¹⁴⁸ İstahrî, 237; İbn Havkal, 409; Makdisî, *Ahsen*, 300, 317; Hâzîmî, 57; İbn Rüste, 172; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 140; Cornu, 147

¹⁴⁹ Cornu, 147

Büştefrûş (Bustenferûş):¹⁵⁰ Günümüzde İran'daki Puşt-i Ferûş şehridir.¹⁵¹

Bûzcân (el-Bûzcân veya el-Bûzkân): Kûhistan bölgesinin kuzeyinde olup Nişâbur'dan geçen Meşhed-Herat yolu üzerindedir. Yâkut bu yerin adını Buçkân veya Fez olarak ele aldığı için Fezzî nisbeli bazı âlimleri zikrettiği gibi Fuz, Fez şeklini de verir. Bûzcân Yâkut'a göre Nişâbur'dan 4, Herat'tan 6 günlük, İstahrî'ye göre ise Buşenc'e 4 konak uzaklıktadır.¹⁵² Bugünkü adı İran'da Tûrbet-i Cem'dir. Pamuklu kumaşlarıyla tanınırdı.¹⁵³

Câm:¹⁵⁴ Nişâburun dört önemli şehrinden biriydi.

Cermegân:¹⁵⁵ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

Cünâbîd:¹⁵⁶ Bugünkü İran'da Cuymend diye bilinir.¹⁵⁷

Cüveyn (Kûyân): Nişâbur'un dört önemli şehrinden biri olan Cüveyn Beyhak-Câcerm arasında bir bölgedir. Bistam'dan gelen kervan yolu buradan geçirdi. Merkezine eskiden Azâdvâr sonraları Feriyumed adı verilen bu bölgede 189 köyün var olduğu rivayet edilir. Bu köylerin hemen hepsi kuzeyinde olup bölgenin güney yarısı meskun değildi. Vadisinin ortasında Azâdvâr köyüne yakın bir yerde eski idare merkezi harabeleri hâlâ durmaktadır. Yeni merkez bu harabelerin güneydoğusunda kurulan Çağatay kasabasıdır. Bugün Cüveyn İran'ın Seffâbâd bölgesidir.¹⁵⁸ Bir başka Cüveyn ise Sistan'da müstahkem bir kalenin adı olup Herat'tan gelen yollarla Meşhed, Yezd ve Nasirâbâd'dan gelen yolların kavşağı üzerindeydi.¹⁵⁹

Dîvâreh: Mihrecân ve Azâdvâr arasında yer alırdı.¹⁶⁰

Ergiyân:¹⁶¹ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

Esedâbâd:¹⁶² Nişâbur şehirlerinden biriydi.

150 Makdisî, *Ahsen*, 300,317; Yâkut, *Mu'cem*, I, 630

151 Cornu, 147

152 İstahrî, 256, 282, 283; İbn Havkal, 427, 433, 453, 455; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 50, 300, 351; Yâkut, *Mu'cem*, I, 756

153 Bückher, V. F., "Tûrbet-i Şeyh Câm", *İA*, XII/2, s. 140; Cornu, 147

154 İstahrî, 252; Makdisî, *Ahsen*, 300; Yâkut, *Mu'cem*, II, 909; Le Strange, *Lands*, 356-357

155 *Hudûd*, 103

156 İstahrî, 273, 274, 283; İbn Havkal, 427, 446; Yâkut *Mu'cem*, II, 120

157 Cornu, 156

158 Hartmann, R., "Cüveyn", *İA*, III, 246; Cornu, 148

159 İbn Hurdâzbih, 24; İbn Havkal, 428; Makdisî, *Ahsen*, 306; İbn Rüste, 174; Hâzîmî, 118; Yâkut, *Mu'cem*, II, 164-166; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 139

160 İbn Havkal, 428, 433; Yâkut, *Mu'cem*, II, 715

161 Yâkut, *Mu'cem*, I, 209

162 İbn Hurdâzbih, 32; İstahrî, 216, 282; İbn Havkal, 384, 453; Makdisî, *Ahsen*, 26, 347, 351; Yâkut, *Mu'cem*, I, 245

Esferâyin: İsferyin şeklinde de kaydedilmiş¹⁶³ günümüzde İran'da Miyânâbâd denilen şehirdir.¹⁶⁴

Ferhâkird:¹⁶⁵ Bugünkü Afganistan'da Ferecird denilen şehir.¹⁶⁶

Gâyimend (Gâyimen).¹⁶⁷ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

Hakisârân (er-Remâdâ): Nişâbur Serahs istikametinde Kasrû'r-rîh yakınında bir yerdi.¹⁶⁸ Günümüzde İran'da Ribat-hakisteri denilen yerdir.¹⁶⁹

Hân Revân (Hân Zevân):¹⁷⁰ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

Havâf: Burada Nar ve üzüm yetiştirilir.¹⁷¹ Bugün İran'da Hâf denilen kasabadır.¹⁷²

Hâymend: Nişâbur'un hudut kasabalarından olup pamuklu kumaş imâl edilirdi.¹⁷³

Hûcân (Huşân veya Habuşân):¹⁷⁴ Bugünkü İran'da Horasan eyaletinin kuzeyinde Kuçan'dır. Eski şehir zelzeleyle harabe olduktan sonra 12 km doğusuna yeni bir şehir kurulmuştur.¹⁷⁵

Humrân: Horasan beldelerinden bir kaleye sahip yerleşme yeridir. Kalesine Humrandiz denilmekteydi.¹⁷⁶

Hüseynâbâd:¹⁷⁷ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

İrânşehr: Sâsânîler zamanında Horasan'ın merkezi durumunda idi.¹⁷⁸

Kalmeyhen: Nişâbur-Ebiverd yolu üzerindeydi.¹⁷⁹

Kasrû'r-rîh:¹⁸⁰ Bugün İran'da Dizbâd denilen yerdir.¹⁸¹

Kereh: Buşeng-Nişâbur arasında bir yerdir.¹⁸²

163 İstahrî, 257, 282, 284; İbn Havkal, 428, 433, 435; *Hudûd*, 102; Makdisî, *Ahsen*, 300, 318, 323, 352, 372; Yâkut, *Mu'cem*, I, 246-248; Kalkaşendî, IV, 390, 391

164 Cornu, 145; C. E., "İsfarayin", *EI²* (İng.), IV, 107

165 Makdisî, *Ahsen*, 351

166 Cornu, 147

167 İstahrî, 252, 283; İbn Havkal, 427, 433, 455; Makdisî, *Ahsen*, 315

168 Makdisî, *Ahsen*, 24, 351; Yâkut, *Mu'cem*, II, 813, er-Remâdâ md.

169 Cornu, 149

170 İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 433, 456

171 Makdisî, *Ahsen*, 300; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 141

172 Schwarz, P., "Haf", *IA*, VI, s. 61; Cornu, 149; Bosworth, C. E., "Khaf", *EI²* (İng.), IV, 910

173 *Hudûd*, 103

174 İstahrî, 257; Yâkut, *Mu'cem*, II, 487-88; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 140

175; Barthold, W., "Kucân", *IA*, VI, 950; Cornu, 149

176 Yâkut, *Mu'cem*, II, 333, 470

177 İbn Hurdâzbih, 23; Makdisî, *Ahsen*, 351

178 Makdisî, *Ahsen*, 50, 299, 300, 313, 314; Cornu, 150

179 Makdisî, *Ahsen*, 352

180 Makdisî, *Ahsen*, 28, 228, 351

181 Cornu, 153

182 İstahrî, 267, 268, 275; İbn Havkal, 440, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298

Kündür:¹⁸³ Bugün İran'da aynı adla mevcuttur.¹⁸⁴
Mâlâyekird: Nişâbur- Herat arasındaydı.¹⁸⁵
Mehene (Meyhene):¹⁸⁶ Nişâbur ile Baverd'in arasında çölde bir kasaba-
dır. Bugün Türkmenistan'da Meyene denilen yerdir.¹⁸⁷
el-Mellâha: Kasrû'r-rîh ile Cunâbid arasındaydı.¹⁸⁸
Mezdûrân:¹⁸⁹ Nişâbur- Serahs arasında olup bugün İran'da Mezdurân
denilen kasabadır.¹⁹⁰
Mezînân:¹⁹¹ Nişâbur -Serahs arasında bir yer olup günümüzde de aynı
adla bilinmektedir.¹⁹²
Mihrecân (Mihricân): Esferâyin-Nişâbur arasındaydı.¹⁹³
Nûkdeh: Nişâbur-Herat arasında bir yerdirdi.¹⁹⁴
Rîvend: Esferayin-Nişâbur arasındaydı.¹⁹⁵
Sâhîh (Sâheh): Nişâbur-Serahs arasında bir bölgeydi.¹⁹⁶
Selûmek (Selûmiz): Nişâbur-Havaf arasında kalan bir nahiyeye olup bu-
rada pamuklu kumaş imâl edilirdi.¹⁹⁷ Bugün İran'da Selemî denilen yerdir.¹⁹⁸
Senâbâd:¹⁹⁹ İran Meşhed yakınlarında aynı adla anılır.²⁰⁰
Senkân (Sencân):²⁰¹ Eskiden burada pamuklu kumaş imâl edilirdi.
Bugün İran'da Sencân denilen yerdir.²⁰²
Turtît (Turşîz veya Tureytît): Nişâbur ile Kûhistan arasında Büşt yakın-
larında bir sınır kasabasıydı.²⁰³ Bugün İran'da Keşmer denilen yerdir.²⁰⁴

183 İstahrî, 256, 284; İbn Havkal, 427, 433, 456; Makdisî, *Ahsen*, 318, 323, 351; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 309

184 Cornu, 151

185 Makdisî, *Ahsen*, 351

186 İbn Havkal, 429; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 51, 331

187 Cornu, 151

188 Makdisî, *Ahsen*, 351, 352

189 İbn Hurdâzbihi, 24; Makdisî, *Ahsen*, 106, 351

190 Cornu, 152

191 İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 433, 456; Makdisî, *Ahsen*, 352

192 Cornu, 152

193 İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 433, 456; Makdisî, *Ahsen*, 352; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 698-699

194 Makdisî, *Ahsen*, 351; Hâzîmî, 382

195 İstahrî, 257; İbn Havkal, 428, 433; Makdisî, *Ahsen*, 50, 300, 316, 326, 352; Yâkut, *Mu'cem*, II, 891

196 Makdisî, *Ahsen*, 351, 352

197 İstahrî, 256, 273, 274; İbn Havkal, 427, 433, 455; *Hudûd*, 103

198 Cornu, 154

199 İstahrî, 258; İbn Havkal, 434

200 Cornu, 154

201 İstahrî, 256, 283; İbn Havkal, 427, 433, 455; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 27, 351, 352; Yâkut, *Mu'cem*, III, 160

202 Cornu, 154

203 İbn Hurdâzbihi, 52; İstahrî, 231, 237, 256, 284; İbn Havkal, 399, 405, 409, 427, 433, 455; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 50, 318, 351, 372; Yâkut, *Mu'cem*, III, 534-536

204 Cornu, 154, 155

Turûğud veya Turûğbad:²⁰⁵ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

Tûs (Taberân):²⁰⁶ Gününümüzde İran'da Tûs olarak anılan bölgedir.²⁰⁷ Tûs'un büyük şehrine Nûkân denirdi. Tûs'da Araplar'ın Tay kabilesinden bir topluluk yerleştirilmiştir. Halkın çoğunluğu Acem'dir. Buranın haracı Nişâbur ile birlikte hesaplanırdı. Tûs'tan Nesâ'ya kadar iki menzildir. Burada daha çok samur, vaşak, sincab, kakım, fenek'den hayvanlarından üretilmiş kürklü giysiler yapılırdı. Dağlarında turkuaz, bakır, kurşun, antimon (surma) gibi madenler çıkarılırdı. Tûs'a bağlı yerler şunlardır: 1-Tâverân (Tâberân).²⁰⁸ İran'ın Meşhed yakınlarında harabe haldedir.²⁰⁹ 2-en-Nûkân.²¹⁰ Bugün İran'da Meşhed adıyla meşhur yerin eski adıdır.²¹¹ Burada firuze ve gümüş çıkarıldığı söylenir.²¹² 3-Buzdigur, 4-Râyekân (Râzakân).²¹³ Günümüzde İran'da Redken denilen yer.²¹⁴ 5-Binvede.

Üstüvâ:²¹⁵ Nişâbur'da bir nahiye olup coğrafya kitaplarında bulunmamıştır.

Ükîne (Evkîne):²¹⁶ Nişâbur- Serahs arasında bir nahiyedir.

Zâm bk. Câm

Zâve:²¹⁷ Nişâbur şehirlerinden biriydi.

Zevzen (Zûzen):²¹⁸ Nişâbur'un sınır kasabalarından olup pamuklu kumaş imâl edilirdi. Bugün İran'da Zûzen denilen yerdir.²¹⁹

b. Herat ve Şehirleri

²⁰⁵ İbn Havkal, 427, 434; Makdisî, *Ahsen*, 51, 300, 320

²⁰⁶ Ya'kûbî, *Büldân*, 53; İbn Hurdâzbih, 24, 35, 99; İstahrî, 254, 257, 258, 283; İbn Havkal, 428, 430, 434, 453; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 50, 60, 131, 271, 295, 300, 313, 319, 323 vd., 328, 333 vd.; Yâkut, *Mu'cem*, III, 560-562; İbn Fazlullah, II, 13; Kalkaşendî, IV, 390; Himyerî, 398; Nüveyrî, I, 364

²⁰⁷ Cornu, 155

²⁰⁸ İstahrî, 257; İbn Havkal, 427, 434; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 24, 51, 319, 352; Yâkut, *Mu'cem*, III, 486; Kalkaşendî, IV, 390

²⁰⁹ Cornu, 154

²¹⁰ İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 428, 434; Makdisî, *Ahsen*, 25, 35, 51, 319, 352; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 824-825; Kalkaşendî, IV, 390

²¹¹ Streck, M., "Meşhed", *JA*, VIII, 145; a.mlf., *El²* (İng.), VI, 713; Cornu, 153

²¹² İbn Fazlullah, II, 13

²¹³ İstahrî, 257; İbn Havkal, 428, 434; Makdisî, *Ahsen*, 51, 320

²¹⁴ Cornu, 153

²¹⁵ Kureşî, II, 266

²¹⁶ İbn Hurdâzbih, 24; Makdisî, *Ahsen*, 351

²¹⁷ Yâkut, *Mu'cem*, II, 910

²¹⁸ İstahrî, 256, 284-286; İbn Havkal, 427, 433, 455, 458; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 50, 300, 326; İbn Fazlullah, II, 13; Hâzimi, 206; Yâkut, *Mu'cem*, II, 958-959; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 141

²¹⁹ Cornu, 156

Herat.²²⁰ Bugün de aynı adı taşıyan bu şehrin tarihinin çok eskilere dayandığı anlaşılmaktadır. Ancak buranın kimler tarafından kurulduğunu tesbit etmek şimdilik mümkün görünmemektedir. İslâm orduları geldiği zaman etrafı surlarla çevrili olan Herat Horasan'ın en mâmur şehirlerinden biri olup halkının sevimli insanlar olduğu rivayet edilir. Buranın insanlarını tarif ederken "Acemlerin şerefliilerindendir" denilmekle malî durumlarının iyi olduğu ve dindar oldukları için çevrede saygı, hürmet gördükleri anlatılmak istenmiştir. Ahalinin içme suyu evlerinin önündeki kuyu ve çeşmelerden sağlanırdı.²²¹ Herat Hz. Osmân'ın hilâfetinde el-Ahnef b. Kays tarafından fethedilmiştir. İslâm orduları şehre geldiği zaman burada bir cami inşa ettiler. Bu dönemde Horasanlılar'ın ve diğer milletlerin tüccarları tarafından sık ziyaret edilirdi. İslâm fetihlerinden sonra çok sayıda Arap ailesi bu şehre yerleşmeye başladı. Kaynaklarda Herat şehri ile Nîşâbur arası 30 fersah olarak kaydedilir. Şehirde pamuklu kumaş, şirhişt (müşhil olarak kullanılan bir bitkiden elde edilen madde) ve pekmez imâl edilirdi. Herat bugün Afganistanın önemli şehirlerinden biridir.

Herat şehrine bağlı olarak anılan yerler şunlardır:

Bâdgîs:²²² Bâdgîs, Bâdegîs şekillerinde kaydedilen bu yer Herat'ın kuzeydoğusunda yer alıyordu. Bâdgîs ile Buşeng arası üç menzil olup pek çok köye sahip olduğu rivayet edilir. Murgab ve dereler bölgeye tadı biraz acı olan su getirirler. Bu yüzden tarım arazilerinde kaynak ve yağmur sularından istifade edilirdi. Bugün Afganistan'ın kuzeybatısına verilen bölge adı olarak kullanılmaktadır. Bâdgîs'e dair kaynaklarda geçen yerler şunlardır: 1-Büşt.²²³

²²⁰ İbnü'l-Fakih, 208, 321; İbn Hurdâzbih, 18, 36, 40, 52; İstahrî, 254, 263-67, 282; İbn Havkal, 409, 411, 427, 437-439; Makdisî, *Ahsen*, 26, 34, 50, 298, 306, 313, 323, 348; Bekrî, el-Mesâlik, 496; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 958-959; Kalkaşendî, IV, 393; Himyerî, 594-595; Reisüssadat, "Târîh-...", *Fasılânâme*, s. 215; Zahma, "A Social.", *Adab.*, 7; Togan, Z. Velidi, "Herat", *İA*, VI/1, s. 429-442; Frye, R. N., "Harât", *EP*² (İng.), III, 177-178; İran'ın Fars bölgesinde aynı adı taşıyan bir Herat daha vardır. Fars Herat'ı denilen bu yer Bâbek şehrinin iki merhale batısında ve İstahr yolu üzerinde küçük bir kasaba idi. Le Strange, *Lands*, 287; İranın eski dini metinlerinden Avesta'da Herat'ın adı "Heroyve" olarak geçer. G. Gnoli, "Avestan Geography", *Elr.*, III, 45

²²¹ Ya'kûbî, *Büldân*, 55-56

²²² Halife, *Târîh*, 165; İbnü'l-Fakih, 321; İbn Hurdâzbih, 18, 36, 40, 52; İstahrî, 254, 268, 269, 285; İbn Havkal, 430, 440, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 295, 298, 308, 348; Yâkut, *Mu'cem*, I, 461-462; *Hudûd*, 104; Himyerî, 73-74; Vambéry, A., "The Geographical Nomenclature of the Disputed Country Between Merv and Herat", *Proceedings of the Royal Geograph. Soci.*, new seri: VII, London 1885, s. 591-596; Bosworth, C. E. - D. B. Balland, "Badgis", *Elr.*, III, 370

²²³ İstahrî, 237; İbn Havkal, 409; Makdisî, *Ahsen*, 300, 317; Yâkut, *Mu'cem*, I, 628; Le Strange, *Lands*, 354

2-Câdâvâ veya Câdavâ.²²⁴ 3-Cebelü'l-Fidde veya Kûh-ı Sîm.²²⁵ Afganistan'da Simkuh denilen dağ.²²⁶ 4-Dihistân.²²⁷ Bugün de aynı adla anılır.²²⁸ Ayrıca Hazar kıyılarında bir başka Dihistan daha vardır. Her ikisi de Horasan eyaletine bağlı olmakla birlikte Horasan Dihistan'ı ile Hazar Dihistan'ı birbirine karıştırılmamalıdır. 5-Kâbrûn veya Kâlvun.²²⁹ 6-Kûcânâbâd.²³⁰ 7-Kûfe.²³¹

Bâşân (Fâşân):²³² Herat şehirlerindedir.

Bebne (Beben):²³³ Bugünkü adı Kenc-i Rustâk²³⁴ olup Herat'ın kuzeydoğusunda yer alır. Burada h. III. yy. sonlarında bir sarayın bulunduğu zikredilir. Akar suyu bulunan bu yerde üzüm şurubu yani pekmez imâl edilirdi.²³⁵ Buraya bağlı olan yerler: 1-Bağşûr.²³⁶ Çöl kenarında bir kasaba olup suyu kuyulardan temin ederdi. Bugün Türkmenistan'da Kal'at-ı Mûr denilen yerdir.²³⁷ 2- Keyf veya Kîf.²³⁸ Herat'a üç konak mesafede yer alırdı. Bebnе gibi küçük bir kasabadır.²³⁹

Bûşeng (Buşenc, Bûşenk veya Fûşeng):²⁴⁰ Herat'ın doğusunda Gur dağlarında olup etrafı hendek ve kale hisarlarıyla çevriliydi. Kaynaklarda Buşeng'in Herat'a bir menzil uzaklıkta olduğundan bahsedilir. *Hudud* müellifi Buşeng halkının değişik milletlerden teşekkül ettiğine ve sonradan yerleşen Araplar'ın azlığına işaret eder. Dağlarında arar ağaçları (latince adı juniperus polycarpus), böcek, akrep ısırılmalarına karşı tiryak yapımında kullanılan gi-yâhî bitkisi bol miktarda bulunurdu. Buşeng'den Sistan'a Horasan çölünden

²²⁴ İstahrî, 268, 269; İbn Havkal, 440, 441; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 308

²²⁵ İstahrî, 268, 269; İbn Havkal, 440, 441; *Hudûd*, 104; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 308

²²⁶ Cornu, 147; Le Strange, *Lands*, 414

²²⁷ İstahrî, 268; İbn Havkal, 440; Makdisî, *Ahsen*, 24, 298, 308; Yâkut, *Mu'cem*, II, 633

²²⁹ Cornu, 147

²²⁹ İstahrî, 268, 269, 285; İbn Havkal, 440, 441; Makdisî, *Ahsen*, 297, 308

²³⁰ İstahrî, 268, 269; İbn Havkal, 440, 441; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 308

²³¹ İstahrî, 268, 269; İbn Havkal, 410, 441, 457; Makdisî, *Ahsen*, 25, 50, 298, 308; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 630; Le Strange, *Lands*, 414; Cornu, 150

²³² İstahrî, 264, 267; İbn Havkal, 439, 457; Makdisî, *Ahsen*, 349; Yâkut, *Mu'cem*, I, 468; Le Strange, *Lands*, 410. Merv yakınlarında başka bir Bâşân daha var.

²³³ İstahrî, 269, 285; İbn Havkal, 427, 441, 457; Makdisî, *Ahsen*, 298, 308, 349; Yâkut, *Mu'cem*, I, 487

²³⁴ Cornu, 145

²³⁵ *Hudûd*, 104

²³⁶ İstahrî, 269, 285; İbn Havkal, 429, 441, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 308, 349; *Hudûd*, 104; Yâkut, *Mu'cem*, I, 694; Le Strange, *Lands*, 413-414

²³⁷ Cornu, 145; Le Strange, *Lands*, 413-414

²³⁸ İstahrî, 269, 285; İbn Havkal, 427, 441, 485; Makdisî, *Ahsen*, 298, 308, 349; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 630

²³⁹ *Hudûd*, 104

²⁴⁰ İbnü'l-Fakih, 321; İbn Hurdâzbih, 17; İstahrî, 254, 264, 267, 282, 285; İbn Havkal, 427, 430, 440, 453, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 295, 298, 307-308, 333; Ya'kûbî, *Büldân*, 56; Yâkut, *Mu'cem*, I, 758; Kalkaşendî, IV, 393; Le Strange, *Lands*, 358, 431

geçen yol beş veya yedi menzil. Bâdgis ise üç menzil uzaklıktaydı.²⁴¹ Buşeng'e bağlı olan yerler şunlardı: 1-Ferkird.²⁴² Buşenc nahiyesinde bir küçük kasabadır. 2-Harkird veya Hargîrd.²⁴³ 3-Kûsuvî veya Kûserî. Afganistanda bugün Kûhsen denilen yerdir.²⁴⁴

Câsân (Kevâşân): Herat bölgesinde Ferah'a 4 konak uzaklıkta bir yerdi.²⁴⁵

ed-Dîrkân:²⁴⁶ Herat şehirlerindendir.

Dîvânçe:²⁴⁷ Herat şehirlerindendir.

Edresker:²⁴⁸ Bugün Herat'ın güneyinde Kal'a-i Edreskend denilen yerdir.²⁴⁹

el-Esfizer (Esfüzer, Esbüzer):²⁵⁰ *Hudûd* müellifi bura halkının güleç-yüzlü savaştı insanlar olduğunu ve sarp dağlar arasında yaşadıklarını ifade eder. Hâriciler bir ara Esfizer'e rağbet ettikleri anlaşılıyor. Esfizer'e bağlı olan yerler şunlardı: 1-Kûşk.²⁵¹ 2-Küvârân. 3-Küvâşân. *Hudud* müellifi Eresken adlı bir yerin de buraya bağlı olduğunu yazar,²⁵² buradan hareketle Le Strange Edresker'in de Esfüzer nahiyelerinden olduğunu ileri sürmektedir.²⁵³ Esfizer günümüzde Afganistan'ın Herat yakınlarında Şindend denilen yerdir.²⁵⁴

Esterebyân:²⁵⁵ Herat şehirlerindendir.

Evfe (Evbe):²⁵⁶ Afganistan'da bugün Ubeh denilen yerdir.²⁵⁷

²⁴¹ *Hudûd*, 104

²⁴² İstahrî, 267, 268, 285; İbn Havkal, 427, 440, 457; *Hudûd*, 104; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 308; Le Strange, *Lands*, 358, 411

²⁴³ İstahrî, 267, 268, 275; İbn Havkal, 427, 440, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 308; Yâkut, *Mu'cem*, II, 420-421

²⁴⁴ Le Strange, *Lands*, 358

²⁴⁵ Makdisî, *Ahsen*, 350; *Hudûd*, 104

²⁴⁶ Kureşî, I, 200. Coğrafya kitaplarında rastlanamadı.

²⁴⁷ Kureşî, I, 200. Coğrafya kitaplarında rastlanamadı.

²⁴⁸ İstahrî, 264, 267; İbn Havkal, 427, 440; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298

²⁴⁹ Le Strange, *Lands*, 412; Cornu, 144

²⁵⁰ İbn Hurdâzbih, 36; İstahrî, 249, 254, 264, 267, 285; İbn Havkal, 413, 421, 430, 438, 440, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 295, 308, 349; *Hudûd*, 104; Yâkut, *Mu'cem*, I, 248; Le Strange, *Lands*, 340, 350, 412; Huart, Cl., "Sebzâr", *IA*, X, 299; Sebzâr adını taşıyan Nişâbur'un bir nahiyesi daha vardır.

²⁵¹ İstahrî, 264, 267; İbn Havkal, 427, 439; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298

²⁵² *Hudûd*, 104

²⁵³ Le Strange, *Lands*, 410

²⁵⁴ Cornu, 145

²⁵⁵ İstahrî, 263, 267, 285; İbn Havkal, 439, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 307, 323, 349; Le Strange, *Lands*, 410

²⁵⁶ İstahrî, 264, 266, 267, 285; İbn Havkal, 439, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 307, 323, 349; Yâkut, *Mu'cem*, I, 397

²⁵⁷ Le Strange, *Lands*, 410; Cornu, 145

Havzân:²⁵⁸ Herat şehirlerindedir.

Haysâr: Herat bölgesinde Gur civarında bir yerdir.²⁵⁹

Hucistân (Hucüstan): Dağlar arasında çiftçilikle geçinen halkı savaşıdır.²⁶⁰

Kâtûn: İyi at yetiştirmekle meşhur olup suyunu yağmur birikintileri ve kuyulardan elde eden bir kasabadır.²⁶¹

Kerûh:²⁶² Dağlar arasında geniş bir şehir olmaya müsait bir kasabadır.²⁶³ Ribât-ı Meyâne denilen yapı Kerûh-Ebşin yolunda yer almaktaydı.²⁶⁴ Kerûh bugün Afganistan'ın Herat bölgesinde yer almaktadır.²⁶⁵

Mâlin [es-Sefelkat] (Melîn veya Mâlân):²⁶⁶ Bugün Afganistanda Herat'ın güneyinde Pul-i Melen denilen yerdir.²⁶⁷

Mârâbâd: Herat-Evfe tarafında bir nahiyedir.²⁶⁸

Nûzhagân: Dağların ortasında sevimli bir kasabadır.²⁶⁹

Ribât-ı Şûr: Herat şehri Ebşin tarafında yer alır.²⁷⁰

Sân: Cüzcân yakınlarında yer alıyordu.²⁷¹ Bugün Afganistan'da Seng-i Şerek denilen yerdir.²⁷²

Sinc (Sink):²⁷³ Herat şehirlerindedir.

Şûrmîn: Ğercüş-Şâr'da bir şehir.²⁷⁴

²⁵⁸ İstahrî, 261; İbn Havkal, 435; Makdisî, *Ahsen*, 347; Yakut, *Mu'cem*, II, 359; Hâzîmî, 149

²⁵⁹ İstahrî, 263, 267, 285; İbn Havkal, 439, 447; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 307, 349; Yâkut, *Mu'cem*, II, 507

²⁶⁰ *Hudûd*, 104

²⁶¹ *Hudûd*, 104

²⁶² İstahrî, 264, 266, 267, 285; İbn Havkal, 439, 457; Makdisî, *Ahsen*, 25, 50, 298, 307, 348; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 270

²⁶³ *Hudûd*, 104

²⁶⁴ Makdisî, *Ahsen*, 348

²⁶⁵ Le Strange, *Lands*, 410; "Karukh", *El²* (İng.), IV, 673; Cornu, 150

²⁶⁶ İstahrî, 263, 266, 267, 285; İbn Havkal, 438, 455, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 307, 330, 349; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 398

²⁶⁷ Le Strange, *Lands*, 407; Cornu, 151

²⁶⁸ İstahrî, 264, 267, 285; İbn Havkal, 439, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 298, 349

²⁶⁹ *Hudûd*, 104

²⁷⁰ Makdisî, *Ahsen*, 348

²⁷¹ İstahrî, 270-271; İbn Havkal, 429, 442, 443; Yâkut, *Mu'cem*, III, 23

²⁷² Cornu, 154; Le Strange, *Lands*, 425

²⁷³ İstahrî, 263, 284; İbn Havkal, 428, 436; Makdisî, *Ahsen*, 312, 323; Hâzîmî, 231. Şehir adını Sinc olarak verir.; Yâkut, *Mu'cem*, III, 168

²⁷⁴ İstahrî, 271, 272; İbn Havkal, 443, 444; Makdisî, *Ahsen*, 50, 309, 348; *Hudûd*, 104

c. Merv ve Şehirleri

Kaynaklarda biri Merv eş-Şâhcân, diğeri Merverrûz olmak üzere iki ayrı Merv şehri geçmektedir. Mutlak olarak Merv denilince kastedilen Merv eş-Şâhcân'dır. Biz de çalışmamız sırasında bu durumu göz önünde bulundurarak Merverrûz'dan bahsederken açıkça yazdık; Merv dediğimizde ise Merv eş-Şâhcân'ı kastettik. Merv kelimesinin "ateşe konulan beyaz taş" demek olduğu rivayet edilmektedir. Bugün Türkmenistan'da yer almaktadır.²⁷⁵

Merv Horasan'ın en eski şehirlerinden biri olup İslâm'ın zuhuru sırasında Göktürkler ile Sâsânîler arasında yer alırdı. Ne zaman inşa edildiği tam olarak tesbit edilemeyen Merv şehri kalesinin (bugün Erk Kale olarak anılmaktadır) Sâsânî Kralı Tahmurasp tarafından inşa edildiği söylenir. Sâsânîlerden kalma bir köşk, idare merkezi olarak kullanılmıştır. Bu köşte Horasan valileri gibi Tâhirîler de kalmışlardır.²⁷⁶ İslâm orduları buraya geldiği zaman yahudiler, hıristiyanlar, budistler'in yanı sıra nasturîlerin okulları ve kiliseleri de vardı.²⁷⁷

Serahs'tan cadde-i a'zam denilen ipek yoluyla Merv'e kadar altı menzil yol vardı. Bu yolda ilk menzil olarak Üştürmeğak, sonra sırasıyla Telestane, Dandanakan ve Kenûkird denilen kasabalar yer alırdı. Ayrıca bu menziller arasında çöl ve ovalar da bulunmaktaydı; her bir menzilde eski bir kale,²⁷⁸ kalelerde Türkler vardı. Merv ticaret şehri olup kaliteli pamuk, sirke, bazı baharat ve bitkiler, ham ve işlenmiş ipek imâl edilirdi²⁷⁹. Buradan biri Şâş ve Türk ülkelerine, diğeri Belh ve Tohâristan'a giden iki yol ayrılırdı. Merv'in diğer şehirlere olan uzaklığı kaynaklarda özellikle belirtilmiştir²⁸⁰.

²⁷⁵ İstahrî, 254, 258-263, 282, 283, 285; İbn Havkal, 434-435; İbn Hurdâzbih, 17, 18, 24, 25, 32, 33, 36; Ya'kûbî, *Büldân*, 55-57; İbnü'l-Fakih, 319-322; Makdisî, *Ahsen*, 310-312, ayrıca bk. indeks: *Hudûd*, 105; İbn Funduk, 21; Hâzîmî, 367; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 507-512; Himyerî, 532; Barthold, W., *Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 83; Reisüssadat, "Târîh-i Şehirhâ-yı Horasan", *Fasılname*, s. 215; Yakubovsky, A., "Merv", *IA*, VII, 773; Bosworth, C. E., "Marw aş-Şahdjan", *EP*² (İng.), VI, 618-621

²⁷⁶ *Hudûd*, 105; Makdisî, *el-Bed'*, IV, 99-100

²⁷⁷ *Necmâbâdî*, Mahmûd, *Târîh-i Tib der İrân*, Tahran 1366, II, 110

²⁷⁸ *Hudûd*, 105

²⁷⁹ *Hudûd*, 105

²⁸⁰ İbn Hurdâzbih, 32; Vambéry, A., "The Geographical Nomenclature of the Disputed Country Between Merv and Herat", *Proceedings of the Royal Geograph. Soci.*, new seri: VII, London 1885, s. 591-596; H. C. Rowlinson, "The Road to Merv", a.e., new seri: I (1879), s. 161-191

Merv Türk ve Fars devletlerinin sınırında olmasıyla birlikte ticarî önemiyle de karışık bir kültür merkezi olmuştur. Şehirde Türkler'in çok eskiden beri mevcut olmaları ihtimaline rağmen Türk göçlerinin bu bölgeye MS IV-V yy.dan beri devam ettiği kabul edilir. Öte yandan Merv'de farklı dinlere mensup insanlar da vardı. Son Sâsânî Kısrası Yazdicerd ilerleyen müslüman ordularından kaçıp 21'de(642) yılında Merv'e geldi ve Türk hakanına iltica etti. Daha önce aralarında oluşturdukları "meliklerin yardımlaşması ahdi" ile Hakandan yardım istedi. Daha sonra müslümanlar, burada yapılan mücadelede galip gelince, Türkler Merv'den çekildi. Merv bundan sonra Tahirîler zamanına kadar Horasan'daki müslüman valilerin başşehri oldu.²⁸¹

Âmuderya suyunu ilk defa içen ve şükür namazı kılan, sahâbeden, Horasan fatihlerinden Hakem b. Amr el-Gıfârî, Merv valisi iken Muâviye'nin adaletsiz emirlerine itaat etmektense Allaktan ölmeği dilemiş ve 50(670) yılında burada ölmüştü.²⁸²

Merv halkı Acem dihkânlarının eşrafıdır. Yine Arap kabilelerinden Ezd ve Temim'e mensup bir çok aile buraya yerleştirilmiştir. Halk içme suyunu evlerinin önündeki çeşmelerden sağlardı. Merv elbiselerinden olan ve "nahiye-i zerk", "irem keylebek", "sevsekan", "cerâre"²⁸³ adıyla anılanlar meşhurdu. Bölgede ve kasabalarda çoğunlukla sulu tarım yapılırdı.²⁸⁴ Üzerinde birçok istilâların, mücadelelerin yapıldığı Merv şehri gittikçe çökmüştür. Bu çöküşünün sonuncusunu Rus işgali ile yaşamıştır. 1937'de Merv'in 30 km. batısına Mari adında yeni bir şehir kurulmuş, Merv halkı buraya yerleştirilmiştir. Bu iki yer halk arasında eski Merv, yeni Merv şeklinde anılmaktadır.²⁸⁵

²⁸¹ Esin, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 147; Zeydan, *İslâm Medeniyeti* ,II, 80

²⁸² Esin, 147

²⁸³ Ya'kûbî, *Büldân*, 55-56

²⁸⁴ *Hudûd*, 105; Kalkaşendî, IV, 390, 394

²⁸⁵: *Özbek Sovyet Ansiklopedisi*, VI, 601: "Mary", *Great Soviet Encyclopedia*, New York 1982, XV, 524: "Merv", *ae.*, XVII, 143; Aydın İbrahimov-Fûsun Soykan, "Türkmenistan: Çöl ve Turizm", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 103, İstanbul 1996, s. 97, 103; Çoruhlu, Yaşar, "Türkmenistan'a Seyehat", *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, sy. 118, İstanbul 1996, s. 19-25; Merv ve Orta Asya şehirlerinde yapılan arkeolojik bilgiler için bk. Masson, V.M.-Pugachenkova, G. A. vdğr. "Architecture", *Elr.*, II, 314 vd., 322-326, 334-335

Merv Bölgesi Şehirleri şunlardır:

Bahîrâbâd:²⁸⁶ Merv şehirlerindedir.

Bâşân:²⁸⁷ Bundan başka bir de Herat'a bağlı Bâşân vardı.

Bedahşân:²⁸⁸ Afganistan'da Ceyhun nehri kıyılarında bulunan bir yerleşim yeridir. Bedahşân: Pamir dağlarının eteklerinde yer alır.²⁸⁹ Buraya bağlı yerlerden şunlar zikredilmiştir: 1-Cirm.²⁹⁰ Bugün aynı adla anılır.²⁹¹ 2-Vehhân.²⁹² Pamir'in güneyinde Bedahşân'ın doğusunda bulunur.²⁹³

Behmenâbâd:²⁹⁴ Merv'den Rey'e giden yol üzerinde bulunan küçük bir köy olup etrafı tarım arazileriyle çevrili idi. Günümüzde İran içindedir.²⁹⁵

Berekdiz: Merv nehri kıyısında yer alan kasabanın bir kalesi vardı. Zerdüştiler Bihefrîzî dedikleri burada yaşarlardı.²⁹⁶

Bürz: Buranın daha sonra Sezever adını aldığı rivayet edilir.²⁹⁷

Câverse: Merv köylerinden biri olarak gösterilir.²⁹⁸

Cerûgird (Kenûgird, Yenûkird veya Yenûgird): Merv-Serahs istikametinde yer alan bir yerdî.²⁹⁹

Cîreng (Gireng veya Kîrenk):³⁰⁰

Dandanakân: Merv-Serahs arasında, kervanların konakladıkları etrafı duvarlarla çevrili bir kasabaydı.³⁰¹

²⁸⁶ Makdisî, *Ahsen*, 347; Yâkut, *Mu'cem*, I, 512

²⁸⁷ İstahrî, 263, 284; İbn Havkal, 429, 437; Makdisî, *Ahsen*, 50, 299, 312; Yâkut, *Mu'cem*, I, 468; III, 488 bk. Faşan md.

²⁸⁸ İbnü'l-Fakih, 322; İstahrî, 275, 278, 279, 283, 286, 287, 296; İbn Havkal, 428, 447, 449, 454, 457, 475; Makdisî, *Ahsen*, 50, 296, 303, 346; Yâkut, *Mu'cem*, I, 528-529; X. de Planhol vdğr., "Badakşan", *EIr.*, III, 355-361

²⁸⁹ İbnü'l-Fakih, 322; İstahrî, 254, 275, 278, 279, 283, 339; İbn Havkal, 428, 447, 449, 457, 475; Makdisî, *Ahsen*, 50, 296, 303, 346; Yâkut, *Mu'cem*, I, 528-529

²⁹⁰ Yâkut, *Mu'cem*, II, 64

²⁹¹ Cornu, 148

²⁹² İbn Hurdâzbih, 38; İstahrî, 253, 279, 281, 296, 297; İbn Havkal, 445, 475, 476; Makdisî, *Ahsen*, 22, 340; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 909

²⁹³ Barthold, W., "Bedahşan", *IA*, II, 435; a.mif. v.dğr., "Badakhshan", *EJ²* (İng.), I, 851; de Planhol, X.-vdğr., "Badakşan", *EIr.*, III, 355; Cornu, 156

²⁹⁴ İbn Hurdâzbih, 23; İstahrî, 257, 284; İbn Havkal, 427, 433, 456; *Hudûd*, 102; Makdisî, *Ahsen*, 106, 351

²⁹⁵ Le Strange, *Lands*, 430; Cornu, 146

²⁹⁶ *Hudûd*, 105

²⁹⁷ İbn Sa'd, VII, 369; Yâkut, *Mu'cem*, I, 562

²⁹⁸ İbn Sa'd, VII, 369; Yâkut, *Mu'cem*, II, 11

²⁹⁹ İbn Hurdâzbih, 24; Makdisî, *Ahsen*, 348

³⁰⁰ İstahrî, 263, 284; İbn Havkal, 429, 436, 456; *Hudûd*, 102, 105; Makdisî, *Ahsen*, 50, 299, 312; Yâkut, *Mu'cem*, II, 175

³⁰¹ İstahrî, 263, 284; İbn Havkal, 429, 437, 456; *Hudûd*, 105; Makdisî, *Ahsen*, 50, 299, 312, 323, 348, 359; Yâkut, *Mu'cem*, II, 610

Ebîverd (Bâverd):³⁰² Bugün Türkmenistan'da Ebîverd adıyla mevcut olup Kâka'ya 2 km. yakınındadır.³⁰³

Fâz:³⁰⁴ Merv şehirlerindedir.

Harak: Merv bölgesinde ağaçlıklı bir yerdir.³⁰⁵

Hürmüzferre:³⁰⁶ Merv şehirlerindedir.

el-Karîneyn:³⁰⁷ Türkmenistan'da İmam Baba'ya 8 km. mesafededir.³⁰⁸

Kencâbâd:³⁰⁹ Merv şehirlerindedir.

Keshân:³¹⁰ Merv şehirlerindedir.

Küşmeyhen (Küşmâhen):³¹¹ Merv'den Âmül'e giden yol üzerinde ilk menzil Küşmâhen kasabasıdır ve Merv'e 5 fersah mesafededir. Küşmâhenî denilen üzüm burada yetiştirilirdi.³¹²

Mâbersâm: Merv'e dört fersah mesafede bir köy olarak anılır.³¹³

Mehdîâbâd:³¹⁴ Merv şehirlerindedir.

Merverrûz:³¹⁵ Ticari canlılığı olan Merverrûz Tâhirîler zamanında da önemli gelir getiren bir mevki idi.³¹⁶ Merv'den Merverrûz'a beş menzil mesafe olduğu rivayet edilir. Merverrûz'dan yola çıkan ticaret kervanı Belh, oradan da Belh nehri üzerindeki Zem'e giderdi. Merverrûz Afganistan'da bugün Bala Murgab denilen yerdir.³¹⁷ Merverrûz'a bağlı yerler şunlardı: 1-Dizeh: Dağların tepesinde, Merv'e doğru giden nehir kıyısında yer almaktaydı ve bu-

³⁰² İbnü'l-Fakih, 209, 212, 321; İbn Hurdâzbih, 35, 39; İstahrî, 254, 283, 285; İbn Havkal, 429, 430, 454, 457; İbn Rûste, 106, 173; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 51, 61, 257, 285, 300, 312, 313, 321, 323, 324, 327, 328, 333, 335, 336, 352; Yâkut, *Mu'cem*, I, 111

³⁰³ Minorsky, W., "Ebiverd", *IA*, IV, 5; Bosworth, C. E., "Ebiverd", *Elr.*, I, 218; Cornu, 144

³⁰⁴ İbn Hurdâzbih, 39; Makdisî, *Ahsen*, 347; Hâzîmî, 298; Yâkut, *Mu'cem*, III, 841

³⁰⁵ İstahrî, 263, 285; İbn Havkal, 429, 437, 456; Makdisî, *Ahsen*, 50, 299, 312; Yâkut, *Mu'cem*, II, 425

³⁰⁶ İstahrî, 263, 284; İbn Havkal, 429, 435, 456; Makdisî, *Ahsen*, 50, 399, 331; Yâkut, *Mu'cem*, V, 968-969

³⁰⁷ İstahrî, 261, 263, 285; İbn Havkal, 429, 436, 457; Makdisî, *Ahsen*, 347; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 80

³⁰⁸ Cornu, 153

³⁰⁹ İbn Hurdâzbih, 32; Makdisî, *Ahsen*, 343

³¹⁰ İbn Hurdâzbih, 32; Makdisî, *Ahsen*, 348

³¹¹ İbn Hurdâzbih, 22; İstahrî, 263, 284; İbn Havkal, 429, 436, 456; Makdisî, *Ahsen*, 348

³¹² Ya'kûbî, *Büldân*, 55-56

³¹³ İbn Sa'd, VII, 369; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 378

³¹⁴ İbn Hurdâzbih, 32; Makdisî, *Ahsen*, 347

³¹⁵ İbn Hurdâzbih, 32, 36, 39; Ya'kûbî, *Büldân*, 67; İstahrî, 254, 261, 269, 283, 286; İbn Havkal, 429, 436, 458; Makdisî, *Ahsen*, 27, 50, 295, 313, 330, 348; Hâzîmî, 355. Burada kelime Merruz şekliyle kayıtlıdır.: İbn Fazlullah, II, 14; Kalkaşendî, IV, 394; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 507; Himyerî, 533. Merv eruz kelimesinin sevinç vadisi anlamına geldiğini belirtir.

³¹⁶ İbn Hurdâzbih, 36

³¹⁷ Cornu, 152; Bosworth, C. E., "Marw al-rudh", *El²* (İng.), VI, 617-618

rada çeşitli meyveler yetiştirilirdi.³¹⁸ 2-Kasrû'l-Ahnef veya Dîz-i Ahnef³¹⁹ Çölde bulunan, akar suyu olan ve tarla ziraati yapılan bir kasabaydı. Burası bugün Türkmenistan'da Merüçek denilen yerdir.³²⁰ 3-Tâlekân³²¹ Afganistan Sencelek-i Kayser.³²² Aynı adla Tohâristan'da da bir şehir vardı.

Nesâ:³²³ Emevîler zamanında bu şehrin âmili Âzâdmerd ünvanıyla anılıyordu.³²⁴ Humrandiz'in buraya bağlı olduğu kayıtlıdır.³²⁵ Moğollar döneminde yıkılan bu şehrin harabeleri Türkmenistan'ın Aşkabad yakınlarında, 7-8 km. batısında yer alır. Bugün burada iki büyük harabeden başka bir şey kalmamıştır.³²⁶ Yanına kurulan yerleşim yeri Yeni Nesâ adıyla anılmaktadır.³²⁷

Serahs:³²⁸ Serahs şehri³²⁹ Nîşâbur ve Merv arasındaki yolun tam ortasında bulunduğu için bazıları onu Nîşâbur'un nahiyesi olarak anmıştır.³³⁰ O günlerde sadece sel baskınları sırasında suyu akan bir kuru dere yatağı çarşının ortasından geçirdi. İnsanlar tarımla uğraşır, ipek kumaş dokur ve deve beslerlerdi. Serahs'ın halkı savaşçı ve güçlü olarak bilinirdi.³³¹ Serahs bugün Türkmenistan sınırları içindedir.³³²

Sînân: Coğrafya kitaplarında yer almayan bu isim İbn Sa'd ve Kureşî'de geçer.³³³ Eserlerinde buraya nisbet ettikleri kişilerin vefat tarihleri ilk üç asıra

³¹⁸ İstahrî, 269, 270, 272; İbn Havkal, 441, 444; Makdisî, *Ahsen*, 314, 348; *Hudûd*, 105; Yâkut, *Mu'cem*, II, 572

³¹⁹ İbn Hurdâzbih, 32; İstahrî, 269, 270; İbn Havkal, 441, 442; *Hudûd*, 105; Makdisî, *Ahsen*, 50, 299, 314, 347; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 108

³²⁰ Cornu, 153

³²¹ İbn Hurdâzbih, 29, 32, 33, 35; İstahrî, 270, 286; İbn Havkal, 429, 442, 458; *Hudûd*, 107; Makdisî, *Ahsen*, 26, 50, 299, 313, 346, 347; Yâkut, *Mu'cem*, III, 491-493; Kalkaşendî, IV, 392

³²² Cornu, 155

³²³ İbn Hurdâzbih, 35, 39; İstahrî, 254, 273, 283; İbn Havkal, 429, 430, 445, 454; *Hudûd*, 103; Makdisî, *Ahsen*, 24, 40, 51, 285, 295, 300, 319, 334; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 776; İbn Fazlullah, II, 15; Kalkaşendî, IV, 392; Himyerî, 579

³²⁴ Hamdullah Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (nşr. G. Le Strange), Leiden 1915, s. 125

³²⁵ Belazürî, *Fütûh*, 395; Yâkut, *Mu'cem*, II, 333

³²⁶ Hâzimî, 381; Minorsky, V., "Nesa", *IA*, IX, 198; a.mlf.-Bosworth, C. E., "Nasa", *EP²* (İng.), VII, 966

³²⁷ Çoruhlu, Yaşar, "Türkmenistan'a Seyehat", *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, sy. 118, İstanbul 1996, s. 19-25; Sümer, Faruk, "Türkmenistan'da Tarihi Şehirler: Nesa", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 91 (1994), s. 17

³²⁸ İbn Hurdâzbih, 24, 36, 39, 178; İstahrî, 254, 259, 268, 272-274, 281-285; İbn Havkal, 427, 430, 445, 452, 457; İbnü'l-Fakih, 319, 321; *Hudûd*, 104; Makdisî, *Ahsen*, 50, 61, 65, 295, 313-314, 323, 348; İbn Fazlullah, II, 14; Kalkaşendî, IV, 393; Himyerî, 316

³²⁹ Ruska, J., "Serahs", *IA*, X, 502; Rençber, *Mecelle*, XXIII/3, s.81; Cornu, 154

³³⁰ Yâkut, *Mu'cem*, III, 71

³³¹ *Hudûd*, 104

³³² İbrahimov, Aydın-Füsun Soykan, "Türkmenistan: Çöl ve Turizm", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 103, İstanbul 1996, s. 99, 105

³³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372; Yâkut, *Mu'cem*, III, 220; Kureşî, I, 697; Hâzimî, 236

ait olduklarına göre incelediğimiz dönemde Merv'de böyle bir köyün bulunmakta olduğu söylenebilir. Nitekim bunu Yâkut ve Hâzîmî doğrular.

es-Sûsekân (es-Sevsekân):³³⁴ Merv şehirlerindedir.

Telestâne: Serahs- Merv arasında Dandanakan civarında idi.³³⁵

Üştürmeğâk: Serahs- Merv arasında idi.³³⁶

Zerk:³³⁷ Merv şehirlerindedir.

d. Belh ve Şehirleri

Belh.³³⁸ Orta Asya'da Amuderya'nın güneyinde Baba dağı'nın yamacında yer alan Belh'in tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Eskiden etrafı surlarla çevrili bu şehrin kuruluşu hakkında çeşitli rivayetler bir kenara bırakılırsa zaman zaman Türkler'in, Farslar'ın hatta bir ara Romalılar'ın hüküm sürdüğü bir şehir olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, bir sınır şehri olmasından dolayı farklı kültür yapılarının kaynaştığı bir şehir olmuştur. Yapılan kazılarda çıkan bulgulara göre Milattan önceki tarihlerde Akhunlar veya Eftalitler'in eline geçen şehir, aynı milletten olan Kuşanlar hükümran olduktan sonra Farslar'ın eline geçmiş; daha sonra Roma İmparatoru Büyük İskender'in istilâsı ile buraya gelen askerî garnizon Baktria olarak anılan Belh merkezli bir devlet kurmuştu. Tekrar Sâsânîler'in eline geçtikten sonra merkezî idarenin zayıflamasından sonra yarı bağımsız hale geldi ve İslâm orduları tarafından fethedilinceye kadar uzun süre bu durumunu korudu.

Bâmiyân bölgesinden gelen nehrin kenarında yer alan Belh şehri kimin tarafından yapıldığı kesin olarak tesbit edilemeyen surlarla çevrili idi. On iki kapısı olan surların hemen dışında ise bataklıklar vardı.³³⁹ Belh, Horasan'ın en büyük şehirlerinden olup buraya bağlı birçok köy ve kasaba vardı. İran'a Orta Asya'dan kültür akışını sağlayan şehir olarak kabul edilen³⁴⁰ Belh İslâm

³³⁴ İstahrî, 263, 285; İbn Havkal, 429, 437, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 229; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 190

³³⁵ İbn Hurdâzbiḥ, 24; Makdisî, *Ahsen*, 348

³³⁶ İbn Hurdâzbiḥ, 24; Makdisî, *Ahsen*, 348

³³⁷ İstahrî, 261, 274; İbn Havkal, 436, 456; Yâkut, *Mu'cem*, II, 295

³³⁸ İbnü'l-Fakih, 209, 211, 227, 302, 313-316, 322-325; İbn Hurdâzbiḥ, 18-25, 32-34, 172, 179; Ya'kûbî, *Büldân*, 63; İstahrî, 254, 265, 270, 275-78, 281, 286; İbn Havkal, 428, 430, 434, 447, 450; Makdisî, *Ahsen*, 27, 33, 35, 48, 60, 257, 259, 313, 346; a.m.f., *el-Bed'*, IV, 91-92; Bekrî, *el-Mesâlik*, 496; Hâzîmî, 64; Yâkut, *Mu'cem*, I, 713-714; Kalkaşendî, IV, 390; Himyerî, 96-97; Nüveyrî, I, 364; Barthold, *Türkistan*, 80-83; Reisüssadat, "Târîh-i Şehirhâ-yı Horasan", *Fasılname*, s. 215; Hartmann, R., "Belh", *IA*, II, 485-487; Frye, R. N., "Balkh", *EP*² (İng.), I, 1000-1002; Bosworth, C. E., vdğr., "Balk", *Elr.*, III, 587-596

³³⁹ *Hudûd*, 108

³⁴⁰ *Necmâbâdî*, II, 206

coğrafyacılarına göre Horasan'ın ortasında yer alıyordu. Yani Fergana, Rey, Sistan, Kâbül, Kirman, Keşmir, Multan, Hârizm bölgelerinin hepsine uzaklığı üç menzil olarak veriliyordu. Tarihe çeşitli adlarla geçen³⁴¹ Belh, bugün Afganistan'da önemli bir şehir olan Mezâr-ı Şerif'in yakınlarında aynı adla anılmaktadır.³⁴²

Belh'e bağlı yerleşim yerleri:

Bencehir (Bencâr):³⁴³ Belh şehirlerindendir.

Câh (Kâh):³⁴⁴ Afganistan'da günümüzde Kehmerd denilen yerdir.³⁴⁵

Cûzcân (Cûzcânân):³⁴⁶ Belh ile Merverrûz arasında yer alan bölgenin adıdır. Belh'e bağlı olup el-Yehudiyye Merv ile arasındaki sınır kasabasıydı. Cûzcân'ın kasabaları şunlardı: 1-Enbâr. Afganistan'da bugün Ser-i Pul denilen yerdir.³⁴⁷ 2-Fâryâb. Bugün Afganistan'daki Devletâbâd denilen yer.³⁴⁸ 3-Kellâr. Yeri tesbit edilemedi. 4-el-Yehudiyye. Cûzcân'da Yahudilerin oturdukları yerd. Günümüzde Afganistan'da Meymene adını taşımaktadır.³⁴⁹

Destecird:³⁵⁰ Belh şehirlerindendir.

el-Kâ' (Qaf-elif-ayn):³⁵¹ Belh şehirlerindendir.

Meder:³⁵² Bugün Afganistan'da aynı adla anılmaktadır.³⁵³

Ûşbûrkân (Şebûrkân): Fâryâb-Belh yolu üzerindeydi.³⁵⁴ Afganistan'da Sibergân denilen yerdir.³⁵⁵

es-Sidre:³⁵⁶ Belh şehirlerindendir.

Siyâhcird (Şavkerd):³⁵⁷ Bugün Afganistan'da aynı adla bilinir.³⁵⁸

³⁴¹ Müderris, I, 25, 44-45

³⁴² Hartmann, "Belh", *IA*, II, 485; Cornu, 146

³⁴³ İstahrî, 275; İbn Hurdazbih, 37; İbn Havkal, 428, 447, 457; Yakut, I, 743-744

³⁴⁴ İstahrî, 276, 286; İbn Havkal, 440, 441 ; Makdisî, *Ahsen*, 49, 296, 346

³⁴⁵ Cornu, 148

³⁴⁶ İstahrî, 254, 270; İbn Havkal, 430, 442, 474; İbn Hurdazbih, 32, 33, 36, 40; Yakut, II, 149-150

³⁴⁷ İstahrî, 270; İbn Havkal, 429, 442; Yakut, I, 367; Cornu, 144

³⁴⁸ İstahrî, 270, 286; İbn Havkal, 442, 458; Yakut, III, 840; Cornu, 147

³⁴⁹ Cornu, 156

³⁵⁰ İbn Hurdâzbihi, 32; Makdisî, *Ahsen*, 347; Yakut, *Mu'cem*, II, 573

³⁵¹ İbn Hurdâzbihi, 32; Makdisî, *Ahsen*, 347

³⁵² İstahrî, 276, 286; İbn Havkal, 428, 447, 457 ; Makdisî, *Ahsen*, 49, 296, 346

³⁵³ Cornu, 151

³⁵⁴ İstahrî, 271, 276; İbn Havkal, 429, 444, 443; İbn Hurdazbih, 32; Yakut, *Mu'cem*, III, 256

³⁵⁵ Cornu, 155

³⁵⁶ İbn Hurdâzbihi, 32; Makdisî, *Ahsen*, 348

³⁵⁷ İbn Hurdâzbihi, 27; İstahrî, 278, 338; Makdisî, *Ahsen*, 346; Bu kelime kaynaklarda Siyahgerd, Siyahkird, Şavkerd şeklinde de yazılmıştır.

³⁵⁸ Cornu, 154, 155

Tohâristan:³⁵⁹ Belh'e bağlı büyük bir alana sahip yerleşim yeridir. Bedahşân, Sûd, Bâmiyân, Pençşîr nahiyelerinin çevirdiği yere verilen addır. Buranın steplerinde Karluk Türkler'inin yaşadığı; atlar, koyunlar, tahıl ve çeşitli meyve yetiştirdikleri³⁶⁰ rivayet edilir. Aşağıda kaynaklarda Tohâristan'a bağlı olarak zikredilen yerleşim beldeleri sıralanmıştır.

1-Arhen.³⁶¹ Afganistan'ın İmâm-ı Sâhib yakınlarındadır.³⁶²

2-Bağlân.³⁶³ Geçimi tarıma dayalı fakir bir kasabaydı.³⁶⁴ Bugün Afganistan'da aynı adla bilinir.³⁶⁵

3-Enderâb veya Enderâbâ.³⁶⁶ Afganistan'da dağın yamacında tarımla geçinen bir kasabadır. Ticaretin de canlı olduğu bu şehirde tüccarlar Pancir ve Cârîyânâ limanlarından gelirler ve gümüş dirhem kullanırlardı. Kırallarına Şehrsâlâr denirdi. Medr ve Muy Enderâb yakınlarında iki küçük kasabadır.³⁶⁷ Enderâb bugün Afganistan'da aynı adla anılan yerdir.³⁶⁸

4-Eresken veya Resken.³⁶⁹ Tohâristan şehirlerindedir.

5-Hasb veya Hâşt veya Haşt veya Havaşt.³⁷⁰ Afganistan'da bugün Hace Çişt denilen yerdir.³⁷¹

6-Hulm. Belh ve Tohâristan arasında dağ eteklerinde nehir kıyısındadır. Nehirden faydalanılarak sulu tarım yapılırdı.³⁷² Gününümüzde Afganistan'da Taşkurgan denilen harabe yerdir.³⁷³

7-İskîmeşt (Sekîmeşt). Halkı tarımla geçinirdi. Bu yerin arkasında küçük bir kırallık vardı ve bir dihkân olan prensine pâk denirdi.³⁷⁴

³⁵⁹ İbnü'l-Fakih, 321-323, 325; İbn Hurdâzbih, 18, 25, 32, 34-37; İbn Havkal, 430, 447, 448; İstahrî, 254, 275; Yâkut, *Mu'cem*, III, 518; Le Strange, *The Lands*, 426-427

³⁶⁰ *Hudûd*, 108

³⁶¹ Ya'kûbî, *Büldân*, 64; İstahrî, 275, 296, 339; İbn Havkal, 475, 517, 518; Makdisî, *Ahsen*, 50; Yâkut, *Mu'cem*, I, 60

³⁶² Cornu, 144

³⁶³ İstahrî, 275, 286; İbn Havkal, 428, 447, 457; Makdisî, *Ahsen*, 29, 49, 296, 303, 346; Yâkut, *Mu'cem*, I, 695-96; Ya'kûbî, *Büldân*, 64; *Hudûd*, 109

³⁶⁴ *Hudûd*, 109

³⁶⁵ Cornu, 145

³⁶⁶ İbnü'l-Fakih, 322; İstahrî, 276, 279, 283, 286; İbn Havkal, 428, 429, 447, 457; Makdisî, *Ahsen*, 50, 296, 303, 346; Yâkut, *Mu'cem*, I, 372

³⁶⁷ *Hudûd*, 109

³⁶⁸ Cornu, 144

³⁶⁹ İbn Hurdâzbih, 32; Makdisî, *Ahsen*, 347; Yâkut, *Mu'cem*, II, 780

³⁷⁰ İbnü'l-Fakih, 322; İstahrî, 264, 276; İbn Havkal, 428, 447, 459; Makdisî, *Ahsen*, 296, 303; Yâkut, *Mu'cem*, II, 388-389

³⁷¹ Cornu, 149

³⁷² İbnü'l-Fakih, 322; İbn Hurdâzbih, 33, 34, 36; İstahrî, 275, 286; İbn Havkal, 428, 447, 457; Makdisî, *Ahsen*, 49, 296, 303, 346; Yâkut, *Mu'cem*, II, 465; *Hudûd*, 108

³⁷³ Cornu, 149

³⁷⁴ İbn Havkal, 429, 447; İstahrî, 275; *Hudûd*, 109

8-Râven.³⁷⁵ Tohâristan şehirlerindedir.

9-Sekelkend (İskelkend),³⁷⁶ Dağların kenarında tarım yapılan bir kasabadır. Bugün Afganistan-Hindukuş'ta İsken köyü olabileceği tahmin edilmektedir.³⁷⁷

10-Serây-ı Asim.³⁷⁸ Tohâristan şehirlerindedir.

11-Simincân. Bu kasabadanın dağlarında çıkan beyaz taşlardan kesilerek bazı ev eşyaları, süslemeler ve heykeller yapılırdı. Ayrıca iyi nebiz imâl etmesi ve kaliteli meyve yetiştirmesiyle ünlüydü.³⁷⁹ Bugün Afganistan'da Heybek denilen yerdir.³⁸⁰

12-Şuknân. Amuderya'nın yukarı tarafında yer alır. İbn Hurdâzbih ve Ya'kûbî gibi Arap coğrafyacıları Şuknân'ı Şikinân, Sikinân, Şikinâ şeklinde ve Tohâristan şehri olarak zikrederler.³⁸¹

13-Tâlekân veya Tâyekân.³⁸² Belh ile Merverrûz arasındadır. Deylem'deki Tâlekân'dan başka Horasan'da iki tane Tâlekân sayılmaktadır. Bunlardan biri bugün Afganistanda Şencelek-i Kayser adıyla bilinir. Diğer yer ise Tohâristan ve Huttalan sınırları arasında olup³⁸³ günümüzde Tâlûkân ismini muhafaza etmiştir.³⁸⁴ Tâlekân iki büyük dağ arasında olup iki büyük mescidi vardı. Yörede yetiştirilen Tâlekânî keçileri meşhurdur. Tâlekân'dan Fâryâb'a dört menzil uzaklıktadır.³⁸⁵

14-Velvâlîz (Vervâlîz veya Vervâlîc). Yağmur suları ile su ihtiyacını giderir. Halkı kibar ve arkadaş canlısıdır.³⁸⁶ Bugün Afganistan'da Kündüz denilen yerdir.³⁸⁷

Vâsıtu Belh: Belh köylerindedir.³⁸⁸

³⁷⁵ İbnü'l-Fakih, 323; İstahrî, 275; İbn Havkal, 429, 447; Makdisî, *Ahsen*, 51, 320; Yâkut, *Mu'cem*, II, 742

³⁷⁶ İstahrî, 275; İbn Havkal, 429, 447; Makdisî, *Ahsen*, 49, 296, 303; *Hudûd*, 109; Yâkut, *Mu'cem*, II, 108

³⁷⁷ Cornu, 154

³⁷⁸ İstahrî, 276; İbn Havkal, 429, 447; Makdisî, *Ahsen*, 50, 296

³⁷⁹ İbnü'l-Fakih, 322; İbn Hurdâzbih, 37; İstahrî, 275, 286; İbn Havkal, 429, 447, 457; Makdisî, *Ahsen*, 49, 292, 303; *Hudûd*, 108; Yâkut, *Mu'cem*, III, 142

³⁸⁰ Cornu, 155

³⁸¹ İbn Hurdâzbih, 37, 173, 178; Ya'kûbî, *Büldân*, 68, 81

³⁸² İstahrî, 270, 286; İbn Havkal, 429, 442, 458; Makdisî, *Ahsen*, 26, 50, 299, 313, 346; Ya'kûbî, *Büldân*, 66; Yâkut, *Mu'cem*, III, 491-493

³⁸³ *Hudûd*, 109

³⁸⁴ Huart, Cl., "Tâlekân", *IA*, XI, 694; Cornu, 155

³⁸⁵ Tâyekân veya Târekân olarak yazılmış yer hakkında: İstahrî, 275, 278, 286; İbn Havkal, 428, 447, 458; Makdisî, *Ahsen*, 49, 296, 303, 346; Yâkut, *Mu'cem*, III, 491

³⁸⁶ İstahrî, 275, 286; İbn Havkal, 428, 447, 457; *Hudûd*, 109; Makdisî, *Ahsen*, 346; Yâkut, *Mu'cem*, IV, 940

³⁸⁷ Cornu, 156

³⁸⁸ Kureşî, IV, 338. Yalnızca bu eserde kasaba olarak geçen bu yerin adına başka kaynaklarda rastlayamadık. Belh'in ortası anlamına da gelmekle birlikte, Kureşî bunu bir kasaba olarak anmaktadır. Bunlar dışındaki birçok köy için bk. Müderris, I, 46-47; Yâkut, *Mu'cem*, bk. fihrist

İKİNCİ BÖLÜM

HORASAN'IN FETHİ ve VALİLERİ

1. HORASAN'IN FETHİ

İlk dönem tarih kaynaklarından Taberî'de Horasan'ın İslâm orduları tarafından fethi hakkında ilk rivayet 18(639) yılında yer alır.³⁸⁹ Burada Horasan'a sadece sefer yapıldığı söylenir. İkinci rivayetin yer aldığı 22(642) senesi içinde el-Ahnef b. Kays'ın Horasan'ın içlerine doğru fetih yapmak için Horasan livasını aldığı belirtilir.³⁹⁰ Taberî'deki rivayette Horasan'a doğru fetihlerde bulunurken nerede karargâh kurduğu belirtilmeyen el-Ahnef'in halife Hz. Ömer'e bir mektupla durumu bildirdiği ve yeni fetihler için izin istediği anlatılır. Hz. Ömer bu mektubu aldığı zaman sevincini izhar ettikten sonra el-Ahnef'i "Doğu halkının efendisi" olarak anmıştır.³⁹¹ Bu arada arkadaşları ile konuşurken "Keşke Horasan'a doğru göndermeseydim. Keşke bizimle Horasan toprakları arasında ateşten bir deniz olsaydı"³⁹² diyerek bu durumdan yakınmıştır. Daha sonra el-Ahnef'in doğu taraflarına daha fazla ilerlemesini emretmiş ve şöyle demiştir: ".. Ceyhun nehrinin ötesine geçmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız. Horasan'a hangi şartlar altında girdiğinizi biliyorsunuz. O şartlar altında orada kalmaya devam ediniz. Böylelikle zafer daima sizinle beraber olur. Hem sakın daha ileri giderek nehrin ötesine geçme-

³⁸⁹ Taberî, IV, 94, 166: Bu İbnü'l-Esîr'de de vardır, *el-Kâmil*, III, 33

³⁹⁰ İyi bir hatip olan Ahnef b. Kays'ın konuşmalarından örnekler verilir. Câhiz, *el-Beyân*, II, 93; Taberî, IV, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 33

³⁹¹ Taberî, IV, 168

³⁹² Taberî, IV, 168

yunuz. Sonra dağılırsınız, perişan olursunuz.” Halife Ömer’den gelen bu haberin, Horasan ve Mâverâünnehir’i fethetmeye hazırlanan el-Ahnef b. Kays’a Ceyhun nehrine kadar dayanan akıncıların fetih hareketlerini muvakkat bir zaman için de olsa durdurmuş olduğuna inanan tarihçiler vardır.³⁹³

Hz. Ömer’in, Horasan hakkındaki yukarıda geçen sözleri gerçekten söylenmiş mi dir yoksa uydurma mı dir? Mantıklı düşünülünce bu rivayetin uydurma olduğu söylenebilir. Nitekim bu durum Taberî’nin şu rivayetinde daha belirgindir: Halife Ömer, el-Ahnef b. Kays’ın mektubunu alınca, "Keşke oralara kadar bir ordu göndermemiş olsaydım. Ceyhun nehri ile bizim aramızda ateşten bir deniz olmasını ne kadar isterdim" diye hayıflanmış, Hz. Ali: "Niçin ey müminlerin emiri?" diye sorunca, Hz. Ömer, "Çünkü orasının halkı oradan çıkıp üç defa dağılacak, üçüncüsü onların sonu olacaktır. Bu belânın müslümanların üzerine gelmesinden Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha iyidir"³⁹⁴ cevabını vermiştir. Hz. Ömer’in tanımadığı bir kavmi kötülemesi için ortada henüz bir sebep olmadığı halde böyle söylemiş olması mümkün görünmemektedir. Ahnef’in Horasan’a yaptığı fetihlerin 28(648-49) yılında olduğu ile ilgili bir başka Seyf rivayetine Taberî aynı sayfada işaret eder.

Her üç rivayetin ortak râvîsi Seyf’tir. Bilindiği gibi bu zatın rivayetlerinin güvenilir olmadığı ispat edilmiş, tarihçiler bu konuyu yeterince açıklığa kavuşturmuşlardır. Ayrıca bu rivayetlerde de açıkça görüleceği gibi tarihî hatalar vardır. 21 (642) yılında Nihavend savaşı vuku bulunduğu düşünülürse Horasan fetihlerinin bu yıldan önce yapılmış olması imkânsızdır. Diğer taraftan el-Ahnef b. Kays’ın İran’ın fethine memur edilen orduya katıldığı ve Basra’da kısa sürede kabile reisliğine yükseldiği bilinmekle beraber, Horasan’a varmadığı bir sırada Hz. Ömer’le haberleşmesi mümkün değildir. Öte yandan diğer tarihçiler tarafından da bu rivayetler kabul görmemiştir. Seyf herhalde bu konuda biraz abartmış, biraz da kendi kabilesinden olan el-Ahnef’i övmeye çalışmıştır. Seyf’in rivayetlerini tenkit eden bazı tarihçiler Horasan’da fetihlerin 30 (650-51) yılından önce olmadığı kanaatine var-

³⁹³ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 161

³⁹⁴ Taberî, IV, 168

miş,³⁹⁵ Gerdîzî "Hz. Ömer zamanında Horasan'a kimse gelmemiştir" diyerek olayı tasrih etmiştir.³⁹⁶ Modern araştırmacılar da bunu kabul etmektedir.³⁹⁷ Yalnız Zekeriya Kitapçı bu rivayetleri doğru kabul ederek kendine göre değerlendirme yapmaktadır.³⁹⁸ Hz. Ömer'in komutanlarından Nuaym b. Mukarrin 21 (642) yılında Hemedan'ı fethettikten sonra Horasan fetihlerini düşünüyordu; fakat o Rey fetihlerinin ardından Azerbaycan'a yöneldi.³⁹⁹

a. Horasan'ın Kapısı Tâbeseyn'in Fethi

Hz. Ömer'in Fâris bölgesini fetheden komutanlarından Ebû Mûsâ el-Eş'arî, yardımcılarında Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ idaresinde bir orduyu doğu bölgelerinin fethi için gönderdi. Abdullah Kirman'a geldi; buradan geçerek et-Tâbeseyn'e ulaştı. Burası iki kaleden oluşan bir şehirdi. Bu kalelerden birine Tâbes, diğerine Gürin denilmekteydi. Bu iki kale aynı zamanda Horasan'ın kalesi durumunda görülüyordu. Abdullah burada yaptığı savaşta ganimet elde etti. Yenilen et-Tâbeseyn halkından bir topluluk Halife Ömer'in yanına geldi ve kendisiyle altmış bin, bir diğer rivayetle yetmiş bin dirhem ödemek şartıyla onunla anlaştilar.⁴⁰⁰ Kûhistan bölgesine dolayısıyla Horasan'a bağlı görülen bu yerin fethi Horasan'ın fethi olarak adlandırılmış olabilirse de bunu doğru kabul etmek mümkün görünmemektedir.⁴⁰¹

b. Horasan Fatihleri: Abdullah b. Âmir ve el-Ahnef b. Kays

Horasan tarafına ilk akının Hz. Osman zamanında yapıldığı, Muhammed b. Cerîr adındaki bir komutanın 2700 kişilik ordusuyla Fergana önlerindeki Kaşan'a kadar ilerledikleri ve orada Türkler'le yapılan savaşta yenildikleri ri-

³⁹⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 166-167. Ya'kûbî hiç bir ihtilafa yer bırakmadan Abdullah b. Âmir'in Hz. Osman zamanında Horasan'a akın yaptığını gösterir.; Taberî, IV, 166; Gerdîzî, 92; Makdisî, *el-Bed'*, V, 167-188. Hz. Ömer devrinde Horasan fetihlerinden bahsetmez.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 39-41. İbnü'l-Esîr burada anlattığı olayların Hz. Osman zamanında da olduğunu rivayet edildiğini ifade ederek tereddüdünü belirtir.; Zehebî, *el-İlâm bi-vefeyâti'l-a'lâm* (nşr. Abdülcebbar Zekkâr), Beyrut 1991, s. 30. Horasan'da fetihlerin h. 30-31 yılında olduğunu belirtir.; Masudul Hasan, *History of Islam*, 121

³⁹⁶ Gerdîzî, 92

³⁹⁷ Atvan, Hüseyin, *eş-Şîr fî Horasan*, Beyrut 1979, s. 269- 284; Shaban, M. A., *Abbasid*, 16; Mühenna, *el-Futuhat*, 68

³⁹⁸ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 161

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 17

⁴⁰⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 394

⁴⁰¹ Mesela bazı İslâm tarihlerinde Horasan'a fetihleri Hz. Ömer devrinde başlatılır ki bu yanlışlık kaynakların verdiği çelişkili ifadelerden kaynaklanmaktadır. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, II, 87; Panipati, *İslâm Tarihi*, 492; Brockelmann, *History*, 54

vayet edilir.⁴⁰² Yine Seyf'ten gelen bir rivayete göre Umeyr b. Osman b. Sa'd Horasan'a gönderilmiş ve bu zat Fergana'ya kadar fethetmiştir.⁴⁰³ Takdir edilir ki bu o günkü şartlarda mümkün görünmemektedir.

Kûfe'den hareket eden öncü bir akıncı birlik Kûhistan'dan geçip Hazar kıyısında yer alan Cürcân'a kadar gitmişti (30/650-51). Bu öncü kuvvetlerin başında Hz. Osman'ın Kûfe'ye tayin ettiği Saîd b. el-Âs vardı. Sahâbeden Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in de içinde bulunduğu ordu ile Cürcân, Deylem, Azerbaycan'a sefer yapılmıştı.⁴⁰⁴ Buradan Kûfe'ye geri döndü. Bu haberde Cürcân fetihlerine katılanlar Horasan fetihlerine katılmış gibi gösterilmektedir.

Horasanlılar'a karşı ciddi fetihler Hz. Osman'ın Basra ve Horasan valisi olarak tayin ettiği Abdullah b. Âmir'le başlamıştır (29/649).⁴⁰⁵ Hz. Osman Kûfe'ye Saîd b. el-Âs'ı, Basra'ya Abdullah b. Âmir'i tayin ettikten sonra onlara "Kim önce Horasan'a sahip olursa oranın emîri olacaktır" diye talimat verir.⁴⁰⁶ Onun zamanına kadar anlatılan Horasan fetih rivayetlerini hedef gösteren seferler olarak değerlendirmek uygundur. İbn Âmir, Hz. Ömer'in öldürülmesinden dolayı isyan eden Fâris, Kirman gibi bölgeleri tekrar itaat altına aldıktan sonra Horasan fetihlerine girişti.

Horasan'da savaşacak askerî birlikler Basra valisi Abdullah b. Âmir'e bağlı idi. Böylece Horasan'a ilk tayin edilen valinin Abdullah b. Âmir olduğu görülüyor. Nitekim bazı tarihçiler de eserlerinde ilk vali olarak bu zatı gösterir.⁴⁰⁷ O Basra'ya varınca Horasan'dan bir dihkân gelip ondan idareci olabilmesi için izin istemiştir. İbn Âmir Horasan'a Abdullah b. Hâzim'i öncü bir kuvvetle önden göndermiş; İbn Hâzim Fâris, Kirman ve Gürgan yoluyla Tâbeseyn'e gelip burayı ikinci kere fethetmiştir. Tâbeseyn halkı ilk defa bu sırada İslâm'ı kabul etmişlerdir. Hatta onlar Horasan'ın ilk müslümanları ola-

⁴⁰² Taberî, IV, 264, 265

⁴⁰³ Taberî, IV, 264; Aselî, *Fennü'l-Harb*, I, 416

⁴⁰⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 166; Taberî, IV, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 109-110; *Doğuştan Günümüze*, II, 87-88

⁴⁰⁵ Taberî, IV, 265; Müerric (ö. 195/810) b.- Amr es-Sedûsî, *Kitâbü Hazf min nesebi Kureyş* (nşr. Selahaddin el-Müneccid), Beyrut 1986, s. 37; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 160-161; VIII, 88; Shaban, 16; Mühenna, *el-Futuhat*, 68; Aselî, *Fennü'l-Harb*, I, 417; Ataullah Hüseyinî, 163; Morony, M. G. "conquerors and Conquered: Iran", *Studies on the First Century of Islamic Society*, Illinois 1982, s. 73

⁴⁰⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 167

⁴⁰⁷ İbn Hurdâzbih, 72; Gerdîzî, 101

rak anılırlar. Bu fetih sırasında yapılan anlaşmada yıllık harac yetmiş beş bin dirhem olarak belirlenmiştir.⁴⁰⁸ İbn Hâzim başında bulunduğu ordusu ile beraber Nişâbur'a kadar akınlar düzenlemiştir. İbn Âmir Tâbeseyn'in fethinden sonra buranın halkına en yakın şehri sormuş ve Kûhistan cevabını almıştı. O daha sonra komutanlarından el-Ahnef b. Kays'ı Kûhistan'a gönderdi. Kûhistan üzerine yürüyen ordu içinde önemli yararlılıkları görülenlerden Umeyr b. Ahmer el-Yeşkürî'nin adı anılır. Umeyr, Bekr kabilesinden olduğu için daha sonra buraya Bekr b. Vâil kabilesi yerleştirilmiş, Belâzürî'nin zamanına kadar onların yurdu olarak kalmıştır.⁴⁰⁹

el-Ahnef Kûhistan'a geldiği zaman burada Arap kaynaklarında Heytaller denilen milletle karşılaştı. el-Ahnef onları hezimete uğrattı ve kalelerine sığınmaya mecbur etti. Böylece Kûhistan savaş yoluyla fethedilmiş oldu. Daha sonra Abdullah b. Âmir buraya gelip altıyüz bin dirhem ödemeleri şartıyla onlarla anlaşta. Heytallerin Türk olduğu kaynaklarda açıkça ifade edilir.⁴¹⁰ Abdullah b. Âmir Kûhistan'ın fethinden sonra Horasan illerini bölgelere ayırıp fetih hareketlerine girişti. Buna göre: Merveyn'e el-Ahnef'i, Belh'e Habîb b. Kürre el-Yerbuî'yi, Herat'a Hâlid b. Abdullah b. Zübeyr'i, Tûs'a Umeyr b. Ahmer'i, Nişâbur'a Kays b. Hübeyre es-Sülemî'yi tayin etti. Abdullah b. Âmir ve Kays'tan önce Nişâbur'a Abdullah b. Hâzim öncü kuvvet olarak gelmişti.⁴¹¹

Aşağıda görüleceği üzere Tâbeseyn ve Kûhistan'ın alınmasından sonra başlayan Horasan fetihleri iki koldan olmuştur. Abdullah b. Âmir Tâbeseyn ile anlaştıktan sonra maiyetindeki orduyla Nişâbur'a; el-Ahnef b. Kays idaresindeki ordu ise Herat yoluyla Merv'e hareket etmiştir. İbn Âmir Nişâbur'u alıp karargâh olarak kullanmış; buradan Beyhak, Tûs, Serahs ve Merv şehirlerine ordu sevketmiştir.

⁴⁰⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 167; Gerdîzî, 92

⁴⁰⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 394; Taberî, IV, 265. Kullandığımız Taberî baskısında adı Umeyn şeklindedir.: Gerdîzî bu zatı vali olarak gösterir. Gerdîzî, 102

⁴¹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 394; Taberî, IV, 301; Asefî, *Fennü'l-Harb*, I, 417. Bu bölge devamlı göç yatağı olduğu için çeşitli kavimler burada yaşamışlardır. Türk kavimleri ile ilgili eserlere bakılabilir. Ayrıca bk. Haussing, Hans W., "İran Hudut Bölgelerinde İndocermen ve Altaylı Göçebe Kavimleri" (trc. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 103, İstanbul 1996, s. 107-120; Wilber, Donald N., "Afganistanda Etnik Gruplar ve Kökenleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, sy. 348-351, İstanbul 1978

⁴¹¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 167; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 100-101; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya* (haz. Mahir İz), Ankara 1985, II, 240

ba. Nişâbur'un Fethi

Abdullah b. Âmir, Ziyâd'ı Basra'da yerine vekil olarak bırakıp Kays b. el-Heyssem es-Sülemî ile beraber Nişâbur tarafına yöneldi. Abdullah, 30 (650-51) yılından itibaren⁴¹² Nişâbur'daki Büşt, Havaf, İsferyân ve Erğiyân'ı fethetti. Daha sonra Nişâbur'un başşehri olan Ebreşehr'e geldi ve şehir halkını bir kaç ay kuşatma altında tuttu. O sırada şehirdeki her semtin başında o mahallin idaresinden sorumlu bir kimse bulunuyordu. Bu idarecilerden birisinin idaresine bakan bir kişi kendisine eman verilmesi şartıyla Müslümanları geceleyin şehre soktu. Nişâbur şehrinin merzûbânı Mecûsî Künnâz⁴¹³ yanında bir toplulukla şehir kalesine (Kuhendiz'e) sığınmıştı. Taberî'de bu şahsın adı Kenâre olarak zikredilir.⁴¹⁴ Künnâz oğlunu rehin vermek ve yıllık vergi ödemek şartıyla anlaşma yapmak istedi. Bunun üzerine İbn Âmir bir milyon dirhem, bir diğer rivayete göre yediyüz bin dirhem ödemesi şartıyla onunla anlaştı. Ardından kale içine bir cami inşa etti. İbn Âmir durumu Hz. Osman'a bildirince, Halife Osman kendisine bir hil'at gönderdi. Makdisî bu elbise den bir parçanın bu camide varlığından bahsetmektedir.⁴¹⁵

İbn Âmir, Yezîd el-Cüreşî ile Ebû Sâlim b. Yezîd'i Nişâbur'un ilçesi Zâm'a gönderdi, yapılan mücadeleden sonra burası fethedildi. Ayrıca Nişâbur'un Bâherz ve Cüveyn bölgeleri fethedildi, esirler alındı.⁴¹⁶ İbn Âmir, Abdullah b. Hâzim'i bir akıncı birliğinin başında Herat yakınlarında bulunan Serahs'a, Hâtim b. en-Nu'mân'ı ise Merv tarafına gönderdi.⁴¹⁷

bb. Herat'ın Fethi

Herat'a gönderilen Hâlid b. Abdullah b. Zübeyr el-Hanefî Bâdgis ve Herat'a doğru yola çıktı (30/651). Bir başka rivayete göre ise Evs b. Sa'lebe b. Rukayy komutandı. Bu durumu haber alan Herat'ın merzûbânı, bir heyetle birlikte İbn Âmir'e gidip Herat, Bâdgis ve Buşenc halkı adına onunla anlaştı.

⁴¹² Makdisî, *el-Bed'*, V, 197; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 167

⁴¹³ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi târîhi'l-müluk ve'l-ümem* (nşr. M. Abdülkadir Ata), I-XVIII, Beyrut 1992, V, 15, 16

⁴¹⁴ Taberî, IV, 301

⁴¹⁵ Taberî, IV, 300-301; Belâzürî, *Fütûh*, 395; Halife, *Târîh*, 164-165. "Savaşla fethedildiği de söylenmiştir" kaydı bulunmasına rağmen Halife b. Hayyat bunu doğru bulmamaktadır.: Makdisî, *el-Bed'*, V, 198

⁴¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 394-395

⁴¹⁷ Taberî, IV, 301

İbn Âmir Allah'tan sakınılması, müslümanlara iyi davranılması, idaresi altındaki toprakların ekip biçilmesi, Herat adına kendisiyle anlaştığı miktarda cizye ödenmesi, bu verginin toprakların durumuna göre aralarında adaletle taksim olunması şartlarını taşıyan, vergi ödemeyene himaye olmadığını belirten bir antlaşmayı mühürledi. Bir başka rivayete göre İbn Âmir Herat'a gidip savaştı. Sonunda buranın merzübânıyla Herat, Buşenc ve Bâdgis halkı adına yıllık bir milyon ödemek şartıyla antlaşma yaptı.⁴¹⁸ Daha sonra bu antlaşmaya sadık kalmayan Herat halkı isyan etti. Basra valisi Abdullah b. Âmir'in verdiği tâlimatla aynı yıl (30/650-51) içinde el-Ahnef b. Kays, Herat'ı tekrar alarak Sühâr b. Fülân el-Abdî'yi buraya vekil bıraktı. el-Ahnef Merv'e doğru ilerlerken Nişâbur tarafına Mutarrif b. Abdullah'ı, Serahs'a Hars b. Hassân'ı göndermiştir. Merv'e yerleşen el-Ahnef, yerine Hârise b. Nu'mân el-Bâhilî'yi bırakarak Merverrûz'a hareket etti. Bu arada akıncı birliği oluşturan Kûfeliler Merverrûz'dan Belh'e yöneldiler ve Yezdicerd'in askerleriyle büyük bir savaş yaptılar. el-Ahnef onlara yardıma geldi. Bunun üzerine Yezdicerd ırmağı geçerek kaçtı. Horasan'da ikamet eden müslümanlar da bu savaştan kaçan düşmanı Tohâristan'a kadar takip ettiler.

Abdullah b. Âmir Basra'ya tayin edildiği zaman İstahr'dan kaçan Yezdicerd Beyhak'ta idi. Buradaki dihkânı hil'at giydirerek taltif etmişti. İslâm ordularının geldiğini duyunca önce Merv'e daha sonra Belh'e sığınan Yezdicerd Soğd ve Çin hükümdarlarına birer mektup göndererek onlardan yardım istedi. Bir süre sonra el-Ahnef'in de Belh'e yöneldiğini haber alınca Belh'ten gizlice kaçarak Türk hakanına sığındı. Bunun üzerine Türk hakanı büyük bir ordu ile hareket ederek Yezdicerd'in yardımına koştu. Yezdicerd ile beraber Ceyhun nehrini geçerek Horasan'a geldi. Belh'e doğru ilerlemeye başladılar. 31(652) yılının sonlarına doğru Merv-Belh taraflarında yapılan savaşlarda yardıma gelen ordu yenilirken, Fars meliki Yezdicerd öldürüldü. Bazı rivayetlere göre Yezdicerd Mecûsiler tarafından mumyalanıp İstahr şehrine götürülmüş, oradaki eski harabelerin bulunduğu yere gömülmüştür.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Halife, *Târîh*, 164-165 (Halife'de Huleyd olan bu isim herhalde Hâlid b. Velid ile karıştırılmaması için böyle kaydedilmektedir.); Belâzûrî, *Fütûh*, 396; Makdisî, *el-Bed'*, V, 198; Gerdîzî, 102. Anlaşma miktarını Makdisî "100 bedre", Gerdîzî "50 kese dirhem" olarak göstermektedir.; Hamîdullah, *Mecmua*, 449

⁴¹⁹ Taberî, IV, 293; *Mücmel*, 97, 284; Makdisî, *el-Bed'*, V, 195, 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 23; İbn Tiktaka (ö. 660/1262), *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 158-159. Bu tesbitlere göre Yezdicerd'in Hz. Ömer zamanında öldürüldüğünü söyleyenler yanılmaktadırlar.

bc. Beyhak, Nesâ, Ebiverd'in Fethi

Nîşâbur'a verilen eman üzerine Beyhak halkı sulh istedi ve anlaşma sağlanınca Abdullah b. Âmir Nîşâbur'a geri döndü.⁴²⁰ İbn Âmir, yanında bulunan Abdullah b. Hâzim'i gönderdiği Nesâ ve ilçesi Humran, Ebiverd hâkimleriyle üçyüz bin dirhem ödemek; bir başka rivayete göre topraktan yetişen mahsülün durumuna göre haraç vermek, ayrıca kimsenin öldürülmemesi ve esir alınmaması şartlarıyla anlaştı.⁴²¹

İbn Âmir, İbn Hâzim es-Sülemî'yi Serahs'a gönderirken öte yandan zâhid olarak anılan Esved b. Kelsüm el-Adevî'yi de Nîşâbur'un ilçesi Beyhak'a gönderdi. Ancak Beyhak halkı anlaşmaya uymayarak Esved'i şehre sokmak istemediler. Bunun üzerine Esved Beyhak'ı kuşatıp savaş başlayınca halktan birisinin duvardaki bir gedikten şehre girdiğini gören müslümanlardan bazı kimseler de şehre girdiler; düşman onlara karşı gediği tutunca Esved ve yarındakiler, ölünceye kadar savaştılar. Ondan sonra müslümanların başına geçen Edhem b. Külsüm savaşı kazandı ve Beyhak'ı fethetti.⁴²²

bd. Merv ve Merverrûz'un Fethi

el-Ahnef b. Kays'ın başında bulunduğu bir ordu ile Merveyn üzerine gittiği daha önce zikredilmişti. Muhtemelen Yezdicerd ordusu yenildikten sonra Merv merzübânı Mâhiveyh b. Âzer Ebreşehr'de bulunan İbn Âmir'e elçi gönderip sulh istemişti. İbn Âmir Hâtim b. en-Nu'mân el-Bâhilî'yi dörtbin Arap, bin acemden oluşan orduyla Merv'e gönderdi. O da kendisiyle iki milyon ikiyüz bin dirhem ödemek şartıyla andlaştı. Bir diğer rivayette birmilyon dirhem ile ikiyüz bin cerib buğday ve arpa, diğer bazıları da bir milyon dirhem ve yüz bin ukiye mahsul verilmesi şartıyla anlaşmıştır. Anlaşmalarda evlerinde müslümanları rahat ettirmeleri, mallarını onlarla bölüşmeleri; müslümanların da kendilerine ayrılan şeylerden fazlasını istememeleri gibi hususlar yer alıyordu. Merv'in tamamı sulh yoluyla fethedilmiştir. Ebû Ubeyde, Merv merzübânı ile yapılan anlaşmada erkek ve kadın hizmetçiler ile hayvan ve mal verilmesi şartı olduğunu, o sırada onların elinde nakit para

⁴²⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 395: Halife, *Târîh*, 164-165

⁴²¹ Belâzürî, *Fütûh*, 395

⁴²² Belâzürî, *Fütûh*, 395: Halife, *Târîh*, 164-165; Taberî, IV. 302; İbn Funduk, 26; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 119-127, 128, 135

bulunmadığını, bu şekilde ödemenin Yezîd b. Muâviye'nin iktidara gelmesine kadar devam ettiğini, onun zamanında haracın peşin paraya çevrildiğini rivayet eder.⁴²³

Böylece Hâtim b. en-Nu'mân'ın gittiği Merv, sulh yoluyla, el-Ahnef b. Kays'ın gittiği Merverrûz, savaş yoluyla fethedildi.⁴²⁴ Merverrûz merzûbânı Bâzân ile yapılan anlaşmada yanında bulunan Esâviré ve Acemlere de eman verildi.⁴²⁵ Makdisî Merverrûz halkı ile altıyüz bin dirheme anlaşma yapıldığını belirtir.⁴²⁶ Merv yakınlarında yer alan Ebiverd'in hâkimi Behmene elçiler gönderilerek yılda dörtyüz bin dirhem ödemek şartıyla anlaşma yapılmış, İbn Âmir de oraya Abdullah b. Hâzim'i göndermiştir.⁴²⁷

be. Tûs ve Serahs'ın Fethi

İbn Âmir'in Nişâbur'dan gönderdiği Umeyr b. Ahmer el-Yeşkürî'nin bir orduyla Tûs'a doğru fetih için geldiğini duyan Tûs merzûbânı Kenâztek, İbn Âmir'e gelip altıyüz bin dirhem ödemek şartıyla anlaştı.⁴²⁸ Umeyr bundan sonra ordusuyla Serahs'a doğru hareket etti.⁴²⁹

Abdullah b. Âmir'in gönderdiği Abdullah b. Hâzim, Serahs halkıyla savaşırken Umeyr'in de yardım için geldiğini duyan merzûbân Zâdeveyh yüz kişiye eman, kadınların da müslümanlara verilmesi şartıyla onunla anlaşmak istedi. Zâdeveyh, eman verilmesini istediği yüz kişinin adını İbn Hâzim'e yazarken kendi adını listeye yazmadığı için İbn Hâzim onu öldürdü. Buraya daha sonra gelen Umeyr b. Ahmer Serahs halkı ile yıllık yüzelli bin dirheme anlaşma yapmıştır. İbn Hâzim, Şerîk b. el-A'ver'in azadlısı Yezîd b. Sâlim'i Serahs'tan Keyf ve Bine'ye göndererek her ikisini de fethetti.⁴³⁰

⁴²³ Halîfe, *Târîh* , 164-165; Belâzürî, *Fütûh*, 395, 396; Ya'kûbî, *Târîh* , II, 167; Taberî, IV, 303. Buradaki dirhem miktarı hakkında bir diğer rivayet 6.200.000 şeklindedir.: İbn Funduk, 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 119-127, 128, 135; Hamîdullah, *Mecmua*, 450-452

⁴²⁴ Müerric, 37; Taberî, IV, 309, 310, 317; Abdullah b. Âmir'in Merv'e h. 34 senesinde girdiği söylenir: İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 194

⁴²⁵ Taberî, IV, 310; Hamîdullah, *Mecmua*, 450-452; Esâvire bölgede yaşayan bir kabile adıdır. bk. R. Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri* (yüksek lisans tezi, 1990), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 30

⁴²⁶ Makdisî, *el-Bed'*, V, 198

⁴²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 395-396

⁴²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 395-396

⁴²⁹ Halîfe, *Târîh* , 164-165; İbn Hubeyş, II, 411 vd.

⁴³⁰ Halîfe, *Târîh* , 164-165; Belâzürî, *Fütûh*, 395; Makdisî, *el-Bed'*, V, 198; Ya'kûbî, *Târîh* , II, 167;

bf. Belh ve Tohâristan'ın Fethi

Basra valisi Abdullah İbn Âmir, Merverrûz'u fetheden el-Ahnef b. Kays'ı Tohâristan tarafına gönderdi. Merverrûz toprakları içinde yer alan kalede bir süre kalan el-Ahnef burada savaş hazırlıkları yaptı. Daha sonra Kasrû'l-Ahnef adıyla anılan bu kalenin büyük bir ilçesi vardı. Bu ilçe halkını muhasara edince üçyüz bin dirhem ödemek, müslümanlardan birinin kalede kalması, ezan okuması ve namaz kılması şartıyla anlaştı. Burası daha sonra Kasrû'l-Ahnef veya Rüstâku'l-Ahnef olarak anıldı.⁴³¹

Tohâristan'a doğru yola çıkan el-Ahnef, Tâlekân ve Fâryâb'ı sulh yoluyla fethettikten sonra Tohâristan'ın başşehri olarak görülen Belh'e yürüdü. Şehre vardığı sırada halk mihrican bayramını kutluyordu. Belh hâkimi, el-Ahnef'i iyi karşıladı ve ona altın, gümüş eşya, dirhem, elbise hediye etti. el-Ahnef Belh halkıyla dörtyüz bin veya yediyüz bin dirhem üzere sulh yaptı. Bu anlaşmaya göre buradaki mahallî hanedan, hâkimiyetlerine devam edeceklerdi. el-Ahnef Belh'e haraç âmili olarak Esid b. el-Müteşemmis'i tayin etti.⁴³²

Üzerine müslüman ordusunun geldiğini duyan Tohâristan halkı da müslümanlara karşı ordu toplamaya başladı. Cüzcân, Tâlekân, Fâryâb şehirleri ile diğer bölgelerden sayıları otuz bine ulaşan bir ordu oluştu. Çağaniyan halkı ve Fergana Türkler'i de onlarla birleştirdi. Bu büyük ordunun başında bulunan Tokan Şah⁴³³ Ceyhun nehrini aşmış Belh'e doğru ilerlemeye başladı. Bu haberi duyan Kûfe askerleri Belh'i boşaltıp aliecele Merverrûz'e gelerek el-Ahnef'in ordusuna katıldılar. el-Ahnef, bin tanesi Acemlerden oluşan orduyla nehir kıyısına geldi. Onları savaşa teşvik için irad ettiği hutbede Bakara suresinin 249. âyetini okuduktan sonra ordusunu, askerleriyle düşman arasında nehir kalacak şekilde yerleştirdi.⁴³⁴ Düşmanla kendi ordusu arasındaki alan daha az sayıda düşman askerinin girebileceği kadardı.

Uzun süren karşılıklı saldırılardan sonra Türk hakanı durumu müzakere ederek savaşı terk edince Araplar Türkler'in peşine takılmak istemiş,

⁴³¹ Belâzûrî, *Fütûh*, 397; İbn Hubeş, II, 420

⁴³² Halife, *Târîh*, 164-165; Belâzûrî, *Fütûh*, 399; Taberî, IV, 313

⁴³³ Halife, *Târîh*, 164-165; Belâzûrî, *Fütûh*, 397; Taberî, IV, 314-315

⁴³⁴ Taberî, IV, 265

bunun üzerine el-Ahnef onları bu hareketlerinden menetmiştir.⁴³⁵ Bununla beraber Halife b. Hayyât müslümanların onları onüç fersah kadar takip ettiklerini rivayet eder.⁴³⁶

Birkaç gün sonra el-Ahnef, el-Akra b. Habîs et-Temîmî kumandasında bir süvari birliğini Cüzcân'a göndermiş, kendisi ise Merverrûz'a dönmüştür. el-Akra, Cüzcân'da düşmanla karşılaşınca, savaşırken önce geri çekilip, sonra tekrar saldırarak onları yendiler. Böylece Cüzcân savaş yoluyla fethedildi.⁴³⁷

Tohâristan savaşından dönerken Bağ denilen ilçeyi de ele geçiren süvariler bölgedeki hayvanları ganimet olarak toplayıp getirdikten sonra Belh ile antlaşma yaptılar.⁴³⁸ Belâzürî'nin bu rivayetinde Bağ olarak geçen yer, Tohâristan'a bağlı Bağlan kazası olmalıdır. el-Ahnef, Tohâristan savaşında yenildiği dedikosuyla isyan eden Merverrûz şehrini muhasara etti, şiddetli bir savaştan sonra şehir merzûbânıyla altmış bin dirhem ödemek şartıyla yeniden anlaştı. Medâinî'nin bir rivayetinde bu rakam altıyüz bin dirhem şeklindedir.⁴³⁹ Bazı tarihçiler Tokan Şah'la yapılan savaşı Türkler'le yapılan ilk karşılaşma olarak anmaktadır.⁴⁴⁰ Yukarıda da değindiğimiz gibi ilk karşılaşma Kûhistan bölgesinde Heytal Türkler'yle olmuştur.

el-Ahnef, Belh halkıyla antlaşma yaptıktan sonra Hârizm'e doğru bir sefere çıktı. Ancak burasını ele geçiremedi ve Belh'e geri döndü. İbn Âmir daha sonra nehrin aşağı taraflarındaki bölgeleri fethetti. Mâverâünnehir halkından bazı kabileler kendisiyle anlaşma istedi, o da bunu kabul etti. Gönderdiği vergi memurları hayvanlar, kadın ve erkek hizmetçiler, ipekli kumaşlar ve elbiselerle geri döndüler.

İbn Âmir, yerine, Horasan'da vali olarak Kays b. el-Heysen'i bıraktı⁴⁴¹ ve Basra'ya döndü (33/653-54). Kays'ın yaptığı tek faaliyet Tohâristan'da iler-

⁴³⁵ Taberî, IV, 265, 314-315

⁴³⁶ Halife, *Târîh*, 164-165

⁴³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 397

⁴³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 397

⁴³⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 397

⁴⁴⁰ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 7-8

⁴⁴¹ Taberî, IV, 300-301; Belâzürî, *Fütûh*, 395; Halife, *Târîh*, 164-165; Makdisî, *el-Bed'*, V, 198; Nüveyrî, XX, 293

leyerek uğradığı yerleri kendisine itaat ettirmek olmuş, Simicân halkı itaat göstermeyince, burayı muhasara edip fethetmiştir.

bg. Kârun ile Savaş

Herat'ta, Kârun (veya Kârin), etrafında bir ordu oluşturmayı başardı (33/653). Bâdgis ve Herat'tan topladığı kırk bin kişilik ordunun karşısında duramayacağını anlayan Kays b. el-Heysem bölgeyi terkedince yerine tayin edilen Abdullah b. Hâzim es-Sülemî⁴⁴² Kârun'a karşı dört bin kişiyle yaptığı savaşta Kârun öldürüldü, arkadaşları yenildi, pek çok esir elde edildi. Bu esirlerin büyük bir kısmının sonradan müslüman oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁴³

Hız. Osman'ın muhasara edildiğini duyan İbn Âmir 35 (655) yılında Basra'dan Medîne'ye doğru yola çıktı. Ardından el-Ahnef b. Kays da Nişâbur'dan Hicaz'a döndü.⁴⁴⁴ Abdullah b. Hâzim Horasan'da kaldı. O da Hız. Ali zamanında Basra'ya dönmüş olmalıdır.

c. Hız. Ali Dönemi

Hız. Ali'nin halifeliğinde Cemel Vak'a'sından hemen sonra Merv merzûbânı Mâheveyh Kûfe'ye geldi. Hız. Ali, dihkânların cizyeyi kendisine ödemeleri gerektiğini bildiren vesikayı ona yazıp verdi.

Hız. Ali'nin Horasan'a gönderdiği âmillerin ilki kızkardeşinin oğlu Ca'de b. Hübeyre el-Mahzûmî'dir (36/656-57). Sıffîn Savaşı'ndan sonra hazırlık yapan Ca'de, oğlu Abdullah ile birlikte Horasan'a geldiği zaman anlaşmayı bozanlara dokunmadı. Mesela Nişâbur'a varınca halkın isyan ettiklerini gördü ve onlara karşı bir şey yapmadan geri döndü. Sadece anlaşmaya bağlı kalanların vergisini topladı. Merv bunlardandı. O, bir yıl veya buna yakın bir süre orada kaldı.⁴⁴⁵

⁴⁴² Belâzûrî, *Fütûh*, 399. Belâzûrî'ye göre İbn Hâzim kendisinin vali tayin edildiğine dair bir vesika uydurmuş ve Kays'in ayrılmasına sebep olmuştur. İbn Hâzim'in aynı zamanda Arap ordusu içinde bulunan mevali Türkler tarafından çok sevildiğini onun etrafında toplandıklarına işaret ederek belirtir.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 437-440; Nüveyrî, XIX, 427-428

⁴⁴³ Halîfe, *Târîh*, 167, 179; Taberî, IV, 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 135-136

⁴⁴⁴ Müerric, 37; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 93

⁴⁴⁵ Belâzûrî, *Fütûh*, 400; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 184; Taberî, V, 64; Gerdîzî, 103. Merv dihkânının adını Berâz b. Mâheveyh olarak verir.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 326, 374; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 129

Hız. Ali, kaynakların fakih olduğunu andıkları Ca'de'yi azledip yerine onun oğlu Avn b. Ca'de'yi vali olarak tayin etti. Ancak hazırlıklarını yapıp yola çıkacağı zaman fikrini değiştirdi ve Avn geri çevrildi.⁴⁴⁶ 37 (658) yılının sonlarında Hız. Ali Horasan'a Hâlid b. Kurre el-Yerbûi et-Temîmî'yi tayin etti. Hâlid Horasan'a varınca isyanda bulunan Nişâbur halkıyla savaşıp itaat altına aldıktan sonra hem Nişâbur, hem de Merv halkıyla yeniden anlaşma yaptı. O 38 (659) yılında da orada vali olarak kaldı.⁴⁴⁷ Bu arada Hız. Ali'nin Horasan'dan aldığı tek ganimet bu Nişâbur savaşından elde edilendir. Bundan sonra Hız. Ali'nin Abdurrahman b. Ebza el-Huzâi'yi Horasan'a tayin ettiğini, öldürölmesi sırasında da Abdurrahman'ın valiliğinin devam ettiğini Gerdizi ifade eder.⁴⁴⁸

Görölldüğü gibi kısa süre içinde Horasan'a tayin edilen valiler ciddi bir iş yapamamışlardı. Hatta Çin vesikalarına göre Toharistan ordusu bu fırsatı değerlendirerek geri çekilen, Arap birliklerinin terkettikleri topraklarda onları kovalamış, Yezdicerd'in oğlu Firuz'u İran tahtına çıkararak şah ilân etmişlerdi.⁴⁴⁹

d. Muâviye Dönemi

Muâviye Hız. Hasan'la anlaştıktan sonra halife olunca (41/661) Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi Horasan'a vali tayin etmeyi düşünmüş, fakat onun yerine Hâlid b. el-Muammer'i görevlendirmişti. Hâlid, Horasan'a gidemeden Mukâtil, sarayında âniden öldü.⁴⁵⁰ Bunun üzerine Abdullah b. Âmir, Basra'da yarım bıraktığı işleri olduğunu, oraya tayin edilmek istediğini söyledi. Muâviye bu isteği kabul ederek onu Basra, Fâris ve Horasan valisi olarak tayin etti.⁴⁵¹

Bu sırada Bâdgis, Herat, Buşenc ve Belh bölgesindeki halk anlaşmaları ihlâl etmişlerdi. 42(662) yılında yeniden Basra valisi olan Abdullah b. Âmir,

⁴⁴⁶ Halife, *Târîh*, 199

⁴⁴⁷ Taberî, V, 93; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 326, 374; Dineverî (ö. 282/895) Ahmed b. Dâvûd, *Ahbârü't-tivâl* (nşr. Abdülmü'min Âmir), Bağdad, ts. (Mektebetü'l-müsenna), s. 153-154; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, V, 129

⁴⁴⁸ Gerdizi, 104. Hız. Ali dönemi fetihleri kısaca Cevdet Paşa, III, 59-60'da anlatılır.

⁴⁴⁹ Chavannes'in *Documents* adlı eserinden Gibb, 15

⁴⁵⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 399; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 416

⁴⁵¹ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 1; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 217; Taberî, V, 170; İbn Kuteybe (ö. 276/889) Abdullah b. Müslim, *el-Meârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1981, s. 321; Gerdizi, 104; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, V, 186; Aycan, İrfan, *Muaviye bin Ebi Süfyan*, Ankara 1990, s. 260; şakir, *İslâm Tarihi*, III, 150; Râdi Abdullah Abdülhalim, *Dirâsât fi târihi Horasan fi asri'l-Umevi 40-132 hicri*, Kahire 1979, 139 s.; Housseini, "Umayyad..", s. 1

Abdurrahman b. Semûre'yi Sistan'ın fethi için görevlendirirken Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi de Horasan valiliğine tayin etti. Abdurrahman, Abdullah b. Hâzim ile birlikte Sistan'dan giriştikleri fetih hareketlerine devam ederek Kabil yoluyla Belh'e geldiler.⁴⁵²

Kays, Basra'dan Belh üzerine yürüdü ve buranın Nevbahar mâbedini yıktırıp Belh'teki ırmak üzerine uzun köprüler yaptırdı. Bu arada Belh halkıyla anlaştıktan sonra Basra'ya İbn Âmir'in yanına döndü. İbn Âmir, Kays'ın getirdiği ganimetleri, yaptığı savaşlara, bölgede kaldığı süreye göre az bulup, hakkındaki şikâyetleri de göz önünde bulundurarak ona yüz kamçı vurup cezalandırdı ve hapse attı. Ardından Abdullah b. Hâzim'i Horasan'a vali tayin etti. Bu arada Herat, Buşenc, Bâdgis halkları ona elçi göndererek eman ve sulh istediler; o da kendileriyle anlaştı ve İbn Âmir'e bol miktarda mal götürdü.⁴⁵³ 44(664-65) yılında Abdullah b. Âmir'in, Abdullah b. Ebî Şeyh el-Yeşkürî'yi, bir diğer rivayette Tufeyl b. Avf el-Yeşkürî'yi Horasan'a vali tayin ettiği zikredilir.⁴⁵⁴

da. Ziyâd b. Ebih ve Ceyhun

Abdullah b. Âmir, Basra'da, Hâricîler'e karşı yumuşak davranması sebebiyle azledildi ve yerine Ziyâd b. Ebih Basra, Horasan, Sistan, Hind, Bahreyn, Uman valiliğine tayin edildi (45/665).⁴⁵⁵ Ziyâd rebûlevvel ayının sonlarına doğru Basra'ya geldi. Yanında bulunan Mühelleb b. Ebî Sufra'nın başarılı olması için Sa'd b. Vakkas'ın ona dua edip kılıç gönderdiği, daha sonra bu kılıcın torunlarına intikal ettiği rivayet edilir.⁴⁵⁶ Ziyâd Horasan'ı dört kısma ayırdı: Umeyr b. Ahmer'i Merv'e, Hâlid b. Abdullah el-Hanefî'yi Ebreşehr'e (Nişabur'a), Kays b. el-Heysem'i Merverrûz, Tâlekân ve Fâryâb'a, Ezd kabilesinden Nâfi' b. Hâlid et-Tâhî'yi Herat, Bâdgis, Buşenc ve Envârân'daki Kâdis'e tayin etti. Ziyâd, bir süre sonra Nâfi'yi zimmetine para geçirmekten dolayı az-

⁴⁵² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 217; Taberî, V, 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 420

⁴⁵³ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Taberî, V, 209, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 416

⁴⁵⁴ Taberî, V, 212-213; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 440; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 150

⁴⁵⁵ Taberî, V, 217; Gerdîzî, 105; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 1-2; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 447, 451; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 209, 212; İbn Tıktaka, 111; Nüveyrî, XX, 300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 29; Şaban, 29; Aycan, 262

⁴⁵⁶ Gerdîzî, 105

letmiştir.⁴⁵⁷ Umeyr, Araplar'ı Merv'e ilk defa iskân eden kimse olarak bilinir.⁴⁵⁸

Ziyâd'ın Horasan'a tayin ettiği Hakem b. Amr el-Gifârî⁴⁵⁹ 47(667) yılında Tohâristan'da fetih maksadıyla akınlara başladı. Üç yıl kadar devam eden bu akınlar esnasında Hakem, Yezdicerd'in oğlu Fîrûz'u mağlup ederek Çin'e kaçmaya mecbur etti. Daha sonra Hakem, Ceyhun nehrini geçerek Çağaniyan'a kadar ilerledi. Mühelleb de bu askerî harekâta katılmıştır.⁴⁶⁰

Horasan'da elde edilen ganimetin bölüşülmesi sırasında el-Hakem b. Amr bol miktarda altın ve gümüş elde etmişti. Muâviye, vali Ziyâd'a bir mektup yazarak Hakem'in bu gümüşleri kendisine göndermesini istedi, fakat el-Hakem buna karşı çıkararak göndermedi. Ganimetin dörtte birini alıp, geri kalanını askerler arasında dağıttı⁴⁶¹. el-Hakem b. Amr el-Gifârî Tohâristan'a yaptığı seferden sonra Merv'de öldü (50/ 670). Hakem, Enes b. Ebî Nüvâs'ı yerine vekil olarak bırakmıştı. Ziyâd onun yerine Hâlid b. Abdullah'ı, ardından Mezhic kabilesinin Benü'd-Deyyân kolundan er-Rebî' b. Ziyâd'ı Horasan'a vali tayin etti.⁴⁶²

Öte yandan Ziyâd, er-Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî ile birlikte, Kûfe ve Basra halklarından elli binden fazla kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a gönderdi.⁴⁶³ er-Rebî' beraberinde getirdiği Araplar'ı Merv başta olmak üzere Herat, Tûs, Nîşâbur ve Belh şehirlerine yerleştirdi. Böylece Mâverâünnehir'e karşı girişilecek fetihlerde başrölü oynayacak olan Horasan vilâyeti teşekkül etmiş oldu. Bu vilâyetin merkezi olan Merv çöl ortasında bulunması sebebiyle Araplar'ın yaşayışına uygundu. Wellhausen bu yerleştirmenin Kûfe ve Basra'daki muhalif grupları sindirmeyi amaçladığını, dolayısıyla "siyasî bir hacamat" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. P. Hitti'nin de bu

⁴⁵⁷ Taberî, V, 224; Belâzürî, *Fütûh*, 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 451, 456; Nüveyrî, XX, 316

⁴⁵⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 451, 456

⁴⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Ya'kübî, *Târîh*, II, 222; Taberî, V, 225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 29; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 10-11; Kitapçı, *Yeni İslâm Târîhi*, 214-215; Ca'fer el-Halîlî, *Mevsûa*, XI, 75. İlk Horasan valisi olarak el-Hakem'i gösterir.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 455 vd.; Gibb, 15

⁴⁶¹ Câhiz, *el-Beyân*, II, 296-297; Taberî, V, 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 29

⁴⁶² Ebû Ubeyd (ö. 224/838) Kâsım b. Sellâm, *Kitabü'n-Neseb* (nşr. Meryem M. Hayrû'd-dir), Kahire 1989, s. 315; Ya'kübî, *Târîh*, II, 222; Taberî, V, 229-230, 285- 286; Gerdîzî, 105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 451, 456; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 229, 233, 243; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 29; Cevdet Paşa, III, 187

⁴⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 489; Faysal, *el-Müctemeat*, 205, 213

görüŖe katıldığı söylenir.⁴⁶⁴ Ancak meseleyi bu Ŗekilde yorumlamak için yeterli bilgi yoktur. Özellikle göç eden aileler ve kabilelerden herhangi bir itiraz olmamıştır. Dolayısıyla bu göçün olması gerektiğine onlar da inanıyorlardı. TeŖkilâtlanma tamamlandıktan sonra Mâverâünnehir'e akınlar başladı.

db. Horasan Fethinin Tamamlanması

er-Rebî b. Ziyâd 51(671) yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırıp onlarla sulh yaptıktan sonra Kûhistan üzerine yürüyerek burada karşılaştığı Eftalit Türkler'i ni mağlup etti ve Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Nizek Tarhan, er-Rebî'nin karşısında tutunamadı. Âmül⁴⁶⁵ ve Zâm Ŗehirleri alındı ve Hârizm'e kadar ilerlemeğe devam edildi. Alınan köklü tedbirlerle Horasan'da Arap hâkimiyeti sağlamlaŖmış oluyordu.⁴⁶⁶ Ŗeddâd b. Hâlid el-Esedî, Bâdgis halkının isyanını bastırmak için isyancıların üzerine yürüdü, burada yaşayanların büyük bir kısmını öldürüp yok etti, az bir kısmını da esir aldı. Bunlar Horasan zimmîlerinden köle yapılan ilk kişiler olarak anılır.⁴⁶⁷ 53(673) yılında er-Rebî arkadaşı Hucr b. Adî el-Kindî'nin iŖkence ile öldürüldüğünü haber alınca düşüp baŖından ağır yaralandı, oğlu Abdullah'ı vekil bıraktı ve öldü. Abdullah b. er-Rebî, Âmül ve Zâm halkıyla savaştıktan sonra yeni anlaşmalar yapıp döndüğü Merv'de öldü.⁴⁶⁸

Horasan fetihleri Ziyâd b. Ebih'in valiliği esnasında Abdullah b. er-Rebî'in Âmül'ü fethetmesiyle tamamlanmış oluyordu. Ancak kaynaklarda Orta Asya içlerine yapılan savaşların da Horasan fetihleri başlığı altında naklettikleri görülmektedir. Bununla beraber coğrafyacılardan belirledikleri sınıra bakılırsa Horasan merkez bölgesinin fetihleri tamamlanmış olmaktadır.

⁴⁶⁴ Welhausen, *Arap Devleti*, 60; Gibb, 16; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 10-11

⁴⁶⁵ Bir Taberistan Ŗehri olan Amül Ceyhuna 4 mil mesafede, nehrin batısında yer alan bu Ŗehir Merv-Buhara yolu üzerindedir. Buraya Amül-i Zem, Amül-i Ceyhun, Amül-i Ŗot, Amül-i Mefâze, Amu, Amuye de denir. Daha sonra bu yerleşim yeri Moğollar tarafından yıkılmıştır. Burası ile Merv arasının altı menzil yol olduğu (Ya'kûbî, *Büldân*, 67), bu menzillerden ilkinde KûŖmahen denilen kasabanın bulunduğu diğerk menzillerin ise çöl ve ovalarda yer almakta olduğu ifade edilir. Amül-Belh arası 1 fersah, Amül-Buhara arası 19 fersah (İbn Hurdâzbih, 22, 27) olarak ifade edilir. Amül halkının içecek suyu kuyulardandır. Ancak suyun bir kısmı Ceyhun'dan yani Belh nehrinden sağlanmaktaydı (Ya'kûbî, *Büldân*, 55-56). Bugünkü Türkmenistan'da Çarçuy denilen yerdir (Cornu, 144; Budak, Mustafa, "Çarçuy", *DİA*, VIII, 224). Daha fazla bilgi için bk.: Ya'kûbî, *Büldân*, 67; İbnü'l-Fakih, 321, 325; İbn Hurdâzbih, 25, 33, 38, 173; İstahrî, 254, 281, 297, 301, 338; İbn Havkal, 429, 430, 451, 452, 455, 475, 478; Makdisî, *Ahsen*, 27, 49, 61, 284, 291, 292, 293, 345, 348; Yâkut, *Mu'cem*, I, 69-70; Le Strange, *Lands*, 403, 431, 434

⁴⁶⁶ Halîfe, *Târîh*, 211; Belâzürî, *Fütûh*, 401; Taberî, V, 286; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 489

⁴⁶⁷ Gerdîzi, 105

⁴⁶⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 400-401; Taberî, V, 291; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 495; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 260-61; Aycan, 266

2. HORASAN VALİLERİ ve FAALİYETLERİ

Kaynaklarda ve araştırmalarda yeterince bilgi olduğundan bu kısımda Mâverâünnehir fetihlerinin ayrıntılarına girmeden Horasan valilerinin faaliyetleri ve bunun Horasan açısından önemine değineceğiz.

a. Mâverâünnehir Fetihleri: Buhara ve Semerkant

Muâviye Basra'da ölen Ziyâd b. Ebîh'in yerine oğlu Ubeydullah'ı Horasan'a vali olarak tayin etti.⁴⁶⁹ Ubeydullah b. Ziyâd babasının bıraktığı yerden seferlere devam ederek yirmidört bin kişilik ordusuyla Horasan'da fetihleri sürdürdü. 54(674) yılında⁴⁷⁰ Buhara yolu üzerinde dağların eteğinde bulunan Râmiseyn'i fethetti. Taberî'nin belirttiği gibi Buhara'da Kabac Hâtun'⁴⁷¹ hükümdardı. Ubeydullah, Beykend'i ele geçirince Kabac, Türkler'den yardım istedi, ancak gelen kuvvetler Ubeydullah'a yenildi. Kabac Buhara muhasarasının uzun sürmesi üzerine ağır vergi vermek şartıyla Ubeydullah'la anlaşmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Ubeydullah, Buhara'dan iki bin Türk'ü esir alarak yeni tayin edildiği Basra'ya döndü.⁴⁷² Muâviye kendisine Horasan'dan sonra Basra valiliğini de verdi (55/674). Ubeydullah'ın yerine bıraktığı Eslem b. Zür'a Horasan'da herhangi bir fetih yapmamıştır.⁴⁷³ Muâviye, daha sonra Horasan valiliğine Saîd b. Osman b. Affân'ı tayin etti (56/675). Eslem b. Zür'a ise Horasan harac âmili oldu.⁴⁷⁴ Saîd, yanında el-Mühelleb b. Ebî Sufra, Talhatü't-talahât unvanlı Talha b. Ubeydullah b. Halef, Benû Temîmi'l-Lat'tan Evs b. Sa'lebe, Rebîa b. Asel el-Yerbuî ile birlikte

⁴⁶⁹ Halîfe, *Târîh*, 219; Taberî, V, 295; Gerdîzi, 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 498; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 267; Nüveyrî, XX, 342, 346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, VIII, 29; Cevdet Paşa, III, 212; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 150; Hüseyin M. Süleyman, *Ricâlü'l-idâre*, 54-56

⁴⁷⁰ Ubeydullah deve üzerinde nehri geçen ilk kişi olarak anılır. Halîfe, *Târîh*, 222; Taberî, V, 295

⁴⁷¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 236; Buhara hanlığının başında bulunan idarecinin adı Kibac, Feth Hatun, Hirnik Hatun olarak da zikredilmiştir. Kitapçı, *Yeni İslâm Târîhi*, 216-217; Gibb, Kabac Hatun hakkında rivayetler üzerinde durarak bu rivayetlerin kuvvetli ve zayıflarını birbirinden ayıklamaya çalışır. Gibb, 16-17; 15 yıl Buharada hüküm süren bu hatunun isminin Kayıh, Kayıg olabileceği ve Kayı boyuna mensup olması sebebiyle bu ismi aldığı ileri sürülmektedir. Barthold, W. -[R.N.Frye], "Buhara", *EIF*² (İng.), II, 1293

⁴⁷² Belâzürî, *Fütûh*, 401; Taberî, V, 296-297; Nersâhî (ö. 348/959) Muhammed b. Cafer, *Târîh-i Buhârâ*, Tahran 1363 hş., s. 53. Ubeydullah daha sonra Hz. Hüseyin'in öldürülmesi (Kerbelâ olayı) ile Irak'ta faaliyet gösteren Tevvâbûn'un dağıtılmasında mühim rol oynamıştır.

⁴⁷³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 347; Taberî, V, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 502; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 67

⁴⁷⁴ Müerric, 33; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 237; Taberî, V, 304; Gerdîzi, 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 512; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 287; Nüveyrî, XX, 363; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 79, 94

Semerkant'a gidince savaşta yenilen Soğdlular şehirlerine sığınıp, barış istediler ve karşılığında rehine verdiler.⁴⁷⁵

Semerkant bölgesinde ilerleyişi sırasında Buhara Hâtun'u⁴⁷⁶ başlangıçta Saîd'e sadakatini ifade etti ise de Soğd, Kış ve Neseף'teki Türkler'in birleşip Saîd'e karşı savaşacağını öğrenince daha sonra onların safına geçti⁴⁷⁷. Bunun üzerine Saîd onları yenerek Buhara'ya girdi; ardından da Semerkant şehrini muhasara edip vergiye bağladı çocuklardan rehine aldıktan sonra Tirmiz'i zaptetti.⁴⁷⁸ Saîd, Huttel halkı üzerine yürüyen ilk kişi⁴⁷⁹ olmasına ve başarılarına rağmen yerini muhafaza edemedi ve 59(679) yılında görevinden azledildi. Bu azletme olayına sebep olarak Muâviye'nin ondan hilâfete karşı cephe almasından şüphelenmesi gösterilir.⁴⁸⁰ Saîd'in ganimetlerin dağıtılması esnasında zaman zaman haksızlık yaptığı, hatta emirlerinden Kusem b. el-Abbâs'ın kendisini bu hususda onu uyardığı rivayet edilir.⁴⁸¹

Muâviye tarafından Horasan'a yeni vali tayin edilen Abdurrahman b. Ziyâd'ın⁴⁸² kendinden önce gönderdiği Kays b. el-Heysen es-Sülemî⁴⁸³ Horasan'a gelince haraç âmili Eslem b. Zür'a'yı yakalamış ve ondan üçyüz bin dirhem alıp hapsetmişti. Savaşı sevmeyen ama cömert olarak bilinen ve şerefli bir kimse olduğu rivayet edilen Abdurrahman'ın biriktirdiği malın 70 yüke ulaştığını duyan Haccâc, mallarını müsadere ettikten sonra kendisini serbest bıraktı. Muâviye öldüğünde o burada vali olarak bulunuyordu.⁴⁸⁴

Halife Yezîd, Kerbelâ olayının ardından Selm b. Ziyâd'ı Horasan'a vali tayin etti (61/680-81). Abdurrahman bu durumu haber alınca beytülmalde ne varsa herkese, hatta kölelere bile dağıttı. Azlettiği bin köleden her birinin yanında bin dirhem bulunduğu rivayet edilir. Bununla beraber Abdurrahman

⁴⁷⁵ Halîfe, *Târîh*, 224; Ebû Ubeyd aynı bilgiyi verirken bu kabileyi Benû Teymillah olarak kaydetmiştir. Ebû Ubeyd, 351; Taberî, V, 305, 306

⁴⁷⁶ Taberî, VI, 167

⁴⁷⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 401

⁴⁷⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 401; Taberî, V, 306; Nerşâhî, 53 vd.; Belâzürî'nin rivayetlerinde bu rehine sayısı 15, 40 ve 80, Taberî ise 50 olarak verir

⁴⁷⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 406

⁴⁸⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 403

⁴⁸¹ İbn Sa'd (ö. 230/845) Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakât*, I-IX, Beyrut 1968, VII, 367; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, III, 441

⁴⁸² Taberî, V, 315; Gerdîzî, 107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 94

⁴⁸³ Taberî, V, 316; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 347; Ebû Ubeyd, 254

⁴⁸⁴ Halîfe, *Târîh*, 225; Belâzürî, *Fütûh*, 403; Taberî, V, 321; Gerdîzî, 107. Hacca için şu esere bakılabilir: Mahmûd b. Ziyâde, *el-Haccac b. Yûsuf es-Sakâfî*, Kahire 1415/1995, 472 s.

beraberinde Halife Yezîd'e yirmi milyon dirhem getirdi. Bu miktarı az bulan Yezîd onu hesaba çekilme veya azledilme arasında muhayyer bırakınca kendini "Ben serhadde bulunduğum için malları herkese dağıttım" diyerek savundu ve azledilmeyi seçti.⁴⁸⁵

Öte yandan Selm b. Ziyâd Horasan'a gelince⁴⁸⁶ fetih hazırlıkları yaptı. Ceyhun nehrini karısı ile birlikte geçti (Ümmü Muhammed bint Abdullah).⁴⁸⁷ Selm'in Semerkant üzerine doğru ilerlediğini duyan Buhara Hâtun'u isyan etti. Selm ordu komutanı Mühelleb ile birlikte bu iki şehir halkıyla yaptığı savaşta galip geldi ve Hâtun'u sulha mecbur etti.⁴⁸⁸

Selm, ayrıca üzerine yürüdüğü Hârizm halkıyla dört yüz bin dirhem ödemek şartıyla anlaşmış, fakat bu iş için görevlendirilen Mühelleb nakit yerine bazen halkın malını yarı fiyatına alınca topladıkları elli milyonu buldu.⁴⁸⁹ Soğd'a gelen Selm'in burada bir oğlu oldu ve ona es-Soğdî adını verdi. Selm'in hanımı, Soğd hâkiminin eşinden⁴⁹⁰ ödünç aldığı mücevherleri geri vermedi.⁴⁹¹ Selm Soğd'da bulunduğu sırada Hocend'e sevkettiği ordu yenildi. Orduda bulunan şair A'şa Hemdân bu olaydan zor kurtulduğunu bir şiirinde dile getirmiştir.⁴⁹² Selm b. Ziyâd ganimet olarak aldığı malların bir kısmını seçip ayırdı, Merv merzübânı ve Abdullah b. Hâzim ile birlikte Halife Yezîd'e gönderdi.⁴⁹³ Bu sırada Selm, Soğd topraklarında fetihlerde bulunarak bölge krallarından Bendûn'u öldürdü. Ganimetlerle yola çıktıktan sonra Yezîd'in öldüğünü duyan İbn Hâzim geri dönerken, Horasan'dan yola çıkan Selm'in yolunu kesip kendisini Horasan'a vekil bıraktığına dair bir yazı aldı. Horasanlılar Selm'in idaresinden o kadar memnun olmuşlardı ki Taberî'de yer alan rivayete göre 20.000 aile çocuğuna Selm adını koymuştu.

⁴⁸⁵ Taberî, V, 471-472; İbn A'sem el-Küfî, V-VI, 157-159; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 521; IV, 95

⁴⁸⁶ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 252; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 95-97; Nüveyrî, XX, 513; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 211; Algül, III, 95; Hüseyin M. Süleyman, *Ricâlü'l-idâre*, 59-64

⁴⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 392. Bu olay artık sınır halindeki nehrin her iki yakasının da güvenli hale getirildiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁸⁸ Nerşâhî, 57

⁴⁸⁹ Taberî, V, 473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 97

⁴⁹⁰ Buharan'ın Soğd sınırları içinde olduğu düşünülürse Buhara Hâtun'u kastediliyor olması lazım. Kaynaklarda bir açıklama göremedik.

⁴⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 97

⁴⁹² A'şa Hemdân'ın *Divân*'ından Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 216-217

⁴⁹³ Taberî, V, 473. Selm b. Ziyad gelinceye kadar Horasanlılar'ın valileri sevmedikleri, onun idaresinden memnun oldukları için 20.000 Horasanlı'nın çocuklarına bu ismi verdiği rivayet edilir (Taberî, V, 545). Bu olay Horasanlılar'ın İslâma ısınmaya başladıklarını gösterir.

Horasanlılar Muâviye ailesine karşı ayaklandılar. Selm Basra'da bulunan kardeşi Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı da ayaklanmalar olduğu için Horasanlılar'ın da biata niyetlendikleri Abdullah b. ez-Zübeyr'in yanına geldi. Selm kendisine dört milyon dirhem ödediği halde, Abdullah tarafından hapsedilince buraya geldiğine pişman oldu. el-Haccâc b. Yûsuf'un İbnü'z-Zübeyr'i muhasara edinceye kadar hapiste kalan Selm, bu muhasara sırasında hapisten kaçtı ve Mekke'yi terkedip Abdülmelik'e sığındı.⁴⁹⁴

3. HORASAN'DA ABDULLAH b. HÂZİM ve EMEVÎ HÂKİMİYETİ

Yezîd b. Muâviye'nin ölümüyle ayaklanma ve kargaşalıklara karşı Süfyânîler geri adım attı ve II. Muâviye'nin kısa süren halifeliğinden sonra Mervân b. Abdülmelik halife seçildi. Mervân ve oğlu Abdülmelik zamanında muhaliflere karşı yürütülen mücadelelerden biri de Horasanlılar'a karşı olmuştur.⁴⁹⁵

Selm'in Horasan'dan ayrılmasından sonra Abdullah b. Hâzım'in, Emevî Devleti idaresinde oluşan otorite boşluğunu fırsat bilerek Horasanlılar'ı biata davet ettiği ve yirmi bin kişinin bu davete uyduğu rivayet edilir.⁴⁹⁶ O önceleri kendi adına, daha sonra Abdullah b. Zübeyr adına hareket ediyordu.⁴⁹⁷ Ancak kötü huylu olması sebebiyle Horasanlılar tarafından pek sevilmiyordu.⁴⁹⁸ Abdullah b. Hâzım Horasan'da Ezd ve diğer kabileler arasındaki mücadelelere karışmak istemiyordu. Temîmîler'den de yardım görüyordu. Hicri 64 yılından 69 (683-688) yılına kadar Abdullah b. Hâzım Horasan'da bağımsız hareket etti. Bu arada kendi adına para bastırıldığı rivayet edilir. Oğlu Muhammed'i Herat'a, Bükeyr b. Veşşâh'ı da güvenlik teşkilatının başına tayin etti. Ancak güvendiği Temîm kabilesinden Şemmâs, Muhammed İbn Hazm'i Herat'a sokmadı ve çıkan çatışmada Muhammed öldürüldü. Böylece destek gördüğü Temîm kabilesi ile İbn Hâzım'in arası açıldı.⁴⁹⁹ Bunun üzerine Abdullah b. Hâzım kabileler arası çatışmalara müdahale etmek zorunda kaldı.

⁴⁹⁴ Belâzûrî, *Fütûh*, 404; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 264; Nüveyrî, XX, 513

⁴⁹⁵ Wellhausen, *Arap Devleti*, 87; Kazancı, Ahmet Lutfi, *Abdülmelik b. Mervan Üzerine Bir Çalışma*, s. 113'de Hâricîlerin muhalefeti üzerinde durulur.

⁴⁹⁶ Taberî, V, 551; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 28

⁴⁹⁷ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 271; Taberî, V, 545; Gerdîzî, 108

⁴⁹⁸ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 271

⁴⁹⁹ Taberî, V, 623; VI, 78-81; Nüveyrî, XXI, 61, 64-66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 246, 263

Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr'in Irak valisi ve kardeşi Mus'ab yeni halife seçilen Abdülmelik b. Mervân'ın gönderdiği ordu ile imha edildi. Bu olayın ardından Abdülmelik, Horasan'da, İbn Hâzim'e biat etmesi karşılığında yedi sene vali kalmasına müsaade edeceğini vaad etmesine rağmen İbn Hâzim bu teklifi kabul etmedi. Abdülmelik aynı teklifi onun yardımcısı Bükeyr'e yapınca, artık resmen Horasan valisi olan (73/692-93) Benü Temîm'den Bükeyr, Tirmiz'de oğlu Mûsâ'nın yanına gitmek üzere yola çıkan Abdullah'ı ve iki oğlu Anbese ve Yahyâ'yı Merv yakınlarında öldürdü. Onun başını, Soğd'dan bir cariye, yüzük kaşı ve bir kılıçla beraber halifeye gönderdi.⁵⁰⁰

Kısa süre sonra Horasan'da Bükeyr'in valiliğinden memnun olmayanlar çoğaldı.⁵⁰¹ Özellikle İbn Hâzim'in başına gelenler yüzünden çıkan ihtilâfta Arap kabilelerinden bir kısmı Bükeyr b. Vessâc, diğer bir kısmı da Bükeyr'den yana oldular. Bu durumdan rahatsız olan Horasan ileri gelenleri, bu ayrılığın ancak bir Kureyşli tarafından düzeltilebileceğini Abdülmelik'e bildirdiler. Bunun üzerine Abdülmelik, Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid el-Kureşî'yi Horasan'a, Bükeyr b. Vessâc'ı da Tohâristan'a vali tayin etti ve onu Mâverâünnehir savaşı ile görevlendirdi.⁵⁰²

Ümeyye b. Abdullah önce Buhara, daha sonra Tirmiz'de bulunan Mûsâ b. Abdullah b. Hâzim üzerine yürümeyi tasarlayarak hazırlıklar yaptı. O yola çıkınca azledilmeyi hazmedemeyen Bükeyr, bu fırsattan istifade ile Merv'e geldi ve Ümeyye'nin oğlunu yakalayıp hapsetti. Bu arada Ümeyye'yi halletme konusunda halk ile anlaştı. Bunu haber alan Ümeyye ise az bir fidyeye karşılığında Buhara halkı ile anlaşıp geri döndü. Bükeyr, Ümeyye ile yaptığı savaşın sonunda kendisini istediği yere vali tayin etmesi şartıyla anlaştı. Ancak Ümeyye, onun kendisini halletmek için çalışacağını öğrenince onu ve iki kardeşini yakalayıp öldürttü.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 404; Taberî, VI, 176; Gerdîzî, 107; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 23, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 345; Müberred (ö. 286/899) Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed Dalî), I-IV, Beyrut 1406/1986, II, 601, 760; Müerric, 58; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 121-122; Nüveyrî, XXI, 132-133

⁵⁰¹ Taberî, VI, 194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 363

⁵⁰² Belâzürî, *Fütûh*, 406; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 271; Câhiz, *el-Beyân*, II, 254; Taberî, VI, 199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 418, 444; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 9

⁵⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, 406; Taberî, VI, 311; Gerdîzî, 109; Nüveyrî, XXI, 224-227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 21

Öte yandan Ümeyye, Saîd b. Osman'ın kendileriyle yapmış olduğu anlaşmayı bozduklarını duyduğu Huttel halkı üzerine yürüdü. 77(696) yılında Belh nehrini aşarak çıktığı bu savaşta, Türkler tarafından kuşatıldı. Bu kuşatmadan güçlkle kurtulan Ümeyye daha sonra Merv'e döndü.⁵⁰⁴

4. HACCÂC, MÜHELLEBÎLER ve HORASAN

Ümeyye, Haccâc'ın memnuniyetsizliği yüzünden halife Abdülmelik b. Mervân tarafından azledildi (78/697). Horasan'ı Irak valisi Haccâc'ın emrine verdi.⁵⁰⁵ Haccâc'ın tayini ile Ezd kabilesinden Ebû Saîd⁵⁰⁶ el-Mühelleb b. Ebî Sufra aynı sene Horasan valisi oldu.⁵⁰⁷ Daha önce Selm ile birlikte Horasan'da bulunan Mühelleb b. Ebî Sufra, Irak'ta Hâricîler'e karşı mücadele etmesi için geri çağırılmıştı. Hâricî-Ezrakîler'i üç yıl süren mücadele sonunda bozguna uğrattığı için mükâfat olarak kendisine Horasan valiliği verildi.⁵⁰⁸ Mühelleb'in önceden Horasan'a gönderdiği oğlu Habîb, Ümeyye ile âmillerine ilişmedi. 79(698) yılında Mühelleb gelinceye kadar orada kaldılar.⁵⁰⁹

Mühelleb 80(699) yılında Mâverâünnehir'de Keş ve Nesef halklarına karşı yaptığı savaş bir netice vermeyince Soğdî Tarhun'un isteği ile rehine alarak barış yaptı. Mühelleb Irak'ta Haccâc'a karşı ayaklanan Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyan davetini kabul etmedi (h. 81), ardından İbn Eş'as'ın Horasan'a gelmesine karşı da koymadı. Abdurrahman, Horasan'da umduğunu bulamayınca Irak'a döndü. Yine bu yıl Bükeyr b. Vessâc'ı öldüren Bâhir, Bükeyr kabilesinden Sa'sa tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Mühelleb de onu öldürttü. Evf, Ebna ve Temîmliler arasında bu yüzden çıkan olayların büyümesi ancak Sa'sa'nın diyetinin ödenmesi ile önlendi.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 406; Taberî, VI, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 448

⁵⁰⁵ Gerdîzî, 109. Haccâc'ın Ümeyye'yi istemediği ve bu yüzden onun azledilmesi için hile yaptığını söyler.: Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 242, 244. Ümeyye'nin başarısızlığı sebebiyle azledildiğini iddia eder.: Kazancı, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 128

⁵⁰⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 407

⁵⁰⁷ Halîfe, *Târîh*, I, 386; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 272, 276; Taberî, VI, 319-320. Bu tayin tarihini Halîfe h. 79 yılı olarak verir. Makdisî, *el-Bed'*, VI, 32; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 58; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 199; Nüveyrî, XXI, 227-228; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 22; Kazancı, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 122; Asefî, *Fennü'l-Harb*, I, 428

⁵⁰⁸ İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 58; Welhausen, J., *İslâmiyetin ilk Devrinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1989, s. 63. Burada tayin tarihini h. 77, *Arap Devleti*, s. 109'da ise h. 78 yılını verir.: Şaban, 53

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 449

⁵¹⁰ Taberî, VI, 332-333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 456. Burada geçen Ebna'nın Yemenliler'le bir ilgisi olmadığı, Benû Temim kabilesinin bir kolu olduğu neticesine varılmıştır. bk. Bosworth, C. E., "Abna", *EI*, I, 228

Mühelleb Keş'te iken Merv'de vekil bıraktığı oğlu Muğire'nin ölüm haberi gelince geri dönmek için yola çıktı, ancak bu esnada karnında sancı ile başlayan bir hastalığa yakalandı. Bu arada Keş haracını toplaması için bıraktığı Hureys b. Kuteybe'yi itaatsizliği sebebiyle cezalandırdı. Onun bu davranışı Hureys'in zoruna gitti ve kardeşi Sâbit ile beraber kaçıp Tirmiz'de bulunan Mûsâ b. Abdullah b. Hâzim'e katıldılar. Çin kayıtlarına göre boşalan Keş'e Fîrûz'un oğlu gelip yerleşti.⁵¹¹ Mühelleb 82 (701) yılında oğullarına vasiyât ederek Merverrûz'da öldü.⁵¹² Yerine oğlu Yezîd b. Mühelleb Horasan valisi oldu.⁵¹³

Haccâc'ın karşısında yenilen İbn Eş'as'ın adamlarından bazıları Horasan'a gelip Yezîd b. Mühelleb'in âmilini öldürerek Herat'ı işgal ettiler. Yezîd onlara karşı koyarak Hâricîler'i dağıttı.⁵¹⁴ Bu olaydan sonra Yezîd Fergana, Hârizm ve Bâdgis üzerine başarısız seferlerde bulundu. Bu seferler sırasında sadece Bâdgis'teki Nirek Kalesi'ni fethetti. Yezîd kalede bulunan hazineleri teslim etmeleri şartıyla bölge halkıyla sulh yaptı ve bu durumu Haccâc'a bir mektupla bildirdi. Ancak mektuptaki üslup Haccâc ile Yezîd'in arasının açılmasına sebep oldu. Haccâc Abdülmelik'ten izin alarak 85(704-5) yılında Yezîd'i görevinden azledip onu hapsedti ve yerine kardeşi el-Mufaddal b. Mühelleb'i vali tayin etti.⁵¹⁵ el-Mufaddal antlaşmayı bozmuş olan Bâdgis, Şûmân ve Ahrûn'a seferler düzenledi. Önce Bâdgis'e ardından Ahrûn, Şûmân'a seferler düzenledi ve buraları fethetti. Elde ettiği ganimetleri savaşa katılan askerlere taksim etti.⁵¹⁶ el-Mufaddal beytülmalde mal biriktirmiyordu.

el-Mufaddal, Tirmiz taraflarına gönderdiği kumandanlarından Osman b. Mes'ûd'u daha sonra onun adına Cezîretü Osman denilen Tirmiz'deki bir yeri

⁵¹¹ Chavannes'in *Documents*'den Gibb, 24

⁵¹² Halîfe, *Târîh*, 277; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 276; Taberî, VI, 350; İbn A'sem el-Kûffî, VII-VIII, 88; Gerdîzî, 109; *Mücmel*, 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 449; Ya'kûbî, *Müşâkiletü'n-nâs li-zemânihim* (nşr. W. C. Wilward), Beyrut 1980, s. 18. Burada Mühelleb halife Abdülmelik b. Mervan'a benttilerek onun gibi kan dökücü, acele karar veren, cimri, methedilmek için etrafında şairler bulunduran biri olarak tanımlanır.: Mühelleb b. Ebî Sufra'nın mevlası Ebû'l-Heysem Hâlid b. Hidaş b. Aclân (ö.223/838) efendisi adına günümüze ulaşmayan iki kitap yazmıştır: 1-*Kitâbü'l-Ezârîka ve hurûbi'l-Mühelleb*, 2- *Kitâbu Ahbâri âli'l-Mühelleb*. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 121

⁵¹³ Taberî, VI, 355; *Mücmel*, 304; Gerdîzî, 109; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 37; İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam*, VI, 234; Odabaşı, Fatma, *Emevîler Döneminde Mühellebîler* (yüksek lisans tezi, 1993), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 270; Asefî, *Fennü'l-Harb*, I, 428; amf., *Ricâl ve mevâkif*, 89; Ataiullah Hüseyinî, 153

⁵¹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 407; İbn A'sem el-Kûffî, VII-VIII, 112

⁵¹⁵ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 285; Taberî, VI, 386-389, 393; Gerdîzî, 109; el-Ferra (ö. 207/822), Yahya b. Ziyad, *el-Eyyâm ve'l-Jeyâli ve's-şuhûr* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1980, s. 38-39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 55; Mahmûd Şit Hattab, "el-Mufaddal b. el-Mühelleb", *el-Mevrid*, XII/4, Bağdad 1983, s. 44

⁵¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 407; Taberî, VI, 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 505; Şaban, 61

aldı. Ayrıca bölgede ordusuyla serbest dolaşan Mûsâ b. Abdullah b. Hâzim'i yakalayarak öldürdü (85/704).⁵¹⁷ Bu olayın meydana geldiği yılın sonunda el-Mufaddal, Horasan valiliğinden azledilip yerine Kuteybe b. Müslim tayin edildi.⁵¹⁸

5. KUTEYBE b. MÜSLİM

Kûmis yoluyla Horasan'a gelen Kuteybe b. Müslim Merv'e geldiği zaman Çağaniyan kralı ona hediyeler ve şehirlerin altın anahtarlarını teslim etti bağılığını bildirdi (86/705).⁵¹⁹

Kuteybe hemen Tohâristan'ın Ahrûn ve Şûmân kasabalarına doğru fetihlerde bulunmak için yola çıktı. Ancak Tohâristan'a varınca Belh dihkânları tarafından karşılanıp Tohâristan hâkimi Nizek Tarhan herhangi bir mücadeleye girişmeden sulh yapmak isteğini Kuteybe'ye bildirdiler. Kuteybe onlarla anlaşma yaparak kardeşi Sâlih b. Müslim'i Mâverâünnehir'de vekil bırakıp Merv'e çekildi.⁵²⁰ Rivayete göre bu fetih seyahatleri sırasında Tohâristan'ın başşehri olan Belh'teki Nevbahar mabedi ve arazisinin hâkim ailenin reisi Ebû Hâlid b. Bermek'in karısı esir alınanlar arasında idi.⁵²¹ Öte yandan Kuteybe'nin kardeşi Sâlih, Kâsân ve Fergana'ya bağlı Oreşt, Hışket, Bey'anhar'a fetih hareketlerinde bulundu.⁵²²

Cüzcân hâkimi Merv'e gelip el-Ahnef b. Kays zamanında yapılan antlaşmayı Kuteybe'yle yeniledikten sonra geri dönerken Tâlekân'da öldü. Kuteybe, kardeşi Beşşar b. Müslim'i Merv'de vekil bırakarak 87(706) yılında Zâm üzerinden nehri geçti ve Buhara şehirlerinden antlaşmayı bozan Beykend üzerine yürüdü.⁵²³ Ardından Buhara, Tumuşket, Kerminiyye'ye ilerledi, on-

⁵¹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 409; Taberî, VI, 398-411; Nüveyrî, XXI, 265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 56

⁵¹⁸ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 285; Taberî, VI, 424; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 151; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 61; Odabaşı, 21, 22. Odabaşı bu çalışmada Mühellebler'den el-Mufaddal b. Yezîd üzerinde yeterince durmamıştır.; Şaban, 63; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 270; Kuteybe hakkında bk. Bessâm el-Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Beyrut 1985, 166 s.; Salih Mehdi Ammâş, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Beyrut 1978, 226 s.

⁵¹⁹ Halîfe, *Târîh*, 291, 310; Câhiz, *el-Beyân*, II, 108; Taberî, VI, 424; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 151; Gerdîzî, 111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 271. Kuteybe b. Müslim'in fetihleri daha çok Mâverâünnehir'de olduğu için biz bu konuyu fazla uzatmayacağız. Fetihleri için bk. Yıldız, *İslâmiyet*, 13; Aselî, *Fennü'l-Harb*, I, 432 a.mlf., *Ricâl ve mevâkif*, 101; Brockelmann, *History*, 83

⁵²⁰ Halîfe, *Târîh*, 291, 310; Taberî, VI, 424; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 159. Burada isim Nizek Barakşî şeklindedir. Toharistan kelimesi "Baharistan" şeklinde geçer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 523

⁵²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 523

⁵²² Belâzürî, *Fütûh*, 408; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 303

⁵²³ Taberî, VI, 431; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 528; Algül, III, 28

larla anlaşmalar yaptı (88/707). Ebû Ubeyde'nin rivayetine göre Kuteybe Buhara şehrine girdi ve pek çok mal ele geçirerek evlerin yarısını Arap ailelere tahsis ettirdi.⁵²⁴ Buhara'dan aldığı elli bin esirden takviye kuvvetler oluşturdu.⁵²⁵ Kuteybe, daha sonra Soğd üzerine yürüdü, Tohâristan'da ilerleyerek Nizek Tarhan'ı yakalayıp öldürdü ve başını Irak'a gönderdi.⁵²⁶ Taberî'de onun intihar ettiği rivayeti vardır.⁵²⁷ Kuteybe Keş ve Nahşeb denilen yerleri, Neseî savaşı yoluyla fethetti.⁵²⁸ Kuteybe Buhara fethinden sonra Merv'e dönerken Tâlekân'da dört fersah'lık yolu (yaklaşık 24 km) astığı kişilerle doldurmuş, aynı şekilde yola devam ederek Fâryâb şehrini de yakmıştır.⁵²⁹

Kuteybe 93(711) kışında yaptığı hazırlıklarla Semerkant üzerine de bir sefer düzenledi. Soğd hükümdarı Ğurek'le⁵³⁰ yaptığı şiddetli savaştan sonra yılda iki milyon ikiyüz bin dirhem cizye ödemek şartıyla onunla bir anlaşma yaptı. Kuteybe şehre girip Ğurek'in verdiği bir ziyafete katıldı ve şehirde cami yeri ayırarak namaz kıldı. Müslümanlardan bir cemaati orada bıraktı, bunlar arasında Kur'ân-ı Kerîm tefsiri yazan ed-Dahhak b. Müzâhim de vardı. Bir başka rivayete göre yediyüz bin dirhem ödemeleri ve müslümanları üç gün misafir etmeleri, put evleri ve ateşgedelerdeki mücevherleri Kuteybe'ye teslim etmeleri gibi şartlarla anlaşmışlardı. Neticede şehir halkından üçbin köle esir edilip, mücevherleri alındı. Hatta putları Kuteybe kendi elleri ile yakınca halktan bazıları müslüman oldular.⁵³¹ Rivayete göre Mâverâünnehir'de İslâmiyeti ilk kabul edenler Semerkantlılar olmuştur. Kuteybe Soğd melikinden başka Tâlekân meliki ile de anlaşma yaptı.⁵³²

Hârizm hükümdarı kendisini kardeşine karşı savunması için Kuteybe'den yardım isteyince, Kuteybe kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i bu iş için görevlendirdi. Neticede hükümdarın kardeşi Hurzâd'ı yenerek elde et-

⁵²⁴ Taberî, VI, 431; Algül, III, 28

⁵²⁵ Yâkut, *Mu'cem*, I, 521; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 246-48

⁵²⁶ Taberî, VI, 454; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 552

⁵²⁷ Taberî, VI, 454

⁵²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 409-410; Taberî, VI, 461

⁵²⁹ Taberî, VI, 446, 447

⁵³⁰ Taberî, VI, 472; Bu kelime genellikle Ğuzek olarak imla edilmiştir. Çin harfleriyle U-le-kia olduğu belirtilir. Chavannes, *Documents*'den Gibb, 36, 39

⁵³¹ Belâzürî, *Fütûh*, 411; İbn A'sem el-Küfî, VII-VIII, 178, 181; Ataiullah Hüseyinî, 163; Kurat, A. Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm...", *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, VI/5 (1948), s. 385-425. Burada Semerkant'ın fethi İbn A'sem'in eseri ile diğer tarih kitaplarındaki farklı rivayetler değerlendirilir.

⁵³² Ya'kübî, *et-Târih*, II, 286; Taberî, VI, 447; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 294-295

tiği dörtbin esiri öldürdü. Fakat halk hükümdarı istemediğinden hükümdarı öldürdüler. Bunun üzerine Kuteybe kardeşi Ubeydullah b. Müslim'i asayişçi sağlaması için Hârizm'e gönderdi (93/711).⁵³³

Kuteybe, Semerkant'tan sonra Merv'de halktan topladığı yiğit ve cesur, savaşçılardan 20.000 kişilik bir takviye birliğiyle 94(712) yılında da fetihlere devam etti. Şaş⁵³⁴ ve İsbicâb şehirlerine birer akın düzenleyerek buraları haraca bağladı. Ancak geri dönünce onlar tekrar isyan ettiler.⁵³⁵ Bunda belki de Ğurek'in Çin'e gönderdiği ticarî ve siyasî heyetlerin cesaret verici rolü vardı.⁵³⁶

Irak valisi Haccâc 95 (714) yılında ölünce Kuteybe en büyük desteğini kaybetmiş oldu. Nitekim görevinden azledileceğini tahmin ederek ordusunu terhis ettiğini duyan halife derhal bir haber göndererek Kuteybe'ye Horasan'da kalmasını emretti.⁵³⁷ Kuteybe ertesi yıl Fergana ile Kâşgar arasındaki ticaret yolunu ele geçirmek üzere sefere çıktı.⁵³⁸ Kuteybe'nin bu seferinde Çin yakınlarına kadar ilerlediği, bu arada Çin hükümdarı ile görüştüğü ve anlaşmalar yaptığı rivayet edilir. Bu sefer sırasında halife el-Velîd'in ölüm haberi kendisine ulaşınca⁵³⁹ Merv'e döndü. Daha önce halife olmasına muhalefet ettiği yeni halife Süleyman'ın kendisini azledip cezalandıracağını düşünerek isyana teşebbüs etti ve bunun için Horasanlılar'dan yardım istedi. Ancak Horasan'daki kabileler bu isteğe karşı çıkararak onu ve ailesini öldürdüler.⁵⁴⁰

⁵³³ Belâzürî, *Fütûh*, 410; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 287; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 570; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 308

⁵³⁴ Şaş bugün Taşkent adıyla bilinen yerdir.

⁵³⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 411; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 308; Buraları daha sonra Mu'tasım billah zamanında Nuh b. Esed tarafından tekrar fethedildiği rivayet edilir

⁵³⁶ Chavannes, *Documents*'den Gibb, 50-51

⁵³⁷ Taberî, VI, 500; Gerdîzî, 111

⁵³⁸ Taberî, VI, 500; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 12

⁵³⁹ Câhiz, *el-Beyân*, II, 132, 134, 243; Taberî, VI, 506; Gerdîzî, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 5-8; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 335

⁵⁴⁰ Halîfe, *Târîh*, 313; Dîneverî, *Ahbar*, 280; Belâzürî, *Fütûh*, 412-413; Taberî, VI, 506; İbn A'sem el-Küffî, VII-VIII, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 12-19; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 18-19; Nüveyrî, XXI, 338; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167; Algül, III, 30, 161-162.; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 317. Medâinî onun Horasanda yaptıkları hakkında diğer tarihçilerin kaynak olarak kullandıkları *Kitâbü'n-Nevâdir Kuteybe b. Müslim bi-Horasan* adında günümüze gelmeyen bir kitap yazmıştır. bk. İbnü'n-Nedîm, 116.

Kuteybe'nin Horasan ve Mâverâünnehir'deki fetihleri ve İslâmlaştırma faaliyetleri önemlidir. Bunun için bk. Mahmud Şîr Hattâb, "Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî", *Mecelletü'l-mecma'îl-ilmîyyi'l-İrakî*, XII (1965), s. 41-72; Muhammed Aslan, *Kuteybe b. Müslim*, yüksek lisans tezi, 1986, Erciyes Üniversitesi, 127 s.; Salih Mehdî Ammâş, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Bağdad 1978, 226 s.; Yıldız, *İslâmiyet*, 13 vd.

6. YEZİD b. MÜHELLEB'in HORASAN'DA FAALİYETLERİ

Süleyman b. Abdülmelik Horasan'a Kuteybe b. Müslim ile gelmiş bulunan Veki⁵⁴¹ Ebû Miclez Lâhik b. Humeyd Veki'i tayin etti.⁵⁴² Daha sonra kaba davranışlarından dolayı azledilen Veki'nin yerine tayin ettiği Yezîd b. Mühelleb, oğlu Muhalled'i kendinden önce Horasan'a gönderdi. Muhalled Horasan defterlerini inceleyince gördüğü yolsuzluklar üzerine eski vali Veki'yi hapsetti.⁵⁴³

İkinci defa Horasan'a vali olan Yezîd b. Mühelleb isyanda bulunan Cürcân ve Taberistan'ı ele geçirmek için Hârizm ile Cürcân arasında bulunan Dihistan Türkler'i üzerine yürüdü. Mevâfî ve gönüllüler hariç yüz bin kişilik ordusuyla şehri kuşatınca hükümdar Sul Tekin bazı şartlarla şehre girebileceklerini bildirdi. Ancak Yezîd anlaşmaya uymadı ve şehre girince halkın elindeki kıymetli malları yağmaladı. Taberî'nin bir rivayetine göre ondört bin kişiyi kılıçtan geçirdi.⁵⁴⁴ Ardından Taberistan'ın hâkimi İspehbed üzerine yürüyüp onunla barış yaptı. Yezîd, Cürcân'a yola çıkmadan evvel yerli halktan akacak kanlarla öğütülen undan yapılan ekmeği yiyeceğine dair yemin etti.⁵⁴⁵ Yezîd Cürcân'ı yedi ay kuşattıktan sonra teslim olan şehrin erkeklerini toplayıp gençleri esir aldı. Gececeği yolun sağ ve soluna dört fersah (24 km) mesafeye darağacı diktirerek yakaladıklarını astırdı, şehri yağmaladı. Halktan oniki bin kişiyi Cürcânın vadilerinden olan Enderhiz'e doğru sevk edip yanındakilere intikam izni verince Araplar hepsini kılıçtan geçirdiler. Yezîd yığılan cesetler üzerine suyun mecrasını değiştirerek akıtılan suyla çalışan değirmende öğüttüğü undan yapılan ekmeklerden yemek suretiyle güya Allaha verdiği sözü tutuyordu. Kaynaklarda öldürülenlerin sayısı kırk bin olarak verilmiştir. Yezîd b. Mühelleb neticede Cürcân halkıyla Saîd'in yaptığı gibi

⁵⁴¹ Gerdîzî, 112

⁵⁴² Halîfe'de bu isim Veki' b. Ebi Esved el-Üdâî şeklindedir. Halîfe, *Târîh*, 318: a.mif., *et-Tabakat*, 831

⁵⁴³ Belâzürî, *Fütûh*, 414; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 295-297; Câhiz, *el-Beyân*, II, 82; Taberî, VI, 523-529; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 208; Gerdîzî, 111; İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam*, VII, 24; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 41-42; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 66, 170

⁵⁴⁴ Taberî, VI, 532, 541 vd.

⁵⁴⁵ Taberî, VIII, 124, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 16; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 261-263. Yezîd'in Cürcân hakkında yaptıkları Kuteybe'nin Talakan'da yaptıklarının aynı oluşu dikkat çekicidir.

bir anlaşmayı yenileyip o yıl fey, ganimet'ten yedi milyon dirhem elde etmişti.⁵⁴⁶

99(717) yılında halife olan Ömer b. Abdülazîz, Horasan'da şiddetli davranışlarından dolayı Yezîd b. Mühelleb'i Horasan'dan azletti. Yezîd, oğlu Mahled'i yerine vekil bırakıp halifeye gelip kendini müdafaa etti ise de Ömer onun yerine el-Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî tayin etti.⁵⁴⁷ Çünkü Yezîd'in yaptıkları İslâm'ın fetih gayesine aykırı idi. el-Cerrâh Horasan'a geldiği zaman Yezîd ile oğlu Mahled'in âmillerini yakalayıp hapsetti.

Halife Ömer b. Abdülaziz bütün beldelerde olduğu gibi Horasan'da da müslümanlardan harac vergisini kaldırıp bölge halkını İslâm'a davet eden mektuplar yazdı. Müslüman olan askerlere ve devlet görevlilerine maaş bağladı. Ayrıca, yolcuların ve kervanların kalacağı hanlar yaptırdı.⁵⁴⁸

el-Cerrâh'in Mâverâünnehir'e gönderdiği Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî Çin'e kadar fetihlerde bulunmak gayesiyle yola çıktı ise de yerli ahalinin engellemeleriyle karşılaştı ve savaşmayı gözönüne alamadı. Yaptığı anlaşma sonunda ödediği fidye ile kurtuldu ve geri dönüp Şaş'a gitti.⁵⁴⁹ el-Cerrâh'in Horasan'da kendi kabilesini kayırdığı, çeşitli sebeplerle müslümanlara baskı yaptığı haberi Ömer b. Abdülazîz'e ulaşınca 100(719) yılında onu azletti ve yerine savaş işlerine Abdurrahman b. Nuaym el-Ğâmidî'yi, harac işlerine Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî'yi tayin etti.⁵⁵⁰ Ancak halife kısa bir süre sonra vefat etti.

7. HORASAN'A KEYFÎ TAYİNLER

Yeni halife Yezîd b. Abdülmelik Horasan'a önce kardeşi Müdrîk'i gönderdi. Ancak eski vali Abdurrahman onu Horasan'a sokmadı ve yerinde

⁵⁴⁶ Taberî, VIII, 124, 125; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII 217; Sehmî (ö. 427/1037) Hamza b. Yûsuf, Târîhu Cürcân, Beyrut 1407/ 1987, s. 44, 51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 16; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VII, 28; Nüveyrî, XXI, 344

⁵⁴⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 415; Halife, *Târîh*, 320; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 301; Taberî, VI, 554, 556; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 237, 238; Gerdîzî, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 44; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 185; Şakir, İslâm Tarihi, III, 328

⁵⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 415; Eminoğlu, Ahmed, *Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul, ts., s. 172; Onun mevâlî ile de ilişkisi iyi idi. bk. Vloten, 37, 38

⁵⁴⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 415

⁵⁵⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 416; Taberî, VI, 558, 563; Gerdîzî, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 44, 51, 55; Gerdîzî, 113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 188

kaldı.⁵⁵¹ Yezîd kendisine karşı isyan eden Yezîd b. Mühelleb'i yenen kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i Irak ve Horasan'a vali tayin etti. Mesleme ise Horasan'a damadı Saîd b. Abdülaziz b. Hâris b. Ümeyye'yi tayin etti.⁵⁵² Saîd önce Sevr b. el-Hur el-Hanzalî'yi, ardından oğlunu gönderdi, daha sonra ise kendi yola çıktı. Mâverâünnehir'e gelen Saîd'in safran renginde bir elbiseyle ve saçları taralı olarak gezmesi Horasanlılar'ın dikkatini çekti. Bir gün yanına giren bir Mâverâünnehir dihkânı tarafından kullanılan ve bunun bir dihkân karısının âdeti olduğunu ifade eden "Huzeyfe" kelimesi onun lakabı oldu. Ancak o yumuşak kalpli, halkla iyi geçinen, kimsenin hakkına tecavüz etmeyen biri idi. Birkaç savaş yaptı ise de başarılı olamadı. Semerkant'ı koruması için Osman b. Abdullah b. Mutarrif' i tayin etti. Osman kendine yardıma gelen Müseyyeb b. Bişr ile birlikte Kasru Bâhilî denen yeri fethettiler. Saîd ahidlerini bozan Soğdlular üzerine bir sefer düzenlemişse de Türkeş hakani Kursul karşısında yenilgiye uğradı.⁵⁵³ Abbâsî propagandasından ilk şikâyet Saîd'e gitmiş, yakalananlar, tüccar olduklarında ısrar edince serbest bırakılmışlardır.⁵⁵⁴ Saîd harac ve diğer gelirlerde düşüş olduğu gerekçesiyle⁵⁵⁵ Irak ve Horasan valisi Mesleme'yle birlikte azledildi. Yerine tayin edilen Ömer b. Hübeyre el-Fizârî, Saîd'in Horasan'da görev yapmasına bir süre sessiz kalmışsa da 103(721-22) yılında onun yerine Saîd b. Amr el-Haraşî'yi vali olarak gönderdi.⁵⁵⁶

Saîd b. Amr el-Haraşî Türkler ile işbirliği yaptıkları gerekçesi ile yerli halka karşı çok şiddetli davrandı. Onun zulmünden kaçan halk, memleketi terketmek zorunda kaldı. Kaçanları takip eden Saîd onların bir kısmını Hocend'de muhasara ederek yakaladı ve tüccarlar hariç teslim olan asker ve

⁵⁵¹ Halîfe, *Târîh*, 333; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 346

⁵⁵² Halîfe, *Târîh*, 327; Ebû Ubeyd, 199; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 311; Taberî, VI, 604-605 vd.; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 258; Gerdîzî, 114; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 83; Nüveyrî, XXI, 377; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 222

⁵⁵³ Taberî, VI, 607 vd., 612 vd.; Gibb, 51 vd. İslâm tarihlerinde geçen Kursul ismini Kôr-çur şeklinde yorumlar.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 95; Bu yere Kasru Bahili denilmesinin sebebi hakkında Taberî'de şu rivayet yer alır: Büyük dihkânlardan biri Bâhilî kabilesinden bir kadınla evlenmek ister ve bu sarayı yaptırır. Kursul onun bu evliliğini onaylar ve buraya civardan başka ailelerin yerleşmesine müsaade eder. Taberî, VI, 608; Nüveyrî'de bu sebepten çıkan savaş anlatılır. Nüveyrî, XXI, 275-276

⁵⁵⁴ Taberî, VI, 607; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 100

⁵⁵⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 416; Halîfe, *Târîh*, 327; Taberî, VI, 607; Gerdîzî, 114. Huzeyne kelimesi Huzeyfe, Huzeyl olarak da verilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 90, 92

⁵⁵⁶ Taberî, VI, 615, 617, 619; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 257; Gerdîzî, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 97, 103; Nüveyrî, XXI, 392, 394; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 223; Mahmud Şit Hattab, "Mine'l-mü'minîne ricâl: Saîd b. Amr", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1981, s. 329-354

asilzâdelerin hepsini kılıçtan geçirdi.⁵⁵⁷ Horasan valisi Saîd b. Amr el-Haraşî Türkler'e karşı bazı başarılar elde ettikten sonra ağır bir yenilgiye uğradı. Bu yenilginin acısını Türkesler'in çekilmesinden sonra bölge halkından çıkar-maya çalıştı. Yaptığı anlaşmalara uymayan Soğd halkına yaptığı baskınlarda ele geçirdiği ganimetleri doğrudan halife Yezîd'e bildirmesi Irak valisi Ömer'in buna içerlemesine sebep oldu. Haraşî, Süleyman b. Ebî Serî'yi, o da Müseyyeb b. Bişr'i Soğd vadisi kenarında bulunan Deyuştî'nin kalesini fethe gönderdi. Deyuştî, kadın ve çocuklara dokunulmaması kaydıyla kaleyi teslim etti. Buradan Keş'e yürüyen Haraşî on bin baş cizye almak şartıyla anlaşınca malları toplama işlerine Nasr b. Seyyâr'ı, Keş ve Neseft'e haraç toplama işine de Süleyman b. Ebî Serî'yi bıraktı. Diğer taraftan Neseft meliki Subuğra'nın eman istemesini kabul ettiği halde teslim olunca onu öldürdü.

Haraşî Irak valisi İbn Hübeyre'yi emir olarak görmeyip ondan Ebû Müsenna diyerek bahsedirdi. Ömer b. Hübeyre Saîd el-Haraşî'nin esir aldığı Deyuştî'yi serbest bırakmasını yazmış, Haraşî ise Deyuştî'yi öldürmüştü. Daha sonra Haraşî, İbn Hübeyre'nin gönderdiği Cümeyl'i zehirlemişti. Cümeyl güçlükle Hübeyre'ye ulaşmış ve durumu bildirmişti. İbn Hübeyre Haraşî'yi azletmiş, Müslim b. Saîd b. Eslem el-Kilâbî'yi Horasan'a göndermiş, yakalattığı Haraşî'nin vücuduna karınca koydurmuş, topladığı malları ödeyinceye kadar işkence ettirmişti.⁵⁵⁸

Müslim b. Saîd b. Amr el-Kilâbî 105(723-724) yılında bazı muvaffakiyetler kazanıp Afşin'e kadar ilerledi. Altıbin köle vermek şartıyla onlarla anlaşmıştı.⁵⁵⁹ Müslim, Fergana üzerine harekâta geçeceği sırada ölen Yezîd'in yerine Hişâm halife olunca Merv'e döndü.

8. HIŞÂM'IN HORASAN VALİLERİ ve KARIŞIKLIKLAR

Hişâm b. Abdülmelik* halife olduktan sonra Irak ve Horasan valiliğine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi getirmesi bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına

⁵⁵⁷ Taberî, VI, 622; VII, 16

⁵⁵⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 416; Taberî, VII, 16; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 259; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 107-110, 115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 89; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 312; Saîd'in yerine Abdurrahman b. Selim el-Kilâbî tayin edilmiş, daha sonra Abdurrahman Irak'a tayin edilince Saîd Horasanda kalmıştı. İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 259

⁵⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 416

* Ali Abdurrahman el-Amr, *Hişâm b. Abdülmelik*, baskı yeri yok, 1992, 216 s.

sebebe oldu. Hâlid Horasan'da bulunan ve iyi bir hatip olan Nasr b. Seyyâr'ı⁵⁶⁰ Belh'te kabileler arasında çıkan karışıklığı bastırmaya memur edip kendisi de sefere çıktı. Fakat ordusunda bulunan Ezd kabilesi mensupları muhalefet ederek ondan ayrıldılar. Müslim b. Saîd ise yürüyüşüne devam ederek Şaş'ı muhasara etti. Muhasara sırasında Türkeş hakanı Sulu'nun büyük bir orduyla üzerine geldiğini haber alınca geri dönmeye mecbur oldu. Onları takip eden Türk kuvvetleri bir hayli kayıp verdirdiler. Müslim'in kuvvetleri Seyhun'a vardığı zaman Fergana ve Şaş kuvvetleri tarafından sıkıştırıldılar. "Yevmu'l-Atş: Susuzluk günü" diye tarihe geçen bu muharebede Araplar Hocend'e kadar geri çekildiler.⁵⁶¹

Irak valisi Hâlid kardeşi Esed b. Abdullah'ı 106(724) yılında Horasan'a tayin etti.⁵⁶² Bu zat Soğd'a vardığı sırada Müslim, ordusuyla Fergana'ya geldi. Burada ağaçları kesip, evleri yıktı. Türk hakanının Fergana'ya hareket ettiğini öğrenince buradan ayrılıp bir günde üç konaklık yol alarak süratle ilerledi. Bu hızlı harekete hayvanları dayanamadı ve öldü.⁵⁶³ Esed ise Soğd'da Merc denilen yerde konaklarken Semerkant valisi Hânî b. Hânî halkıyla beraber onu karşılamaya geldi. Bu sırada Türkler'den kaçan Müslim gelip yeni valiye itaatini arzetti. Esed, Semerkant valiliğinden Hânî'yi azledip yerine Hasan b. Ebi'l-Amerratta el-Kindî'yi gönderirken Sâbit Kutne'yi yerine vekil bıraktı.⁵⁶⁴

Esed sık sık baskın yapan Türkler'i yeterince engelleyememiş, emniyeti sağlayamamıştı. Arap ve yerli halkın memnuniyetsizliği gittikçe artmaktaydı. Aynı hoşnutsuzluğu yaşayan Müslim b. Saîd ve Ömer b. Hübeyre Irak'a gidip onu valiye şikâyet ettiler. Vali onları Horasan'da kalmaları için ikna ederek geri gönderdi.⁵⁶⁵ Esed Nîmrûd'un hükmettiği dağlarda başarı sağlayıp onunla yaptığı anlaşmadan sonra Nîmrûd müslüman oldu. Bu olaydan sonra Belh'e gelen Esed burada bir mahalle kurulmasını, askerî ve malî divanların buraya taşınmasını emretti. Bu şehrin îmarını Bermek Ebû Hâlid'e verdiği ri-

⁵⁶⁰ Ebû Ubeyd, 225; Câhiz, *el-Beyân*, I, 47-48

⁵⁶¹ Taberî, VII, 34; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 128,130; Gerdîzi, 114

⁵⁶² Belâzürî, *Fütûh*, 417; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 319; Taberî, VII, 37; Ezdî (ö. 334/946) Yezid b. Muhammed, *Târîhu'l-Mevsil* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1967, s. 22; Gerdîzi, 114; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 234; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 354

⁵⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, 417

⁵⁶⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 417; Taberî, VII, 38; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 131-132

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 138

vayet edilir.⁵⁶⁶ Esed, Gur dağlarına doğru sefere girişikten sonra 108(726) yılında Huttel üzerine düzenlediği savaşlarda ilk defa askerî kayıplar vermiş, zafer elde edememiştir. Daha sonra Horasan'a geldi, Nasr b. Seyyâr'ı kabile taraftarlığı yaptığı gerekçesiyle tutuklatarak Irak valisine gönderdi.⁵⁶⁷ Bu arada harac âmili olarak tayin ettiği Abdurrahman b. Nuaym ile Sevre b. el-Hür ed-Dâremî'nin halka kötü muamele ettiler. Bu duruma valinin aldırış etmediğini gören halk onları halife Hişâm'a şikâyet ettiler. Bunun üzerine halife onları geri çağırdı.⁵⁶⁸ Bu olaydan sonra Esed'in, komutanları ve kabile liderleri ile arası açıldı. Nasr b. Seyyâr, Bahterî b. Ebî Dirhem, Âmir b. Mâlik el-Himmânî gibi komutanlarını kötölemiş, onları cezalandırmış, tıraş ettirerek kardeşi Hâlid'e kendisine saldırdıkları bahanesi ile göndermişti. Ardından kendisi de yerine el-Hakem b. Avâne el-Kelbî'yi vekil bırakıp Horasan'dan ayrıldı.⁵⁶⁹ Yanında bulunan dihkânlarla beraber Irak'a geldi.⁵⁷⁰ Bunu Zekeriya Kitapçı "kaçmak" olarak nitelendirmektedir.⁵⁷¹ Halife Hişâm ise bu olanları duyunca Hâlid ve Esed'i azletti. Geride vekil olarak Horasan valiliği yapan Hakem b. Avâne el-Kelbî ise kurduğu bir yazlıkta vakit geçirerek savaşa çıkmadı. Daha sonra Hişâm onu azledip yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî'yi vali tayin etti.⁵⁷²

Eşres 110 (728) senesinde Horasan'a gelince Merv kadısını değiştirmişti.⁵⁷³ O, Semerkant ve Mâverâünnehir halkını İslâm'a davet ederek müslüman olanlardan cizye alınmayacağını söyledi. Bu iş için tayin ettiği Ebü's-Sayda bu durumu halka haber verince İslâm'a girmek için Horasanlılar'ın yarış ettiği görüldü. Gûzek, halkının bir çoğunun müslüman olduğunu bu sebeple eskiden verdiği haracın ödenmesinde artık zorlandığını Eşres'e ifade etti. Haracın azalarak kesintiye uğradığını görünce Eşres yeniden cizye alınmasını emretti. Fakat müslüman olanlardan yedi bin kişi yeniden cizye ödemeye karşı gelerek Semerkant'ın bir kaç fersah ötesine çekildiler. Onları

⁵⁶⁶ Taberî, VII, 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 118

⁵⁶⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 417; Taberî, VII, 43, 44

⁵⁶⁸ Gerdîzî, 114

⁵⁶⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 417; Taberî, VII, 48; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 132; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 234

⁵⁷⁰ Taberî, VII, 49

⁵⁷¹ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 263-267

⁵⁷² Halife, *Târîh*, 358-359; Taberî, VII, 51-52; Gerdîzî, 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 132; Nüveyrî, XXI, 407; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 259. Eşres İbn Kesîr tarafından murabıtların ilki olarak anılmaktadır.

⁵⁷³ Taberî, VII, 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 142; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 135

haklı bulan Ebü's-Sayda gibiler onlara yardım etmek için durumu Eşres'e bildirdilerse de Eşres harac hususunda ısrar etti. Bunun üzerine Semerkant, Soğd ve Buhara halkından bir çok kişi tekrar eski dinlerine döndü. Eşres bu duruma aldırış etmedi. Sebep olarak yanında bulunan Nebatlı bir kâtibin, kendisine bunun güzel bir hareket olduğunu telkin etmesi gösterilir.⁵⁷⁴ Şair Sâbit Kutne bu olaylara açıkça tavır koyunca diğer elebaşlarla birlikte hapsedildi. Eşres Türkler'den yeterli miktarda asker toplayıp Âmül'e geldi. Buradan Katan b. Kuteybe b. Müslim'i on bin kişilik bir kuvvetle Mâverâünnehir'de savaşa gönderdi. Bu askerler nehri geçtilerse de bir başarı elde edemediler. Bunun üzerine içinde Sâbit Kutne'nin de bulunduğu hapisteki Türkler serbest bırakıldı ve bunlar gelip Türkler'i yendiler. Ancak Eşres'in Benû Hayyan kabilesinden Mes'ûd komutasında gönderdiği ordu ise yenildi. Eşres katıldığı Beykend savaşında düşmanı güçlkle yendikten sonra Buhara'yı muhasara etti.⁵⁷⁵ Horasan'daki halkın huzursuz olması yanında kabile liderleriyle sirtüşmesi, tutarsız davranışları ve yenilgileri sebebiyle Eşres, Hişâm'a şikâyet edildi ve görevinden azledildi.⁵⁷⁶

Hişâm 111(729) yılında Eşres'in yerine cömertliği ve fazileti ile tanınan Cüneyd b. Abdurrahman'ı vali tayin etti.⁵⁷⁷ Cüneyd Merv'e Müceşşir b. Müzâhim es-Sülemî'yi vekil bırakarak Mâverâünnehir bölgesinde dolaşırken Beykend yakınlarında Türkler'le karşılaştı, onları mağlup ederek ilk başarısını kazandı. Hatta Taberî'ye göre Türk hakanının kardeşinin oğlunu, Belâzürî'ye göre hakanın oğlunu esir aldıktan⁵⁷⁸ sonra Merv'e döndü. Cüneyd âmillerini hep Mudarlılar arasından seçti. Katan b. Kuteybe'yi Buhara'ya, el-Velîd b. Ka'ka el-Absî'yi Herat'a, Habîb b. Mürre el-Absî'yi güvenlik teşkilatına tayin etti. Daha önce Berukan'da meydana gelen olay sebebiyle Belh'te bulunan Nasr ile Bâhilîler'in arası açılmıştı. Müslim b. Abdurrahman el-Bâhilî'yi Belh'e tayin ettikten bir süre sonra Müslim'i azlederek yerine Yahyâ b. Dübey'a'yi tayin etti.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 417; Taberî, VII, 54-58, 60; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 135

⁵⁷⁵ Taberî, VII, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 147-151

⁵⁷⁶ Gerdîzî, 115

⁵⁷⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 418; Taberî, VII, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 151; Gerdîzî, 115. Bu iki eserde tayin yılı 112'dir.: Dîneverî, *Ahbar*, 335-337; Halife, *Târih*, 358-359; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 143; Nüveyrî, XXI, 412; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 303

⁵⁷⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 418; Taberî, VII, 68

⁵⁷⁹ Taberî, VII, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 156

Cüneyd 112(730) yılını bölgedeki çeşitli isyanları bastırmakla geçirdi. Yine aynı yıl Semerkant Türkeş hakanı tarafından muhasara edilince şehir komutanı Sevre b. el-Hür çok zor durumda kaldı ve Cüneyd'den yardım istedi. Kuvvetlerinin büyük bir kısmını çeşitli yerlerde isyanları bastırmaya memur ettiği için Cüneyd'in yanında yeterli sayıda askeri yoktu. Cüneyd, Sevre'ye yardım için Keş üzerinden Semerkant'a geldi. Yolda su kuyularının tahribi sebebiyle çok sıkıntı çekti. Semerkant'a yaklaştığı zaman Temîm ve Ezdliler'i sağ kanada, Rebîa kabilesini sol kanada almıştı⁵⁸⁰. Bu sırada ansızın Türkeş hakanının hücumuna uğradılar. Bunun üzerine Sevre, Semerkant'ta çok cüzi bir kuvvet bırakarak Cüneyd'in yardımına koştu. Türkler savaş alanındaki çalılıkları ateşe vermek süretiyle Sevre'nin birliklerine büyük zayıat verdiler. Türkler'in Sevre ile mücadelesi sırasında mevâlîye hürriyet vaad eden Cüneyd Semerkant'a girmeye muvaffak oldu. Sevre bu savaşta öldü⁵⁸¹. Bu mücadelede Nasr b. Seyyâr ve mevâlînin gayretleri İslâm ordusunu perişan olmaktan kurtarmıştı. Türkler daha sonra Semerkant'ı bırakıp Buhara üzerine yürüyerek orada bulunan Katan b. Kuteybe'yi muhasara ettiler. Cüneyd Semerkant'tan çıkıp Buhara'ya gitti ve bu takip sonunda Türkeş hakanını çekilmeye mecbur etti⁵⁸². Bu zorluklar karşısında Cüneyd Hişâm'a mektup yazıp yardım istedi. Bunun üzerine Hişâm ona, Amr b. Müslim'i Basralılar'dan oluşan on bin kişilik bir kevvetle; Abdurrahman b. Nuaym'ı ise Kûfeliler'den meydana gelen on bin kişilik bir orduyla yardıma gönderdi. Ayrıca ona savaş malzemesi olarak otuz bin mızrak ve kalkan gönderdi, maaşlı asker tayin etmek için tahsisat ayırdı. Bu arada Cüneyd otuzbeş bin kişiye maaş bağladı. Bütün bunlara rağmen Yezîd b. Mühelleb'in kızı Fâtıma ile evlenmesi halife Hişâm'ı kızdırmıştı. 115(733) yılında meydana gelen büyük bir kıtlık karşısında Merv'de yiyecek depoları oluşturulmasını emreden Cüneyd valilikten azledildi ve aynı yıl orada öldü.⁵⁸³

Diğer taraftan Hâris b. Süreyc Cüzçân, Tâlekân, Fâryâb ve Merverrûz'u ele geçirip halife ailesi Mervânîler'e karşı isyan etti.⁵⁸⁴ Topladığı askerle

580 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 165

581 Taberî, VII, 75-76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 166

582 Taberî, VII, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 166; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 153-54

583 Halîffe, *Târîh*, 358-359; Belâzürî, *Fütûh*, 418; Taberî, VII, 69, 93. Kızın adı burada el-Fadıla.; Ezdî, 35, 36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 181; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 312

584 Halîffe, *Târîh*, 346; Gerdîzî, 115; Vloten, 40

Belh'te bulunan Nasr b. Seyyâr'a eman vererek onu şehirden çıkardı. Ezd ve Temîm kabileleriyle birlikte bölgedeki dihkânlar da ondan yana oldular.⁵⁸⁵

Hişâm'ın yeni tayin ettiği vali Benû Hilâl kabilesinden Âsım b. Abdullah el-Hilâlî⁵⁸⁶ Horasan'a gelince Merv'de önce Hâris ile karşılaştı. Ancak güçlü orduya sahip iki taraf savaşmayı göze alamayınca yaptıkları anlaşmaya göre Âsım çekilecek, her iki tarafta halifeye birer elçi gönderecekler ve hangisinin vali tanınacağına karar verilmesini bekliyeceklerdi.⁵⁸⁷ Âsım'ın başarısız olması Cüneyd'in vekili Umâre b. Hüreym ve diğer âmillere işkence etmesinin⁵⁸⁸ meydana getirdiği huzursuzluklar karşısında Halife Hişâm onu azle dip Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etti.⁵⁸⁹ Hâlid önce kardeşi Esed b. Abdullah'ı gönderdi. Yirmi bin adamıyla yola çıkan Esed yolda rastladığı Âsım'ın elçilerini geri çevirip geldiği. Merv'de yapılan savaşta Hâris yenildi. Hâlid kardeşine kan dökme diye yazmasına rağmen o birçok kişiyi öldürüp, bazılarının ellerini ve ayaklarını kesti.⁵⁹⁰ Eski vali Âsım'ı yakalayıp işkence yaptı, Cüneyd'in âmillerini ise serbest bıraktı.⁵⁹¹

117 (735) yılını Hâris'le mücadele ederek geçiren Esed, ertesi yıl onunla ittifak yapmış olan Huttel üzerine yürüdü ise de Türkeş hakanının yardımı gelmesi üzerine geri çekilirken, Ceyhun üzerinde, ansızın Türkler'in taarruzuna uğruyarak bütün ağırlıklarını kaybetti ve kendini zor kurtardı. Tohâristan'daki Karluk yabgusundan da kuvvet alan Hakan Sulu kış olmasına rağmen onun peşini bırakmadı. 10 Zilhicce 118(19 Aralık 736) tarihinde Esed ile karşılaşan Sulu, ağır bir yenilgiye uğradı. Bu mağlubiyet onun gözden düşmesine sebep oldu ve memleketine dö nünce Baga Tarhan tarafından öldürüldü.⁵⁹² Esed, Hâris ve taraftarlarını kovalamaya devam ederek Tirmiz ve Semerkant'ı dolaştıktan sonra Cüdey el-Kirmânî'yi altıbin kişiyle Hâris'in bulunduğu Tohâristan'daki Tebüşkân Kalesi'ne gönderdi. Benû Berz ve Hâris'in akrabaları olan Tağlebîler de orada idi. Kirmânî burayı aldıktan

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 182-183

⁵⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 418; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'n-Neseb*, 263; Taberî, VII, 93; Gerdîzî, 115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 169

⁵⁸⁷ Halife, *Târîh*, 346; Taberî, VII, 94-95; Gerdîzî, 115

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 182-183

⁵⁸⁹ Halife, *Târîh*, 346; Taberî, VII, 99, 105; Gerdîzî, 116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 174

⁵⁹⁰ Halife, *Târîh*, 346; Taberî, VII, 99, 105; Gerdîzî, 116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 174

⁵⁹¹ Taberî, VII, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 186-189

⁵⁹² Halife, *Târîh*, 347-348; Taberî, VII, 113

sonra Benû Berz kabilesinden pek çok kişiyi öldürmüştü, bu arada Arap, mevâlî, çoluk çocuk herkesi esir alıp Belh pazarında açık arttırma ile satmıştır. Hâris adamları ile oradan ayrılırken geride kalan halkın bir kısmı teslim olmuşlardır. Teslim olanların ileri gelenlerinden elli kişiyle birlikte bir kısmı katledilmiş, bazılarının el ve ayakları kesilmiş, malları ise satılmıştır.

Valiler Horasan'da dârü'l-emâre olarak seçtikleri Merv şehrinde kalırlardı. Esed ise onun yerine Belh şehrine yerleşerek divanları oraya nakletmiştir. Daha sonra Tohâristan ve Cebûye (veya Yabgu) tarafına yaptığı seferlerde ganimet ve esirler ele geçirdi.⁵⁹³ Bu sırada Hâris b. Süreyc Türk Hakanıyla birlikte Tohâristan tarafında idi. Hakan, Cebûye ve Cüzcân taraflarında müslümanlar üzerine baskınlar yapıyordu. Bunun üzerine Esed, kurban bayramından sonra Şam ve Horasanlılar'dan oluşan yedi bin kişilik bir kuvvetle Belh'ten yola çıkıp Cüzcâna geldi. Burada yapılan mücadelede hakan'ı yendi. Yüzelli bin baş koyunu ve pek çok hayvanı ganimet aldılar. Ayrıca Esed, hakanın Merverrûz'a kadar dağıttığı Türk askerlerini bulup çoğunu katletti ve Belh'e döndü. Hakan ise kaçıp Uşrusene'ye varmıştı. Buradaki Türkler'le arası açılan Hakanı sonunda öldürdüler. Esed, fethi ve hakanın ölümünü Hişâm'a haber verdi⁵⁹⁴. Esed Horasan'da kaldığı dört yıl içinde Nişâbur yakınlarında bina ettiği Esedâbâd şehrinde⁵⁹⁵ 120/738 yılı Rebiyülevvel ayında mihrican bayramında Horasan dihkanlarının hediyelerini kabulü sonrasında öldü.⁵⁹⁶

9. SON EMEVÎ VALİSİ NASR b. SEYYÂR

Irak valisi Yûsuf b. Ömer, Esed'in ölümüyle boşalan Horasan valiliğine Ca'fer b. Hanzala el-Behrânî'yi, daha sonra onu azledip Cüdey'a b. Ali el-Kirmânî'yi ve o nu da azlettikten sonra ise iyi bir hatip olarak da bilinen Nasr b. Seyyâr'ı tayin etmişti.⁵⁹⁷ Nasr, Horasan'da yeni bir düzenleme yaparak

⁵⁹³ Taberî, VII, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196

⁵⁹⁴ Taberî, VII, 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 200-206; Bu hakanın Ğurek olması gerekir. Onun ölümünden sonra üç oğlu Soğd ülkesinde ayrı ayrı bağımsız hareket ettiler. Chavannes, "Documents"den Gibb, 67

⁵⁹⁵ Taberî, VIII, 416; Gerdîzî, 116; Çok sonraları Abdullah b. Tâhir onun torunlarının elinde bulunan bu köyü satın alıp vakfetti.

⁵⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 324

⁵⁹⁷ Halîfe, *Târîh*, 350, 358-359; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 327; Câhiz, *el-Beyân*, I, 47-48; Taberî, VII, 154; Ezdî, 39. Burada Esed'in ölüm yılı 117; Gerdîzî, 116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 216; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 199; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 326; Ataiullah Hüseyî, 183; Nasr b. Seyyâr üzerinde yapılmış bir tez: Yıldırım, Mehmet, *Nasr b. Seyyâr ve Zamanı* (bilim uzmanlık tezi, 1990). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Müslim b. Abdurrahman b. Müslim'i Belh'e, Vessâc b. Bükeyr b. Vessâc'ı Merverrûz'a, Hâris b. Abdullah b. Haşrec'i Herat'a, Ziyâd b. Abdurrahman el-Kuşeyrî'yi Nişâbur'a, damadı Ebû Hafs b. Ali'yi Hârizm'e, Katan b. Kuteybe'yi Soğd'a emîr olarak tayin etti.⁵⁹⁸

Nasr Soğd'a ilk defa emîr tayin etmekle Buhara, Semerkant, Huttel ve Cûzcân bölgesini kontrol etmeyi amaçlıyordu. Nasr b. Seyyâr çeşitli sebeplerle Arap hâkimiyetine karşı mukavemet eden Mâverâünnehir sakinlerini Araplar'la aralarındaki farklılıkları gidermek suretiyle teskin etmeye çalıştı. Mansur b. Ömer isminde birini Merv'de mezâlim başkanlığına getirdi. Bu mahkemeye Araplarla birlikte gayr-i müslimlerde başvurabiliyordu.⁵⁹⁹ Bu arada ufak çapta bazı seferler yapmaktan da geri durmadı. Eyalet merkezini Belh'ten tekrar Merv'e nakletti. 121(739) yılında yerli halktan müslüman olanlarla müşriklerden cizyeyi kaldırmış, bunun üzerine cizye ödeyen otuz bin müslüman ve üzerinden cizye kaldırılan seksen bin çeşitli dinlere mensup yerli halk ona yardıma gelmişti. Haracı sınıflara ayırarak yeni bir vergi sistemi getirdi.

Nasr, Şaş'ta bulunan Hâris b. Süreyc üzerine Bekr b. Vâil kabilesi reisi Yahyâ b. Hudayn'ı gönderdi. Yahyâ Şaş'ta yapılan savaşta Türkler'i yendi.⁶⁰⁰ Nasr ordusuyla beraber Semerkant'a gidip bir müddet burada kaldıktan sonra 122 (740) yılı sonlarında Mâverâünnehir halkından da aldığı kuvvetlerle Üşrûşene üzerinden Şaş'a yürüdü. Üşrûşene hâkimi sadakatini arzedince çatışma olmadı. Ancak Şaş'ta karşısına çıkan Kursul ile yaptığı savaşta galip geldi ve Kursul öldürüldü. Nasr, yeni Şaş hâkimi ile daha önce isyan eden Hâris b. Süreyc'in Şaş'tan atılması şartıyla sulh yaptı. Buradan Fergana üzerine yürüyen Nasr oranın hükümdarı ile de bir anlaşma yaptı.⁶⁰¹ 123 (741) yılında Nasr b. Seyyâr Soğd halkı ile barış yaptı. Onlarla mallarına dokunulmaması, ellerinde bulunan Arap esirlerin tanıksız alınmaması için anlaşma yaparak Şaş'a dönmelerine izin verdi.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Taberî, VII, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 226

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 87; Aykaç, 111-112; Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 135

⁶⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 236; Horasanda Nasr'in uyguladığı vergi reformları: Athamina, "Taxation...", 272

⁶⁰¹ Halîffe, *Târîh*, 359, 366; Taberî, VII, 175 vd.

⁶⁰² Taberî, VII, 192 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 250

125 (742) yılında ölen Hişâm'ın yerine halife olan el-Velîd b. Yezîd Irak ve Horasan valisini değiştirmedii. Irak valisi Yûsuf b. Ömer Nasr'ı azletmek için onu Irak'a çağırırken el-Velîd de Nasr'dan kendisi için tanbur, barbet, altın ve gümüş ibrikler, zil çalıp oynayanlar, avcı doğan kuşları, dayanıklı yük beygirleri getirmesini istiyordu. Nasr 126/743 yılında yola çıkacağı zaman el-Velîd'in öldürüldüğünü ve Yûsuf'un kaçtığını öğrenince arkadaşlarıyla istişare edip Horasan'da kalmayı tercih etti.⁶⁰³

Yeni halife Yezîd b. Velîd Irak ve Horasan'a Mansûr b. Cumhûr'u tayin etti. Ancak Nasr b. Seyyâr onun Horasan'a girmesine razı olmadı; halifeyle yazışarak Horasan'da müstakil kalmayı başardı.⁶⁰⁴ Nasr, Velîd'in istediği altın ve gümüş kaplardan bazılarını halka bahşiş olarak dağıtınca bahşiş alamayan Yemenliler sokağa döküldüler. Bundan dolayı Nizar ile Yemen kabileleri arasında ihtilâf çıktı.⁶⁰⁵ Bunun üzerine Nasr isyancı Yemenliler'in kendilerine emîr seçtikleri Horasan Hz. Ali taraftarlarının lideri Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'yi hapsedti. Kirmânî buradan kaçınca Nasr ona eman verdi. Kirmânî de bağlılığını ifade etti. Diğer taraftan Nasr, Hâris b. Süreyc'in bu ihtilâf sırasında kendisine Türkler'le birlikte saldırmasından endişelenerek halife Yezîd b. el-Velîd'in isteği ile Hâris'e de eman verdi. Hâris Merverrûz'a yerleşti.⁶⁰⁶

Altı ay oniki gün halifelik yapan Yezîd b. el-Velîd öldükten sonra yerine getirilen İbrâhim b. el-Velîd dört ay süren belirsizliğin sonunda Mervân b. Muhammed tarafından halifelik görevinden uzaklaştırıldı (127/745).⁶⁰⁷

Nasr Horasan'da kendi durumunu güçlendirmek için, Merv'de bulunan Hâris b. Süreyc'e itaat etmesi için yüz bin dinar teklif etti. Hâris bunları geri vererek ona Allahın kitabına sarılması, sünnetle amel etmesi, idarî hizmetlere iyi kimseleri görevlendirmesi teklifinde bulundu.⁶⁰⁸ Diğer yandan Hâris, Mervân'ın kendisine eman vermediğini söyleyerek asker toplamağa başladı. Nasr onu bundan vazgeçirmek isteyince, Hâris ona emniyet teşkilâtı ve âmillerini azledip yerine daha ahlâklılarını tayin etmesini istedi. Ancak Nasr bunu

⁶⁰³ Taberî, VII, 224-225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 269, 280; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 4

⁶⁰⁴ Taberî, VII, 277 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 14

⁶⁰⁵ Taberî, VII, 285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 297

⁶⁰⁶ Taberî, VII, 285-293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 302-308; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 26

⁶⁰⁷ Halife, *Târîh*, 366, 370; Taberî, VII, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 310-311, 322; Gerdîzî, 117

⁶⁰⁸ Taberî, VII, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 327

kabul etmeyince araları açılan Hâris kendisinin Abbâsî taraftarı olduğunu ilân etti. Bunun üzerine Merv'de birbirleriyle savaşa başladılar. Gece olunca Nasr Merv'den çıktı. Hâris'in tarafında yer alacağını açıklayan Cüdey b. Ali el-Kirmânî Merv'e girince evleri yağmaladı. Hâris ve taraftarları bundan hoşlanmadılarsa da, Hâris'le birlikte olanlardan bir kısmı bu yüzden ayrıldılar. Hâris şehirden çıktıktan sonra tekrar şehri ele geçirmek için bir imkan arayıp saldırmaya çalışırken öldürüldü.⁶⁰⁹

10. HORASAN ve EBÛ MÜSLİM

Ebû Müslim'in 124 (742) yılından beri Horasan'da Abbâsî dâilğine devam ettiği bilinmekteydi. Burada şaşılacak derecede bir başarı sağladığı bilinir.⁶¹⁰ 129 (746-47) yılında Merv'in güneyinde yer alan Dandanakan'dan yola çıkarak Kûmis'e, buradan Nişâbur'a ve sonra Merv'de son bulan bir yolculuk yaparak Horasanlılar'ın davaya katılımını, onların isteklerini, beklentilerini inceledi. Merv'de Tohâristan ve Belh'e dâilerden bazılarını yerleştirdi. Nasr b. Seyyâr ise bu arada Kirmânî ile savaşıyordu. Ebû Müslim Sefizenc'e gidip halkı açıkça Abbâsî taraftarlığına davet etti. Nasr ve Kirmânî'nin arasındaki mücadelede Kirmânî tarafını tuttu. Nasr hile ile Kirmânî'yi öldürünce yerine geçen oğlu Ali yeni bir ordu topladı, Ebû Müslim de kendisini destekledi. Nasr sıkıştığını anlayınca valilik binasından çıkarak Merv'deki evlerden birine gizlendi. Ebû Müslim de Merv'e girdi. Nasr durumu ve yardım etmesi gerektiğini Mervân'a yazdı ise de Mervân yardım göndermedi.⁶¹¹

Cüdey'in yerine geçen oğlu Ali el-Kirmânî, Şeybânî el-Harûrî'den yardım istedi. Harûrîler Merv'e gelerek diğer Yemenliler ve Mudârîlerle birlikte Nasr'a karşı savaştılar. Dokuz ay süren bu mücadelelerin çoğunda Nasr kazandı. Ancak Nasr bu savaşlarda iken Ebû Müslim Merv'de⁶¹² dâilik yapıyor, Nasr'a karşı kabileleri kışkırtıyordu. Öte yandan Nasr 130(747-48) yılında Araplar'ı birliğe çağırırdı ve kendilerine Ebû Müslim'le savaşmayı teklif etti.

⁶⁰⁹ Taberî, VII, 330-342; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 344-346

⁶¹⁰ Cevdet Paşa, IV, 103-105, 123; Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, I, 128; Vloten, 78; Daniel, 100; Ataiullah Hüseyinî, 195; Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horâsânî Kişiliği ve Faaliyetleri* (doktora tezi, 1996), Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu doktora çalışması dışında: Rıza Çavdarlı, *Horasanlı Ebu Müslim*, İstanbul 1970; Alaaddin Telli, *Ebû Müslim Horasanî* (yüksek lisans, 1970), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

⁶¹¹ Taberî, VII, 353-360; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 363-366; İbn Tiktaka, 144; Ataiullah Hüseyinî, 198, 201

⁶¹² Taberî, VII, 355; Gerdîzî, 117; *Mücmel*, 314, 315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 30-33; Algül, III, 219, 229

Ebû Müslim onların arasındaki ayrılığı körükledi ise de Mudar, Rebîa ve Yemen kabileleri Ebû Müslim'e karşı savaşmak için Nasr'ın yanında yer aldılar. Bunun üzerine Ebû Müslim Merv'den çıkıp karargâhını şehir dışına kurdu.⁶¹³ Nasr ordusunu İyâz nehri kıyısına yerleştirdi, Ebû Müslim de Muhriz b. İbrâhim'i, Nasr'ın Merverrûz, Belh ve Horasan'la irtibatını önlemesi için gönderdi. Nasr'ın zor durumda kaldığını anlayan Ebû Müslim'in komutanı Süleyman b. Kesîr, Ali b. el-Kirmânî'ye haber göndererek kendisiyle birlikte hareket etmeye çağırırdı. Ali, aynı istekle Nasr'ın gönderdiği elçiyi reddetti. Ali b. Kirmânî Merv'e savaşarak girdi ve Ebû Müslim'i davet etti. Böylece Ebû Müslim şehre girip biat aldı. Nasr şehirden kaçtıktan sonra, Serahs'ta bir gün kalıp Tûs'a geçti, buradan Nişâbur'a gitti.⁶¹⁴ Aynı yıl Kahtabe b. Şebîb İmam İbrâhim'in yanından Horasan'a gelmesinin ardından Ebû Müslim Merv'de Horasan şehirlerine kendi âmillerini tayin etti. Sida' b. Nu'mân el-Ezdî'yi Semerkant'a, Rebîa kabilesinden Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim'i Tohâristan'a,⁶¹⁵ Muhammed b. Eş'as'ı Tâbeseyn'e tayin etti. Kahtabe'yi Tûs'a gönderdi. Kahtabe burada bulunan Temîm b. Nasr b. Seyyâr'ın ordusunu yenerek şehre girdi.⁶¹⁶ Aldığı esirleri Hâlid b. Bermek'e teslim edip kendisi Nişâbur'da bulunan Nasr'ın üzerine yürümeye devam etti.

Nasr Nişâbur'dan ayrılıp Cürcân'a kaçınca Kahtabe ordusuyla Nişâbur'a girdi, ardından onu takip ederek Cürcân'a gitti. Orada karşılaştığı Nübâte b. Hanzala'nın ordusundan on bin kişiyi öldürdü. Kahtabe b. Şebîb bununla yetinmeyip Nasr'a yardım ettikleri için Cürcânlılar'dan otuz bin kişiyi öldürdü. Nasr Kûmis'ten Rey civarına çekilirken Irak valisi İbn Hübeyre'den yardım istemiş, valinin gönderdiği İbn Gatîf komutasında kalabalık bir ordu Irak'tan yola çıkmıştı. Kahtabe Nasr'ın peşinden oğlu Hasan'ı, ardından da yardımcı kuvvetler gönderdi. Ancak onlardan ayrılan Ebû Kâmil, Nasr'a gelip Hasan'ın yerini bildirince Nasr'ın gönderdiği ordu baskın yaparak onları yendi. Nasr onların ele geçen ağırlıklarını İbn Hübeyre'ye gönderdi. Yolda bu heyetle kar-

⁶¹³ Kaynaklarda Ebû Müslim'in karargahı olarak geçen Sefizenc, Mahuvan, Alin gibi yer isimleri coğrafî kitaplarda yer almamaktadır.

⁶¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 366-370, 378-382; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 402

⁶¹⁵ Ebû Ubeyd, 349; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 385-388

⁶¹⁶ Taberî, VII, 389; Zettersteen, K. V., "Kahtabe", *IA*, VI, 91-92; Daniel, 73

şılaşan İbn Gatîf yardım etmekten vazgeçerek ağırlıkları alıp geri döndü. Nasr Rey'de öldükten sonra Kahtabe şehre girip hâkim oldu (131/748-49).⁶¹⁷

Ebû Müslim Kahtabe'nin Rey'e hâkim olduğunu öğrenince Merv'den Nîşâbur'a gitti. Kahtabe Rey'den sonra Nihâvend, İsfahan ve Kum'u fethetti. Irak'taki Emevî valisi İbn Hübeyre üzerine yürüyerek Kûfeye doğru yola çıktı⁶¹⁸. Ancak Kahtabe Kûfe yakınlarında Fırat'ta boğularak öldü (132/749-50). Buna rağmen yola devam eden Kahtabe ordusu karşısında İbn Hübeyre, ardından Mervân'ın ordusu da Zap'ta yenildi. Böylece Emevî devleti fiilen sona ermiş oldu.⁶¹⁹

11. HORASAN'DA ABBASÎ HÂKİMİYETİ

Abbâsîler'de Emevîler'i yıkma fikrinin yavaş yavaş ortaya çıktığı, bunun için yapılan planların İmam Muhammed ile başladığı bilinir.⁶²⁰ Abbâsîler'in çeşitli bölgelere gönderdikleri dâîlerin çalışmaları ilk önce Horasan'da meyvesini verdi. Muhammed b. Ali adına Horasan dâîlerinin reisi olan Bükeyr b. Mahan'ın Emevî valisi Esed b. Abdullah'ın görev yaptığı 106(724-25) yılında tayin ettiği oniki nakib diye anılan dâîlerden bazıları Kinde kabilesinin ihbarı sonucu yakalanıp elleri ve ayakları kesildi.⁶²¹ Buna rağmen çalışmalar gizlice devam etti. 111(729) yılında sayıları daha da artan dâîlerin daha rahat çalıştıkları kaydedilir.⁶²² Muhammed b. Ali'nin onlara takviye olarak gönderdiği dâîlerden bir kısmı vali Cüneyd b. Abdurrahman tarafından yakalanmıştı.⁶²³

⁶¹⁷ Taberî, VII, 403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 393

⁶¹⁸ Taberî, VII, 404, 407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 395

⁶¹⁹ Taberî, VII, 412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 403-408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 40; Sa'di Ebû Ceyyib, *Mervân b. Muhammed*, Beyrut, ts., s. 48. Girişte ele aldığımız gibi Abbâsî ihtilâlinin sebepleri üzerinde bir hayli çalışılmıştır. "Faruk Ömer Abbâsî ihtilâli ile ilgili yorumları şöyle sıralamaktadır: 1- Taklidî yorum: İhtilâl ile hakimiyet Emevî ailesinden Abbâsî ailesine geçmiştir. 2-Milliyetçi yorum: Abbâsî ihtilâli Arap hakimiyetine karşı İranlı unsurun karşı koymasıdır. Bu görüşe sahip van Vloten'in meseleyi dar manada ele aldığını, ihtilâlden önceki durumu yeterince değerlendirmedğini; Wellhausen'in ise Horasanda bulunan Araplar arasında meydana gelen olayların cahiliye devrine dayandığı iddiasıyla, Horasandaki yeni durum ve şartları göremediğini iddia eder. Araştırmacılar C. Zeydan, Ahmed Emin, Ph. Hitti, Hasan İbrâhim Hasan, Abdülazîz ed-Dûrî gibi bazı tarihçiler bu görüştedirler. Faruk Ömer, Ebû Müslim'in Türk olduğunu kabul eden Vambery'nin görüşünü reddeder. 3-Yeni yorum: Dennett, Abdülhay Şaban'ın iddia ettikleri gibi Abbâsî ihtilâlini Horasan'da yerleşmiş olan Araplar'dan Yemenîler'in gerçekleştirdikleri fikrine yazar da katılır. Faruk Ömer, *Tabiatü'd da'veti'l-Abbâsiyye*, s. 86-100; Bu eserin tanıtımı için bk. M. Fayda *AÜ İlaâiyat Fakültesi Dergisin'*, XVIII, Ankara 1970, s. 227-229

⁶²⁰ Konumuzu aşacağı düşüncesi ile bu konuya çok fazla girmedik. Sadece Horasanla ilgili olan kısımları üzerinde kısa kısa durduk. Emevîlerin yıkılış sebepleri üzerinde bk. Algül, III, 159-168; Shacady, "The Abbasid Movement..", s. 98- 113; Abbâsîlerin Emevîleri yıkma çabaları ve bundaki başarıları için bk. Algül, III, 219-227

⁶²¹ Taberî, VII, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 137-138; Şakir, İslâm Tarihi, III, 470, 477. Bu eserde h. 102 yani Yezîd b. Abdülmelik'ten itibaren Abbâsî dâîlerinin mevcudiyetinden bahsedilir. bk. III, 487 vd.

⁶²² Ezdî, 32

⁶²³ Dîneverî, 335-337; Ataiullah Hüseyîni, 172

117(735) yılı içinde Hişâm b. Abdülmelik zamanında Horasan valisi Esed, içinde Yemenli ve Mudarlılar'ın da bulunduğu Abbâsî dâîlerinden bir grubu yakaladı. Yemenliler'i affedip Mudarlılar'ı cezalandırmak niyetinde olmasına rağmen kefil olunması sebebiyle onları da serbest bıraktı.⁶²⁴ Bu arada Abbâsî dâîlerinden Ammar b. Yezîd ad değiştirerek Merv'de etrafında topladığı insanlara Hürremiyye akidelerini aşılamaaya kalkınca, olay vali Esed tarafından duyuldu. Bunun üzerine Ammar b. Yezîd yakalanarak dili kesildi ve gözleri oyuldu.⁶²⁵ Daha sonra 120(738) senesi Abbâsîler için bir dönüm yılı oldu. Bu yılda Muhammed b. Ali öldü, yerine oğlu İbrâhim geçti.⁶²⁶ Aynı yıl Emevî valisi Nasr b. Seyyâr Horasan'da saklanan Hz. Ali'nin torunlarından Yahyâ b. Zeyd'in peşine düşüp öldürdü. Bütün bu olaylara rağmen Abbâsî dâîleri dağılmadı ve çalışmalarına devam ettiler. 124(742) yılında ise Ebû Müslim Horasan'da bu konuya daha da ciddiyet kazandırarak⁶²⁷ Herat, Buşenc, Belh, Çağaniyan, Tûs, Merv, Nesâ, Keş, Neseş, Âmül, Buhara gibi bölgelere dâîler tayin etti.⁶²⁸

Abbâsî dâîleri bir yandan Hz. Ali'nin torunlarının Emevîler zamanında mağdur edildiğinden yola çıkarak Ehl-i Beyt sempaticanlarını yanlarına alırken, diğer yandan da mevâlîye yaklaşıyorlardı. Abbâsî Devletinin kuruluşunda bazı tarihçilere göre mevâlînin katkısı zannedildiğinden daha çoktur.⁶²⁹ Bu mücadelede Arap olmayanların önemli bir unsur olduğu fikrine Makrizî'nin de katıldığını biliyoruz.⁶³⁰ İsyân 129 yılı Ramazanında (Haziran 747) Horasan'da alevlenip yayıldıktan dört ay sonra Emevî halifesi Mervân b. Abdülmelik tarafından İmam İbrâhim hapsedildi.⁶³¹ Ebû Müslim İbrâhim adına 129(747) senesi Ramazan ayında açtığı siyah bayrakla başladığı mücadelesine devam ederek Horasan bölgesi Darü'l-emâre'si Merv'e yerleşti (130 Rebiülevvel/747). İbrâhim'in 132(749-50) yılında hapiste ölümünden sonra

⁶²⁴ Taberî, VII, 107-108: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 186-189

⁶²⁵ Taberî, VII, 109: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196

⁶²⁶ Taberî, VII, 141

⁶²⁷ Taberî, VII, 198: Zarrinkub, Abd al-Husain, "The Arab Conquest of Iran", *The Cambridge History of Iran*, I, 52

⁶²⁸ Atvan, *ed-Da'vetû'l-Abbasiyye: târih*, 248 vd., 272, 291; Brockelmann, *History*, 102

⁶²⁹ Taberî, VII, 344: Vilyem el-Hâzin, 19; Zarrinkub, Abd al-Husain, "The Arab Conquest of Iran", *The Cambridge History of Iran*, I, 33, 38; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 426

⁶³⁰ Makrizî Emevîler'in yıkılışına sebep olan milleti tanımlarken onların Arap olmadıklarını belirtmek için "Horasan acemleri tarafından" yıkılıp Abbâsî Devleti'nin yine onlar eliyle kurulduğunu belirtmektedir. Makrizî (ö. 845/1442) Ahmed b. Ali, *Kitâbü'n-Nizâ ve't-tehâsüm fî mâ beyne benî Ümeyye ve benî Hâşim* (nşr. Hüseyin Mu'nis), Kahire 1988, s. 95

⁶³¹ Taberî, VII, 435-437; Sa'di Ebû Ceyyib, *Mervân b. Muhammed*, s. 48-51

kardeşleri Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed es-Seffâh ve Ebû Ca'fer fırkanın başına geçtiler. Kûfe'nin Horasan askerleri tarafından teslim alınmasından sonra Ebû'l-Abbâs kendini halife ilân etti.⁶³² Kendisine biat edilmesi için Mansur Merv'e gönderildi. Ebû Müslim'in onu küçümsediği rivayet edilir.⁶³³ Abbâsî devletinin kurulmasında Horasanlılar'ın önemi büyük olmakla birlikte İranlılık ruhunun etkisinin olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁶³⁴

Horasan valisi olarak Ebû Müslim, Abbâsî hâkimiyetini tamamen yerleştirmek için emirler veriyor, tayinler yapıyor, ordularını sevk ediyordu. Onun komutanlarından Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim 133(750-51) yılında Huttel'e girdi. Kale komutanı olan Hubeyş yanında bulunan dihkânlar ve Şâkiriyye birlikleriyle kaleden çıkıp Fergana'ya vardılar. Onları takip eden Ebû Dâvûd onlardan yakaladıklarını Ebû Müslim'e gönderdi.⁶³⁵ Yeni halife Seffâh'tan hoşlanmayanlardan Horasanlı süvari birliği komutanlarından Bessâm b. İbrâhim halifeye baş kaldırdı (134/751-52). Halifenin gönderdiği Hâzim b. Hüzeyme Merverrûz'dan güvendiği kişilerden oluşturduğu orduyla Bessâm ve ordusunu katletti.⁶³⁶ Ebû Dâvûd Horasan'da Keşşîliler'le savaşarak onların meliki Uhrîd'i öldürdü. Ele geçirdiği altın nakışlı, Çin yapısı kapları, eğerleri, halis ipek kumaşları alıp Semerkant'taki Ebû Müslim'e getirdiler. Uhrîd'in kardeşi Taran'ı hükümdar yaptılar. Ebû Müslim Buhara ve Soğd civarını dolaşarak halkını itaat altına aldıktan sonra Merv'e döndü. Ziyâd b. Sâlih'i Merv ve Buhara'ya tayin etti. Ebû Dâvûd da Belh'e döndü. Ebû Müslim, Horasan ve Cibâl valisi olarak halife tarafından tanındığı gibi Horasan'da yararlıkları görülen Hâlid b. Bermek Haraç divanı başına getirildi.⁶³⁷

Ebû Müslim, Hicaz'da emniyetini sağlayacak bin kişi ile birlikte hac etmek için Seffâh'tan izin istedi. 136(753-54) yılında hacda iken Seffâh öldü. Ebû Müslim onun yerine geçen Ebû Ca'fer el-Mansûr'a biat ederken,⁶³⁸ komutanlardan Abdullah b. Ali, Harran'da isyan etti. Yanında bulunan Ebû

⁶³² Taberî, VII, 421: İsfahânî (ö. 360/970), Hamza b. el-Hasan, *Târîhu Sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Beyrut, ts. (Dâru Mektebeti'l-hayat), s. 166; Algül, III, 219-227

⁶³³ Yakubî, *Târîh*, II, 351

⁶³⁴ Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetû'l-Abbasiyye: mebdâi ve esâlib*, Beyrut, ts., 227, 235 vd.

⁶³⁵ Taberî, VII, 460: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 449

⁶³⁶ Taberî, VII, 461: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 450-451

⁶³⁷ Taberî, VII, 465: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 453-454

⁶³⁸ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 361; Taberî, VII, 470: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 458-461; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 57, 63, 67; Cevdet Paşa, IV, 127

Müslim'e bağlı Horasanlı askerlerden onyedini bin kişiyi katletti. Ebû Ca gönderdiği Ebû Müslim, Abdullah b. Ali'yi hezimete uğrattı.⁶³⁹

Ancak yeni halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebû Müslim'den çekiniyordu. Abdullah'ı yenmesinden dolayı tebrik ediyor, fakat elde ettiği malların hepsini istiyordu. Ebû Müslim'in buna gösterdiği sert tepkiyi haber alınca onu ikna etmek için peş peşe heyetler gönderdi. Önce onu, askerlerinden ve bölgesinden ayırmayı düşündü. Ebû Müslim'i Mısır'a tayin etti.⁶⁴⁰ Bunun dışında bazı yeni vaadlerde bulunarak onu saraya çağırdı, ihanetinden şüphelendiği Ebû Müslim'i sorguya çekerek öldürttü (137/754-55).⁶⁴¹

12. HORASAN'DA ABBÂSÎ VALİLERİNİN FAALİYETLERİ

Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra Horasan ve Toharistan valisi olan Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim ez-Züheylî'nin⁶⁴² belli başlı bir faaliyetinin olmadığı, bölgedeki istikrarı sağlamak için çalıştığı görülmektedir. 139(756-57) yılında el-Mansûr, isyancı Abdullah b. Ali taraftarlarından bazılarını ibret olsun diye Horasan'da asılması için Ebû Dâvûd'a gönderip öldürttü.⁶⁴³ Bu olayın ardından 140(757-58) yılında Ebû Dâvûd Küşmâhen'de bulunduğu bir sırada ordusundan bir grup isyan ederek onun bulunduğu evi muhasara etti. İsyancıları yatıştırmak için evinin kerpiç duvarı üzerine çıktı. Bu sırada duvar yıkılınca Ebû Dâvûd düştü ve beli kırıldı, o gün ikinci vakti öldü.⁶⁴⁴ Ebû Dâvûd'un kabilesi isyan edenlerin çoğunu ele geçirip öldürdü.⁶⁴⁵

⁶³⁹ Taberî, VII, 474-475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 468

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 469; Yıldız, Hakkı Dursun, Ebû Müslim-i Horâsânî", *DİA*, X, 198

⁶⁴¹ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 365-367; Taberî, VII, 479; İsfahânî, 166; *Mücmel*, 326-327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 473; İbn Tıktaka, 168; Ataiullah Hüseyinî, 215; *Doğuştan Günümüze*, III, bk. İndeks; Shaban, M. A., *The Abbasid*, s. 153-163. Tarihçiler bilgileri farklı şekillerde değerlendirmiş, bazıları Ebû Müslim'in ihaneti üzerinde fikir yürütmüşlerdir. bk. Ömer, *Tabia*, 252-253; Bazıları ise bunun Ebû Ca'fer ile dâîlerden Süleyman b. Kesir arasında bir anlaşmaya dayandığını ileri sürer. Vloten, 93; Danile, 113; Türk tarihi içinde önemli bir yeri olan Ebû Müslim'in adına destanlar yazılmıştır. bk. Albayrak, N., "Ebû Müslim Destanı", *DİA*, X, 195-196; Ebû Müslim el-Horasanî daha sonra fütüvvetnamelerde, fetaların şeceresinde de geçmektedir. Gölpınarlı, Abdülbaki, *İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası*, XI/14 (1949-50), s. 8; Türk tarihi içinde mühim yeri olan bu şahsın üzerinde I. Melikoff'un (*Abu Muslim*, Paris 1962) çalışmasından başka Konya Selçuk Üniversitesinde bir doktora tezi yapılmıştır. Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horâsânî Kişiliği ve Faaliyetleri* (doktora tezi, 1996), Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁶⁴² Taberî, VII, 494; Gerdîzî, 123; İsfahânî, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 469, 483; Ca'fer el-Halîfî, *Mevsua*, XI, 114

⁶⁴³ Taberî, VII, 501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 497; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 75

⁶⁴⁴ Taberî, VII, 503; İsfahânî, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 497; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 75

⁶⁴⁵ Gerdîzî, 123

Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî, aynı yılın sonunda vali olarak geldiği⁶⁴⁶ Horasan'da bulunan komutanlardan Hz. Ali taraftarı olmakla suçladığı Buhara âmilî Mücâşi' b. Hureys el-Ensari'yi, Kûhistan âmilî ve Benû Temîm'in azatlısı Ebû'l-Muğîre Hâlid b. Kesîr'i, Ebû Dâvûd'un amcasıoğlu Hâriş b. Muhammed ed-Dühlî'yi öldürdü. Bazılarını tutuklatıp hapsederken bazılarının mallarını ellerinden aldı ve işkence yaptı.⁶⁴⁷ Abdülcebbâr'ın bu davranışları huzursuzluğun artmasına sebep olunca durum Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hoşuna gitmedi. Bunun üzerine 141(758-59) yılında onu azlederek oğlu el-Mehdî'yi Horasan'a gönderdi⁶⁴⁸. Horasan'a girip Nişâbur'da konaklayan el-Mehdî, Hâzim b. Huzeyme'yi, isyan eden Abdülcebbâr'ın üzerine gönderdi. Abdülcebbâr yakalanınca önce el-Mehdî'ye, daha sonra el-Mansûr'a getirilmiş; el-Mansûr mallarının yerini söyleyinceye kadar ona işkence yaptırmış ve sonunda boynunu vurdurmuştur. Horasan'a vali olan el-Mehdî, Taberistan bölgesinde fetihlerde bulunmuş, burada bulunan İspehbez'in eman istemesiyle onun kalesine girmiştir (142/759-60).⁶⁴⁹ el-Mehdî 143(760) yılı Rebiülevvel ayında Hâzim b. Huzeyme'yi Merv'e kendi yerine vali bırakıp Rey'e çekildi. Daha sonra Horasan'dan Irak'a döndü (144/761).⁶⁵⁰

Hâzim b. Huzeyme'den sonra vali olarak atanan Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd el-Ezdî (146-149/763-766),⁶⁵¹ ardından Ebû Mâlik Üseyd b. Abdullah el-Huzâî (ö. 150/767) ölünceye kadar Merv'de kaldılar.⁶⁵² Ardından ikinci kere Horasan'a tayin edilen Hâzim b. Huzeyme⁶⁵³ Nişâbur'da bulunan vali el-Mehdî'nin emri ile isyancı Üstadsis ile uğraştı. Bundan sonra Abbâsî dâîlerinin en önemlilerinden biri olan Humeyd b. Kahtabe 152(769) senesinde Merv'e geldikten sonra⁶⁵⁴ Kâbül'e sefer yaptı.⁶⁵⁵ Horasan'da saklanan İsâ b. Mûsâ'nın taraftarı Halife el-Mansûr'un azatlısı Abbad ile Herseme b. A'yen onun çabalarıyla yakalanıp el-Mansûr'a getirildiler (153/770).⁶⁵⁶

⁶⁴⁶ Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 371; Taberî, VII, 503; İsfahânî, 166; Gerdîzî, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 76

⁶⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 497

⁶⁴⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 379; Taberî, VII, 508; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 77

⁶⁴⁹ Taberî, VII, 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 505-507

⁶⁵⁰ Taberî, VII, 517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 513

⁶⁵¹ İsfahânî, 167; Gerdîzî, 124. Ebû Avn'ın Horasan'a hicrî 143 yılında geldiğini yazmaktadır.

⁶⁵² İsfahânî, 167; Gerdîzî, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 607

⁶⁵³ İsfahânî, 168; Gerdîzî bundan farklı olarak Abdullah b. Kadîd'in vali tayin edildiğini ve yedi ay kaldığını ifade eder. Gerdîzî, 125

⁶⁵⁴ Taberî, VIII, 41

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 607

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 610

el-Mansûr 158/775 senesinde Mekke'de öldükten sonra oğlu el-Mehdî halife oldu. Bu esnada Horasan'da Mukanna' zuhur etmiş, orada vali olan Humeyd ise hastalanmıştı. Onun ölümünden (159/775-76) sonra vekillik yapan Ebû Avn Abdülmelik b. Yezîd⁶⁵⁷ Mukanna'ya karşı gevşeklik gösterdiği için azledilmiş, yerine getirilen Abdullah b. Humeyd ise kısa süre sonra görevinden alınarak tekrar Ebû Avn valiliğe getirilmişti. Daha sonra Muâz b. Müslim vali oldu.⁶⁵⁸ Muâz, valiliği sırasında isyan eden Yûsuf b. İbrâhim el-Berem ve Mukanna' ile uğraşmak zorunda kaldı. 161(778) yılında Mukanna' işini halletmesinden memnun olan el-Mehdî, Muâz'ı kendi isteği ile azledip yerine el-Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî'yi tayin etti (163/779-80).⁶⁵⁹ el-Müseyyeb b. Züheyr'in arttırdığı vergilerden dolayı şikâyette bulunan Horasanlılar'ın başına Ebû'l-Abbâs Fadl b. Süleyman et-Tûsî tayin edildi (166/782-83)⁶⁶⁰. O önce Saîd b. Beşîr'i gönderdi, ardından da kendi gitti. Türkler'den korunmak için tedbirler alan Fadl b. Süleyman et-Tûsî halifelerden el-Mehdî (ö. 169/785-86) ve Hâdî'nin (ö. 170/786-87) ölümünden sonra Hârûn er-Reşîd zamanına kadar Merv'de vali kaldı.⁶⁶¹

13. HÂRÛN er-REŞÎD ve HORASAN VALİLERİ

Hârûn er-Reşîd halife olduğu zaman Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as'ı Horasan'a vali tayin etti (171/787-88).⁶⁶² Buraya oğlu Abbâs ile birlikte gelen Ca'fer Kâbü'l'den sonra Sanhar'da fetihlerde bulundu ve pek çok ganimet aldı.⁶⁶³ Daha sonra Horasan'dan ayrılan Ca'fer'in yerine oğlu Abbâs bir süre orada kaldı(173-75/789-91).⁶⁶⁴

⁶⁵⁷ Taberî, VIII, 123; Humeyd h. 159 yılında öldü. Ezdî, 236; Mukanna ve Mukannaiyye için bk. Algül, III, 253-254

⁶⁵⁸ Taberî, VIII, 128; İsfahânî, 168; Gerdîzî, 126-127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 46, 49

⁶⁵⁹ Taberî, VIII, 149; İsfahânî h. 173 senesinde valinin adını Züheyr b. el-Müseyyeb ed-Dabbî olarak verir. İsfahânî, 168. Bu baskı hatası değilse yanlıştır.; Gerdîzî, 127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 131, 133

⁶⁶⁰ Taberî, VIII, 162, 163; Gerdîzî, 128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 73; Mehdî adına Horasan valiliği yapan Müseyyib b. Züheyr h. 176'da vefat etmiştir.

⁶⁶¹ İsfahânî, 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 73, 109

⁶⁶² Taberî, VIII, 235. Hârûn er-Reşîd için şu esere bakılabilir: Bektaşoğlu, Fahreddin, *Hârûn er-Reşîd Döneminde Abbasi Devleti* (doktora, 1994), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler

⁶⁶³ İsfahânî, 169; Gerdîzî, 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 114, 215

⁶⁶⁴ Taberî, VIII, 238

Gıtrîf b. Ata Abbâs'ın yerine Horasan'a gelince (175/791)⁶⁶⁵ komutanlarından Ömer b. Cemîl'i Fergana'nın fetihlerine gönderdi ve Yabgu'yu buradan çıkardı⁶⁶⁶. Bu sırada Sistan'da isyan eden Husayn, Sistan emîri Osman b. Amâre b. Huzeyme'nin ordusunu yendikten sonra Herat'a geldi. Gıtrîf, Cerîr b. Yezîd'i onikibin kişiylik bir kuvvetle Husayn ve yanındakilerin yakalanması için gönderdi, ancak Husayn tarafından yenilip öldürüldü. Husayn daha sonra buradan İsfiraz'a geldi ve orada bulunanları öldürdü.⁶⁶⁷ Bu olay üzerine Gıtrîf azledildi ve yerine Hamza b. Mâlik b. el-Heyssem el-Huzâî'yi bırakıp Horasan'dan ayrıldı (176/792).⁶⁶⁸

Hârûn er-Reşîd Bermekîler ailesinden Yahyâ'nın tavsiyesi ile Fadl b. Yahyâ el-Bermekî'yi Rey, Sicistan ve diğer bazı bölge şehirlerini de ilave ederek Horasan valisi tayin etti (177/793).⁶⁶⁹ Fadl Horasan'a gelerek Mâverâünnehir tarafında savaşırken (178/794) Üşrûşene hâkimi huzuruna gelip bağlılığını bildirdi.⁶⁷⁰

Fadl bütün Bermekî ailesi gibi cömertliği ile meşhurdu. Kendisi gibi cömert olarak anılan ordu komutanlarından Ömer b. Cemîl, Çağaniyanlar içine yerleşmiş, onlar arasında nesli çoğalmıştır. Hârûn er-Reşîd oğlu Muhammed el-Emîn'i yetiştirilmesi için Abbâsîler'in doğu bölgesi valisi sıfatı ile Fadl'ın yanına gönderdi.⁶⁷¹ Fadl onun için Horasan'da "el-Abbâsiyye" adlı acemlerden oluşan bir ordu kurmuştur. Beşyüz bin askerden oluşan bu ordunun yirmibin kadarı daha sonra Bağdad'a gönderilmiştir. "el-Kerenbiyye" adı verilen bu askerlerin hepsi de defterlerde kayıtlı idiler.⁶⁷² Hârûn er-Reşîd, Fadl'ı geri çağırınca yerine Amr b. Şurahbil'i vekil bırakıp Bağdad'a dönmüştür.⁶⁷³

⁶⁶⁵ Bu zat Mehdi Billah'ın karısı Hayzûran'ın kardeşi idi. Hayzûran'ın tesiri ile daha önce Mehdi tarafından Yemen valiliği yaptı. Harun'un dayısı idi. Taberî, VIII, 241; Ezdî, 277; İsfahânî, 169-170; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 169

⁶⁶⁶ Gerdîzî, 129

⁶⁶⁷ Gerdîzî, 129; Algül, III, 263

⁶⁶⁸ Taberî, VIII, 252; Ezdî, 277; İsfahânî, 169-170

⁶⁶⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 407; Taberî, VIII, 255, 257; Ezdî, 277; İsfahânî, 170; *Mücmel*, 344; İbn Tiktaka, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 171

⁶⁷⁰ Gerdîzî, 130. Üşrûşene melîğinin adı Harahara, Han Hara, Kara şeklinde belirtilmiştir.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 140

⁶⁷¹ Ezdî, 293; Gerdîzî, 130

⁶⁷² Taberî, VIII, 257; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1351-55, I, 42-43; Aykaç, 150

⁶⁷³ Taberî, VIII, 261

Öte yandan Hârûn er-Reşîd kayınbiraderi Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî'yi Horasan'a vali tayin etti (179/795). Mansûr'un oğlu Saîd babasından önce Horasan'a giderken Fadl, Horasan'dan dönüyordu.⁶⁷⁴ Aynı yıl Horasan'da Hamza b. Etrûk es-Sicistânî isyan çıkardı.⁶⁷⁵ Bu sene Hârûn er-Reşîd, Ca'fer b. Yahyâ'yı Horasan ve Sicistan valiliğine tayin etti.⁶⁷⁶

a. Ali b. İsâ'nın Valiliği

Ca'fer b. Yahyâ ve oğlu İsâ henüz yola çıkmadan İfrikiyye'ye tayin edilince Ali b. İsâ b. Mâhân Horasan'a vali oldu (180/796).⁶⁷⁷ Ali Horasan'da önce baş kaldıran ve Buşenc'e yerleşen Hâricî Hamza b. Etrûk'e karşı Herat'ta bulunan Amraveyh b. Yezîd el-Ezdî'yi, ardından oğullarından Hüseyin ve İsâ'yı gönderdi. Daha sonra Buşenc'e tayin ettiği Tâhir b. Hüseyin de Hamza taraftarları ile mücadele etti. Tâhir Buşenc'de Hâricîler'e yaptığı zulüm üzerine Hamza'yı durdurabilirdi.⁶⁷⁸

Hârûn er-Reşîd valilerine el-Emîn'den sonra veliahd olarak henüz oniki yaşındaki Abdullah'a biat ettirdi ve onu Hemedan'a kadar olan kısımlar dahil Horasan valiliğine tayin etti (182/798).⁶⁷⁹ Abdullah'a el-Me'mûn lakabını verdi ve onu eğitmesi için Ca'fer b. Yahyâ'ya teslim etti.⁶⁸⁰ Hârûn Horasan valisi Ali b. İsâ'yı yanına çağırıp oğlu el-Me'mûn adına biat aldı ve sonra tekrar görev yerine gönderdi (183/799). Aynı yıl Ali b. İsâ, Râfi' b. Leys'i Semerkant'a âmil tayin etti.⁶⁸¹ İsyân ederek Horasan'dan Nesâ'ya giden Ebü'l-Hasib Vüheyb b. Abdullah en-Nesâî ile Hâricî Hamza'nın ordusuna karşı mücadele etti.⁶⁸²

Ali b. İsâ Horasan valisi olmayı ümit eden Mûsâ b. Yahyâ el-Bermekî'yi, Horasanlılar'la mektuplaştığı ve onları halifenin itaatinden çıkardığı gerekçeyle halifeye şikâyet etti. Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd, Mûsâ b. Yahyâ'yı önce hapsedti, ancak suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bıraktı (187/803).⁶⁸³

⁶⁷⁴ Gerdîzî, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 173

⁶⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 173

⁶⁷⁶ Taberî, VIII, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 152; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 175

⁶⁷⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 425; İsfahânî, 170

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 150-153

⁶⁷⁹ Ülkenin batı kısımlarının valiliğine el-Emîn'i tayin etmişti.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 161; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 179

⁶⁸¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 425

⁶⁸² Taberî, VIII, 270, 273, 275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 163; İsfahânî, 171

⁶⁸³ Taberî, VIII, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 177

Rakiplerine karşı acımasızlığı yanında halka zulmetmesiyle de bilinen Ali b. İsâ, Horasan ileri gelenleri tarafından mektupla halifeye şikâyet edildi. Mektupta Ali'nin karşı koyacağı da ısrarla belirtilmesi üzerine Hârûn, Rey'e gelip burada dört ay kaldı. Ali b. İsâ, Rey'de bulunan halifenin yanına bol hediyelerle gelerek Hârûn'un kendisi hakkındaki fikirlerini değiştirmesine sebep oldu ve tekrar Horasan'a gönderilmesini sağladı (189/805).⁶⁸⁴ Bu durumda çaresiz kalan halk, Ali b. İsâ'ya karşı Semerkant'ta bulunan ve azledildiği için isyan eden Râfi' b. Leys b. Nasr'ı desteklemeye ve onun etrafında toplanmaya başladı. Ali b. İsâ bir taraftan ona karşı asker toplarken (190/806) önceden gönderdiği oğlu İsâ yenilmiş ve⁶⁸⁵ Nesef halkı tarafından öldürülmüştü (191/807).⁶⁸⁶ Horasan'da on yıldır valilik yapan Ali b. İsâ'nın halka zulmederek servet biriktirdiğine⁶⁸⁷ kanaat getiren Hârûn er-Reşid nihayet onu valilikten azledip, yerine Herseme b. A'yen'i tayin etti.⁶⁸⁸

Herseme vali olduğunu kimseye açıklamadan, Ali b. İsâ'ya yardıma gidiyormuş gibi Nişâbur'a geldi (192/808). Nişâbur ve Merv'de hâkimiyeti sağladı. Ardından Ali b. İsâ ve ailesini, taraftarlarını, arkadaşlarını yakaladı. Binbeşyüz deve yükü hazine ve ev eşyasını elinden aldı. Daha sonra Hârûn er-Reşid mallarının hepsine el koydu. Herseme, Ali b. İsâ'yı halkın karşısına çıkarıp alacaklıların paralarını almasını sağladıktan sonra onu çıplak bir deve sırtında halifenin yanına gönderdi.⁶⁸⁹ Öte yandan Semerkant'ta bulunan Hâricî Hamza ve Râfi' b. Leys isyanları devam ediyordu. Herseme isyancıların sığındığı Semerkant'ı muhasara ettiği sırada Hârûn er-Reşid Horasan'a doğru yola çıktı, ancak yakalandığı hastalık daha da arttı ve Tûs'ta öldü (193/808-809).⁶⁹⁰

İbnü'l-Esîr, Hârûn er-Reşid'in Horasan valilerini şöyle sayar: Ebü'l-Abbâs et-Tûsî, Ca'fer b. Muhammed b. Eş'as, Abbâs b. Ca'fer, Gıtrîf b. Atâ, haraç işle-

⁶⁸⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 428; Taberî, VIII, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 191; Cevdet, IV, 159

⁶⁸⁵ Taberî, VIII, 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 203

⁶⁸⁶ Taberî, VIII, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 206

⁶⁸⁷ İsâ'nın Belh'teki evinin bahçesine gömdüğü paraları, babası bilmiyordu. Bunu bilen İsâ'nın cariyesi, halkı bu servetten haberdar edince, halk bahçeye girip herşeyi yağmaladı. Hârûn bu olayı duyunca Ali ve oğlu İsâ'nın kendisinden gizli servet biriktirdiklerini anlamış ve onu valilikten azlederek, yerine Herseme b. A'yen'i tayin etmişti. Taberî, VIII, 324-325

⁶⁸⁸ Taberî, VIII, 326, 328; *Mücmel*, 348; Ezdî, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 206

⁶⁸⁹ Taberî, VIII, 332-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 203. Ali b. İsâ geri dönünce kendini müdafaa etmiş ve kurtulmuştu. Daha sonra el-Emin'in veziri oldu.

⁶⁹⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 429; Taberî, VIII, 342; İbn Tiktaka, 196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 213; Ahmed Ferîd Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, I, 220; Cevdet, IV, 162

riyle görevli olan Süleyman b. Râşid, Hamza b. Mâlik, Fadl b. Yahyâ b. Hâlid, Mansûr b. Yezîd b. Mansûr, Ca'fer b. Yahyâ, Ali b. Îsâ b. Mahan, Herseme b. A'yen, el-Me'mûn adına Horasan valisi olan Abbâs b. Ca'fer, Ali b. Hasan b. Kahtabe⁶⁹¹. Görüldüğü üzere bu valiler arasında yukarıda bahsi geçmeyenler de mevcuttur. Haklarında kaynaklarda bilgi bulunmayanlar bu kişilerin valilik süreleri çok kısa sürmüş veya başkaları adına vekil tayin edilmiş olabilirler.

14. el-ME'MÛN ve MERV'İN DÂRÛLMELİK OLMASI

Hârûn er-Reşîd'in ölümünden sonra halife olan el-Emîn zamanında Merv'de bulunan el-Me'mûn Rey ve Horasan valisi olarak kaldı. Burada haraç miktarını dörtte bir oranında azaltarak halkın sevgisini kazandı.⁶⁹² Bu sıralarda Herseme Horasan valisi olarak onun adına hareket ediyordu.

Halife el-Emîn'in kendisini azletme hususunda valilerine mektuplar yazdığını haber alan el-Me'mûn, yanında bulunanlarla istişare ettikten sonra komutanlara ve valilere daha önce verdikleri biatı hatırlatan birer mektup gönderdi. Bu arada veziri el-Fadl b. Sehl, kendisine destek oluyordu.⁶⁹³ Muhafız birliği komutanı Herseme b. A'yen, âsi Râfi' b. el-Leys'i yakalamak için Semerkant bostanlarına girdi ise de onu yakalayamadı. Râfi' b. el-Leys bu baskından kaçarak Türk taraflarına gitti (193/809). Önceleri Türkler'den destek gören Râfi', daha sonra Türkler'in dağıldığını görünce el-Me'mûn'dan eman istedi⁶⁹⁴ ve onun yanına gitti (194/809-10).⁶⁹⁵ Daha sonra Tâhir b. Hüseyin ile Semerkant'ta bulunan Herseme de Me'mun'un yanına gittiler. Herseme'yi muhafız birliğinin başına tayin etti. Bu arada Rey âmili Abbâs b. Abdullah el-Emîn ile gizlice mektuplaşıyordu. Bunu haber alan Me'mun onu azledip yerine Hasan b. Ali'yi tayin etti. Bu sırada Me'mun, el-Emîn'in kendisini Bağdad'a davetini kabul etmedi. Yine onun bir kısım Horasan bölgelerini terketmesi ve haberleşme imkânı elde etmek için yanında kendisi adına posta

⁶⁹¹ Taberî, VIII, 347: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 215

⁶⁹² Taberî, VIII, 371; Ezdî, 318; Cevdet, IV, 166. Me'mûn için şu esere bakılabilir: Bozkurt, Nahide, *Halife Me'mûn Dönemi* (doktora tezi, 1991), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

⁶⁹³ Taberî, VIII, 371; Ahmed Ferîd Rifâi, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire 1346, I, 222; el-Me'mûn Horasanlılar'ın haraç vergilerini dörtte bir oranında indirince Horasan halkı bundan memnun olmuştu. Dolayısı ile memnuniyetini ondan "kızkardeşimizin oğlu ve Peygamberimizin amcasının oğlu" diye bahsederek gösterdiler. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 224; İsfahânî, 172; Fadl b. Sehl'in babası Serahs'lı bir mecusî idi. Yıldız, Hakkı Dursun, "Fazl b. Sehl", *DİA*, XII, 275

⁶⁹⁴ Taberî, VIII, 373; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 225

⁶⁹⁵ Taberî, VIII, 375

ve istihbarat işleriyle görevli birisinin bulunması isteğini de reddetti. Ayrıca el-Me'mûn güvendiği kişileri sınırlara göndererek Horasan'ın bütün yollarını kontrol altına aldı. Böylece tanıdıklar ve belli tacirler hariç hiç kimsenin Horasan'a girmesine imkân verilmedi. Mektuplar da kontrol altına alındı.⁶⁹⁶

el-Emîn ile el-Me'mûn'un arasındaki bu olaylar tırmanırken bu arada Horasan sınırında yer alan Cigâveyh ve Tibet beyi itaatten çıktı. Kâbül beyi ise baskın hazırlıklarına girişti. Öte yandan İtradbende beyi de vergi vermeyi kesti. Bunun üzerine el-Me'mûn Cigâveyh ve Hakan'a birer mektup yazarak onları, kendi memleketlerinin başında kalmaları gerektiği hususunda ikna ederken, Kâbül beyine de hediyeler gönderdi ve sulh yaptı. Rey bölgesinde kıtlık baş göstermesi sebebiyle el-Me'mûn bölge halkına bol yiyecek gönderdi. Böylece askerlerin sağa sola saldırmalarını önlemiş oldu. Öte taraftan askerlerin bir araya toplanmasını emrederek başlarına kumandan tayin ettiği Tâhir b. Hüseyin'de onları Rey'e gönderdi.⁶⁹⁷

el-Emîn, üzerinde kendi isminin yer almadığı gerekçesiyle el-Me'mûn'un 194(810) yılında Horasan'da bastırıldığı dirhem ve dinarları geçersiz saydı. Bu arada 195(810-11) yılından itibaren de hutbelerden el-Me'mûn'un adının okunmasını ya sakladı.⁶⁹⁸ Meydana gelen bu gerginlik sonunda el-Emîn, el-Me'mûn ile savaşması için Ali b. İsâ'yı görevlendirdi. Bunun üzerine Ali, Bağdad'tan büyük malî ve askerî destek alarak Rey'e doğru yola çıktı. Tâhir, askerleriyle Rey'den beş fersahlık bir mesafede karargâh kurup üzerlerine gelen Ali b. İsâ'nın ordusunu bozguna uğrattı, Ali b. İsâ öldürüldü. Tâhir savaşta yanında bulunan genç kölelere azatlık vaad edince gece karanlığına kadar savaştılar. Sonunda Ali'nin ordusundan silahını bırakana emar verildi.⁶⁹⁹ Tâhir Rey'e dönünce el-Me'mûn'a zafer mektubu gönderdi. Bu habere sevinen halk, el-Me'mûn'un huzuruna gelerek onu hilafet selâmı ile selâmladı. Mektubun ardından Ali b. İsâ'nın başı geldi ve Merv sokaklarında dolaştırıldı (195/811).⁷⁰⁰

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 227-230; Ahmed Ferîd Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, I, 245

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 229-234

⁶⁹⁸ Taberî, VIII, 389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 239

⁶⁹⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 437; Taberî, VIII, 390-412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 239-245

⁷⁰⁰ Taberî, VIII, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 240-245. Kaynaklarda geçen Horasan sokakları ifadesinden Merv kastedilmektedir.

el-Emîn'in, Abdurrahman b. Cebele'yi, el-Me'mûn'un kontrolünde olan Hemedan'a gönderdiğini duyan Tâhir, Rey'den oraya gitti. Şiddetli geçen savaşta Abdurrahman yenileceğini anlayınca eman istedi. Tâhir'in eman vermesi üzerine Hemedan'dan ayrılır gibi yapan Abdurrahman askerleri ile âniden geri dönerek Tâhir'e saldırdı. Ancak yeniden yapılan savaş sonunda Abdurrahman b. Cebele öldürüldü. Tâhir'in Hemedan'dan sonra Kazvin'e doğru yola çıktığını haber alan el-Emîn'in komutanı Kesîr b. Kadîre buradan kaçarak bölgeyi boşalttı. Tâhir bu durumda Kazvin'e serbestçe girdi.⁷⁰¹

el-Emîn komutanlarından Ahmed b. Mezyed'i Hulvan'a Tâhir'le savaşmağa gönderdi. Ahmed b. Mezyed, Abdullah b. Humeyd ile birlikte yirmi bin askeriyile Hânîkîn'de beklemeğe başladı. Tâhir'in gönderdiği casuslar Ahmed'in ordusundaki askerlerin birbirine düşmesini sağlayınca ordu geri döndü.⁷⁰² Tâhir'in Hulvan'a girdiğini duyan el-Me'mûn Herseme'yi büyük bir ordu ile buraya gönderirken Tâhir'e Ehvaz'a dönmesini emretti (196/811-12). Bu tarihten sonra el-Me'mûn kendisine "emîrû'l-mü'minîn" olarak hitap edilmesini istedi. Fadl b. Sehl'e Hemedan'dan Tibet dağına, Fars denizinden Deylem ve Cürcân'a kadar olan yerlerin idaresini verdi.⁷⁰³

Halife el-Emîn'e Horasan meselesini halletmeyi vaad eden Abdülmelik b. Sâlih, Suriye'de asker toplarken hastalandı. Bu arada Suriye askerleri içerisinde bulunan Horasan askerleri, Suriyeli Zevâkil ve Ebna arasında üstünlük tartışması savaşa dönüştü. Abdülmelik yakalandığı hastalıktan ölürken, meydana gelen bu iç savaşta pek çok Ebna ve Zevâkil birbirini öldürdü.⁷⁰⁴

Ehvaz'a yola çıkan el-Me'mûn'un komutanı Tâhir b. el-Hüseyn Şelâşân'a gelince komutanlarından Hüseyin b. Ömer er-Rüstemî, Kureyş b. Şi'bil ve Hüseyin b. Ali'yi sevkedip ardından kendi de geldi. el-Emîn adına hareket eden Muhammed b. Yezîd b. Hâtim el-Mühellebî Ehvaz'a gelince Kureyş b. Şi'bil ile yaptığı savaşta azatlıları teşvik etmesine rağmen yenildi. Muhammed b. Yezîd ise öldürüldü.⁷⁰⁵ Tâhir bundan sonra Vâsıt, Kûfe ve Medâin'i fethetti.

⁷⁰¹ Taberî, VIII, 412 vd., 415; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 246-248

⁷⁰² Taberî, VIII, 418 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 255-256

⁷⁰³ Taberî, VIII, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 256

⁷⁰⁴ Taberî, VIII, 424-425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 259-261

⁷⁰⁵ Taberî, VIII, 432 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 262

Mekke ve Medine valisi Dâvûd b. İsâ da el-Emîn'i hal edip buradan hareket ederek Fars, Kirman yoluyla Merv'e geldi ve el-Me'mûn'a biat etti.⁷⁰⁶

Diğer taraftan Irak'a gelen Tâhir, Herseme ve Züheyr b. el-Müseyyeb el-Emîn'i Bağdad'ta kuşattılar (197/812-13).⁷⁰⁷ Bu sene Mu'temen b. er-Reşîd ile Mansûr b. el-Mehdî Horasan'da bulunan el-Me'mûn'un yanına geldiler. el-Me'mûn kardeşi Mu'temen'i Cürcân'a gönderdi.⁷⁰⁸ Bağdad Tâhir, Herseme ve Züheyr tarafından kuşatılıp alınırken el-Emîn öldürüldü (198/813-14). Tâhir, el-Emîn'in oğulları Abdullah ile Mûsâ'nın Horasan'da bulunan amcalarının yanına gönderdi. el-Me'mûn Herseme'ye bir mektup göndererek Merv'e dönmesini emretti.⁷⁰⁹ Daha sonra halifeden izin alarak hacc'a giden Herseme, hac dönüşünde etrafındaki bazı kişilerin telkini ile el-Me'mûn tarafından hapsedilip öldürüldü.⁷¹⁰

Halife olduğu 198 (814) yılı sonundan itibaren kendisine yardımcı olan Horasanlıların arasında kendini emniyette, onlarla olmaktan memnun, Merv'de kalmaya devam eden el-Me'mûn, Medine'den Horasan'a çağırdığı Ali er-Rıza b. Mûsâ b. Ca'fer İbn Ebî Tâlib'i kendisine resmen veliahd edindi (201/816-17). Bunu kendisine yardım eden Horasanlıları memnun etmek için yaptı. Ayrıca askerlerinden siyah elbiselerinin yerine yeşil renkli elbise giymelerini istedi.⁷¹¹ Yanında Horasanlıların itibarının artmasından rahatsız olanların çabaları ile el-Me'mun'un bu fikrini beğenmeyenler Bağdad'ta ona karşı İbrâhim b. el-Mehdî'ye biat etmek istediler (202/817-18).⁷¹²

el-Me'mun'un çok güvendiği veziri Fadl b. Sehl'in çevirdiği entrikalar Ali er-Rıza b. Mûsâ ve bazı ileri gelenler tarafından halifeye haber verildi. Bu olaylar karşısında canı sıkılan Me'mun Merv'den Irak'a doğru yola çıktı (204/819-20). Merv'de kalan Fadl b. Sehl kendini şikâyet edenlere işkence yaptırdı. Bunun üzerine Horasanlı birkaç kişi Fadl b. Sehl'i Serahs hama-

⁷⁰⁶ Taberî, VIII, 436; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 266

⁷⁰⁷ Taberî, VIII, 445 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 273-75; Mühenna, *el-Futuhât*, 160

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 277

⁷⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 298

⁷¹⁰ Taberî, VIII, 542-543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 314

⁷¹¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 448; Taberî, VIII, 554; Mes'ûdî, *Tenbîh*, 349; İbn Tıktaka, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 250-251; Algûl, III, 293

⁷¹² Taberî, VIII, 555; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 247; Madelung, W., *Religious and Ethnic Movements in Medieval Islam*, Norfolk 1992, s. 333; Cevdet, IV, 184, 185; Yıldız, *İslâmiyet*, 61

mında kılıçla öldürdüler. el-Me'mun, yakalanan katillerden Gâlib el-Mes'ûdî el-Esved, Kostantîn er-Rumî, Ferec ed-Deylemî ve Muvaffak es-Saklebî'yi öldürttü.⁷¹³ Daha sonra Fadl'ın kardeşi Hasan b. Sehl'i onun yerine tayin etti. Horasan'da vali olarak Gassân b. Abbâd'ı bıraktı.⁷¹⁴ el-Me'mûn 203 (818-19) yılında Tûs'a geldiğinde Ali er-Rıza b. Mûsâ âniden öldü. el-Me'mûn onu babası Hârûn er-Reşîd'in yanına defnetti.⁷¹⁵ el-Me'mûn, Ali er-Rıza'nın ölümünü Hasan b. Sehl aracılığı ile, Abbâsoğulları ve Mevâlîler'e birer mektupla bildirince Bağdadlılar İbrâhim b. el-Mehdî'yi hal edip hapsettiler.⁷¹⁶

el-Me'mûn Cürcân'da bir ay kaldıktan sonra Rakka'da bulunan Tâhir'e mektup yazıp Nehrevan'a gelmesini istedi (204/819-20). Buradan el-Me'mûn ve askerlerinin yeşil elbiseleri ile Bağdad'a gelmesi şehirdeki karışıklığı sona erdirdi. Bundan sonra halk yeşil elbise giymeye başladı ise de bazı olaylar sebebiyle tekrar siyah elbise giyilmeye dönüldü.⁷¹⁷

el-Me'mûn Bağdad'a gelince, Horasan'da bıraktığı Gassân b. Abbâd'ın yerine (204/820)⁷¹⁸ Tâhir b. el-Hüseyin'i, Bağdad'tan itibaren bütün doğu bölgesinin valiliğine getirdi (205/821).⁷¹⁹ Tâhir, Merv'in dış kısmına kadar gidip bir ay kadar kaldıktan sonra kendisini güvende hissedince Merv'e girdi (206/821).⁷²⁰ Bu arada Tâhir'in, oğlu Abdullah'ı el-Me'mûn'un yanına gönderirken yaptığı tavsiyeleri meşhurdur.⁷²¹ Abdullah önce sâhibü's-şurta, daha sonra Mısır valisi oldu.

Tâhir Horasan'a geldikten birbuçuk yıl sonra cuma hutbelerinden el-Me'mûn'un adını kaldırdı. Böylece Tâhir, el-Me'mûn'a karşı kısmen bağımsız-

⁷¹³ Taberî, VIII, 565; Mes'ûdî, *Tenbîh*, 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 246; Ahmed Ferîd Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, 257, 269

⁷¹⁴ Taberî, VIII, 565. Burada Gassan b. Abbad; Gerdîzî, 134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 246-248

⁷¹⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 453; Bugün İran'da Şîlerce mukaddes belde kabul edilen ve Meşhed diye bilinen yerdir. Ali er-Rıza hakkında eserler için bk. Abdülcebbar er-Rifâî, *Mu'cemu mâ kütibe ani'r-Resûl ve ehl'il-beyt*, Tahran, ts. (Vezaret-i Ferheng), VIII, s. 421-557

⁷¹⁶ Taberî, VIII, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 351

⁷¹⁷ İsfahânî, 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 357. Me'mûn kendisine yardım eden bu Horasanlı Türkleri yanından ayırmadı. Belki de Abbâsîlerin ikinci dönemindeki Türk asrı (232-334/847-946) olarak kabul edilen zamanın (bu konuda bk. Ali Abdülkadir Mustafa, *el-Vezâre fi'n-nizâmî'l-İslâmî*, Kahire 1402, s. 154) temellerini Horasanlıların Me'mûn'a yardımları ile kazandıkları itibara bağlamak lazımdır.

⁷¹⁸ Gerdîzî, 134

⁷¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 360; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 255; Şakir, *İslâm Tarihi*, IV, 144; Mühenna, *el-Futuhat*, 186

⁷²⁰ Taberî, VIII, 578-579; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 361

⁷²¹ Taberî, VIII, 580, 581; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 363; Cevdet, IV, 190-191

lığını kazanmış oldu.⁷²² Bu durum Halife el-Me'mûn'a bildirildi, ancak cevap gelmeden Tâhir b. Hüseyin yakalandığı humma hastalığından kurtulamayarak öldü (207/823).⁷²³ Tâhir'in vefatından sonra el-Me'mûn, onun oğlu Talha'yı Horasan'a gönderdi.⁷²⁴



⁷²² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 457; İbn Tiktaka, 224; Aykaç, 108

⁷²³ Taberî, VIII, 593; İbn A'sem el-Kûfî, VII-VIII, 451

⁷²⁴ Taberî, VIII, 595; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 381; Gerdîzî, 134-135. Horasan'da tarihi kronoloji için genel anlamda şu eserlere bakılabilir: Bosworth, *İslâm Devletleri*, İstanbul 19; Abu Tariq Hicazi, *İslam: 01 AH-250 AH*, New York 1994.; Rızakulî Han Hidayet, *Fihristü't-tevarih*, Tahran 1373. Ancak sadece Horasana mahsus kronoloji için bk. Asafî, *Fennü'l-harb*, I, 540-541; Horasanda Abbasi daîlerin kronolojisi için bk. Şakîr, *İslam Tarihi*, III, 487-490

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HORASAN'DA İDARE ve İSYANLAR

1. HORASAN'DA İDARE

Horasan'ın fethinden sonra bölgenin idaresi önceleri Irak valisine bağlı iken, bazen müstakil valilere, bazen de Irak valisine bırakılırdı. Valiler şehirlerin idaresinde daha önce Sâsânîler zamanında devlet ve halk tarafından saygı gören merzübân, dihkân, ispehbed gibi nüfuzlu kişiler ve ailelerden yardım görürlerdi. Ayrıca iyice anlaşılammış olmasına rağmen buna benzer âzâd,⁷²⁵ bermek⁷²⁶ gibi ünvanlı kişiler vardı. Daha sonra kendilerine kabile veya asil ailelerin reisleri durumunda eşref'ler⁷²⁷ ihdas edildi. Bunlar daha çok Arap kabilelerinin problemleri ile ilgileniyorlardı.

Diğer taraftan Emevîler Horasan'a büyük önem veriyorlardı. Çünkü burası ekonomik bakımdan her zaman iyi gelir getiren bir yer olduğu gibi pek çok rejim muhalifi kişi ve grupların toplandıkları bir yerdı. Bu sebeple merkezî idarenin kontrolünü sağlamak ve posta (berîd) teşkilâtını güçlendirmek için Horasan'a kadar ana yollar üzerinde ribat denilen binalar yaptırılmıştı. Semerkant civarında Muğkale harabesinde çıkan 99 (718) yılına ait bir vesika berîd teşkilatının işleyişi açısından Horasan, Mâverâünnehir ve Soğd bölgelerine verilen önemi göstermektedir. Bu vesikada Ömer b. Abdülaziz'in bu işe memur ettiği Süleyman b. Ebi's-Sârî adına rastlanmıştır.⁷²⁸ Berîd me-

⁷²⁵ İstilahtaki manası tam olarak çözülemeyen azâd kelimesinin muhtemelen İslâm fetihleri zamanında köy asilzadeleri, bir nevi dihkân anlamına geldiği tahmin edilmektedir. Horasan'da Âzâdvar ve Sebzvar civarındaki Âzâdmancir gibi köyler bu adla anılan ağalara ait yer adları olabilir. Köprülü, M.Fuad, "Azad", *IA*, II, 84

⁷²⁶ Bermek, Belh civarındaki Nevbâhâr mabedinin verasetle intikal eden rahiplik ünvanı idi. Cevdet Paşa, IV, 125; Barthold, W., "Bermekiler", *IA*, II, 560; Bermek kelimesinin Türkçedeki "parmak" olabileceği bazı tarihçilerce düşünülmüştür.

⁷²⁷ Horasan eşref'i için bk. van Arendonk, C., "Şerif", *IA*, X, 435

⁷²⁸ İnan, Abdülkadir, "Soğdiyskiy Sbornik tanıtımı", *TTK Belleten*, VII/47 (1943), s. 615

murları aynı zamanda hükümet adına valileri kontrol ediyorlardı. Bu sebeple valiler onlardan çekinirlerdi. Mesela Halife el-Me'mûn'un Horasan valisi olan Tâhir muhtemelen bağımsız hareket etme arzusu ile Horasan hutbelerinden halifenin adını kaldırmış, bunun üzerine berîd memuru kendisinden izahat isteyince yanlışlık olduğunu söylemiştir. Bu olay tekrarlanınca berîd memuru durumu Tâhir'e de haber vererek halifeye bildirmiştir.

Horasan'ın idaresinde valiler ve onlara yardımcı olan halkla valiler arasındaki iletişimi sağlayan kurumlar üzerinde durmak istiyoruz.

a. Valiler

Yukarıda işaret edildiği gibi Horasan'ın idaresi başlangıçta Irak valilerinde idi. Daha sonra bölge müstakil valilerle idare edilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum sürekli olmamış, bazen Irak valilerine bağlanırken bazen de müstakil valiler atanmıştır. Irak valileri bazen tek bir vali yerine önemli şehirlere birer vali tayin ediyorlar, daha sonra onları bir valiye indiriyorlardı. Bu şekilde ilk tayini Ziyâd b. Ebîh yapmıştır. Bazen, veliahd vali olarak atanmış, onun adına bazı komutanlar veya vekil valiler görevlendirilmiştir. Emevî ve Abbâsî valilerinin faaliyetleri siyasî olaylar kısmında ele alındığı için burada valilerin ayrıca bir listesinin verilmesine gerek görülmemiştir.⁷²⁹

Horasan'ın fethinde Basra valisi olan Abdullah b. Âmir ve komutanı el-Ahnef b. Kays'ın büyük katkısı olmuştur. Bu açıdan bakıldığı zaman Abdullah b. Âmir ilk Horasan valisi olarak kabul edilebilir. Nitekim Gerdîzî'de yer alan bilgiler kanaatimizi destekler mahiyettedir.⁷³⁰ Horasan'ın ilk valisi olarak el-Ahnef b. Kays'ı göstermek ise yanlıştır.⁷³¹ Nitekim bazı kaynaklarda Horasan'a ilk giren kişi olarak Abdullah b. Âmir gösterilmiştir.⁷³² Bu da onun Horasan'ın ilk valisi olduğu görüşünü kuvvetlendirir. İbn Âmir'in, Nişâbur'u dârümelik edinmesinin ardından, daha sonra gelen valiler Merv şehrini tercih etmişlerdir. Bir ara Esed b. Abdullah'ın Belh'e taşınmasına rağmen daha sonraki valiler Merv'e tekrar dönmüşlerdir.

⁷²⁹ Gerdîzî, 101-135; Bu eser Horasan valilerini sırasıyla verir. Ayrıca bazı hatalarla birlikte bk. Ya'kûbî, *Büldân*, 71; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 299-300; Ca'fer el-Halîfî, *Mevsua*, XI, 75 vd.

⁷³⁰ Gerdîzî, 101

⁷³¹ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 299

⁷³² Ya'kûbî, *Büldân*, 71; Gerdîzî, 101-102; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 320 vd.

Valilerin Horasan halkıyla olan münasebetleri hakkında kaynaklarda net bilgiler yoktur. Ancak bazı olaylar bu konuya ışık tutar mahiyettedir. Mesela ele geçirilen bölge halkına eman verildikten sonra teslim olanlara zulmedilmesi, idarecilere güveni sarsan bir davranış olmuştur. Zaman zaman bu tür davranışlarda bulunmuş idarecilerin bölge halkına verdikleri sözlerinde durmamaları mevâlîyi ve Horasan halkını çok etkilemiştir. Nitekim Semerkant isyanı, yine böyle bir karara karşı yapılan bir tepkidir.

Halife Yezîd'in vali tayin ettiği Selm b. Ziyâd, güzel davranışları sebebiyle halkın sevgisini kazanmış, rivayete göre Merv'de 20.000 kişi İslâmiyeti kabul etmiş ve çocuklarına Selm ismini vermişlerdi. Ancak bunun ardından hilâfet mücadeleleri, Abdullah b. Hâzim'in hâkimiyeti sırasında Horasan'da kabilelerin birbirleriyle kavgaları, halkın yeni idarecilere karşı olan güven ve sevgisini kaybettirmişti. Bu arada Mühellebîler'in ve Kuteybe'nin zaman zaman sert davranışlarına rağmen başlarına gelenler de sevilmedi. Valilerin vergiler üzerinde yetkileri vardı. Bunları toplama işlerini yaptıkları gibi miktarları hakkında da değişiklik yapabiliyorlardı. Nitekim Eşres'in haraç uygulamasıyla gönüllerde taht kuracakken sözünden dönmesi halktaki nefreti daha da arttırdı. Daha sonra vali olan Nasr b. Seyyâr ise 121(739) yılında Horasan halkından cizyeyi kaldırmış; bunun üzerine cizye ödeyen otuz bin müslüman ve üzerinden cizye kaldırılan İslâm'a girmemiş seksen bin kişi ona yardıma gelmişti. Nasr müslümanların yapması gereken bazı işleri onlara havale etti. Haraca yeni bir usul getirerek sınıflara ayırdı. O, bu tutumuyla kısmen halkın güvenini kazanmasına rağmen kabileler arası rekabet, Hâris b. Süreyc ve Ebû Müslim'in ortaya çıkışı kendisi için talihsizlik oldu. Ebû Müslim el-Horasanî, bazı hatalı davranışlarına rağmen, Horasanlılar'ın peşine takıldıkları, hem korktukları, hem sevdikleri otoriter bir liderdi. Nitekim onun öldürülüşü, Horasanlılar'ın inançlarından sapmalarına, yeni inançlar ortaya atmalarına yol açtı. Daha sonra bölgeye vali olan Mehdî'nin dönemi bu mücadelelerle geçti. Hârûn er-Reşîd'in valileri ise Horasan'ın zenginliklerini en iyi değerlendiren idareciler oldu.

Valiler bölgeden topladıkları haraç, cizye ve elde ettikleri ganimetten halifenin hissesini gönderirlerdi.⁷³³ Ancak, onların mal hırsları da halkın, gözünden düşmelerine sebebiyet veren davranışlardandı. Muâviye devrinden beri iyi gelir getiren bölgelerden olması sebebiyle Horasan valileri halifeler tarafından yakından takip ediliyordu. Valiler buna rağmen zaman zaman zimmetlerine para geçiriyorlardı. Bu çeşit ithamlar ve davranışlar Horasan valilerinin azledilme sebebi idi. Mühelleb ailesinden olan valiler bu tür hareketlerinden dolayı azledildiler.⁷³⁴ Bir diğer sebep ise valilerin halka zulmetmeleridir. Bu duruma uygun en belirgin örnek ise Hârûn er-Reşîd döneminde vali olan Ali b. İsâ ile oğlunun mal biriktirmek için halka zulmetmeleri gösterilebilir. Kendi aralarındaki ilişkiler de böyle kırıcı ve hırs doluydu. Emevîler'in müslüman mevâlîden cizye almayı sürdürmeleri de olumsuz etki yapıyordu

Valiler Horasan'da elde ettikleri esirlerden özel birlikler oluştururlardı. Kuteybe'nin kurduğu ordu veya "Abbâsiyye" adı verilen Fadl b. Yahyâ'nın birlikleri bu türdendi. Valilerin Horasan'da mescit bina ettirdikleri, Arapları şehirlere yerleştirdikleri bilinmektedir. İmar ve iskan işlerini yönlendiren valiler mahallî yönetime çok fazla müdahale etmiş görülmüyorlar. Dihkân ve merzûbanların idarede kalmasına müsaade etmeleri bunu göstermektedir.

b. Merzûbânlar

Merzûbân, Sâsânîler zamanında şehir valilerine verilen bir ünvanıdır. Arapça şekli merdubândır. Bu kelimenin aslı Farsça olup, "hudud bölgesi" mânasına gelen "merz" ile gözetici manasında olan "bân" birleşmiştir. Sâsânîlerden önce rastlanılmadığı belirtilen bu kelimeyle⁷³⁵ sınırlarda görevlendirilen üst rütbeli kişiler kastediliyordu. Sâsânîler zamanında bu idarecilerin en yüksek makamlardan müstakil hareket ettikleri, çeşitli askerî anlaşmalar yaptıkları bilinmektedir. Zaman zaman isim olarak da kullanılmıştır. Nitekim bu kelime isim olarak İran fetihlerinden önce de Araplar tarafından

⁷³³ Zimmîlerden alınan cizye miktarları için bk. Salih, 274. Ayrıca kölelerle olan ilişkiler için bk. Salih, 347-353; Dennet, D., *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehim Cadellah), Beyrut, ts., s. 183-196

⁷³⁴ Mason, Herbert, "The Role of the Azdite Muhallabid Family in Marws Anti-Umayyad Power Struggle", *Arabica*, XIV (1967), s. 201

⁷³⁵ Dihhudâ, Ali Ekber, *Lugatnâme*, I-XXV, Tahran 1958, XXV, 159-160; Hasan el-Başa, *Fünun*, III, 1077; Kramers, J.H. -Morony, M., "Marzpan", *EP²* (Ing.), VI, 633

biliniyordu. Ashâb-ı kirâmdan Fîrûz ed-Deylemî'nin amcasının kızının adı Merzûbân idi.⁷³⁶

Sâsânîlerin yıkılmasından sonra merzûbânlar konumlarını korumayı bilmiş, yeni efendileri olan Araplar'la halk arasında iletişimi sağlayıcı bir vazife yüklenmişlerdir. Bunlar İslâm fetihlerinden sonra da ekseriya durumlarını muhafaza etmişlerdir.⁷³⁷ Araplar zamanında bu kelime Mecûsîlerin reisi anlamında da kullanılmıştır. Mecûsîler merzûbânın huzuruna çıktıkları zaman yere secde ederlerdi.⁷³⁸ Taberî ve Belâzûrî gibi tarihçiler İslâm fetihleri sırasında komutanların ve valilerin zaman zaman tesadûf ettikleri ve anlaşma yaptıkları merzûbânlar hakkında bilgi vermektedirler.

Horasan fetihlerinin başlangıcından tamamlanincaya kadar anlaşmaların pek çoğu merzûbânlarla yapılmıştır. Onlar sadece buldukları şehirde değil civar köylerde de yetkili idiler; nitekim anlaşmaları şehre bağlı köyler adına da yapıyorlardı. Hz. Osman'ın Basra ve Horasan valisi Abdullah b. Âmir ordusuyla Herat'a geldiğinde buranın merzûbânı Herat, Buşenc ve Bâdgis adına kendisi ile antlaşma yapmıştı.⁷³⁹

İbn Âmir Ebreşehr'i muhasara ettiği zaman şehrin merzûbânı yanında bir toplulukla şehir kalesine sığınmıştı. Taberî'de adı Kenara olarak zikredilen⁷⁴⁰ merzûbân, oğlunu rehin vermek ve vergi ödemek şartıyla bütün Nişâbur halkı adına onunla anlaşma yaparak eman istedi. İbn Âmir de birmilyon dirhem, bir diğer rivayete göre yediyüzbin dirhem ödemesi şartıyla onunla anlaştı. Her yıl bu vergiyi toplamak üzere Kays b. el-Heysem es-Sülemî'yi görevlendirdi.⁷⁴¹

Diğer taraftan İbn Âmir Nişâbur'da iken adı Mâheveyh b. Azer olarak anılan Merv merzûbânının elçi gönderip sulh isteğine Hâtim b. en-Nu'mân el-Bâhilî'yi görevlendirdi. Merv merzûbânı ile yapılan bu anlaşmada yıllık harac

⁷³⁶ Zihni, M., *Meşahirü'n-nisa* (s. nşr. Bedreddin Çetiner), I-II, İstanbul 1992, II, 211

⁷³⁷ Kramers, J.H., "Merzûban", *IA*, VII, 787

⁷³⁸ Zihni, *Meşâhir*, II, 360; Kramers-Morony, "Marzpan", *EI²* (İng.), VI, 633

⁷³⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, 396; Gerdîzî, 102

⁷⁴⁰ Taberî, IV, 301

⁷⁴¹ Belâzûrî, *Fütûh*, 395; Halîfe, *Târîh*, 164-165; Taberî, IV, 300-301

vergisinden başka erkek ve kadın hizmetçiler ile hayvan ve mal verilmesi de şart koşulmuştu.⁷⁴²

Aynı yıl içinde el-Ahnef b. Kays Merverrûz'u fethedince⁷⁴³ şehrin merzûbânı Bâzân ile yapılan anlaşmada yanında bulunan esavire ve acemlere eman verildi.⁷⁴⁴ Daha sonra el-Ahnef, Tohâristan seferine çıkınca isyan eden Merverrûz adına merzûbân ile yeni bir anlaşma yapmıştı.⁷⁴⁵

Hz. Ali halife olunca ve Kûfe'de bulunduğu bir sırada Cemel vakasından sonra Merv merzûbânı Mâheveyh Kûfe'ye kadar gelip Hz. Ali'den esâvire ve dihkânların cizyeyi kendisine ödemeleri gerektiğini bildiren bir vesika almıştı.⁷⁴⁶

Abdullah b. Âmir'in gönderdiği Abdullah b. Hâzim Serahs'a gelince buranın halkıyla savaşmış, bölgenin merzûbânı Zâdeveyh ile yüz kişiye eman ve kadınların da müslümanlara verilmesi şartıyla anlaşmıştı. Ayrıca İbn Hâzim Zâdeveyh'in kızını almış ve kendisine Meysâ adını vermişti. Diğer taraftan Tûs'un merzûbânı Kenâztek, İbn Âmir'e gelip altıyüzbin dirhem ödemek şartıyla anlaşma yapmıştı.⁷⁴⁷

61(680-81) yılında Buhara Hâtun'u isyan edince Horasan valisi Selm, ordu komutanı Mühelleb ile birlikte yaptığı savaşta galip geldi ve Hâtun'u sulha mecbur etti.⁷⁴⁸ Selm b. Ziyâd ganimet olarak aldığı malların bir kısmını seçtikten sonra Merv merzûbânı ve Abdullah b. Hâzim ile birlikte Yezîd'e gönderdi.⁷⁴⁹ Müslim b. Saîd zamanında 105(723) yılında isyanla ortaya çıkan Behrâm Sis'in Merv merzûbânı olduğu sanılmaktadır.

Görüldüğü gibi Horasan'ın büyük şehirlerinden Nişâbur (Ebreşehr), Merv eş-Şâhcân, Merverrûz, Serahs ve Tûs'ta birer merzûbân vardı. Bunlar anlaşma yapmaya yetkili olduklarına göre şehir halkının gözünde bunların as-

⁷⁴² Belâzûrî, *Fütûh*, 396; Halife, *Târîh*, 164-165; Taberî, IV, 303. Buradaki dirhem miktarı hakkında bir diğer rivayette 6.200.000 şeklindedir.: İbn Funduk, 26

⁷⁴³ Müerric, 37; Taberî, IV, 309, 310, 317

⁷⁴⁴ Taberî, IV, 310

⁷⁴⁵ Belâzûrî, *Fütûh*, 397

⁷⁴⁶ Belâzûrî, *Fütûh*, 399; Taberî, V, 64; Gerdîzî, 103. Merv dihkânının adını Berâz b. Mâheveyh olarak verir.: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 326, 374; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 129

⁷⁴⁷ Belâzûrî, *Fütûh*, 395-396

⁷⁴⁸ Nerşâhî, 58

⁷⁴⁹ Taberî, V, 473

kerî ve idarî bazı sorumlulukları olsa gerektir. İbn Âmir anlaşmasında görüldüğü üzere merzübânlar şehir halkından alınacak haraca kefil olabiliyorlardı. Ayrıca merzübânlar sadece kendine bağlı olanları değil, başkalarını da gözetiyorlardı. Merverrûz merzübânı, el-Ahnef'le yaptığı anlaşmada yanında bulunan esâvireye de eman verilmesini istemişti.

İslâm fetihleri sırasında yukarda sayılan şehirlerden başka Enbâr, Sus, İsfahan, Fars, Kirman, Zerenc'de de merzübânlarla rastlanmış ve onlarla anlaşmalar yapılmıştı. Diğer taraftan Fars'ın Şâhric, İsfahan'ın Pezûsbân, Sicistan'ın İspehbed, Horasan'ın Kenârenc olarak bilinen hâkimleri de tarih kaynaklarında merzübân sıfatıyla anılmış olabilirler.⁷⁵⁰

c. Dihkânlar

Dihkân Farsça köy manasına gelen "dih" ile bir yer veya vazifeye nisbet ifadesi veren "gân" ekinin birleşmesinden meydana gelmiş bir kelimedir. Bu şekliyle "köy ağası, arazi sahibi" anlamına gelen kelime, Arapça'ya, "dihkân" olarak geçmiştir.⁷⁵¹

İslâm tarihi kaynaklarında Horasan fetihleri anlatılırken yer yer dihkânlardan da bahsedilir. Hz. Osman zamanındaki askerî seferler sırasında adı geçmeyen dihkânlarla daha ziyade Hz. Ali'nin hilâfetinden sonraki tarihlerde rastlanmaktadır. Bu da dihkânların daha sonra devletle halk arasındaki işlerde merzübânlarınkini andıran bir yer tuttuklarını düşündürmektedir. Hz. Ali halife olunca Kûfe'de bulunduğu bir sırada Cemel Vak'a'sından sonra yanına gelen Merv'in merzübânı Mâheveyh'e verdiği vesikada dihkânların da uyması gereken kuralları belirtmişti.⁷⁵²

86(705) yılında Kûmis yoluyla Horasan'a gelen Kuteybe b. Müslim'i, yolda Belh dihkânları karşılamış ve birlikte yola devam ederek Çağaniyan

⁷⁵⁰ Kramers -Morony, "Marzpan", *EJ²* (İng.), VI, 633-634

⁷⁵¹ Dihhudâ, XIV, 461-63; Wink, *al-Hind*, 109; Faruk Sümer, "Dihkân", *DİA*, IX, 289

⁷⁵² Belâzürî, *Fütûh*, 399; Taberî, V, 64; Gerdîzî, 103. Merv dihkânının adını Beraz b. Maheveyh olarak verir.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 326, 374; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 129; Morony, "conquerors ...", *Studies* ..., s. 75, 77, 82

kralının yanına gitmişlerdi.⁷⁵³ Dihkânlarla ilk defa İslâm'ı anlatan kişinin Kuteybe olduğu rivayet edilir.⁷⁵⁴

Dihkanlar zaman zaman valilerle görüşürlerdi. 100(718-19) yılında Mâverâünnehir'e gelen Horasan valisi Saîd "Huzeyfe" (veya Huzeyne) kelimesiyle lakablanması böyle bir ziyaretten sonra olmuştu.⁷⁵⁵ Dihkânlar zengin kimselerdi. Arap asıllı hanımlarla evlendikleri görülmüştür. Semerkant civarında bulunan Kasru Bâhilî denilen yer Saîd'in Semerkant komutanı Osman b. Abdullah tarafından fethedilmişti. Taberî'de bu yere Kasru Bâhilî denilmesinin sebebi şöyle açıklanır: Fetihden sonra burada yaşayan dihkânlardan biri Arap Bâhilî kabilesinden bir kadınla evlenmek ister ve buraya bir saray yaptırır. Sonunda kadınla evlenir ve bölgenin Türk hakanı Kursul bu evliliği onaylar ve bu bölgeye civardan, başka ailelerin yerleşmesine müsaade eder.⁷⁵⁶

Dihkânlar halkı temsil eden bir güç olarak valilerle birlikte gezebilirlerdi. 108(727) yılından sonra Horasan valisi Esed, komutanları ve kabile liderleri ile arası açılınca yerine el-Hakem b. Avâne el-Kelbî'yi vekil bırakıp Horasan'dan ayrılmış⁷⁵⁷ dihkânlarla beraber Irak'a gelmişti.⁷⁵⁸ Bu olaydan sonra dihkânlardan bazıları umduğunu bulamamış idareye karşı cephe almışlardı.

Hâris b. Süreyc Cüzçân, Tâlekân, Fâryâb ve Merverrûz'u ele geçirip halife ailesi Mervânilere karşı isyan etmişti.⁷⁵⁹ Belh'i ele geçirdiği zaman ise Ezd ve Temîm kabilesiyle birlikte bölge dihkânları da ondan yana olmuşlardı.⁷⁶⁰

Abbâsî dâîliği başladıktan sonra Ebû Müslim Nişâbur'a semerli bir merkeple gelmiş, burada Mecûsî dihkânı Fezûsiyân'dan bin dirhem ve binek

⁷⁵³ Halife, *Târîh*, 291, 310; Taberî, VI, 424; Gerdîzî, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 271

⁷⁵⁴ Müderris, I, 30

⁷⁵⁵ Taberî, VI, 607 vd., 612 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 95; Gibb, 51 vd. İslâm tarihlerinde geçen Kursul ismini Kör-çur şeklinde yorumlar.: Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 20-21; Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 263-267

⁷⁵⁶ Taberî, VI, 608; Mevâlinin Araplarla evlenmeleri için bk. Abdülaziz M. el-Lemeylim, *Vad'u'l-mevâlî fi'd-devletî'l-Erneviyye*, Beyrut 1414/1993, s. 31 vd.

⁷⁵⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 417; Taberî, VII, 48; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 132

⁷⁵⁸ Taberî, VII, 49

⁷⁵⁹ Halife, *Târîh*, 346; Gerdîzî, 115

⁷⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 182-183

temin ettiği, daha sonra Horasan'da pekçok dihkâna sert muamele yaptığı Nîşâbur'u alınca ise Fezûsiyân'a dokunmadığı rivayet edilir.⁷⁶¹ Öte yandan Abbâsî hâkimiyetini tanıyan dihkânlar Ebû Müslim'e yardımcı oluyorlardı. Mâverâünnehir'de ordu toplayan Ziyâd b. Sâlih buradaki dihkânlar tarafından yakalanıp öldürülmüş ve başı Ebû Müslime gönderilmişti. Ebû Müslim'in komutanlarından Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim 133(751) yılında Huttel'e girmiş; buradaki kale komutanı Hubeyş, yanında bulunan dihkânlar ve Şâkiriyye birlikleriyle kaleden çıkıp Fergana'ya kaçmışlardı. Ebû Dâvûd onları takip ederek yakaladıklarını Ebû Müslim'e gönderdi.⁷⁶²

Hârûn er-Reşîd'in halifeliği sırasında bir köy dihkânının kıtlık esnasında Horasan askerlerini dört ay beslediği⁷⁶³ Abbâsîler zamanında Hâricî asilerden Hamza b. Etrük'ün Sicistanlı bir dihkânın oğlu olduğu rivayet edilir.⁷⁶⁴

Herat, Merverrûz ve Nîşâbur dihkânları, bölgelerinin müslümanlar tarafından fethinden sonra da varlıklarını devam ettirdiler. Merzûbânlar gibi askerî anlaşma yapma yetkileri olmasa bile dihkânlar birçok konuda halk ile iletişimi sağlıyorlardı. Uzun süre mevkilerini veya varlıklarını korudukları daha sonraki dönemlerde de rastlanan dihkânlardan anlaşılmaktadır.⁷⁶⁵

Mes'ûdî dihkânların beş sınıf olduğunu ve kıyafetleri ile birbirlerinden ayırdıklarını ifade eder,⁷⁶⁶ ancak söz konusu kıyafet ve merâtibin ne olduğu konusunda açık bilgiler vermez. F. Sümer bu mertebenin köy dihkânı, şehir dihkânı şeklinde olabileceğini belirtir.⁷⁶⁷ Ancak yöresel giyim anlayışı veya dinî inançlarındaki farklardan da kaynaklanabileceği düşünülebilir. Dihkânlar, kendilerinin eski bir İran kralı olan Hekret'in çocukları olduklarını iddia ederlerdi. Araplar ziraat işlerinde bunlara danışıyorlardı. Sâsânîler hakkında İran millî destanlarının muhafazasında dihkânların önemli bir yeri var-

⁷⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 453

⁷⁶² Taberî, VII, 460; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 449

⁷⁶³ İbn Funduk, 497

⁷⁶⁴ Meredith-Owens, G.M., "Hamza", *EP²* (İng.), III; 153

⁷⁶⁵ Mesela III/X.yy ikinci yarısında Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün dedesi İshak Nîşâbur civarında bir dihkân idi. *DİA*'da İshak'ın Nizâmülmülk'ün babası olarak gösterilmesi yanlıştır. Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, 289

⁷⁶⁶ Mes'ûdî, *Mürûc*, I, 314. Mes'ûdî diğer eserinde ise Fürslerin büyüklerinin Mubez, Vezir, İspehbez, Debîrbez, Hütahşebz şeklinde beş kısma ayırdıklarını söyler. *Tenbîh*, 103-104

⁷⁶⁷ Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, IX, 289-290

dır. Bu arazi sahipleri belediye memuru vazifesiyle birlikte arazi vergilerinin tahsilini de yaparlardı. Bugün de Türkistan da ziraatla iştiğal eden çiftlik sahiplerine dihkân denmektedir.⁷⁶⁸

Merv halkı Acem dihkânlarının eşrafı olarak anılır.⁷⁶⁹ Şehirlerde dihkân denilen ağaların maiyetinde köylüler tarlalarda çalışırlardı. Dihkânlar devlet ile halk arasında bir nevi aracı idiler. Ayrıca dihkânlar maiyetlerindeki çiftçilerin üzerinde büyük nüfuz sahibi idiler. Buldukları mevkii iyi kullanarak yeni efendilerinin gözüne girmeği başarmışlardı. Bölge halkı ile iletişimi sağladıkları gibi aynı zamanda malî işleri de yapmayı taahhüt ediyorlardı. Böylece bir nevi yeni idarenin elemanı durumuna yükseldiler. Hükümet de onları casusluk ve benzeri gizli işlerde kullanmaktan çekinmiyordu.⁷⁷⁰

d. İspehbedler

Farsça'nın bir lehçesi olan Pehlevicede speh-pet "ordu komutanı" anlamında kullanılmıştır. Bu kelime Arapçaya ispehbed şeklinde girmiştir. Sâsânîler zamanında en önemli makamlar arasında yer alırdı. Askerî işleri idare eden bu makama bazen İran-spebez denirdi. Sâsânîler'den Hüsrev I. Enûşirvân zamanında İran dört askerî bölgeye ayrılmıştı ve bunların başkumandanlarına ispehbed adı verilmişti. Ayrıca her birinin emrinde müstakil pâzospân (kral naibi) vardı. İspehbez, ispehbed, isbehbed şekillerinde yazıldığı görülen kelime Arapça'da "emîr" mânasına gelmektedir.⁷⁷¹

İran'ın İslâm orduları tarafından fethinden sonra sadece Taberistan bölgesi ispehbed ünvanlı hükümdarlara rastlanmıştır. Yezîd b. Mühelleb'in anlaşma yaptığı ispehbedlerin idaresi altında burası, uzun zaman bağımsızlığını muhafaza etti. Bu hükümdarlar sikke bastırıyorlardı.⁷⁷²

⁷⁶⁸ "Dihkan", *İA*, III, 585

⁷⁶⁹ Ya'kûbî, *Büldân*, 55-56

⁷⁷⁰ van Vloten, 24. Bu bilgiyi Taberî'ye dayandırır. Biz bulamadık.

⁷⁷¹ Yâkut. *Mu'cem*, I, 239; Dihhudâ, IV, 2083, 2725; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Bulak 1299-1308'den ofset Beyrut ts., V, 8; Hasan el-Bâşâ, *el-Funûnü'l-İslâmiyye*, Kahire, ts., I, 37-39

⁷⁷² Nitekim Horasan'a vali olan Mehdî Taberîstan bölgesinde fetihlere çıktığı zaman buranın ispehbedi eman isteyince, Mehdî kendisine eman vererek savaşmadan kaleye girmiştir (142/759-60). Taberî, VII, 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 506

Araştırdığımız dönem içinde tarihî anektod olarak sınırlarını belirlediğimiz Horasan şehri fetihlerinde ispehbede rastlanılmamıştır. Bizim üzerinde durduğumuz zaman içinde Ebû Müslim'in öldürüldüğünü duyan Nîşâbur köylerinden birinde oturan Mecûsî Sinbâd'ın isyanına (137/754-55) Nîşâbur, Kûmis ve Fîrûz ispehbedlerinin de katılarak Rey'i ele geçirdikleri tarzında bir habere tesadüf edilir.

Bu rivayet bir kenara bırakılırsa Horasan'da ispehbede rastlanılmaması burada Sâsânîlerin askerî hâkimiyetinin kalmadığını gösterir. Bununla beraber ispehbedler küçük bir ihtimal dahilinde merzûbân olarak anılmış olabilirler.⁷⁷³ Bunun dışında Sâsânîlerde savaş erkanına verilen "asâbize" ile din adamları sınıfı olan "mevâbize" sınıfına da Horasan'da rastlanılmamıştır.⁷⁷⁴

e. Kadılar

Horasan'ın fethinden sonra buraya yerleştirilen Arap aileler ile birlikte bölge halkının hukukî meselelerine bakacak kadılar görevlendirildi. Başşehir olarak seçilen Merv başta olmak üzere diğer şehirlere de kadılar tayin edildi. Sosyal adalet esasını uygulamakla görevli olan kadılar⁷⁷⁵ hukukî işlerden başka eğitimle de uğraşırlardı. Zaten kadıların çoğu Arap dilcisi, muhaddis ve fakih kimselerdi. Ancak azda olsa değişik akımların fikirlerini taşıyanlar da vardı. Mürcie fikrini benimseyenler bu gruba dahil edilebilirler. Özellikle Ebû Hanîfe'nin talebeleri Horasan'da kadılıkla beraber kendi mezheplerini de yayıyorlardı.

İlk fetih yıllarında valilerin ve orduda görevli kişilerin kadılık yaptıkları tahmin edilebilir. Ancak Horasan'da ilk fethedilen şehir Nîşâbur olmasına rağmen resmen kadı tayininin başşehir Merv'e yapıldığı görülmektedir. İlk zamanlarda Horasan kadısı olarak anılanlar Merv kadılarıydı. Daha sonra diğer şehirlere de kadı tayinleri yapıldı. Dönemimiz içinde görev yapanlardan tesbit edilebilen kadılar şunlardı:

⁷⁷³ Kramers -Morony, "Marzpan", *EI²* (Ing.), VI, 633-634

⁷⁷⁴ Bu sınıflar hakkında bilgi için bk. Salih, s. 32-33

⁷⁷⁵ Salih, 355-360

Merv kadıları şunlardır: 1-Abdullah b. Büreyde Abdân (ö. 115/733). Babası Horasan'a gelen sahâbedendir. Merv'de yetişti. Yezîd b. Mühelleb zamanında kadı oldu. Hadis işittiği şüpheli görülmüş zaif ve münker kabul edilmiştir.⁷⁷⁶ Ancak kaynaklarda belirtilmemiş olsada babası Büreyde b. el-Husayb (ö. 63/682-83) büyük ihtimalle Merv'in ilk kadısı idi. 2-Cerrâh b. Abdullah. 99 (718) yılında II. Ömer zamanında Horasan valisi idi.⁷⁷⁷ 3-Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/747). Künyesi Ebû Süleyman olup Benû Avf b. Bekr kabilesinin Cedîle Kays kolundandır.⁷⁷⁸ Basra'dan gelip Merv'e yerleşti. Yezîd b. Mühelleb'le beraber 84 (703) yılında Horasan'ın Bâdgis şehrinde fetihlerde bulunanlar arasındaydı.⁷⁷⁹ Kuteybe b. Müslim zamanında Merv'de kadı idi. Lugat bilgisinin yanında fazilet ve verası ile de tanınırdı. Aynı zamanda fakih ve sika bir muhaddistir. Bir merkebin sırtında bölge bölge dolaşarak ilim öğretirdi.⁷⁸⁰ 4- Ebü'l-Menâzil Osman b. Ubeydullah el-Kindî.⁷⁸¹ 5- Ömer (veya Amr) b. Sâlim Ebû Osman el-Ensârî. Aslen Medînelidir. Horasan'a geldi ve Merv'e yerleşti (yaklaşık 100/718). el-Kâsım b. Muhammed'in arkadaşlarından. Mervliler ve bir kısım Iraklılar bu zattan rivayette bulundular.⁷⁸² 6- Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Abdî. Basra'lı olup daha sonra Merv'e yerleşti. Orada kadılık yaptı (yakl. 110/728'den önce). Saîd b. el-Müseyyeb ve Saîd b. Cübeyr'in ashabındandır. Mısırlılar ve Mervliler ondan rivayette bulunmuşlardır.⁷⁸³ Bu ikisi Horasan valisi Eşres tarafından görevlendirilmişlerdi.⁷⁸⁴ 7- Abdullah b. Müslim es-Sülemî, Aslen Horasan yerlisi olup Süleym kabilesi mevlâsı idi (ö. yakl 110/728).⁷⁸⁵ 8-Ya'kub b. el-Ka'ka' b. el-A'lem el-Ezdî Ebü'l-Hasan (ö. yakl. 120/738). Basralı olup sika bir muhaddis. Atâ b. Ebî Rebah'tan hadis dinlemiştir. Abdullah b. el-Mübârek ondan hadis nakletmiştir.

⁷⁷⁶ Vekî' (ö. 306/918-19) Muhammed b. Halef, *Ahbaru'l-kudât*, I-III, Kahire 1947-50'den ofset Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 14; III, 306; İbn Hacer (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut 1962, V, 157; Ebû Zûr'a (ö. 281/894) Abdurrahman b. Amr, *et-Târîh* (nşr. Şükrullah el-Kucânî), Dimaşk 1980, I, 207; Juynboll, G. H. A., *Muslim Tradition*, Cambridge 1985, s. 229, 230

⁷⁷⁷ Vekî', I, 264; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 300

⁷⁷⁸ Vekî', III, 305; Ebû Ubeyd, 294; Ebû Zûr'a, I, 207

⁷⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 499

⁷⁸⁰ Halîfe, *et-Tabakât*, 831. burada el-Alfânî nisbesi vardır; Vekî', III, 305; İbn Sa'd, VII, 368; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 305; İbn Hibbân (ö. 354/965) Muhammed b. Hibbân, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* (nşr. M. Fleischhammer), Kahire 1959, s. 126; Ebû Ubeyd, 294

⁷⁸¹ Ebû Zûr'a, 207; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

⁷⁸² İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196; Vekî', III, 306; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 162

⁷⁸³ Halîfe, *et-Tabakât*, 832; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 173

⁷⁸⁴ Taberî, VII, 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 142

⁷⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 30

Ebû Müslim el-Horasanî zamanında Merv'e tayin edildi ve oraya yerleşti.⁷⁸⁶ 9- Muhammed b. Sâbit el-Abdî (ö. ?). Aslen Basralı olup Merv'de kadılık yaptı. Abdullah b. el-Mübârek ondan hadis nakletti.⁷⁸⁷ 10- İlsâ b. Müseyyeb el-Becelî (ö. yakl. 140/757). Önceleri Kûfe kadısıydı, daha sonra Horasan (Merv) kadısı oldu.⁷⁸⁸ 11-el-Hüseyn b. Vâkıd (ö. 159/776). Künyesi Ebû Ali olup Abdullah b. Amir b. Küreyz el-Kureşî'nin mevlâsıdır. Abdullah b. Büreyde'den hadis nakletti. Mahkeme meclisinden kalktığı zaman alış veriş yapar ve ailesine ailesine kendi götürürdü.⁷⁸⁹ 12-Abdülmü'min b. Hâlid (ö. yakl. 140/757)⁷⁹⁰ 13- Yûnus b. Nâfî' Ebû Ğanim Mervli idi (ö. 159/776). İbnü'l-Mübârek'in ilk hocalarındandır.⁷⁹¹ 14-Ebû İsmet Nuh b. Yezîd Ebî Meryem (ö. 173/789), Câmi' lakablıdır. Mervli olup mevâliden idi. Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ'dan fıkıh öğrenmiştir. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfeti zamanında Merv'e kadı oldu. Hadisçi Zührî'nin ravileri arasında yer alır. Aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ilk toplayan kişidir.⁷⁹² Derslerinde dört ilim meclisi kurardı. Bunlar: Hadis meclisi, Ebû Hanîfe'nin görüşleri meclisi, Arapça nahiv meclisi, şiir meclisi idi. Horasan'da Cehmiyye'ye karşı şiddetli mücadelelerde bulundu.⁷⁹³ İyi bir fıkıh âlimi olduğu kabul edilir.⁷⁹⁴

Nişâbur kadıları: 1-Bükeyr b. Ma'ruf Ebû Muâz (ö. 163/779-80). Ebû Hanîfe'den ders almış, Nişâbur kadısı olmuştur.⁷⁹⁵ 2-Abdurrahman b. Ömer en-Nisâburî el-Belhî.⁷⁹⁶ 3-Hafs b. Abdurrahman el-Belhî (ö. 199/815) Hadislere mürciîliği karıştırdığı ileri sürülür. Ebû Hanîfe'nin hayranıdır. Babası da Nişâbur kadısı idi.⁷⁹⁷ Babasından sonra bir süre kadılık yapmış, daha sonra görevini terkedip kendini ibadete vermiştir.⁷⁹⁸ 3-Abdurrahman b. Abdürabbih

⁷⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Halife, *et-Tabakât*, 832; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 393 Ebû Zür'a, 207; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195

⁷⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Ebû Zür'a, 207, 560; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

⁷⁸⁸ Veki', III, 22; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 346; Halife, *et-Tabakât*, 834; İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânü'l-mizân*, I-VII, Haydarâbâd 1911'den ofset Beyrut 1406/1986, IV, 405

⁷⁸⁹ Veki', III, 306; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371; Ebû Zür'a, 207, 208; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 373; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 432; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195

⁷⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 449; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

⁷⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 486

⁷⁹³ Kureşî, II, 7-8; IV, 67

⁷⁹⁴ İbn Sa'd, VII, 371; Halife, *et-Tabakât*, 323

⁷⁹⁵ İbn Hibbân (ö. 354/965) Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (nşr. Mahmûd İbrâhîm), Haleb 1975, I, 194; a.mlf. *Kitâbü's-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd 1973, VIII, 151; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 495-496; Juynboll, *Muslim Tradition*, 231

⁷⁹⁶ Kureşî, II, 137

⁷⁹⁷ Kureşî, I, 137; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 404

⁷⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371

(ö. yakl. 170/786).⁷⁹⁹ 4-Hafs b. Abdullah (ö. 209/824). Yirmi yıl kadılık yaptı.⁸⁰⁰

Belh kadıları: 1-Belh'e ilk tayin edilen kadının Mukâtil b. Süleyman'ın babası olduğu belirtilir. 2- Mukatil b. Hayyân (ö. 135/752-53). Tâbiîndendi. 3-Yine tâbiînden olup 52(672) yılında Belh'de kadılık yapan Mütevekkil b. Humrân 142(759) yılında öldürüldü.⁸⁰¹ 4-Ömer b. Muhammed b. Meymûn ibn Remmâh el-Belhî (ö. 171/787). Adı Amr b. Meymûn olarak da zikredilmiştir. Belh'ten Bağdad'a gelip, Hanefî fikhını öğrendi. 142(759) yılında Belh'e kadı olarak atandı ve 162(779) yılından sonra bu görevinden ayrıldı. Kadılık yanında ders de okuttu. Hilmi ve bilgisi ile meşhurdu. Sonra kadılığı kardeşine devretti. Oğlu Abdullah Nişâbur kadısı oldu. Belh'te vefat etti.⁸⁰² 5-Ömer'in ölümünden sonra kardeşi Hasan b. Muhammed bir süre Belh kadılığı yaptı. 6-el-Hakem b. Abdullah b. Mesleme Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 199/815). Belh'te 115(733) yılı civarında doğdu ve orada büyüdü. Dedesinin adı Seleme veya Müslim olarak zikredilmiştir. İlim öğrenmek için Bağdad'a gitti ve hadis rivayet etti. Kûfe ve Medine âlimleri ile görüşüp onlardan ders aldı. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin talebesi oldu. Mâlik b. Enes, Abdullah b. Avn, Süfyân es-Sevrî'den rivayette bulundu. Juynboll'un iddasının aksine fıkhta rey taraftarı ve Ebû Hanîfe'nin gözde talebelerindendi.⁸⁰³ İbn Remmâh'tan sonra Belh kadılığına tayin edildi (173/789-90). Onaltı yıl bu görevi yaptıktan sonra Belh'te 84 yaşında öldü. Kadılığı sırasında Horasanlı birçok kişiye ders verdi. Ebû Hanîfe'nin "*Kitâbü'l-Âlim ve'l-müteallim*" ile "*Fıkhu'l-evsat*" adlı eserlerini Ebû Mukâtil es-Semerkindî'den rivayet etmiştir. Bazı görüşleri sebebiyle Cehmiyye⁸⁰⁴ ve Mürciîlikle itham edilmiş, muhaddisler onu bu yüzden tenkit etmişlerdir.⁸⁰⁵ 7-Şeddâd b. Hâkim (ö. 213/828) Belh'te bir süre kadılık yaptıktan sonra burayı terkedip Bağdad'a gitti. 8-Abdullah b. Ömer b. Meymûn (ö.

⁷⁹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 208

⁸⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 403;

⁸⁰¹ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 85, 208; Juynboll, *Muslim Tradition*, 225

⁸⁰² İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 498; İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 56; Kureşi, II, 67; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdad*, I-XIV, Kahire 1931'den ofset Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye), XI, 182

⁸⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374; İbn Hacer, *Lisan*, II, 334

⁸⁰⁴ İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut, ts., I, 357

⁸⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 250

177/793-94).⁸⁰⁶ 9-Ebû Ali İshak b. İbrâhim (ö. 180/796). Kûfe'de ilim tahsil etmiş, Süfyân es-Sevrî'den rivayette bulunmuştur.⁸⁰⁷

Herat kadıları: 1-Muşâ'is b. Tarîf (ö. yakl. 70/689). Horasan'da en eski kadılardandır.⁸⁰⁸ 2- Zeyd b. el-Havarî (ö. yakl. 110/728). Horasan asıllıdır.⁸⁰⁹ 3-Mâlik b. Süleyman es-Sa'dî el-Herevî (ö. yakl. 160/777).⁸¹⁰ Ebû Hanîfe'nin talebelerindendi. Herat kadısı oldu. Mürciî olarak vasıflandırılmıştır. Kendi yetiştirdiği oğlu Abdullah Horasan alimlerindendir.⁸¹¹

Serahs kadıları: Tebeü't-tâbiîn'den olan İsâ b. Yezîd el-Ezrak Ebû Muâz, Merv'dendir. Serahs'a kadı oldu. Zamanının abidlerinden olup kadılık yaptığı Serahs'da öldü. Abdullah b. el-Mübârek Serahs'a geldiği zaman onun kabrini ziyaret ederdi.⁸¹²

2. HORASAN'DA İSYANLAR

a. İlk Halifeler ve Emevîler Devrinde İsyanlar

Horasan Hz. Osman zamanında 30-32 (651-653) yıllarında Abdullah b. Âmir ile el-Ahnef b. Kays'ın çabalarıyla fethedilmiştir. Ancak zaman zaman isyan eden şehirlerin itaat altına alınmaları sebebiyle bir çok yer yeniden fethedilmiş gibi görünmektedir.⁸¹³

Horasan halkının ilk isyan hareketi Hz. Ali zamanına rastlar. O dönemde Muâviye ile başlayan kriz, devletin iki başlı olmasına yol açmıştı. Hz. Ali tarafından Horasan'a vali olarak gönderilen Ca'de Nişâbur halkınca kovulmuştu. Daha sonra yerine tayin edilen Hâlid b. Kurre burada yaptığı çarpışmaların ardından sükûneti kısmen sağlayabildi. Horasan'daki belirsizlik Muâviye'nin halifeliliğine kadar sürdü.⁸¹⁴

⁸⁰⁶ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 156; Müderris, I, 77

⁸⁰⁷ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikat*, VIII, 67; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 460

⁸⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 156; Juynboll, *Muslim Tradition*, s. 226

⁸⁰⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 407; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 260

⁸¹⁰ İbn Hacer, *Lisan*, V, 4

⁸¹¹ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikat*, IX, 165; arıf. *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 333, 336

⁸¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 236; İbn Hibbân, *Meşâhir*, s.199

⁸¹³ Belâzürî, *Fütûh*, 394; İbn Funduk, 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 100-101, 119-127, 128, 135; Algül, II, 385

⁸¹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 399

Muâviye, Abdullah b. Âmir'i Horasan'a vali tayin ettiği zaman Bâdgis, Herat, Buşenc ve Belh bölgelerindeki halk anlaşmaları ihlâl etmişti. Onun önden gönderdiği Kays b. el-Heyssem es-Sülemî ise Basra'dan Belh üzerine yürüyerek geçtiği yerleri fethedip anlaşmaları yeniledi.⁸¹⁵

Fetihlerin tamamlanmasından sonra gelişen olaylar arasında Tarhan Nîzek hareketi vardır ki, Belh'te asker toplayan er-Rebi b. Ziyâd tarafından bastırılmıştır. Bu hareket bir isyan olmaktan çok başka bir devletle mücadele olarak değerlendirilmelidir.⁸¹⁶ Horasan bölgesi dışında olan Buhara Hâtun'unun isyanını da (56/675-76) aynı kategoride değerlendirmek gerekir.

aa. Abdullah b. Hâzim İsyanı

Yezîd b. Muâviye'nin ölümüyle birçok bölgede olduğu gibi Horasan'da da birtakım karışıklık ortaya çıktı. Bu sırada Horasan valisi Selm b. Ziyâd Basra'da bulunan kardeşi Ubeydullah'a karşı da ayaklanmalar olduğu için Hicaz'a gitmek üzere Horasan'dan ayrılırken yerine Abdullah b. Hâzim'i tayin etti.⁸¹⁷

Abdullah b. Hâzim, Horasan'da önce Abdullah b. ez-Zübeyr adına icraatta bulundu. Daha sonra kendi başına hareket etmeye başladı.⁸¹⁸ Ancak onun zamanında kabileler arasında meydana gelen sürtüşmeler çoğalmıştı. Bununla beraber Abdullah, Ezd ve diğer kabileler arasındaki mücadelelere karşı Temîmîler'den yardım görüyordu.⁸¹⁹ Abdullah b. Hâzim'in Horasan'daki valilik süresi 67-69/686-688 yıllarını kapsamaktadır. Fakat bir ihtilâf sonunda Temîmliler onun oğlunu Herat'a sokmayıp öldürdüler. Abdullah onların kendisine zarar vermesinden endişeyle Nişâbur'a gitti. Sonunda, anlaşmazlığa düştüğü Temîmîler'den Bükeyr'i kovalarken, vazgeçip, geri döndü, bu arada halife olan Abdülmelik b. Mervân'ın valilik teklifini reddetti. Bükeyr ise aynı teklifi kabul edip gizlice İbn Hâzim'i takip ederek âni bir baskınla onu öldürdü ve başını halifeye gönderdi.

⁸¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 399; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 416

⁸¹⁶ Halîfe, *Târîh*, 211; Belâzürî, *Fütûh*, 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 489

⁸¹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 403-404

⁸¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 155

⁸¹⁹ Hayatı için bk. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Hazim", *DİA*, I, 106-107

Abdullah'ın oğlu Mûsâ, Benû Süleym'in de katıldığı beşyüzyirmi atlısıyla yola çıktı. Zâm, Buhara, Semerkant ve Keş hükümdarlarından sığınma istedi. Reddedilince Tirmiz'e gelip burada bir kaleyi ele geçirdi. Daha sonra babasının arkadaşlarını da katılmasıyla güçlenen Mûsâ, etrafta soygunculuk yapmaya başladı. Horasan valilerinden Bükeyr b. Vessâc ona ilişmedi. Ardından vali olan Ümeyye ise Huzaalılar'dan bir grubu onun üzerine gönderdi ise de başarılı olamadılar. Mühelleb ve Yezîd de Mûsâ ile uğraşmadılar. Mühelleb yardımcılarında Huzaalı Hureys b. Kutbe'yi hatasından dolayı sopaladığı için Hureys, kardeşi Sâbit'le bazı Türkler'den de yardım alarak Mûsâ'nın yanına sığındı. (81/700). Bu arada Herat'ı ele geçiren ve daha sonra Yezîd b. Mühelleb'e yenilip Sind'e kaçan Abdurrahman b. Abbâs'tan ayrılanların bir kısmı, Irak'ta İbnü'l-Eş'as'ın yanından kaçanların bir kısmı ve Kâbül tarafından gelen Hâricîler Mûsâ'nın yanında toplandılar. Bunların sayıları sekizbine ulaşmış oldu.⁸²⁰

Mûsâ, Tirmiz'de bağımsız hareket ediyordu. Ancak el-Mufaddal, Haccâc'ın yanında itibarını artırmak için kumandanlarından Osman b. Mesud'u Tirmiz tarafına gönderdi. Osman, Tirmiz bölgesinde ordusuyla serbest dolaşan Mûsâ b. Abdullah b. Hâzim'i yaptığı bir baskınla 85(704) yılı sonunda öldürdü.⁸²¹ Mûsâ toplam olarak onbeş yıl Mâverâünnehir'de hükmetmişti. Fakat Haccâc, Kays kabilesinden olduğu için Mûsâ'nın öldürülmesine sevinmemiş, aksine bahane ile Mufaddal'ı emre itaatsizlikle suçlamış ve görevinden azletmişti.⁸²²

ab. Kuteybe b. Müslim İsyanı

Daha önce faaliyetlerine değindiğimiz ve 86 (705) yılından itibaren Horasan valisi olan Kuteybe b. Müslim, bölgenin İslâmlaşması için çaba harcayanlardandı. Ancak Horasandaki kabile rekabetinden ürküyordu. Buna mani olmak için Mühelleb taraftarlarını Merv'den uzaklaştırıp Semerkant'a yerleştirmişti. Ancak Haccâc'ın ölümünden sonra kendi durumundan endişe

⁸²⁰ Halîfe, *Târîh*, 277; Belâzürî, *Fütûh*, 407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 464, 482

⁸²¹ Belâzürî, *Fütûh*, 428

⁸²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 505-515

etmeğe başlamıştı⁸²³. 96(715) yılında Fergana ile Kaşgar arasındaki ticaret yolunu ele geçirmek üzere çıktığı Çin tarafına doğru yaptığı seferde⁸²⁴ Halife el-Velîd'in ölüm haberi kendisine ulaşınca⁸²⁵ Merv'e dönmüştü. Daha önce halife olmasına karşı olduğu yeni halife Süleyman'ın kendisini azledip öldüreceğini bildiği için Horasanlılar'ı ona karşı isyana teşvik etti. Ancak onlardan destek görmeyince, vaktiyle hakaret ettiği kabileler ona muhalefet edip kendisini ve ailesini öldürdüler.⁸²⁶ Nerşahî'nin rivayetine göre Kuteybe'nin türbesi Fergana'da "Komutanlar Ribatı" civarında "Kâh" adıyla bilinen bir köydedir.⁸²⁷

ac. Hâris b. Süreyc İsyanı

Hâris b. Süreyc⁸²⁸ et-Temîmî 110(728) yılında Horasan valisi olan Eşres b. Abdullah ile birlikte hareket ediyordu. Ancak onun müslüman olanlardan önce cizyeyi kaldırıp sonra tekrar uygulamaya koyması Semerkant ve Buharalı mevâlî tarafından protesto edilmişti. Mevâlînin bu haklı mücadelelerini bazı ileri gelen Araplar da desteklemişlerdi.⁸²⁹ Hâris b. Süreyc'in adı bu olayda geçmese bile muhtemelen o da mevâlîlere bu konuda destek vermişti.

Horasan valisi el-Cüneyd b. Abdirrahman'ın Merv'de öldüğü sene (115/733)⁸³⁰ uzun zamandır kabileler arasında faaliyet gösteren Hâris b. Süreyc Cüzcan, Tâlekân, Fâryâb ve Merverrûz'u ele geçirip halife ailesi Mervânîler'e karşı hareket ediyordu.⁸³¹ Bazı kaynaklar onu Hâricî olarak göstermektedirler. Ancak onun isyanının sebebi ideolojik değil siyasî idi. O da Mervânîler'in idaresine karşıydı. Diğer bir sebep Kur'an ve sünnete dönüşmesi, mevâlînin haklarının korunması idi. Onun Mürcîîlerin desteklemesi ve

⁸²³ Zettersteen, K. V.-(Kafesoğlu, İbrahim), "Kuteybe", İA, VI, 1051-1053; Daha fazla bilgi için bk. Muhammed Aslan, *Kuteybe b. Müslim*, yüksek lisans tezi, 1986, Erciyes Üniversitesi

⁸²⁴ Taberî, VI, 500

⁸²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 5-8

⁸²⁶ Halife, *Târîh*, 313; Câhiz, *el-Beyân*, II, 132, 134, 243; Dîneverî, 280; Belâzürî, *Fütûh*, 412-413; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 12

⁸²⁷ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi*, 259-260; a.mlf., *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, s. 173-175; Kuteybe hakkında Bessam el-Aselî ile Salih Mehdi Ammaş'ın yazdığı iki eser için bk. bibliyografya.

⁸²⁸ Bazı kaynaklarda Haris b. Şüreyh bk. Halife, *Târîh*, 358; İbn Hazm (ö. 456/1064) Ebû Muhammed b. Ali, *Cemheretü ensâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârun), Kahire 1982, s. 221

⁸²⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 417-418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 142, 151

⁸³⁰ Halife, *Târîh*, 358-359; Ezdî, 37-38; Belâzürî, *Fütûh*, 428; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 181

⁸³¹ Halife, *Târîh*, 346; Gerdîzî, 115

bazı fikirlerinden dolayı Mürciye nisbet edenler de vardır.⁸³² Hâris Hz. Ali taraftarlarının propagandasına benzer bir davet metodu takip ediyordu.⁸³³ Onun bu isyanı Şif olduğu söylenen şair Kumeyt tarafından da desteklenmesine rağmen Şiiler ondan yana olmadılar.⁸³⁴

Hâris Abbâsî davetçileri gibi Muhammed soyundan razı olunacak birine biat için siyah elbise giyinerek Merv yakınlarında Suğran'da ortaya çıkmıştı. Topladığı askerlerle Fâryâb'ı ele geçirdikten sonra Belh'te bulunan Nasr b. Seyyâr'a eman vererek onu şehirden çıkarmıştı. Ezd ve Temîm kabileleri ile bölgedeki dihkânlar onun yanında yer alıyordu.⁸³⁵ Belh'te başına 60.000 adam toplaması bölge halkının Hz. Ali oğullarına muhabbeti göstermesi açısından önemlidir. Hâris Belh'in idaresini Abdullah b. Hâzim'in oğullarından birine vererek Cüzân, Tâlekân ve Merverrûz'u aldı. Merv'den gelen bir haberle şehri ona teslim etmek istedikleri bildirilmesi üzerine Merv'e geldi.

Hişâm'ın yeni tayin ettiği vali Âsım b. Abdullah el-Hilâlî⁸³⁶ Horasan'a gelince önce Merv'de Hâris ile karşılaştı (116/734). Yapılan savaşta Hâris kayıplar verdi. Bu arada yanındaki Bekr kabilesinden ve dihkânlardan bazıları onu terketti. Bunun üzerine Hâris ve taraftarları Âsım'ın kendilerine dokunmaması şartıyla Merv'i terkettiler. Ancak Hâris tekrar toparlanıp Âsım üzerine geldi. Yaptıkları görüşmede halifeye gönderecekleri birer elçiyle onu kitap ve sünnete davet edecekler ve içlerinden birinin vali olarak tanınmasını talep edeceklerdi.⁸³⁷

Halife Hişâm bu olaylar karşısında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi, o da kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan'a gönderdi. Elçilere yolda rastlayan Esed onları geri çevirdi ve yirmi bin adamıyla Merv'e geldi⁸³⁸. Merv ve Ebreşehr Âsım'ın, Merverrûz'dan Âmül'e kadar olan kısım ise Hâris'in elinde idi. Esed'le yapılan savaşta Hâris yenildi ve kaçtı, adamlarının büyük bir kısmı da öldürüldü. 117(735) yılını Hâris'le mücadele ederek geçiren Esed, ertesi yıl

⁸³² Vloten, 42; Welhausen, *Arap Devleti*, 220; Kutlu, s. 188

⁸³³ Şiiler "bey'a li'r-rıza min âli Muhammed" derlerken Hâris "bey'a li'r-rıza" diyordu. Cevdet Paşa, IV, 103

⁸³⁴ Taberî, VII, 99-100

⁸³⁵ Taberî, VII, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 183. Siyah elbise ve bayrak Emevîlerin beyaz bayraklarına karşı oluşundandı. Vloten, 75

⁸³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 418; Ebû Ubeyd, 263

⁸³⁷ Halîfe, *Târîh*, 346; Gerdîzî, 115

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 197

onunla ittifak yapmış olan Huttel üzerine yürüdü ise de Türkeş hakanının yardıma gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldı.

Esed, Hâris ve adamlarını kovalamaya devam etti. Tirmiz ve Semerkant'ı Hâris taraftarlarından temizledikten sonra 118'de (736) Hâris'in sığındığı Tohâristan'da Tabüşkan Kalesi'ne Ezd kabilesinin lideri Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'yi altı bin kişiyle gönderdi. Benû Berz ve Hâris'in akrabaları olan Tağlebîler de orada idi. Kirmânî burayı fethettikten sonra Benû Berz'den birçok kişiyi öldürdü. Bu arada Arap, mevâlî ve çoluk çocuk herkesi esir alıp Belh pazarında açık arttırma ile sattı. Hâris, bazı adamlarıyla birlikte buradan ayrıldı. Cüdey ele geçirdiği ileri gelenlerden elli kişiyi öldürttü, geriye kalanların bir kısmını katletti, bir kısmının el ve ayaklarını, bir kısmının da yalnız ellerini kestirdi. Malları ise satıldı. Esed, Belh şehrine yerleşerek⁸³⁹ Hâris b. Süreyc'in birlikte olduğu Cüzcân taraflarında baskınlar yapan Tohâristan hakanına savaş açtı. Hakan, 119(737) yılında yapılan savaşta yenilince Üşrüşene'ye geri çekildi.⁸⁴⁰ Daha sonra vali Nasr b. Seyyâr, Yahyâ b. Hodayn'î Şaş'ta bulunan Hâris b. Süreyc üzerine gönderdi. Şaş'a gelen Yahyâ, burada, Türkler'i yendi.⁸⁴¹ Nasr, daha önce isyan eden Hâris b. Süreyc'in Şaş'tan atılması şartıyla Şaş hâkimi ile sulh yaptı (122/740). Ardından Fergana üzerine yürüyen Nasr buranın hükümdarı ile de bir anlaşma yaptı.⁸⁴² Öte yandan Hâris, Fâryâb'a gitti. 123(741) yılında Fâryâb'ı almak isteyen Nasr kuvvetlerini yendi.⁸⁴³

Nasr'a karşı muhalefet eden gruplardan Yemenli Hz. Ali taraftarları, Kirmânî'yi kendilerine emîr seçtiler. Bunun üzerine Nasr Kirmânî'yi hapsetti, ancak o buradan kaçınca Nasr'ın verdiği emana karşılık Kirmânî de ona bağlılığını ifade etti. Diğer taraftan Nasr, Hâris b. Süreyc'in bu ihtilâf sırasında kendisine Türkler'le saldırmasından endişelenerek Hâris'e eman verilmesi için halifeden izin istedi. Halife tarafından verilen eman üzerine Nasr, Hâris'i Merv'de Buhârahuda sarayına yerleştirdi (127/745).⁸⁴⁴

⁸³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 197

⁸⁴⁰ Taberî, VII, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 213

⁸⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 236-239

⁸⁴² Halife, *Târîh*, 359, 366; Ezdî, 38; Belâzûrî, 429

⁸⁴³ Taberî, VII, 193

⁸⁴⁴ Taberî, VII, 293-294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 327

Bu arada Nasr, Merv'e dönen Hâris b. Süreyc kendisini desteklemesi karşılığında yüz bin dinar teklif etti. Ancak Hâris bu parayı kabul etmedi ve ona Allah'ın kitabına sarılması, sünnetle amel etmesi, iyi kimseleri memur etmesi tavsiyesinde bulundu.⁸⁴⁵ Fakat bu durumdan rahatsız olan Hâris b. Süreyc taraftar oluşturmaya başlayınca Nasr onu bu davranışından vaz geçirmek istedi. Bunun üzerine Hâris, ona emniyet teşkilâtı ve âmillerini azledip yerine daha ahlâklılarını tayin etmesini istedi. Münakaşa sırasında Hâris yanında bulunan Cehm b. Safvan'a Nasr'ı kötöletti ve kendisinin Abbâsoğulları taraftarı olduğunu ilân etti. Merv'de birbirleriyle savaştılar. Gece olunca Nasr Merv'den çıktı. Hâris'in tarafında yer alan Kirmânî, Merv'e girdi. Ancak aralarında çıkan bu sürtüşme kabile mücadelesine dönüştü; Ezd ve Rebîa Kirmânî tarafında, Mudar kabileleri ise Nasr'ın yanında yer aldı. Kirmânî bu çekişmeden istifade ile şehirdeki evlere baskınlar yaptı, mallarını yağmaladı. Hâris ve taraftarları bundan hoşlanmadılar. Onunla birlikte olanlardan bir kısmı bu olay sebebiyle Hâris'i kabilecilik yapan Kirmânî'yi desteklemekle suçlayıp yanından ayrılarak Bişr b. Cürmüz'ün idaresinde toplandılar.

Hâris bunun üzerine Kirmânî'yi bırakıp şehirden dışarı çıktı ve taraftarlarının yanına gitti. Kirmânî ile yapılan savaşlarda Hâris şehre girmek için bir yol buldu ve oradan saldırmaya çalıştı. Fakat onunla birlikte kardeşi, birçok Temîmli ve Mudarlı taraftarı da öldürüldü (128/746).⁸⁴⁶

ad. Yahyâ b. Zeyd Horasan'da

Zeyd b. Ali Yemen taraflarında çıkardığı isyanda öldürüldükten sonra oğlu Yahyâ Horasan'a kaçtı.⁸⁴⁷ Zeydîler burada haraç topluyorlardı.⁸⁴⁸ Belh şehrinde el-Velîd b. Yezîd halife oluncaya kadar gizlendi. Bu sırada Irak valisi Yûsuf, Nasr'a Yahyâ'nın Belh'te olduğunu haber verip onu yakalamasını, sonra da serbest bırakmasını emretti. Bölgeyi terketmesi şartıyla serbest bırakılan Yahyâ Serahs'a varınca, buradan çıkması için emir verildi.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 327

⁸⁴⁶ Halîfe, *Târîh*, 383; Belâzûrî, *el-Ensâb*, (nşr. A. ed-Duri), III, 129; Taberî, VII, 339-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 342; İbn A'sem el-Küffî, VII-VIII, 106-107

⁸⁴⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 331

⁸⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 212; Zeydiyye için bk. Salih, 94-96

Yahyâ önce Beyhak'a, oradan da Nişâbur'a gitti. Nişâbur emiri onu karşıladı.⁸⁴⁹ Yolda bazı tüccarların elinden mallarını alınca Nasr Yahyâ ile savaşmasını emretti. Fakat Yahyâ, üzerine gelen Amr b. Zürcare'nin ordusunu yendi ve Herat'a geçti. Ardından gönderilen Sâlim b. Ahvez 'le yapılan savaşta Yahyâ öldürüldü (125/742)⁸⁵⁰ ve cesedi Cüzcân'da asıldı. Cesedinin Ebû Müslim Horasan'ı işgal edinceye kadar asılı kaldığı, daha sonra Emevîler'in sicil defterini ele geçiren Ebû Müslim'in bu defterde kayıtlı askerleri bulup hayatta olanları öldürttüğü, yakınlarına işkence yaptırdığı rivayet edilir.⁸⁵¹

b. Abbâsîler Zamanında İsyalar

ba. Bessâm b. İbrâhim İsyası

Ebû Müslim Horasan'da üstünlüğü ele geçirdikten sonra halife Seffah'a karşı ilk isyan yine kendi zamanında meydana geldi. Nitekim 134(751-52) yılında Horasanlı süvari birliği komutanlarından Bessâm b. İbrâhim bu yıl halifeye karşı başkaldırdı. Çünkü o muhtemelen Hz. Ali ailesinden birine biat edileceğini ve halife yapılacağını umuyordu. Kendisine uyanlarla birlikte gizlice Horasan'dan ayrılıp Medâin'e gitti. Halife onun üzerine Hâzım b. Hüzeyme'yi gönderdi. Hâzım Merverrûz'dan güvendiği kişilerden oluşturduğu kuvvetle Bessâm'ı katletti ve ordusunu bozguna uğrattı.⁸⁵²

bb. Ziyâd b. Sâlih'in İsyası

Abbâsîler zamanında Horasan'da ikinci isyanı Emevîler'in son Kûfe valisi iken, Abbâsîlerin safına geçen, onlara yardımda bulunması üzerine Ebû Müslim tarafından Buhara'ya emîr tayin edilen Ziyâd b. Sâlih çıkardı. 135(752-53) yılında Ziyâd b. Sâlih Belh nehri ötesinde oluşturduğu askerleriyle isyan etti. Ebû Müslim Merv'de onu karşılamak üzere hazırlanırken savaşmayı göze alamayan Ziyâd Âmül'e geçti. Bu arada Ziyâd'ın komutanlarından bazıları Ebû Müslim'e gelip, onu isyana Siba' b. Nu'mân'ın teşvik ettiğini

⁸⁴⁹ İbn A'sem el-Küfî, VII-VIII, 324

⁸⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 243

⁸⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 371. Görüldüğü üzere Yahya Horasan'da desteklenmemiştir. Bu olay Horasan'daki Hz. Ali taraftarlarının Şii oimadıklarını göstereir.

⁸⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 450;

söylediler. Bunun üzerine Ebû Müslim, Âmül valisine Siba'ın öldürülmesini emretti. Bu olaydan sonra Ziyâd oranın dihkânına sığındı ancak dihkân onu öldürdü ve başını Ebû Müslim'e gönderdi.⁸⁵³

bc. Abdülcebbâr b. Abdurrahman'ın İsyanı

Emevîler'e karşı Abbâsîler' safında komutan olarak çarpışan Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî, Halife el-Mansûr tarafından Horasan'a vali tayin edildikten sonra (140/757-58) yaptığı zulümlerden şikâyetler artınca azlolunmuştu. Onun isyankâr tutumunu haber alan halife oğlu el-Mehdî'yi onun üzerine gönderdi. Tarihçi Ebû Ubeydullah da bu ordunun içinde idi. Abdülcebbâr, el-Mehdî ile anlaşamayınca Hâzim b. Huzeyme komutasında bir ordunun harekete geçtiğini duyan Merverrûz halkı tarafından yakalanıp el-Mansûr'a gönderilmiş, daha sonra işkenceyle öldürülmüştür (142/759).⁸⁵⁴

bd. Sinbâd ve Cumhûr'un İsyanları

Nîşâbur köylerinden Ehrevâne'de bir Mecûsî olan Sinbâd⁸⁵⁵, Ebû Müslim'in yanında uzun süre kalmış ve onu desteklemişti. Onun öldürüldüğünü duyunca isyan etti (137/754-55). Ona katılanlardan Nîşâbur, Kûmis ispehbedleri ile birlikte Rey'i ele geçirdi. Cemaatinin sayısı 90.000'e ulaştı.⁸⁵⁶

Sinbâd, Rey'de Ebû Müslim'in hazineleriyle birlikte buradaki müslüman kadınları esir aldı, tüccarlara ise dokunmadı. Bu arada amacının Kâbe'yi yıkmak olduğunu da söylüyordu. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr ona karşı onbin acem askerle gönderdiği Cumhûr b. Merrâr el-İclî, Hemedan ve Rey arasındaki çölde Sinbâd'la karşılaştı.

Sinbâd savaş hilesi amacıyla müslüman kadınları develere bindirip önüne katmış, ancak rüzgar bağırsan kadınların elbiselerini dalgalandırınca develer ürküp Sinbâd'ın üzerine doğru koşmaya başladılar ve Sinbâd'ın askerleri dağıldı. Bunu fırsat bilen Cumhûr Sinbâd'ın askerlerine saldırdı.

⁸⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 455; Daniel, 111; Şakir, *İslâm Tarihi*, III, 511

⁸⁵⁴ Ebû Ubeyd, 300; Taberî, VII, 508-511; *Mücmel*, 330; Daniel, 159

⁸⁵⁵ Bu isim farklı şekillerde imla edilmiştir, Sunbad, Sunfaz gibi. Biz Sinbâd şeklini tercih ettik. Farklı imlâlar için bk. Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 306; İbnü'l-Esîr, V, 481; Nüveyrî, XXII, 77; İlgül, Kasım, *Mansur ve Dönemi* (doktora tezi, 1994), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 71

⁸⁵⁶ Makdisî, *el-Bed'*, VI, 82-83; Daniel, 126; Leysî, *ez-Zındıka*, 113

Cumhur'un askerleri altmışbin kişiyi öldürdüler, kadınları ve düşkünüleri esir aldılar. Savaştan kaçan Sinbâd takip edilerek Taberistan ile Kûmis arasında yakalanıp öldürüldü. Sinbâd'ın isyanı yaklaşık yetmiş gün sürmüştü.⁸⁵⁷

Cumhûr, Sinbâd'dan elde ettiği ganimetlerin bolluğu karşısında şaşkına döndü. Halife ise ganimetleri istiyordu. Cumhûr, ele geçirdiği Ebû Müslim'in hazinelerini halifeye vermek istemediği için Rey'de isyan etti (138/755-56). el-Mansûr, ona karşı Muhammed b. Eş'as'ı gönderdi. Muhammed, Rey'e gelince, Cumhûr İsfahan'a gitti. Muhammed Horasan'dan gelen takviye birlikleri ile Rey ve İsfahan arasında yaptıkları savaşta Cumhûr'un ordusunu yendi. Cumhûr Azerbaycan'a kaçtı. Sonunda ona ihanet eden arkadaşları halifenin kendilerini affetmesi karşılığında başını kesip el-Mansûr'a gönderdiler.⁸⁵⁸

be. Üstadsis İsyanı

Gerdizî, Bâdgis halkının el-Mehdî'nin Irak'a dönmesinden sonra el-Mehdî'ye kendilerinden alınan haraçtan memnun olmadıklarını bildiren bir mektup yazdıklarını zikreder. Ayrıca onların el-Mehdî zamanında müslüman olduklarını ve buna göre bir vergi takdir edilmesini istediklerini belirtir. el-Mehdî onlara yardımcı olması için Muhammed b. Saîd'i gönderir. Ancak Muhammed onlarla anlaşamadı. Dinden döndükleri gerekçesi ile bir kısmını öldürdü. Gördükleri bu zulüm üzerine geride kalanlar Üstadsis etrafında toplandılar.⁸⁵⁹

Üstadsis Bâdgis'de kendine inananlar çoğalmaya başlayınca Herat, Sistan ve Horasan şehirlerinin halkı ile birlikte isyan etti (150/767). Güzîler'den ona katılanlarla birlikte sayıları yaklaşık üçyüzbine ulaştı. Üstadsis Merverrûz halkıyla karşılaşınca kadar asker toplamaya devam ettiler. Ecşem el-Merverrûzî kendine tabi olan halkıyla ona karşı çıktı ise de yenildi, adamlarından çoğu öldürüldü. Mehdî, Hâzım b. Huzeyme'yi Üstadsis'e karşı gönderdi. Müslümanlar çeşitli karşılaşmalarda Üstadsis'in ordusundan yetmiş bin kişiyi öldürdüler, ondört bin kişiyi de esir aldılar. Ordusu dağıl-

⁸⁵⁷ Ya'kübî, *Târîh*, II, 367; İbn Tıktaka, 171-172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 484

⁸⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 494

⁸⁵⁹ Gerdizî, 124; İlgün, 76; Daniel, 133; Leysî, *Zındıka*, 117

dıktan sonra az bir adamıyla kaçan Üstadsis Ebû Avn tarafından takip edilerek yakalandı. Üstadsis'in peygamberlik iddia ettiği de söylenir.⁸⁶⁰

bf. Hâricî İsyancıları

Hâricîler'in en etkin dönemleri Emevîler zamanında olmuştur.* Onların Irak ve Sistan'daki isyanları güçlükle bastırılmış, zaman zaman Horasan'a kaçanlar olmuştur. Horasan'da Hâricîlerin yerleştikleri yerler olmasına rağmen Emevîler zamanında bu bölgede İbn Eş'as isyanının Horasan dışında adı geçen mezhep mensuplarının her hangi bir isyanına rastlanmamıştır. Abbâsîler devrinde Horasan'da cereyan eden başlıca isyanlar şunlardır:

"el-Berem" lakabıyla bilinen Yûsuf b. İbrâhim ve beraberindeki Hâricîler el-Mehdî'nin idaresini beğenmeyerek Horasan'da başkaldırdılar (160/776-77). Tâhir b. Hüseyin'in dedesi Mus'ab b. Züreyk, Buşenc âmili iken Yûsuf bu şehri ve Merverrûz, Tâlekân, Cüzcân'ı ele geçirdi. Yûsuf el-Berem'in çevresinde çoğalan kalabalıktan rahatsız olan el-Mehdî, Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî'yi isyancıların üzerine sevketti. Yezîd onları yenerek Yûsuf'u esir aldı ve el-Mehdî'nin yanına gönderdi. Yûsuf ve adamları Nehrevan'da develere ters bindirilerek Rusâfe şehrine götürüldüler. Yûsuf, elleri ve ayakları kesilerek adamları ile birlikte öldürüldü. Cesetler bir köprünün üzerine asıldı. Bir rivayete göre Yûsuf Harûrîler'den idi.⁸⁶¹

Berem'in başlattığı bu isyan hareketi torunu Mansûr b. Abdullah b. Yûsuf tarafından yine Horasan'da devam ettirilmişti. el-Me'mûn'un halife olup Merv'de bulunduğu sırada 201(816-17) Mansûr ortaya çıkınca halife bizzat savaşmış ve onu yenmişti.⁸⁶²

Husayn İsyanı: Hârûn er-Reşîd 175(791) yılında Horasan'a Gitrîf b. Atâ'yı tayin ettiği zaman Sistan bölgesindeki Evk halkından olan Hâricî Husayn kendi bölgesinde isyan etmişti. Kays b. Sa'lebe'nin azatlılarındandı. Sistan valisi Osman b. Umâre'nin gönderdiği orduyu yenen Husayn buradan Horasan'a gelip Bâdgis, Buşenc ve Herat taraflarında yerleşti. Hârûn, Gitrîf'e bir mektup

⁸⁶⁰ Taberî, VIII, 29-34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 591; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 86-87; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75

* Hâricîlerin faaliyetleri için bk. Demircan, Adnan, Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri (doktora tezi, 1994), Selçuk Üniversitesi

⁸⁶¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 43; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 97; Daniel, 166

⁸⁶² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 450

yazarak Husayn'ı takip etmesini istedi. Gıtrîf oniki bin kişilik kuvvetle Dâvûd b. Yezîd'i⁸⁶³ Husayn üzerine gönderdi. Çok az bir kuvvetle Husayn Dâvûd'u yendi. Ardından yola devam ederek İsfiraz'a geldi, burada ele geçirdiği erkekleri ve kadınları öldürdü. Husayn daha sonra 177(793-94 yılında Horasan'da öldürüldü.⁸⁶⁴

Hamza İsyanı: Hârûn er-Reşîd'in Horasan valisi Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî zamanında Horasan'da Hamza b. Etrûk Sistan'da isyan çıkardı (179/795).⁸⁶⁵ Hamza taraftarları ile buradan Kûhistan'a gidip yerleşti. Kûhistan halkı Hamza'nın zorbalığı karşısında ne istedi ise verdi. Hâricî Hamza b. Etrûk, Hârûn er-Reşîd'in Horasan valisi el-Me'mûn'un vekili Ali b. İsâ b. Mahan (180/796) zamanında Buşenc'e geldi. Herat'ta bulunan Amraveyh b. Yezîd el-Ezdî altı bin kişilik bir kuvvetle Hamza'ya karşı koydu ama yenildi. Amraveyh izdihamda sıkışıp öldü. Ardından Ali b. İsâ'nın gönderdiği oğlu Hüseyin onunla savaşmadı. Hamza'ya mektup yazıp anlaşmak istedi. Bunun üzerine Ali b. İsâ diğer oğlu İsâ'yı gönderdi. İsâ, Bâherz'de Hamza taraftarları ile savaşarak geldiği Nîşâbur'da onu yendi. Hâricîlerden birçok kişi öldürülürken Hamza, yanında kalan kırk kişi ile Kûhistan'a kaçtı.

İsâ'nın askerleri Evk ve Cüveyn taraflarında bulunan Hâricîleri öldürürken İsâ, Hamza'ya yardım eden Hâricî köylerine baskın yaparak, yakıp yıktı, halkını da öldürdü. Zerenc'e gelinceye kadar öldürdüğü insan sayısı otuz bini buldu. İsâ, Zerenc'e, Abdullah b. Abbâs en-Neseffî'yi bırakıp topladığı mallarla geri döndü. Abdullah, Esfizar'da karşılaştığı Hamza'yı Soğdlar'ın yardımıyla yendi, taraftarları öldürüldü.

Bu arada Hamza ve bir kısım askerleri bağlara saklanarak öldürülmekten kurtuldular. Daha sonra Abdullah birçok Hâricî köyüne saldırıp halkını öldürdü. Ali b. İsâ tarafından Buşenc'e tayin edilen Tâhir b. Hüseyin zamanında Hamza Buşenc'de bulunan bir mektebe gelip hocayı ve otuz talebesini öldürdü. Tâhir bunun üzerine Hâricîlerin bulunduğu köylere baskın düzenle-

⁸⁶³ Gerdîzî, 129. Burada Cerîr b. Yezîd.

⁸⁶⁴ Gerdîzî, 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 124

⁸⁶⁵ Taberî, VIII, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 146; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 103; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 173

yip yakaladıklarını öldürdü. Hâricîlerden birinin yazdığı mektup üzerine Hamza savaşı durdurdu. Halk da bir süre güven içinde yaşadı.⁸⁶⁶

Hamza 185(801) yılında Bâdgis'de tekrar ortaya çıkınca İsâ b. Ali b. İsâ, Hamza'nın on bin kadar taraftarını öldürerek Kâbü'l'e kadar ilerledi. Ancak Horasan halkına zulmeden baba oğul, Horasanlılar'ın isyanı ile karşılaştı. İsâ, Belh'te öldürüldü. Babası Ali azledildi ve yerine Herseme b. A'yen tayin edildi. Bu arada bir başka isyancı Râfi' b. el-Leys'in Herseme karşısında (192/808) yenilerek terkettiği yerlere Hamza girip bir kısım insanları öldürerek bir hayli mal ele geçirdi. Nîşâbur âmili Abdurrahman en-Nîsâbü'rî yirmi bin kişilik orduyla Hamza'yı Herat'a kadar takip etti (194/810). Ancak el-Me'mûn onu geri çağırdı. Bu savaşta yaralanan Hamza sonradan yakalandı (213/828).⁸⁶⁷

Hâricî isyanları Abbâsîler zamanında söndürülmüş kabul edilmektedir.⁸⁶⁸ Halbuki yukarıda görüldüğü gibi Horasanda Hâricî isyanları Abbâsîler zamanında görülmeğe devam etmiştir.

bg. Ebü'l-Hasîb İsyanı

el-Me'mûn adına Horasan valisi olarak hareket eden Ali b. İsâ isyancı-lardan Ebü'l-Hasîb ile de uğraşmak zorunda kaldı. 183(799) yılında Horasan'dan Nesâ'ya giden Ebü'l-Hasîb Vüheyb b. Abdullah en-Nesâî orada karargâh kurarak başkaldırdı.⁸⁶⁹ Ancak bir yıl sonra eman isteyen Ebü'l-Hasîb'in isteği kabul edilerek Merv'e çağrıldı ve buraya yerleşmesine izin verildi.⁸⁷⁰

185(801) yılında Hamza es-Sicistânî'nin tekrar isyan etmesinin ardından Ebü'l-Hasîb aldığı emanı bozarak Nesâ'da ikinci kere isyan çıkardı; Ebiverd, Tûs, Nîşâbur'da galip geldi. Merv'e yürüdü ise de yenilerek Serahs'a kadar kaçtı.⁸⁷¹ Ebü'l-Hasîb Serahs'ta eski kuvvetini tekrar kazanması üzerine⁸⁷² Ali

⁸⁶⁶ Gerdîzî, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 150-153

⁸⁶⁷ Gerdîzî, 132; Bağdâdî (ö. 429/1037) Ebû Mansûr Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-frak*, Beyrut 1405/1985, s. 66-68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 209

⁸⁶⁸ Levi Della Vida, G., "Hariciler", *IA*, VI, s. 234

⁸⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 163

⁸⁷⁰ Taberî, VIII, 272

⁸⁷¹ Taberî, VIII, 273

⁸⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 140

b. İ̇sâ b. Mahan, Merv'den Nesâ'ya hareket ederek onu öldürdü, hanımları ve çocuklarını esir aldı (186/802).⁸⁷³

bh. Râfi' b. Leys İsyanı

Son Emevî valisi Nasr b. Seyyâr'ın torunu olan ve Abbâsîler zamanında Semerkant'ta vali olarak bulunan Râfi' b. Leys b. Nasr, Abbâsîlerin kendisini cezalandıracağını duyunca isyan etti (190/806).⁸⁷⁴

Onun isyanının sebebiyle ilgili Şu olay anlatılır: Yahyâ b. el-EŞ'as amcasının zengin ve güzel konuşan kızı ile evlenmiŐti. Ancak karısını Semerkant'ta bırakıp kendisi cariyeleri ile BaŐdad'ta yaşıyordu. Kendisinden boşanmak isteyen hanımı durumunu anlattığı Semerkant valisi Râfi'in verdiği akla uyarak boşandı ve onunla evlendi. Bunu hazmedemeyen Yahyâ b. el-EŞ'as, Râfi'i Halife Hârûn'a Şikâyet edip cezalandırılmasını istedi. Hârûn, Râfi'in cezalandırılması için Horasan valisi Ali b. İ̇sâ'yı görevlendirmişti. Semerkant'ta hapsedilen Râfi' kaçıp af talebiyle Belh'te bulunan Ali b. İ̇sâ'ya gitti. Ali b. İ̇sâ onun boynunu vurdurmak istedi ama oğlu İ̇sâ'nın araya girmesi ile Semerkant'a dönmesine müsaade etti. Râfi' Semerkant âmili öldürüp burayı ele geçirdi. Ali, oğlu İ̇sâ'yı onun üzerine gönderdi, ancak İ̇sâ yenildi. Bu arada Ali asker toplamakla meŐguldü (190/806).⁸⁷⁵

Öte yandan valinin yönetiminden memnun olmayan Neseş halkı, Râfi' b. el-Leys'e mektup yazarak kendilerine bir kuvvet göndermesini istediler. Râfi' onlara bir yardımcı kuvvet gönderdiği zaman onlar İ̇sâ'yı öldürdüler (191/807).⁸⁷⁶ Ali b. İ̇sâ, Râfi' b. Leys'in Merv Şehrini alacağından korkarak Belh'i terketti ve Merv'e gitti. İ̇sâ Belh'teki evinin bahçesine çok miktarda mal gömmüŐtü. Bu durumu İ̇sâ'nın bir cariyesi halka açıklayınca halk bahçeye girip yağmaladı. Hârûn er-Reşîd bu olayı duyunca, "Ali b. İ̇sâ benden emir almadan Belh Şehrini terk ediyor, gerisinde büyük bir servet bırakıyor, Râfi' ile yaptığı savaşın masraflarını karılarının zinetini satarak karŐıladıĐını iddia ediyor" deyip onu valilikten azletti ve yerine Herseme b. A'yen'i tayin etti. Herseme gizlice Nişâbur'a gelip duruma hâkim olunca Merv'e girdi; Ali b.

⁸⁷³ Taberî, VIII, 275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 174

⁸⁷⁴ Taberî, VIII, 319; İbn A'sem el-KüŐî, VII, 424; Ezdî, 308

⁸⁷⁵ Taberî, VIII, 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 195

⁸⁷⁶ Taberî, VIII, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 206

İsâ'yı, ailesini ve taraftarlarını yakaladı (192/808). Bu arada Herseme, Ali b. İsâ'yı halkın karşısına çıkarıp alacaklıların paralarını almasını sağladı.⁸⁷⁷ Diğer taraftan Hârûn er-Reşîd, Râfi' b. el-Leys ile savaşmak için Rakka'dan Bağdad'a, oradan Nehrevan'a geldi. Horasan yolculuğuna çıkmak isteyen Hârûn, Tûs'a geldiği zaman hastalığı iyice arttı (193/809). Herseme, Râfi' b. Leys'in elindeki Buhara'yı aldı ve Râfi'in kardeşi Beşir burada esir alındı. Herseme onu Tûs'da bulunan Halife Hârûn'a gönderdi.⁸⁷⁸

Beşir'in yakalanmasından sonra bazı kumandanlar Râfi' b. el-Leys'i terkedip vali Herseme tarafına geçtiler. Herseme, Râfi' b. Leys'i takip ederek onu Semerkant'ta muhasara etti. Tâhir b. Hüseyin'i yanına çağırıp birlikte Semerkant'ı zaptettiler, yakaladıkları Râfi' taraflarından bir grubu öldürdüler. Hârûn er-Reşîd'in ölümü üzerine Râfi'in peşini bırakan Herseme ve Tâhir Mâverâünnehir'e İbn Yahyâ'yı tayin edip Merv'e döndüler.⁸⁷⁹

el-Emîn halife olduktan sonra Merv'de bulunan el-Me'mûn elinde bulundurduğu Rey ve Horasan valiliğinde kaldı. Herseme b. A'yen'in muhasara ettiği Semerkant bostanlarından kaçan Râfi' b. el-Leys Türk taraflarına gitti. Türkler önceleri Râfi' etrafında toplandıysa da daha sonra dağıldılar.⁸⁸⁰ Durumu iyice zayıflayan Râfi', el-Me'mûn'un müsamahakâr hareketlerini duyup ondan eman istedi. el-Me'mûn bu isteği kabul etti ve o da onun yanına geldi (194/809-10).⁸⁸¹ Nihayet Râfi' 195(811) yılında bir münakaşa sonucunda Herseme tarafından öldürüldü.⁸⁸²

c. İsyancının Sebepleri

Horasan'da isyancıların kılıçla başı kesilerek idam etme, elleri ve ayakları kesme, yalnız elleri kesme, kırbaçlama, hapsetme olarak cezalandırıldıklarını görüyoruz. Buna rağmen devam eden isyanların sebepleri arasında en önemlisi Araplar arasındaki kabile taassubuydu. Bu daha çok önceleri Emevî daha sonra Abbâsî idaresinde Araplar arasında gerçekleşti. İsyancılar R. Hartmann'ın iddia edildiği gibi yalnızca mezhep ihtilâflarından ileri gelmi-

⁸⁷⁷ Taberî, VIII, 324; *Mücmel*, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 203

⁸⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 210, 212; Şakir, *İslâm Tarihi*, IV, 102

⁸⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 208

⁸⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 225

⁸⁸¹ Taberî, VIII, 375

⁸⁸² Gerdîzî, 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 209

yordu.⁸⁸³ Kabile taassubundan kaynaklanan bir çok örnek olduğuna Gibb de işaret etmektedir. Kabile taassubu zaman zaman haksız uygulamaları da beraberinde getirmiş, azledilen valiler veya görevliler başlarına gelecekleri bildikleri için isyan etmek zorunda kalmışlardı. Bütün bunların yanında mazlum durumunda olan Hz. Ali nesli Hz. Hüseyin'in yapmak istediği gibi idareden uzak olan bu bölgeyi seçiyorlardı. Alevîlerin, Haricîlerin burada faaliyet göstermeleri bu yüzdendi. Son olarak onları desteklemek, Mervânî ailesine dur demek için Abbâsî dâilîği Emevîlere karşı insanları isyana sürüklüyordu. Abbâsîler zamanında ise bazı guruplar umduklarını bulamadıkları için isyan ettikleri görülüyor. Bunların ilki Ebû Müslim'in öldürülmesini protesto etmek şeklinde başladı. Hârîcîler dışında bu devirde isyanların bazıları mevkilerinden azledilenler tarafından yapıldı. Daha sonraları idarenin yanlış uygulamalarına karşı çıkan mevalînin haklarını savunmakla başlayan mücadeleler de zaman zaman isyana dönüştü.

Horasan'da iki grubun isyan ettiği görülmektedir. Bunlardan biri Araplar, diğeri yerli halk idi. Emevîler zamanında Abdullah b. Hâzim'in isyanı Muâviye ailesine karşı idi. Bu isyan Abdülmelik'in halifeliğine kadar devam etti. Kuteybe b. Müslim'nin isyanı yine azledilmenin ardından öldürülme korkusu idi. Çünkü yeni halifenin kendisini öldüreceğini düşünüyordu. Yahya b. Zeyd'in hareketi bir isyandan çok, onun ortadan kaldırılmasına yönelik bir harekete tepki idi. Yerli halkın kendisini hissettirmeğe başladığı ilk hareket Semerkant protestosu idi. Müslüman olanalara yapılan vergi usulsüzlüğü onları bu harekete sevk etmişti. Hemen ardından Emevî ailesinin tutumuna karşı başlayan ancak mevalî haklarını müdafaa ile büyüyen, kabile kavgasıyla biten isyan Hâris b. Süreyc isyanıdır. Mevalînin bu harekete katılması kendisine cesaret vermiş ve Ebû Müslim'e yardımcı olmuşlardır.

Abbâsîler zamanında meydana gelen isyanları da aynı şekilde Araplar ve yerli halk tarafından yapılanlar olmak üzere iki çeşit grup tarafından yapılmıştır. Bunların içinde Bessam b. İbrâhim, Ziyâd b. Sâlih ve Abdülcebbâr b. Abdurrahman isyanları azledilmekten doğan idarî sebepli isyanlardı. Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra yerli halkın katıldığı Üstadsis, Sinbad is-

⁸⁸³ Hartmann, "Belh", *IA*, II, 485

yanları hem dinî hem de siyasî sebepler taşımaktadır. Bunun gibi Emevîler zamanında kendilerini pek hissettiremeyen Hâricîler Abbâsîler döneminde kendilerini fazlası ile gösterdiler ve burada birkaç isyan oluşturdular. Yusuf b. İbrâhim, Husayn ve Hamza isyanları gibi. Ebü'l-Hasib isyanı da net olmakla birlikte Haricî sebeple gibi görünmektedir. İncelediğimiz dönemin son siyasî isyanı Râfi b. Leys isyanıdır.



DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HORASAN ve SOSYO KÜLTÜREL YAPI

1. ARAPLAR ve HORASAN

Horasan'ın İslâm fetihlerinden önceki etnik yapısı "Giriş"te "İslâm fetihlerinden Önce Horasan" başlığı altında ele alındı. Burada ise İslâm fetihlerinden sonra meydana gelen etnik değişim üzerinde durulacaktır.

a. Horasan'a Araplar'ın Yerleştirilmesi

Arap fetihleri Hicaz'dan uzaklaştıkça orduyu takviye güçleşiyordu. Bu münasebetle fethedilen yerlere Arap kabilelerine mensup kimselerin yerleştirilmesi gerekiyordu. İslâmî fetihlere bağlı olarak ortaya çıkan bu durumda sınırlara yeni şehirler kuruluyordu. Bu şehirlere avasım veya suğur adı veriliyordu. Nitekim Bizans sınırında yapıldığı gibi Kûfe, Basra, Şam hâkından bazı Arap kabileleri 29(649-50) yılında Azerbaycan'a yerleştirilmişti.⁸⁸⁴ Bunun gibi Horasan'a da Araplar'ın yerleştirilmesi zarureti ortaya çıkmıştı.

Horasan'a ilk Arap iskânı Hz. Osman zamanında Kûhistan bölgesinde askerî seferlerde bulunan Umeyr'in Merv'e yaptığı yerleştirme ile başlamıştır. Benû Bekr b. Vâil'e mensup kimselerden bu ilk yerleştirmenin⁸⁸⁵ daha çok askerî amaçlı olması muhtemeldir. Daha sonra Muâviye'nin halifeliği zama-

⁸⁸⁴ Togan, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, II, 95; Avasım ve suğur için bk. Yıldız, Hakkı Dursun, "Avasım", *DİA*, IV, 111-112; Honigmann, E., "Suğur", *İA*, XI, 2; Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, I, 270: II, 72

⁸⁸⁵ Belâzûrî, *Fütûh*, 400; Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948), *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. M. Hüseyin Zebîdî), Bağdad 1981, s. 404; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 451, 456

nında Irak valisi Ziyâd dahilî huzursuzlukları bertaraf ettikten sonra Horasan ve Sistan'da düzenli bir fetih siyaseti takip etti. Başlangıçta Muâviye'ye tesir ederek Horasan ve Sistan'da yeni ordugâhlar kurulmasını sağladı.⁸⁸⁶ 45(665) yılında Ziyâd b. Ebih Horasan'ı dört bölgeye ayırdı. Buralara tayin ettiği kişilerden Merv'e atanan Umeyr b. Ahmer Araplar'ı Merv'e ilk defa iskân eden kimse olarak bilinir.⁸⁸⁷ Burası Belâzürî'nin yaşadığı zamana kadar Bekr b. Vâil kabilesi yurdu olarak kalmıştır.⁸⁸⁸ Buraya iskânı yapan ilk kişinin Ezd kabilesinden Nâfi' b. Hâlid et-Tâhî'nin olduğu zikredilirse de⁸⁸⁹ bu görüş doğru değildir.

Horasan'a ikinci ve en büyük Arap iskânı 51 (671) yılında olmuştur. Ziyâd b. Ebih, Kûfe ve Basra halklarından ellibin kişiyi aileleriyle birlikte er-Rebî b. Ziyâd el-Hârisî nezaretinde Horasan'a göndermiştir. er-Rebî onları Merv esas olmak üzere Herat, Tûs, Nişâbur ve Belh şehirlerine yerleştirdi. Horasan'ın merkezi olan Merv çölün ortasında bulunması sebebiyle Araplar'ın yaşayışlarına uygun gelmekte idi. Aynı zamanda Ceyhun nehrinin Merv şehrinin yakınından geçmesi dolayısı ile Mâverâünnehir fetihleri için de kolaylık sağlıyordu.⁸⁹⁰

Araştırmacılar yerleştirme faaliyetini farklı şekillerde yorumlamışlardır: Ziyâd'ın bu iskânını kabile savaşları neticesinde Araplar'ı yola getirmek gayesiyle fikrini J. Wellhausen "siyasî bir hacamat" olarak tanımlar.⁸⁹¹ Halbuki Ziyâd'ı bu davranışa iten sebepler arasında Akyüz'ün de işaret ettiği gibi iki mühim unsur vardır: Bunlardan biri, elde edilen yerleri emniyet altına almak, diğeri de ihtiyaç duyulduğu zaman yeni fetihler için gerekli askerî kuvveti sağlamaktır.⁸⁹²

Bu büyük yerleşim faaliyetinden sonra Araplar'ın zaman zaman kendi istekleriyle Horasan'a gidip yerleştikleri de oluyordu. Zira buradaki kabileler arasında meydana gelen sürtüşmelerde bazan takviyeye ihtiyaç duyuluyordu.

⁸⁸⁶ *Doğuştan Günümüze*, II, 303; Kitapçı, *Orta Asyada*, 96

⁸⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Athamina, "Arab Settlement..", 185

⁸⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 394-395

⁸⁸⁹ Kudâme b. Ca'fer, 404

⁸⁹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Taberî, V, 286; *Doğuştan Günümüze*, II, 303; Faysal, *el-Müctemeât*, 205, 213; Wink, *al-Hind*, 111

⁸⁹¹ Wellhausen, *Arap Devleti*, 60;

⁸⁹² Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Ankara 1991, s. 219

Bu göçten kısa bir süre sonra 55(675) yılında Horasan valisi Saîd b. Osman zamanında Araplar'ın özellikle Merv şehrinde emlâk, ev, mülk, dükkan edindikleri görülmesi üzerine Muâviye onların bu yerleşim ve hayat tarzlarını Türkler'e karşı teşvik etti.⁸⁹³

Bundan sonraki tarihlerde yoğun iskân hareketlerinde bulunanların ilki el-Mühelleb b. Ebî Sufra'dır. Valiliği esnasında (78-82/697-702) kendi kabilesi olan Yemen Ezdîlerinden Arapları Horasan'a yerleştirdi. İkincisi de Kuteybe b. Müslim zamanında görülür. Kuteybe'nin Semerkant üzerine yürüyüp onları yendikten ve hükümdar Ğavzek (veya Ğurek) ile anlaştıktan sonra şehirde müslümanlardan bir cemaati bırakarak evlere yerleştirdi. Onlar için şehirde bir cami yeri ayrılmasını ve burada namaz kılmalarını sağladı.⁸⁹⁴ Medîne'den bazı kabilelerin de bu sırada yerleşmiş oldukları düşünülebilir. Kuteybe sadece Semerkant'ta değil Mâverâünnehir, Fergana ve Şaş bölgelerine de Araplar'ı iskân etti.⁸⁹⁵ Ayrıca Kuteybe Buhara'ya da Arap kabilelerin yerleşmesini sağladı. Bu şehrin fethi esnasında yanındaki ordu Ezd, Benû Temîm ve Benû Kuray'dan oluşuyordu.⁸⁹⁶ Kuteybe fetihten hemen sonra şehirde ki evlerin yarısını bu kabilelere tahsis etti.⁸⁹⁷

Abbâsîler zamanında da Araplar'ın değişik bölgelere yerleştirilmeleri devam etmiştir. Muhtemelen bu devirde iskân faaliyetleri daha çok gönüllü göçler halinde olmuştur. Bunlardan ilki Abbâsî Halifesi el-Mansûr'un ordusu Hâzım b. Huzeyme komutasında 150 (767) yılında ortaya çıkan Ustadsis isyanında Horasan'a gelenlerden Herat civarında kalan Arap kabileler olmuştur. Huzeyme, Şeybânî, Huzâî gibi kabileler Horasan'a bu dönemde geldiler.⁸⁹⁸

Benû Leys kabilesinden 160 (777) yılında vali olan Muâz b. Müslim'in nesli Merv'de çoğaldı. Gerdîzî zamanında bu aile Muâzîler olarak tanınıyordu.⁸⁹⁹

⁸⁹³ Gerdîzî, 106

⁸⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 410: Çetin, "Horasan", *DİA*,

⁸⁹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 420

⁸⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 542

⁸⁹⁷ Taberî, VI, 442 vd., 461 vd.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 542, 553

⁸⁹⁸ Mirniyâ, Ali, *İlhâ ve Tâyifehâ-yı Aşâyir-i Horâsân*, Tahran 1990, s. 11

⁸⁹⁹ Gerdîzî, 103

Hârûn er-Reşîd, oğlu el-Me'mûn'u doğu bölgesi valisi ilân ettiği zaman, Merv, veliahdin oturacağı şehir olarak seçilmişti. Bu dönemden başlamak üzere el-Me'mûn'un hilâfetinin ilk yıllarına kadar Merv'in hilâfet merkezi olma durumunu sürdürmesi diğer yerlerden Arap ve başka kabilelerin Merv'e göç etmesine sebep olmuştur.⁹⁰⁰ Bu cümleden olarak Fadl b. Yahyâ'nın valiliği sırasında Ömer b. Cemil de kabilesi ile beraber Çağaniyanlar arasına yerleşmiş ve nesli burada çoğalmıştı.⁹⁰¹

Araplar önceleri müstahkem kaleleri olan şehirlere yerleştirildikleri için oralarda yeni yerleşim alanları kuruldu. Ancak Kudame b. Ca'fer'in belirttiği gibi kısa süre sonra yeni iskân edilen Araplar yerli halkla içiçe yaşamaya başladılar.⁹⁰² Zamanla yerli halkın konuştuğu Farsça'yı da öğrendiler.⁹⁰³

İncelediğimiz dönem içinde Horasan'a yerleştirilen ve askerî seferlere katılan Arap kabileleri şunlardı: 1-Ezdîler, 2-Nizârîler, 3-Bekr b. Vâil (Benû Bekr veya Benû Vâil), 4-Benû Teym, 5-Mudârîler, 6-Benû Cehdam (Ezd'den), 7-Benû Suhab, 8-Benû Rebîa, 9-Benû Sa'd, 10-Mukaisîler (Benû Temîm'den), 11-Evf (Benû Temîm'den), 12-Ebna (Benû Temîm'den), 13-Benû Huzaa, 14-Benû Kays (Kaysîler, Benû Rebîa'dan, Nizar'dan), 15-Benû Sakafî, 16-Sülemîler (Benû Süleym), 17-Benû Kuşeyr, 18-Benû Leys.⁹⁰⁴

b. Arap Kabileleri Arasında Sürtüşmeler

Kabileler arasında sık sık menfaat çekişmeleri, üstünlük iddiasına dayalı münakaşalar ortaya çıkıyordu. Valilerin yanlı tutumları, kendi kabilelerinden olanları kayırmaları gibi hareketler bu tür anlaşmazlıkları körüklüyordu. Bazı yazarların iddia ettikleri gibi kabile çekişmelerinin kökü çok eskilere dayansa bile Horasan'da Arap kabileler arasında ilk çekişmelerin Abdullah b. Âmir'in yerine Kays'ın intikalinden sonra başladığı anlaşılmaktadır. Zira Kays kısa zamanda yerinden edilmiş, farklı kabilelerden olanlar kendilerini vekil gö-

⁹⁰⁰ Mirniyâ, 11

⁹⁰¹ Gerdîzi, 130

⁹⁰² Kudâme b. Ca'fer, 404

⁹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 510

⁹⁰⁴ Bu liste Taberi, İbnü'l-Esîr gibi tarihlerin anlattıklarından oluşturulmuştur. Ancak daha sonraki yerleşenler veya dallanmalardan meydana gelen kabileleri göz önünde bulunduran çalışmalarda farklı kabile isimlerine rastalamak mümkündür. Mesela bk. Ma'rûf, Nâci, *Urûbetü'l-ulemâi'l-mensûbîn ile'l-büldâni'l-a'cemiyye fî Horâsân*, Dimaşk 1396/1986, I, 55-58; Ayrıca bk. Mirniyâ'nın eserindeki bilgiler.

rürken Mudar-Süleym kabilesinden Abdullah b. Hâzim Horasan valiliğini ele geçirmişti. Esasen bu kabile sürtüşmesini daha önce Ahnef b. Kays hissetmiş ve mahiyetindekilerden bu düşünceleri bir tarafa bırakmalarını istemişti.⁹⁰⁵ Ancak Horasan'da bulunan bu kabileler ve bilhassa Yemen kökenli Ezd kabilesi mensupları bu konuda aşırılık içindeydiler.⁹⁰⁶ Şimdi kabile mücadelelerini gösteren olaylara değinelim:

Muâviye Horasan'ı ele geçiren İbn Hâzim'in yerine Abdullah b. Âmir'i tayin etti. Ancak Abdullah'ın Horasan'daki bu ikinci valiliği, muhtemelen kabileler arası sürtüşmenin yüksek boyutta olması sebebiyle üç yıl sürdü; halka yumuşak davranışı bahane edilerek görevinden azledildi (45/665). Bu olaydan sonra 64(683-84) senesinde halife Yezîd ölünce Horasan valiliği yapan Selm b. Ziyâd halktan yeni halife seçilinceye kadar kendisine biat edilmesini istemiş ancak halk bu isteği reddedince Selm yerine Mühelleb b. Ebî Sufra'yı bırakıp bölgeden ayrılmıştı. Serahs'a vardığı zaman Benû Kays'tan (Benû Rebîa'dan) Süleyman b. Mersed'in buna itirazı üzerine Süleyman'ı Merverrûz, Tâlekân, Cüzcan'a; aynı kabileden Evs b. Sa'lebe'yi Herat'a tayin ettiğini Abdullah b. Hâzim'e söyleyince o da itiraz etti. Süleym kabilesinden İbn Hâzim Selm'den yerine vekil bıraktığına dair ahidname almadan onu bırakmadı. Bu gelişme dört kişinin temsil ettikleri kabilelerin birbirlerine düşmanlıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Abdullah b. Hâzim Mühelleb'in vekil bıraktığı Benû Teym'i yenerek Merv'e girdi. Daha sonra Merverrûz'da bulunan Bekr b. Vâil kabilesinin Benû Rebîa kolundan Süleyman b. Mersed'i, ardından Tâlekân'daki aynı kabileden Amr b. Mersed'i de yendi. Bekr b. Vâil kabilesi mensupları olanlar Herat'ta bulunan Evs b. Sa'lebe'ye katıldılar. Benû Cehdem ve Benû Suhayb Mudarlılar'la aynı şehirde oturmayacaklarını söyleyerek Evs'e İbn Hâzim'i Horasan'dan çıkarması şartıyla biat ettiler. İbn Hâzim sulh yapmaya çalıştı ise de Benû Suhayb buna şiddetle karşı çıktı. İbn Hâzim ile Evs arasında uzun süren savaş Bekr b. Vâil kabilesinin bozguna uğraması, Evs'in yenilmesi ile

⁹⁰⁵ Belâzûrî, *Fütûh*, 378

⁹⁰⁶ Welhausen, *Arap Devleti*, 18

sonuçlandı. Bu karışıklıklarda Benû Bekr'den sekiz bin kişi öldürüldü. İbn Hâzim, Herat'a, oğlu Muhammed'i tayin edip Merv'e döndü.⁹⁰⁷

Mudar kabilesinden Horasan valisi Abdullah b. Hâzim'in otoritesini kabullenmek istemeyen Benû Rebîa'ya karşı Benû Temîm yardım etmeye teşebbüs etmiş fakat İbn Hâzim onlara iltifat etmediği gibi Herat'ta bıraktığı oğluna onları Herat'a sokmamasını söylemişti. Bu arada Herat civarında bekleyen Temîmliler, Muhammed b. Abdullah'ı tuzağa düşürerek öldürdüler. Daha sonra Hâris b. Hilâl liderliğinde Merv'e yönelerek İbn Hâzim ile iki yıl süren bir savaş yaptılar. Neticede savaştan bıkan Temîmliler üç grup halinde dağıldılar. İbn Hâzim onlardan bir grubu takip etti ise de savaşmayıp sulh üzere ayrıldılar.⁹⁰⁸

66(685-86) senesinde İbn Hâzim Benû Temîm'den bir grubun Fertena Kasrı denilen yerde isyan için toplandıklarını haber alınca onları muhasara etti. Çetin geçen savaş sonunda teslim olanları serbest bırakmak istemesine rağmen oğlu Mûsâ'nın baskısıyla üç kişi dışında hepsini öldürdü.⁹⁰⁹

Öte yandan 72(691-92) yılında İbn Hâzim, Temîmli Bâhir b. Verka es-Suraymî ile Nîşâbur'da savaşırken halife olan Abdümelik, İbn Hâzim'e biatı karşılığında yedi yıl Horasan gelirlerini vereceğini bildirdi. İbn Hâzim bunu kabul etmedi. Bu sefer Abdümelik, İbn Hâzim'in Merv vekili Bükeyr b. Vessac'a haber gönderince Bükeyr, İbn Zübeyr'e biatını bozup Mervliler'i Abdümelik'e biat etmeğe davet etmişti. Mervliler'in biat ettiğini duyan İbn Hâzim, Bâhir'i bırakıp Merv'e doğru yola çıktı. Bahir ise onu takip edip Merv yakınlarında öldürdü.⁹¹⁰

Bükeyr vali olduktan sonra Horasan'da Temîmliler arasında yeniden ayrılıklar ortaya çıktı. Mukaisliler'le birlikte çeşitli kabileler Bâhir'e karşı; Evf ve Ebnâlar da Bükeyr'e karşı idiler. Sonunda Bükeyr, Bâhir'i hapsedti. Bu durum karşısında Horasanlılar huzursuzluğun artmasından endişe ederek halife Abdümelik'ten kendilerine Kureyş'ten birini tayin etmesini istediler. Bunun

⁹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 155

⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 207

⁹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 254

⁹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 345

üzerine Abdülmelik, Ümeyye'yi Horasan'a vali tayin etti (74/693-94). Bükeyr Ümeyye'nin Horasan'a geleceğini duyunca Bâhir'le anlaştı. Ardından Ümeyye, Bâhir'i güvenlik kuvvetlerine komutan, Bükeyr'i de Tohâristan'a tayin etti. Ümeyye Mâverâünnehir üzerine savaşa giderken yoldan geri çevrilen Bükeyr Merv'e gelince isyan edip Merv'deki Ümeyye'nin oğlunu hapse attı. Ümeyye durumu haber alınca Buharalılar'la az bir fidye karşılığında anlaşarak, Merv'e döndü ve uzun süren savaştan sonra Bükeyr'le anlaşabildi.⁹¹¹

Diğer yandan Kuteybe uzun bir valilik döneminden sonra yeni halifeye karşı maiyetindekileri isyana teşvik etmesine rağmen Bekr b. Vâil, Benû Temîm ve Abdülkays kabilesi onu yalnız bırakmış, davetine uymamıştı. Ezdliler'in tüm çabalarına rağmen çıkan dedikodular dolayısıyla söz konusu kabileler Kuteybe'ye karşı tavrı aldılar. O sırada Horasan'da Basra halkından dokuz bin, Bekr'den yedi bin, Abdülkays'tan dört bin, Ezdliler'den on bin, Kûfe'den yedi bin kişi vardı. Bunlar Veki' etrafında birleşerek Kuteybe ve ailesinden çoğunu öldürdüler(96/715).

Kuteybe b. Müslim olayında görüldüğü üzere Yemenliler ile Mudarlılar arasındaki rekabet daha sonraları da devam etti. 106(724-25) yılında savaşa çıkan Müslim b. Saîd, Nasr b. Seyyâr'ı Belh'e asker toplamaya gönderdi. Nasr buraya gelince Belh âmilî olan Kuteybe'nin kardeşi Amr b. Müslim onları şehre koymadı. Nasr b. Seyyâr da Belh yakınındaki Berukan'da konakladı. Çağaniyan ahalisinin de karıştığı bu olayda Mudar, Ezd, Rebîa ve Temîm kabileleri birbirlerine cephe aldılar. Amr, ara bulmaya çalışan Dahhak b. Müzâhim ve Yezîd b. Mufaddal'ı dinlememiş, Nasr ise isteğe uyarak geri çekilmeye karar vermişti. Onlar çekilirken Amr âniden saldırınca ondan yana olan Temîmliler de Nasr'dan yana döndüler. Netice de Amr eman istedi. Bunun üzerine Nasr, Müslim'e katılması şartıyla Amr'a eman verdi.⁹¹²

Kabilecilik devam edip gitti. Horasan valisi Esed b. Abdullah'ın 120(738) yılında yerine tayin edilecek vali konusunda oradaki kabilelerden çekinen halife Hişâm b. Abdülmelik, Abdülkerim b. Salt ile istişaresinde "Benû Rebîa ile

⁹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 367, 444

⁹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 131

sınır korunmaz” diyerek Yemenliler’le Rebîalılar’a iltifat etmedi. Diğer taraftan Mudarlılar’dan başarılı olacağına inandığı için Nasr b. Seyyâr’ı seçti.⁹¹³

Görülüyor ki Horasan’a çeşitli sebeplerden gidip yerleşen Arap kabileleri arasında çıkar ve asabiyete dayalı ihtilâf ve kavgalar bilhassa Emevîler devrinde hiç eksik olmamıştır. Ancak konunun Abbâsîler devrine hangi boyutta yansıdığına dair kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanamamaktadır. Esasen, Abbâsîlerin ilk devirlerinde söz konusu kavgaların azalarak devam ettiği ilerleyen devirlerde ise en aza indiği tahmin olunabilir.

2. TÜRKLER’İN HORASAN’A YERLEŞMELERİ

Araplar’ın Horasan’a girmeden ilk karşılaştıkları Türkler Kûhistan’da bulunan kaleleri ele geçirmiş, oralarda hâkimiyet tesisine çalışan Heytal Türkleri idi. Bunların nasıl ve kimlerden hâkimiyeti devraldıkları net bir biçimde bilinmemektedir. Bunun dışında başta Merv olmak üzere Belh, Herat ve Nîşâbur’a kadar olan bölgelerde Türkler’in varlığı tesbit edilmektedir. Buna ilaveten Câhiz, Horasanlılar’ı Türkler’in şehire yerleşmişleri olarak göstermektedir. İslâm tarihi kaynakları, Türk kavimlerinden hangilerinin buralarda oturduklarına ve hangilerinin sonradan geldiklerine açıkça cevap vermekten uzaktır. Bunun sebebi Horasan seferlerinde karşı orduyu teşkil eden Türkler’in kültürlerine yeterince vakıf olamamaları ve bu yüzden muğlak ve genel ifadeleri tercih etmeleridir. Ama, yine de ip uçlarından bazı sonuçlar çıkarmak mümkün görünmektedir.

Kaynakların çoğunda Çağataylılar (Çağaniyan, Sağaniyan), Oğuzlar (Dokuzğuzlar) ve Karluklar’dan bahsedilir. İslâm tarihi kaynaklarında Türkler hakkında ayrıca Ğuz tabiri kullanılır. Buhara’da oturanların Türk oldukları belirtilirken bölge ismiyle Soğdlular tabiri de zaman zaman kullanılır. Ayrıca Soğd bölgesi Dokuzğuzların ülkesi olarak gösterilir. Çünkü fetihler başladığı sırada burada oturan Soğdlular Moğolistan tarafına göçtüler.⁹¹⁴ Daha sonra Dokuzguzlardan Yağma boyu Kaşgar’a göç ederek buradaki Karluklar üze-

⁹¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 225

⁹¹⁴ Mori, Masao, "Soğdluların Orta Asyadaki Faaliyetleri", Türk Tarih Kurumu Belleten, XLVII/185 (1983), s. 339-351

rinde hakimiyet kurdular.⁹¹⁵ Öte yandan Selçuklular'ın atalarının Türkmen oldukları ve Horasan'a inmeden önce bir süre Buhara'da kaldıkları bilinmektedir.⁹¹⁶ Kaynaklarda belirtilmesi de daha çok göçer bir kavim oldukları bilinen Avşarlar'ın o devirde yani VII-VIII. yy.da Türk kabilelerinin göçleri sırasında Mâverâünnehir ve Horasan bölgesine geldikleri tahmin edilmektedir.⁹¹⁷ Kaynaklarda bu bölgede Karluk hâkimiyetinden de bahsedilir.⁹¹⁸

Aynı yıllarda Göktürk Devleti'nin yıkılıp Uygur Devleti'nin kurulmasına yardımcı olan Dokuzguzlar'ın Göktürk idaresi ile araları açılınca Orta Asya'dan ayrıldıkları bilinmektedir. Bunların İslâm tarihlerinde Dokuzguz ülkesi olarak gösterilen Soğd ve Horasan topraklarına bu yıllarda geldikleri ileri sürülebilir.⁹¹⁹

Çok eskiden beri ipek yolu ticaretinin birleşme noktası olan Horasan'a Orta Asya, Hârizm gibi Türk bölgelerinden tüccar Türk aileleri gelirlerdi. Bunlardan bazılarının Horasan şehirlerine yerleşmiş olması tabiidir.

3. HORASANLILAR'IN BAŞKA YERLERE GÖTÜRÜLMELERİ

Esir alınan Türkler'den bazıları iskân politikası gereği Horasan'dan Arap şehirlerine getiriliyordu. Bunlardan bir kısmı Arap şehirlerinde köle olarak, bir kısmı hürriyetini elde ederek yaşıyordu. Türkler'in şehirlere yerleşmesine göz yumuluyordu. Bu Türkler'den ilim öğrenenler dışında, askerlik yapanlar, zirai işlerde çalışanlar vardı.

Türkler'in bazılarında askerî amaçla çalıştırılarak istifade ediliyordu. Şehirlere yerleştirilen Türkler'in ilki Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhara'da esir aldığı Türk okçuları idi. Ubeydullah, onları Basra'ya yerleştirmişti. Onların bu-

⁹¹⁵ Genç, Reşat, Karahanlılar Devlet Teşkilatı, İstanbul 1981, s. 35, 36, 37; Özkan İzgi, "Orta Asyanın Türkleşmesi", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, sy. 12, İstanbul 1982, s. 627 vd.;

⁹¹⁶ Cemal el-Karşi, *Mülhakâtüs-surah*, s. 135'ten Şeşen, 206; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 145

⁹¹⁷ Türklerden kitleler halinde Selçuklular zamanından önce başlamak üzere Horasan yoluyla İran'a göç ettikleri bilinen Avşarlar hakkında Arap tarihi kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır. Köprülü, M. Fuad, "Avşar", *İA*, II, 29

⁹¹⁸ Taberî, VII, 115; Yusuf Ziya, "Orta Asyada Türk Boyları", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 24, İstanbul 1932, s. 59. Merv -Serahs bölgesinde yaşayan Oğuzların bir kısmı Anadolunun güneydoğu kısmına göçtüler (sene m. 1185). Anadolu'nun Bolu sancağında XVI. yüzyılda Horasanlı adlı bir oymak gözükmektedir. Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul 1980, s. 137, 182

⁹¹⁹ Türkler'in Horasan'a göçleri durmamış, daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Sâmâniler zamanında (h. 261-389) çeşitli yerlerden Türkler Horasan şehirlerine göç ettiler. Gazneliler (h. 382-432) döneminde Türkistan ve Hârizm Türkleri Horasan bölgesine göçtüler. Selçuklular (h. 429-590) devrinde Oğuzlar ve Türkler Merv'den sonra Nişâbur'a yerleştiler. Bu kavimlerden bazıları Horasan'da bugün de varlığını devam ettirmektedirler. Mirniyâ, 11 vd.

lunduğu mahalleye, "Ziyâd'ın Buharalılar Mahallesi" deniyordu.⁹²⁰ Bu askerler Basra civarında Tavvâf b. Gallâk'ın önderlik ettiği Hâricî isyanını ve Yemâme'de çıkan Arap isyanını bastırmışlardı.⁹²¹

Saîd b. Osman, Semerkant Türkler'inden esir aldığı yirmi kişiyi ziraat işlerinde çalıştırmak için Medine'ye getirmişti. Ancak bunlar asil ailelerin çocukları oldukları için ziraatten anlamıyor ve bu işler kendilerine zor geliyordu. Buna bir de yapılan hakaretler eklenince birlik olup Saîd'i öldürdükten sonra kendi hayatlarına son verdiler.

Haccâc, Vâsıt şehrini oluştururken Basra'daki okçulardan ve çevredeki diğer Horasanlı Türkler'den yirmibeş bin kişiyi bu şehirde toplamıştı.⁹²² O dönemde bu büyük bir rakamdı ve Horasan'dan Irak, Suriye topraklarına yerleşmiş olan Türkler'in yoğunluğunu göstermesi açısından önemli idi. Kuteybe b. Müslim de Horasanlılar'dan elde ettiği elli bin kişiden askerî bir garnizon oluşturmuştu.⁹²³

Emevîlerin yıkılmasında yardımcı olan Horasanlılardan en çok Abbâsîler istifade etmişlerdir. Onları ilk olarak Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs gönderdiği âmiline isyan eden Musul halkını yola getirmek için Horasanlılar'dan oluşan dörtbin kişilik bir kuvvetle kardeşi Yahyâ b. Muhammed b. Ali'yi gönderdi (133/750-51).⁹²⁴ Daha sonra Halife Ebû Ca'fer'in 141/758-59 yılında Horasan asıllı el-Heysem b. Muâviye el-Atekî'nin Mekke ve Taif emîri tayin etmesi Horasanlılara devletin verdiği önemi göstermesi açısından mühimdir.⁹²⁵

Horasan'dan İslâm devletinin diğer yerlerine giden Türk aileler de vardı. Bunlar seyahat özgürlüğünden istifade ile diğer şehirlere gidip yerleşen, ilim öğrenmek isteyen müslüman Horasanlılar'dı. Nitekim Fudayl b. İyâz, İbrâhim b. Edhem, Şakîk el-Belhî gibi sûffiler yanında başka ailelerle birlikte Mekke'ye

⁹²⁰ Yâkut, *Mu'cem*, I, 522

⁹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 517

⁹²² Kitapçı, *Saadet Asrında*, 158

⁹²³ Yâkut, *Mu'cem*, I, 522

⁹²⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, 357: Daha sonraki yıllarda da Horasanlıların Abbâsî saraylarında bulunduğunu özel bir yerleri olduğunu tarihi anekdotlar göstermektedir. Ancak Tarihçilerin Türkleri tanımağa başladığı dönem ancak hicrî III. yüzyıl olduğunu göstermesi açısından şu anekdot önemli görülmektedir: Vasık Billah'ın sarayında Sellâm et-Tercûmân adlı biri Türk illerinde dolaşmış coğrafyalara bilgi vermiştir. İbn Hurdâzbih, 162-170

⁹²⁵ Taberî, VII, 505

Hacca gitmişler, Bağdad ve Kûfe şehirlerine yerleşmişlerdir. Öte yandan ilim meclislerinde yetişmiş birçok Horasanlı'ya rastlamak mümkündür. Hemdânî Horasan'dan hacca giden aileler olduğundan bahseder.⁹²⁶

Bağdad'a birçok Horasanlı yerleşmişti. Me'mûn'un Horasan'da bulunmasından istifade eden bazı çapulcular yağma, kaçırma eylemleri yapınca onlara karşı Horasanlılar da bir gurup kurdular. Horasanlı Sehl b. Selâme'nin etrafında toplananlar bu çapulcu gurubuna karşı boyunlarına mushaf asarak, kitap ve sünnetle iş yapacaklarını, kötülere karşı mücadele edecekleri fikriyle ortaya çıktılar. Onların bu faaliyetleri Me'mûn'un Bağdad'a gelmesine kadar sürdü.⁹²⁷ Daha sonra ki yıllarda da Horasanlılardan istifade edilmeye devam edildi.⁹²⁸

4. HORASAN'IN İMAR DURUMU

Sâsânîler zamanında Horasan Orta Asya kavimlerinden özellikle de Türkler'den korunmak için önem verilen bir belde idi. Bu sebeple Belh, Semerkant gibi bazı mühim şehirlerine kaleler yapılmıştı. Bu kalelerin kesin yapım tarihleri tesbit edilememekle birlikte bölgenin, özellikle Türkler ve İranlılar arasında sürekli el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Şehirlerde Budist ve Mecûsîlerin önem verdikleri ibadethaneler vardı.

Horasan bölgesinde yerleşik hayatın başlangıcı ile ilgili en eski bilgi Türkmenistan'ın arkeolojik kazıları sonucunda elde edildiği kabul edilir. Özellikle 1938 yılından sonra çeşitli Sovyet Arkeoloji Heyetleri Orta Asya merkezlerinde, Horasan bölgesinin kuzeyinde kazılar yapmışlardır.⁹²⁹

Horasan sürekli istilalara maruz kalmıştır. MÖ 1000 yılı ortalarına doğru Merv-Aşkâbâd çevresi dahil Horasan, Hârizm, Soğdiyana bölgeleri Ahamenişler istilası altında harabe olmuştur. Daha sonra İskender'in istilası gelir. Ardından kurulan Baktriya Krallığı Helenistik kültürü Orta Asya'ya taşımıştır. Özellikle Belh ve Nesâ çevresinde bu kültürün izleri görülür. MÖ II. ve

926 Hemdânî, 335

927 Cevdet, IV, 183

928 Yıldız, *İslâmiyet*, tür.yer.

929 Cezar, 52

III. yüzyıl onların etkilerinin yoğun olduğu zaman dilimleridir. Bununla birlikte Budist kültürün de etkisi görülür.⁹³⁰

Horasan'da etnik çehre değişikliği olarak görülen Türk unsuru MS VI. yy.da Göktürklerin kurulması ile açıkça gözükmeye başlamıştır. Şehirlerin etrafındaki kaleler MS V. yy.la doğru yapılmaya başlandığı ve Sâsânîlerden kalma olduğu kabul edilir. MS VI-VII. yy.larda Horasan'da Merv, Nişâbur, Belh; Mâverâünnehir'de Semerkant ve Buhara şehirleri daha sonraki yıllarda olduğu gibi bölgede önemli yerleşim yerleriydi. İslâm ordularının fetihleri sırasında bu şehirler büyüklükleri ve ticarî canlılıklarıyla bilinirlerdi.⁹³¹

Batılı yazarların çoğu "Mâverâünnehir ve Horasan'da MS V-VIII. yy.lardaki mevcut şehirleri Arî kökten insan grupları tarafından kurulduklarını iddia ederler. Türkler'in tamamına göçebe gözûyle bakıldığından buradaki şehirler için Türkler'e hiç hisse vermezler. Oysa bu devre ait, meselâ Pencikent duvar resimlerinde Türk âdet ve hayat tarzına ait bir hayli şeyler görülmüştür. Mâverâünnehir, Dihistan ve Horasan bölgelerinde VI. yy'dan beri varlığı tarihî kaynaklarda zikredilen Türkler'in çoğunluğu göçebe olmakla beraber, şehirde oturanlar da vardı. Batı Türkistan'ın Türkleşmesi, Soğdak, Tohar, Hârizm dillerinin zamanla silinip yerini Türkçe'nin alması sadece göçebe Türkler'le olamayacağı bilinir. Türkler'de şehir hayatı İslâmiyetten önceki devirlerde başlamış olmasına rağmen göçebe ağırlıklarını da muhafaza ettiler⁹³²." Şehirleşme ile ilgili bilgiye ilave olarak Sovyet mimar araştırmacı Zasıpkin, Orta Asya'da gerçek şehrin VII. yy ortalarından itibaren oluştuğunu söyler. "Bu dönemde şehirler surla çevrili olduğu için fazla büyümemiştir. Tuğla ile inşaat VII-VIII. yyda görülmeye başlamıştır. X-XII. yyda bütün önemli binalar tuğladan yapılmışlardır" der."⁹³³

Bunu gözönünde bulundurduktan sonra gerçek anlamda şehirleşme faaliyetlerinin İslâm fetihlerinden sonra geliştiği kabul edilmelidir.⁹³⁴ Hatta

930 Cezar, 53, 54

931 Cezar, 54, 55

932 Cezar, 19

933 Cezar, 92-93

934 Cezar, 176

bu gelişim zamanla kendine mahsus bir mimari şekil almıştır. Kendilerine mahsus bir sitille yaptıkları kubbeye Horasan kubbesi, inşaatlarda kullanılan harç veya çamura da Horasan çamuru denmiştir. Horasan çamuru sanat tarihi kitaplarında şöyle tarif edilir. "Horasan harcı veya çamuru: Pişmiş tuğla ve kiremit parçaları bir tokmakla döğülüp ince toz haline getirildikten sonra bir elekten geçirilmek suretiyle elde edilen ince tozun kireç ve su ile karıştırılarak yapılan bir nevi duvar harcı ki, eskiden çimento yerine kullanılırdı. Hamamlar, su hazneleri, su künkleri gibi daima su gören ve suyu tutması lâzım gelen binaların duvar ve kubbeleri Horasan harcı ile yapılırdı. Horasan'da örülmüş eski kale harabelerinde taşların yekpare olarak kütle teşkil ettiği görülmektedir. Buna Horasan çamuru denilmesi Türkistan'da ve özel olarak Horasan şehrindeki tuğla ve taş inşaatın harçlarının böyle yapılmış olmasındandır."⁹³⁵

Kaynaklarda bina yapımı ile ilgili bilgilerin kısıtlı olmasından dolayı Horasan sıvası hakkında herhangi bir kayda rastlanamadı. Ancak bu sıvanın yapılış tarihinin bu devrelere uzadığı ihtimal dahilindedir. Zira Merv, mimari gelişmeler ile çömlekçilik ve benzeri bir hayli ileri derecede idi. Diğer taraftan Türkler'in şehir hayatıyla ilgili İslâm tarihi kaynaklarında en erken bilginin Temîm b. Bahr tarafından verildiğini görüyoruz. Abbâsî devleti kurulduktan sonra bu zat Dokuzguz sarayına elçi gitti. Temîm b. Bahr'in, Türkler'i şehirli ve göçebe olmak üzere iki kısma ayırması, şehir ve kasabalara sahip olduklarına, tarım ve sanatla uğraştıklarına dair verdiği bilgi önem arzeder.⁹³⁶ Temîm'den daha önce eser yazan Câhiz'in "Horasanlılar'ın Türkler Medeni ve Bedevi gibidirler. Hepsi Türktür" şeklinde verdiği bilgide ki Horasan'dan kast edilenin Araplar'ın Horasan valiliği sınırları içine giren bölgenin tamamını kastettiğini R. N. Frye ve A. Sayılı da kabul etmektedir.⁹³⁷ Meseleye bir başka açıdan yaklaşıldığında "Horasan bölgesini de ellerinde bulundurmuş olan Göktürklerde evlerin tavanları sivri kemerli tonozlarla kaplanmıştı.⁹³⁸ Merv keramiği ve mimarisi hakkında bulunan arkeolojik bulgulara bakılırsa Horasan bölgesi, Mâverâünnehir, MÖ III.- MS IV yy Kumtepe kültürleri diğer

⁹³⁵ Arseven, Celal, *Sanat Ansiklopedisi*, II, 759

⁹³⁶ Yâkut, *Mu'cem*, I, 840

⁹³⁷ Câhiz, *Menâkıbü't-Türk*, 14-15; Frye, R. N.- Sayılı, A., "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", *TTK Belleten*, XI/37 (1942), s. 130-131

⁹³⁸ Ögel, Bahattin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 183

Türk kültürü ile aynıdır.⁹³⁹ Mimaride fresk tekniğinin Nişâbur'da da uygulandığı ve⁹⁴⁰ bu tekniğin daha sonra Samerra şehrinin yapımında da kullanıldığı bilinmektedir.

Mimarî geleneklerden yola çıkılarak Türk kültürünün etkilerini ilk yüzyıldan başlatmak henüz çok erken görülebilir.⁹⁴¹ Ancak yukarda adı geçen Rus arkeolog ve mimar bunu Samerra şehri mimarisinde hissettiğini söylemektedir.⁹⁴²

a. Mescidler

İslâm'ın bölgeye gelişinden sonra Horasan'da yapılan ilk yapılar şüphesiz mescidler olmuştur. Biz kaynakların verdikleri bilgilere göre Horasan'da ilk iki yüzyıl içinde yapılan mescidleri tesbit etmeye çalıştık. Horasan'ın önemli şehirlerinden Nişâbur ile Merv bölgede ilk cami yapılan yerlerdendir. Abdullah b. Âmir Nişâbur'a geldiği zaman iç kalede bulunan ateşkedeyi camiye çevirerek Horasan'da ilk ibâdethaneyi tesis etmiştir. Buna Nişapur Mescidi denebilir. Bu mescide sonradan Ebû Müslim tarafından minare ilave edildiği *Târîh-i Nişâbur*'da kayıtlıdır. Ayrıca bu esere bakılırsa h. III. yy.da Nişâbur'da mescidlerin sayısının onikiye ulaştığı kayıtlıdır.⁹⁴³

İbn Âmir'in gönderdiği Hâtim b. Nu'mân'ın anlaşmasına göre Merv halkı müslümanlara evlerinde yer vereceklerdi. Kesin bir kayıt olmamakla beraber ilk mescidin bu sırada yapıldığı ileri sürülebilir. Söz konusu Merv mescidi kısa bir süre sonra gelen el-Ahnef b. Kays tarafından da yaptırılmış olabilir.

⁹³⁹ Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 82

⁹⁴⁰ Kazılar sonucu Nişâbur'da bulunan II. asrın sonları ile III. asrın başlarına ait bir fresk New York Metropolitan müzesinde sergilenmektedir. Ebû'l-Hamd Mahmûd Fergalî, *et-Tasvirü'l-İslâmî*, Beyrut 1411/1991, s. 68-68; Kühnel, E., *Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür* (trc. Suut Kemal Yetkin), Ankara 1952, s. 20

⁹⁴¹ Bu tesirler üzerine Emel Esin şunları tesbit etmiştir: "Kabul'de elde edilen kölelerin aracılığı ile Orta Asya kültürü tesirleri Arap illerine Hicri ilk yüzyıldan beri nüfuz ediyordu. H. 50/670 yılında ölen Abdullah b. Semüre'nin, Basra'da, Kabul'lü esirlere Kabul tarzında mescid yaptırması Orta Asya tesirlerinin başlangıcı olsa gerek". "Toharistan Yabgusu H. 90-91/709'da Emevilere esir düşerek 106/724de maiyeti ile birlikte Hilafet başkenti Şama getirildi. Halife Hişam'ın yaptırdığı Mefcer sarayındaki Budist Orta Asya tesirleri Toharistan Yabgusu ve maiyeti gibi Budist Orta Asya esirlerinin katkısı olsa gerek". Esin, 148-149

⁹⁴² "G.A. Pugaşenkova "Ribat-ı Dihistan" türbelerinde görülen Orta Asya uslubunun Samerra'ya ve Selçuklu sanatına tesir ettiğine dikkati çekmektedir. Böylece Dihistan Türk-İslâm medeniyetine şekil veren en eski merkezlerden biri ve Oğuzlar ise İslâmiyeti en erken kabul eden Türklerden olarak gözükmektedir." Esin, 147

⁹⁴³ Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 141, 142; Horasanda daha sonraki devirlerde camiler için bk. Semavi Eyice, "Cami", *DiA*, VII, 90

Ancak kayıtlara geçen ilk mescid Kuteybe b. Müslim'in Merv'e geldiği zaman bina ettirdiği mesciddir.⁹⁴⁴ Bunun ilk fetih sırasında yapılandan başka olması da mümkündür. Kuteybe 96(715) yılında öldürüldüğü zaman geride inşa ettirdiği bir mescid bırakmıştı.⁹⁴⁵

Nasr'ın eman verdiği Hâris b. Süreyc'in adamları propaganda yapmak için Merv mescidlerini kullanmışlardı. Bu olaydan Merv'de birden fazla mescid olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine Hâris, araları açılan Kirmânî'ye Merv'de ki İyaz mescidinde görüşme talep ediyordu.⁹⁴⁶ Abbâsî komutanı Ebû Müslim de Merv ve Nîşâbur'da camiler yaptırdı. Nîşâbur cami tahta direkler üzerindeydi. Onun yaptırdığı bu caminin yaklaşık birbuçuk asır sonra tamir ettirildiğini biliyoruz.⁹⁴⁷ Ayrıca İbn Fazlullah el-Ömerî bu mescidden bahseder.⁹⁴⁸

Abbâsî valisi el-Fadl b. Süleyman Merv'e gelince şehir mescidinin (Merv Mescidi) etrafındaki bağları satın alarak mescidi ve müslüman mezarlığını büyütmişti.⁹⁴⁹ 177(793) yılında Hârûn er-Reşîd'in valisi Fadl b. Yahyâ Horasan'da mescidler ve Ribatlar bina etmişti.⁹⁵⁰ Kaynaklarda bunların hangi şehirlerde olduğu açıkça belirtilmemişse de Merv'in bunlardan biri olma ihtimali yüksektir.

Merv veya diğer şehirlerde inşa edilen bu ilk câmilerde tahta malzemenin kullanılması dolayısı ile günümüze kadar gelen olmamıştır. Ancak zaman zaman tamir ve yenilenme neticesinde Merv şehrindeki bilinen en eski eser 131-138(748-55) yıllarında yenilenen ve bugün Hemedânî Mescidi olarak anılan camidir. Günümüzde burada namaz kılınmakta olduğu ifade edilir.⁹⁵¹ Bunun Ebû Müslim el-Horasanî'nin inşa ettirdiği cami olması muhtemeldir.

Yezîd b. Mühelleb Horasan'da valiliği sırasında Hazar denizine akan Cürcân deresi boyunca, Cürcân şehrini inşa ettirmiş, burada önce askerî ka-

⁹⁴⁴ Gerdîzî. 111: Taberî, VI, 472

⁹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 8, 12

⁹⁴⁶ Taberî, VII, 339-341: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 346-347

⁹⁴⁷ Amr b. Leys (265-287/878-900) Nîşâbur'daki bu camii baştanbaşa tamir ettirmiştir. Diez, E., "Mescid", *IA*, VIII, 98

⁹⁴⁸ İbn Fazlillah, II, 14

⁹⁴⁹ Gerdîzî. 128

⁹⁵⁰ Taberî, VIII, 257

⁹⁵¹ S. Sibte Hasan, "Mimarî" (trc. Ahmet Ünal), *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. M. M. Şerif), III, 310

rargâh olarak konaklamış, ardından yerleşim yeri oluşturarak birçok mescid ve sed yaptırmıştı. Cürcân'ın da içinde bulunduğu Dihistan bölgesinde, sonradan yapılan pek çok caminin (Cürcân Mescidleri) Hanefîler'in eseri olduğunu Makdisî belirtir.⁹⁵² Horasan'da Hanefîliğin yayılma sebeplerinden biri de mescidlerin çoğalmasında oynadıkları rol olsa gerektir. Çünkü mescitler eğitim amacıyla da kullanılıyordu. Hâris b. Süreyc de sığındığı Tabuşkan şehrinde bir cami yaptırmıştı (h. 127 yılından önce).⁹⁵³ Fadl b. Yahyâ el-Bermekî'nin Horasan valiliği sırasında mescid bina ettiği rivayet edilir.⁹⁵⁴

Bu mescidlerin tahta direkler üzerine tavan yapılması şeklinde başlayan inşaatlarında tuğla kullanılmasının II/IX. yy'dan itibaren başladığı kabul edilmektedir.⁹⁵⁵ Ayrıca Horasan'da mescidlerin ilk iki yüzyıl içinde minaresiz oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim coğrafyacı İbn Havkal (ö. 367/977), Horasan'daki Fâryâb camii'nin minaresiz olduğunu bildirmekte ve camilere iki minare yaptırmayı bidat saymaktadır. Minarenin ilk önce Ziyâd b. Ebih veya Muâviye tarafından yaptırıldığı, keza el-Velfd tarafından Suriye ve Hicaz'da minareli cami inşa ettirdiği bilindiğine göre Horasan bölgesinde minarelerin bu tarihlerden biraz sonra yapılmış olduğu söylenebilir.⁹⁵⁶

İslâm'ın ilk devirlerinde mescidler ibadet yeri olduğu gibi aynı zamanda ders verilen yerlerdi. Buralarda Arap dili, tefsir, hadis dersleri verilirdi. Emevîler devrinde asillerin çocuklarına eğitim veren küttâbların Abbâsîler zamanında da medreselerin teşekkül ettiği bilinmektedir. İncelenen dönemde Horasan mescidleri eğitim faaliyetlerine mahal olma hususiyetini devam ettiriyordu. Nitekim Hâricî Hamza b. Etrük, Herat yakınlarında bir mektebi (Herat Mektebi) basıp hocası ve talebelerini öldürmüştür. Hanefî mezhebine mensup alimler mescidlerde ders vermişlerdir. Büyük hadis âlimi Buhârî de bu geleceği yaşatmıştır.⁹⁵⁷ Horasan'da âlimler ile öğrenciler arasındaki ilişki zamanla medreselerin çekirdeğini oluşturacak bir müesseseye haline gelmiştir.⁹⁵⁸

⁹⁵² Makdisî'den naklen Esin, 146; Ayrıca Cürcân'da yapılan Emevî camileri için bk. Sehmî, 56

⁹⁵³ Taberî, VII, 110

⁹⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 172

⁹⁵⁵ Diez, "Mescid", *İA*, VIII, 98

⁹⁵⁶ Diez, "Mescid", *İA*, VIII, 25

⁹⁵⁷ Kandemir, M. Yaşar, "Buhârî", *DİA*, VI, 369

⁹⁵⁸ Medrese, Dârü'l-İlim gibi müesseseler ihtiyaçtan dolayı III. yy sonlarında veya IV. yy başlarında ortaya çıkmıştır. İslâm'da medreseler üzerine araştırma yapan Naci Maruf tesbit edebildiği ilk medresenin Nişâbur'da 349/960'dan önceki bir tarihte Medresetü Hassan el-Kureşî el-Ernevi

b. Ribatlar

Eski yerli gelenekten doğan bir tezahür olarak görülen ribatlar murabit adı verilen din adamları ile gazilere mahsus, sınır boyunca oluşturulan yapılarıdır.⁹⁵⁹ Belhî'den öğrendiğimize göre sûfî Şakîk el-Belhî de bir murabit idi. Ribatların inşasının 109(727)'de Merv kadısı tarafından kurulmuş olduğu, şekil bakımından Orta Asya Budist viharasından (vihara= bir çeşit manastır) ilham alındığı iddia edilmektedir.⁹⁶⁰ İbrâhim b. Ethem'in eğitim maksadıyla Horasan'da iki adet ribat bina ettiği, Belh civarında ise Türkler'e karşı ribatların inşa edildiği kaydedilir.⁹⁶¹

Askerî karakol vazifesi gören ribatlar hakkında bulduğumuz bir başka kayıt 177(793) yılında Hârûn er-Reşîd'in Horasan valisi olan Fadl b. Yahyâ'nın burada ribatlar bina ettiği şeklindedir.⁹⁶² Başka bir kayda rastlanmamakla birlikte ribatların ikinci yüzyıl sonlarında yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir. Ayrıca Arap yazarları Merv, Belh ve Semerkant çevresinde Mâverâünnehir'in değişik yerlerinde VIII.yy.larda ribat yapımına devam edildiğini yazarlar.⁹⁶³ Nerşâhî'ye göre 96(714) yılında Fergana'da öldürülen Kuteybe b. Müslim'in kabri bir ribat haline getirilmiştir.⁹⁶⁴

Makdisî ve İbn Funduk gibi daha sonraki müellifler, inşa tarihini belirtmedikleri bazı ribatlardan bahsetmektedirler. Bunlar arasında şunlar zikredilir: Ribatü Hadîd: Merv-Amül arasında ve muhtemelen demir işlenen bir yerdî. Ribâtu Bâris: Âmül-Merv tarafında idi. Ribâtu Kûfen: Ebiverd'e 35 km. mesafede idi. Ribâtu Nasrak: Merv-Âmül civarında idi.⁹⁶⁵ Bunlar dışında Merv'de Abdullah İbnü'l-Mübarek'in (Ribatu İbnü'l-Mübarek) ders okutmak için iki adet ribat inşa ettirdiği bilinmektedir.⁹⁶⁶ Ribatların sınır bölgesinde olması onların bölgeyi korumakta kullanıldığını gösteren unsurlardandır.

adıyla bilindiğini yazar. Ma'rûf, Nâci, *Medârisü kable'n-Nizâmiyye*, Dimaşk 1393/1973, s. 13, 23; Kazıcı, *İslâm Müesseseleri*, s. 225 vd.

⁹⁵⁹ Kara, Mustafa, *Din, Hayat, Sanat Bakımından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul 1980, s. 191-197

⁹⁶⁰ Esin, 151;

⁹⁶¹ Makdisî, *el-Bed'*, IV, 91-92

⁹⁶² Taberî, VIII, 257; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 172

⁹⁶³ Cezar, 178; Esin, 147

⁹⁶⁴ Nerşâhî, 81

⁹⁶⁵ Makdisî, *Ahsen*, 321, 333, 348, 352

⁹⁶⁶ Kıyânî, Muhsin, *Târîh-i Hankâh der İrân*, Tahran 1369 hş., s. 73

Dolayısı ile Ribatlar posta (berid) teşkilatı ile ilgili olduğu kadar menzil teşkilatı ile de ilgiliydiler.

c. Yeni Kurulan Yerleşimler ve Bazı Yapılar

Horasan Hârizm arasında bir yer olan Cürcân Türkler'in elinde idi. Hâkimi Sul Beyi, 18(639)'da müslümân askerlerin başında bulunan Süveyd b. Mukârin'e gelerek sulh görüşmeleri yaptı.⁹⁶⁷ Cürcân halkıyla ilk defa barış anlaşması yapan Saîd b. As idi. 98(716-17) yılında Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb Cürcân'a gelince ahali onu sulhla karşıladı ve haraç miktarını arttırdılar. Yezîd b. Muhelleb Hazar denizine akan Cürcân deresi boyunca bazı yapılar inşa ederek Cürcân'ın çekirdeğini oluşturdu. Burada önce askerî karargâh olarak konakladı, ardından kırk kadar mescid ve Cürcân'ın kuzeyindeki gayri müslim Türkler'e karşı setler yaptırdı. Bu Türkler'in Oğuzlar olduğu *Hudûdü'l-âlem*'de belirtilmektedir.⁹⁶⁸

el-Ahnef b. Kays'ın Merv'i fethettikten sonra şehrin yakınlarındaki bir kaleyi karargâh edinmesi buranın Kasru'l-Ahnef adıyla anılmasına sebep olmuştur. Burası bir müddet yerleşim yeri olarak coğrafya kitaplarında yer almıştır.

Haklarında adlarından başka bilgi bulunmayan iki şehir daha yeni kurulanlar arasında yer alır. Bu iki şehirden biri Esed b. Abdullah tarafından Nişâbur civarında kurulan Esedâbâd şehridir. Bu şehir Tâhiriler zamanına kadar Esed'in torunlarının elinde kalmış, daha sonra Abdullah b. Tâhir satın alıp vakfetmiştir.⁹⁶⁹ Herat dihkânı çeşitli hediyelerle Esed'e gelir; Herat, Belh, Esedâbâd şehirlerinde yaptığı imarlardan dolayı "Çöllerde yapılmış en güzel eyvanları sen bina ettin" diyerek onu överdi.⁹⁷⁰ Buradan onun başka imar faaliyetlerinde bulunduğu tahmin edilirse de bunların neler olduğu anlaşıl-mamaktadır. Yeni kurulan ikinci şehir Abbâsî valisi el-Fadl b. Süleyman'ın Merv'e geldikten bir süre sonra Merv-Âmül çölünde kendi adına kurduğu şe-

⁹⁶⁷ Esin, 145

⁹⁶⁸ *Hudûd*, 60; Esin, 146

⁹⁶⁹ Gerdîzi, 115

⁹⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 216; Ya'kût, *Mu'cem*, I, 245

hirdir. Fazlâbâd olarak zikredilen bu mahal herhalde askerî bir karargâhtan ibaret olsa gerek.⁹⁷¹ Zira daha sonra şehir haline gelmediği anlaşılıyor.

Belh'te Mecûsî veya Budistler'in güçlü oldukları, Nevbahar adını taşıyan bir mabed vardı. Mes'ûdî Belh'te bulunan bu büyük yapıdan Beytû'l-Berâmike adıyla bahseder. Bu kare şeklindeki yapı Ay adına yapılmış eski bir mabeddi. Sidanta adı verilen rahiplerine daha sonra Bermekî ismi verildi. Ona göre Hâlid b. Bermek bu beytin sahiplerinden birinin oğludur.⁹⁷² 42(663)'de Kays b. Heysem ikinci defa Belh'i zaptetmiş, Nevbahar'ı yıkmıştır. Bu mabedden alınan taşlarla Belh nehri üzerine köprü yaptırmıştır. Bu köprüleri yapan Benû Leys'in kölesi "Huşk Atâ" veya "Atâ el-Huşk" da denilen Atâ b. Sâhib'ti. Atâ, Belh'ten bir fersah uzaklıkta bulunan nehir üzerine köprüler inşa etmişti. Bu köprülere "Ata köprüleri" denirdi.⁹⁷³ 107(725) yılında Horasan valisi olan Esed b. Abdullah Berukan'da bulunan orduyu Belh'e nakletmiş, herkese burada bir mesken yaptırmıştır. Diğer taraftan Hâlid b. Bermek Belh şehrinin imarını üzerine almıştır.⁹⁷⁴

Merv'de bulunan büyük yapılardan biri Buharahuda adı verilen eski bir saraydı. 130(747-48) yılında Ebû Müslim Merv'e girmeye çalışırken bu saray hala mevcuttu. Onun adamlarından Şibl b. Tahman en-Nakîb Merv'e girdiği zaman bu saraya yerleşmişti.⁹⁷⁵ Nasturîler'in okul ve kiliselerinin bu şehirde mevcudiyetinden bahsedilir.⁹⁷⁶ Merv şehri Tâhirîler'e kadar Horasan'ın merkezi olarak kaldı.⁹⁷⁷ Merv 226(745) yılında sur içinde idi. Mervliler hayatlarının büyük bir bölümünü bu surlar içinde geçiriyorlardı.⁹⁷⁸ Ancak müslümanların Merv'i fethi ile şehir halkı için hayat surların dışında ve şehrin batı bölümünde ceryan etmeye başladı.⁹⁷⁹ Öte yandan hicrî ikiyüzyıl içinde yapılmış bir hastahaneden pek bahsedilmemektedir. Daha muahhar bir yazar olan İbnü'l-Baytar'ın (ö. 646/1248) bu dönemde Merv hastahanesinde çalışan

⁹⁷¹ Gerdîzî, 128

⁹⁷² Mes'ûdî, Mürûc, II, 228

⁹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 416; Nüveyrî, XX, 293

⁹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 138

⁹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 379

⁹⁷⁶ Necmâbâdî, II, 110

⁹⁷⁷ İsfahânî, 165

⁹⁷⁸ Welhausen, *Arap Devleti*, 230

⁹⁷⁹ Cezar, 93

İsâ b. Mâse adında bir hekimin varlığından bahsetmektedir.⁹⁸⁰ Bu konuda bulabildiğimiz tek rivayettir.

Merv'de olduğu gibi Nişâbur'da da müslümanların bölgeye gelişi ve yerleşmesi ile sosyal hayatta bir değişme olmuştu. Bazı mahallelere müslüman adları veriliyordu. Meselâ Nişâbur mahallelerinden birinin adı Hîre idi. Rey'li olup buraya yerleşen âlimlerden Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) buraya nisbet edilir.⁹⁸¹ h. II. yy sonlarına doğru Nişâbur'da müslüman mezarlığının adı el-Hüseyin b. Muâz idi. Hanefî âlimlerinden Bişr b. Kasım (ö. 215/830) buraya defnedilmişti.⁹⁸² Nişâbur meydanlarından biri Meydânü'l-Hüseyin adını taşıyordu. Hanefî âlimlerinden Ahmed b. Hârûn'un (ö. 349/960) cenazesi kalabalıktan dolayı burada kılınmıştı.⁹⁸³

5. HORASAN'IN EKONOMİK DURUMU

a. Horasanlılar'ın Geçim Kaynakları

İncelememizin bu safhasında çeşitli kavimlerden oluşan Horasan halkının geçim kaynaklarını ele almayı düşünüyoruz. Kaynaklardan Horasan halkının çiftçilik, meyve yetiştiriciliği ve ticaretle meşgul olduklarını öğreniyoruz.

aa. Çiftçilik

Horasan halkının büyük çoğunluğu çiftçilikle uğraşıyordu. Bunu kaynaklarda geçen şehirlerdeki büyük tarla tanımlarından anlıyoruz.

Nişâbur, Rîbâs (bir çeşit Bektaşî üzümü) ürününü yetiştirmekle meşhurdu. Tahıl tarımı yanında pamuk da yetiştirilirdi. Bağlar, tarlalarla birlikte idi. Pamuk üreten bir diğer yer Merv şehri idi.⁹⁸⁴ Yezîd b. Mühelleb Horasanlılar'ın evlerinin önüne yaptıkları bahçelerden etkilenmişti. Kendisi de böyle bir bahçe edindiği için Horasan valileri içinde Merv'deki evinin

⁹⁸⁰ İbnü'l-Baytar'ın *el-Câmiü'l-müfredat* (Kahire, ts., II, 15) adlı eserinden Necmâbâdî, II, 769

⁹⁸¹ Yetik, Erhan, "Ebû Osman el-Hîrî", *DİA*, X, 208; Buna benzer bir çok mahalle ismi zikredilir. Ma'rûf, *Ürûbetü'l-ulemâ*, 66-70

⁹⁸² Kureşî, I, 451

⁹⁸³ Kureşî, I, 344

⁹⁸⁴ Makdisî, *Ahsen*, 310; *Hudûd*, 105

önüne ilk bahçe yapan kişi olarak anılır. Ancak ondan sonra vali olan Kuteybe b. Müslim burayı develeri için ağıla çevirmiş, kendisine daha önce bahçe olduğu hatırlatılınca "Benim babam deveci idi" diyerek bahçeciliği küçümseyen bir tavır takınmıştı.⁹⁸⁵

Belh'in etrafı ve civarındaki köylerin büyük bir kısmı tarlalarla çevrili idi. Bu şehrin kazalarından Bağlan, geçimi tarıma dayalı fakir bir kasabaydı.⁹⁸⁶ Câhiz bir eserinde şunları aktarır: Belh bölgesinden Irak'a tatlı üzüm ve yer mantarı gelirdi.⁹⁸⁷ Belh'te tarım da yapılırdı. Aynı zamanda ağaç kavunu, turunçgiller, şeker kamışı, nilüfer çiçeği üretilirdi.⁹⁸⁸

Herat ile Serahs arasında Bâdgis bölgesinde tarım yağmur birikintileriyle yapılıyordu. Murgab nehri ve dereler sulamaya uygun olmadığı için tarlalarda sulama kaynak ve yağmur suları ile yapılır. Bölgede ayrıca fıstık ağacı ormanları vardı. Herat yakınında yer alan Esfizer ve Câşân üzüm ve meyva bahçeleri ile çevrili idi.

Tarım hakkında incelediğimiz kaynaklarda kendi dönemimiz hakkında verdikleri bilgilerle yetindik. Esasen bu konuda daha sonraki dönemlerde verilen bilgileri de değerlendirmek mümkündür. Çünkü tarımın uzun süre değişmemiş olduğu düşünülmelidir.

ab. Ticaret

İslâmî dönemde Emevîler'den başlamak üzere Abbâsîler zamanında da önemli karayollarından biri olan Tarîku Horasan yani Bağdad-Horasan yolu kaynaklarda şöyle tespit edilmiştir:

Bağdad'tan Hemedan'a, Rey, Nişâbur, Merv, Amül, Buhara, Semerkant ve Çin'e ve Merv'den ayrılan bir diğer yol dağlık Soğd ülkesine ulaşırdı.⁹⁸⁹ Askerler kadar tüccarlar ve seyyahlar da bu yolu kullanırlardı. Fakat bu yol

⁹⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 576

⁹⁸⁶ *Hudûd*, 109

⁹⁸⁷ Câhiz, *et-Tebassur bi't-ticâre* (nşr. Hasan Hasanî Abdülvehhâb), Beyrut 1403/1983, s. 37

⁹⁸⁸ *Hudûd*, 108; Hartman, "Belh", *IA*, II, 485

⁹⁸⁹ İbn Hurdâzbih, 25, ayrıca bk. türlü yerlerdeki bilgiler.: Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire 1976, III, 275; Spuler, B., "Commerce: Before the Mongol Conquest", *Elr.*, VI, 64-67

boyunca yer alan dağlarda kar fırtınası tehlikesi vardı. Ayrıca eşkiya veya yağma saldırılarından da emniyette değildi.⁹⁹⁰

İslâm coğrafyacıları Bağdad'tan İran'ın yüksek yaylasına, Tâbeseyn, ve buradan Horasan'a, Orta Asya'ya giden eski bir yola Tariku Horasan (Horasan caddesi) derlerdi.⁹⁹¹ Horasan'ın önemli ticaret şehirleri de şunlardı: Merv, Nişâbur, Belh, Herat. Bu ticaret yolunu pek çok millet kullanıyordu. Bulgarlar, Hârizmliler, Soğdlular, Hindliler bu yolu kullanarak ticaret yapıyorlardı. Hiç şüphesiz ki İran, Türk ve Çin asıllılar da bu ticaretin içindeydiler. Ancak ipek yolu ticaretinde daha ziyade söz sahibinin Soğd tüccarları olduğu, hatta Göktürk ve Uygurlar üzerinde siyasî ve kültürel etkilerinin bulunduğu kabul edilir.⁹⁹² Hazar'ın güneyinden Merv'e gelen ticaret yolu daha çok Bulgar Türkleri tarafından kullanılırdı. Bunlar Horasan'ın Hârizm bölgesine devamlı kabileler halinde gelir giderlerdi. Bu ticaret yolu diğer Türk kabilelerinin bozkırları arasından geçer ve onlar tarafından korunurdu.⁹⁹³ Bağdaddan Horasan'a giden en eski yol Fâris illerinden ve Kirman'dan geçmekteydi. Horasan'a giden yolu Hazar'ın güneyindeki Kûmisten ilk defa geçiren Kuteybe b. Müslim olmuştu. O bu uygulamayı Horasan'a tayin edildiği sırada gerçekleştirmişti.⁹⁹⁴ Bu asırda kara yoluyla Horasan'a gelenler için özellikle Şiraz ve Nişâbur'da bulunan konaklama binaları meşhurdu.⁹⁹⁵ Merv'den de Belh, Tohâristan, Mâverâünnehir, Hârizm, Cürcân, Hazar, Bağdad ve Kâbül gibi yerlere ticaret kabileleri giderdi. Horasan'da Hârizmliler'in zenginliklerinin kaynağı Türkler'le ticaret ve sürü hayvanı alıp satmaktı.⁹⁹⁶

Ticaretin en canlı olarak yapıldığı şehirlerden biri olan Belh "Amuderya'nın güneyinde Kuh-i Baba dağının ovaya doğru yayılan kuzey yamacı üstünde, dağ geçitlerinde Amuderya'ya giden ticaret yolu üzerinde" idi.⁹⁹⁷ Belh o dönemde Hindli tüccarların rağbet ettikleri, sık sık ticaret

⁹⁹⁰ Mez, Adam, *Hadâretül-İslâmiyye* (trc. M. Abdülhâdi Ebû Rîde), I-II, Kahire 1360/1941, II, 412-419; William el-Hâzin, *el-Hadâretü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1986, s. 98

⁹⁹¹ Yâkut, *Mu'cem*, Horasan md.; Hasan İbrahim, *Târihu'l-İslâm*, III, 275

⁹⁹² Ögel, *İslâmiyetten Önce*, 188

⁹⁹³ Şeşen, 48

⁹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 523

⁹⁹⁵ İbnü'l-Ezrâk (ö. 577/1181), *Târihu'l-Fârikî* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avvâd), Beyrut 1974, s. 142-143; Mez, II, 404-407; William el-Hâzin, 96

⁹⁹⁶ İbn Hurdâzbih, 25; İbn Havkal, 481

⁹⁹⁷ Hartmann, "Belh", *IA*, II, 485-486

amacıyla geldikleri bir şehir olarak bilinirdi.⁹⁹⁸ Câhiz bu şehrin ticareti hakkında şunları aktarır: Irak'a gelen ithal mallar arasında Belh'ten tatlı üzüm, yer mantarı; Merv'den halı, kilim, giysiler gelirdi.⁹⁹⁹

Horasan'dan diğer şehirlere ticaret kervanları gittiği gibi oralardan da bu şehre kervanlar gelirdi. Mesela Taif'in küçük çekirdekli, yumuşak cins üzümü Kureyşli tüccarlar vasıtasıyla Suriye, Mezopotamya kanalıyla Horasan'a kadar götürülüyordu.¹⁰⁰⁰ Ayrıca Hazar ve Şaş ülkelerinde kesilen ağaçların çoğu Horasan'a getirilir ve burada pazarlanırdı.¹⁰⁰¹ Ud ağacının en iyi cinsi Kâbül şehrinde Merv'e getirilirdi. Özellikle Herat şehrinin kürkleri¹⁰⁰² meşhurdu.

İslâm ordularının bölgedeki hâkimiyeti ticaret yollarına emniyet getirmişti. Horasan'dan Çin'e gitmek isteyen bir tüccar hiçbir engele rastlamadan Amuderya'yı geçtikten sonra Karluklar'ın topraklarını aşırp Dokuzguzlar'ın Tiyanşan dağlarının iki yamacına kadar uzanan yollarından geçmekteydi.¹⁰⁰³ İstahrî ve İbn Havkal'a dayanarak Heyd şunları ifade eder: "Tüccarlar Çin'e gitmeyi artık tercih etmiyorlardı. Çünkü ihtiyaç hissedilen ipek böceği Merv şehrinde bulunuyordu."¹⁰⁰⁴ Öte yandan Bulgar, Rus ve Hârizmlî tüccarlar da Horasan'a ticaret için geliyorlardı.¹⁰⁰⁵ Yine de eskiye oranla daha az ihtiyaç olsa da Semerkant ve Horasan tüccarları Çin'e gitmek için deniz yolunu tercih ederlerdi. Bunun için Basra körfezinden gemiye binerler, Hindistan'ın sahil limanlarına uğrayarak yolculuğa devam ederlerdi. Hintli tüccarlar, Orta Asya içlerine mallarını pazarlamak için İran'ın güneyindeki Sistan'dan geçip Kabil ve Gazne'ye; buradan da kervanlarla Horasan içlerine, kuzeye Buhara'ya doğru yol alırlardı. Semerkant ve Buhara yanında o zamanlar tüccarlar şehri diye bilinen Beykend de ticaret bakımından önemliydi.

Horasanlı tüccarlar yeni sahiplerinin ticarete elverişli şehirlerinde mallarını satarlardı. el-Mansûr'un kurduğu Bağdad'ın (kuruluşu 146-149/763-766)

⁹⁹⁸ *Hudûd*, 108

⁹⁹⁹ Câhiz, *et-Tebassur*, 37

¹⁰⁰⁰ Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 154

¹⁰⁰¹ Şeşen, 89

¹⁰⁰² Nüveyrî, I, 369

¹⁰⁰³ Heyd, 43

¹⁰⁰⁴ Heyd, 44

¹⁰⁰⁵ Heyd, 70

dört kapısından birine Horasan Kapısı adı verilmiş ve Kuzeydoğu tarafında Dicle nehrine bakan kısımda yer alırdı. Ayrıca buraya "Bâbü'd-devle" denirdi.¹⁰⁰⁶ Çünkü Horasanlılar kendilerine bu devlet imkânını kazandırmıştı. Bağdad'ın Kerh mahallesinde Horasan'dan gelen tüccarlar pazar kurar, alışveriş ederlerdi. Bu arada kumaş ticareti en yaygın mesleği idi. Pazar kurdukları kanala "Nehrü'l-bezzâzin" adı verilmişti.¹⁰⁰⁷

Horasanlı tüccarları kendi ürettikleri mallar dışında Çin ve Hind ürünlerini de Bağdad'a getirirlerdi. Ayrıca köle ticareti ile iştigal edenler de vardı. Valiler köle başına vergi koyuyorlar, bunu tüccarlardan alıyorlardı. Horasan ve Mâverâünnehir'de en makbul köleler Türk ülkelerinden getirilirdi.¹⁰⁰⁸ Hicrî III. asırda Türk kölelerin kıymeti daha da artmıştı. Nitekim İbn Havkal Türk ülkelerinden gelen kölelere değer ve güzellik bakımından kimsenin yaklaşmadığını, Horasan'da bir çok Türk kölesinin üç bin dinara satıldığını, Sâmânîler'in saraylarında, Horasan büyüklerinin ve kumandanlarının yanında bu tür kölelerin çok olduğunu yazar.¹⁰⁰⁹

ac. Madencilik

Mevcut bilgilere göre Horasanlılar'ın madencilikle de uğraştıkları anlaşılmaktadır. *Hudûdü'l-âlem* sahibi Horasan'ı, insanların arzu ettiği pek çok nimetlere, altın, gümüş ve mücevher gibi madenlere sahip, bayındır, geniş bir ülke olarak tanımlar.¹⁰¹⁰ Maden filizleri ateşte yumuşatılıp curuftan ayırt ediliyor ve yumrular veya haddeler halinde satılıyordu. Horasan'da altın, gümüş, demir, taşkömürü, kayatuzu, elmas gibi madenler yaygındı.¹⁰¹¹

Bunlar içinde çok eskiden beri Türkler tarafından işlenen, bildikleri hatta efsanelerinde konu edindikleri demir madeni genellikle Türkler'in meskun oldukları yerlerde çıkarılıyordu. Meselâ Kirmân, Kâbül, Fergana gibi

¹⁰⁰⁶ Le Strange, *Baghdad*, 77; Sâlih Ahmed el-Ali, *Bagdad Medînetü'l-selâm*, Dimaşk 1985, s. 341

¹⁰⁰⁷ Le Strange, *Baghdad*, 77

¹⁰⁰⁸ İstahrî, 253

¹⁰⁰⁹ Şeşen, 170-171, 172

¹⁰¹⁰ *Hudûd*, 102

¹⁰¹¹ Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, II, 146

yerlerden çıkarılıp, bunlara ilave olarak Nişâbur'da da¹⁰¹² işlenen demir madeni için Merv'de bir borsa kurulmuştu.¹⁰¹³ Mink ve Mersümende de Horasan'ın tamamına ve Irak'a ihraç edilen demir aletler ve eşya yapıldı.¹⁰¹⁴ Tûs dağlarında turkuaz, bakır, kurşun, antimon (surma) gibi madenler çıkarılırdı. h. II (IX.) yy. ikinci yarısında Merv Amül arasında bir yere demir madenin işlendiği ribat inşa edilmişti.

Elmas Nişâbur şehrinde çıkarılıyor, bu maden işlendikten sonra Irak ve Horasan'da kesim ve delme işlerinde kullanılıyordu.¹⁰¹⁵ Kıymetli madenlerden altın Garcistan ve Bedahşan'da; gümüş ise Herat yakınlarında Simkuh dağı ile Pencir (veya Nechir) dağında,¹⁰¹⁶ Belh ve Enderâb'da¹⁰¹⁷ çıkarılıyordu. Keş'te çıkarılan kaya tuzu Horasan şehirlerinin çoğuna taşınıyordu.¹⁰¹⁸

ad. İmalât: Kâğıt, Dokuma, Çömlek

Horasanlılar'ın önemli gelir kaynaklarından biri de imalât idi. En önemli imalât ürününün ise dokumacılık olduğu tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. Horasan beldelerinden Arap panayırlarına çeşitli dokuma malları getiriliyordu. Bu arada Merv bölgesinde halı, kilim ve çeşitli giysiler çarşılarda kolay alıcı bulmakta idi. Merv ve Nişâbur'da imâl edilen pamuklu dokumalar, halı, kilim, taylesanlar Hicaz çarşılarına kadar gidiyordu. Hârûn er-Reşîd'in Horasan halıları 200 odayı doldurmuştu.¹⁰¹⁹

Öte yandan Horasan'ın Merv, Nişâbur, Herat, Buhara, Kâşân gibi şehirleri mensucat merkezi olarak da biliniyordu. Özellikle Merv ve Nişâbur şehirleri pamuklu dokumanın en büyük merkezleri idi. Buralarda dokunan kumaşlar

¹⁰¹² Ebû Hafs el-Haddâd, Amr b. Seleme (ö. 260/874). Nişâbur civarında Kurdâbâd köyünde doğdu. Meslek olarak burada demircilikle geçiniyor, kazandığı paraları arkadaşlarına dağıtıyordu. Nişâburda bu mesleğin yapıldığını göstermesi açısından bir örnektir. Yazıcı, Tahsin, "Ebû Hafs", *DİA*, X, 127

¹⁰¹³ William el-Hâzin, 69

¹⁰¹⁴ Ibn Havkal, 506: Daha sonraki dönemlere ait Horasan madeni eşyalardan bazıları günümüze ulaşmıştır: Melikian-Chirvani, A. S., "Les Bronzes du Khorassan IV..", *Studia Iranica*, V, Tahran 1976, s. 203-212; VI/2 (1977), s. 185-210; VIII (1979), s. 223-243

¹⁰¹⁵ William el-Hâzin, 69

¹⁰¹⁶ *Hudûd*, 325

¹⁰¹⁷ Hemdânî (ö. 334/945), Hasan b. Ahmed, *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-atîkateyni'l-mâiateyn mine's-safrâ ve'l-beydâ* (nşr. ve Almanca trc. C. Toll), Uppsala 1968, s. 143, 145

¹⁰¹⁸ Ibn Havkal, 502

¹⁰¹⁹ Savaget, *Historiens Arabes*, 11-12: William el-Hâzin, 72; Pope, A. U., *Persian Art*, VI, 2276-2277

kadar ticaret kervanlarıyla Irak ve Mısır'a ulaşmakta idi.¹⁰²⁰ Yine İbn Havkal'ın verdiği bilgiye göre ibrişim ve ketenden dokumalar yapılırdı. Bu kumaşlardan yapılan elbiseler değişik adlarla meşhur olmuş,¹⁰²¹ Irak çarşılarında bile alıcı buluyordu.¹⁰²² Semerkant kasabalarından Vizar adına nisbet edilen kumaştan yapılan elbiseler emir, vezir, ordu komutanları tarafından özellikle kışlık olarak tercih edilir ve fiyatı 20 dinardan başlardı.¹⁰²³

Dokuma tezgahlarından bazıları zaman içinde saraylara dokuma yapan ve tıraz denen özel imâlathanelere dönüştü. Bu arada ilk dönemlerde Merv ve Nişâbur'da birçok tıraz atölyesi açıldı. Bu atölyelerde İran ve Türk sanat geleneğini yansıtan ipekli kumaşlar imal edildi.¹⁰²⁴ Ayrıca avlanan yabanî hayvanların postundan giysiler de yapılırdı. Bu kürkler Tûs dağlarında yaşayan samur, vaşak, sincab, kakım, fenek hayvanlarından sağlanırdı.

Bu arada önemli bir gelişme oldu. Daha önce bilinen kâğıt imali Semerkant'ın en mühim imalâtı haline geldi. Talas Savaşı'ndan sonra Semerkant'a götürülen muhtemelen Uygur asıllı esirler 134(751)'de bez parçaları ve kenevirden kâğıt imâlâtını gerçekleştirdiler. Devlet tarafından da desteklenen bu imâlât kısa zamanda gelişti. O zamanlar Firavnî, Süleymanî (Hârûn er-Reşîd'in Horasan hazinebâşı Süleyman b. Râşid adına), Ca'ferî (Ca'fer el-Bermekî adına) gibi kâğıt çeşitleri imal ediliyordu. İbnü'n-Nedîm'in rivayetine göre Semerkant dışında Horasan şehirlerinde de kâğıt imâlathaneleri bulunuyordu. Horasanî adı verilen bu kâğıt çeşidi ketenden yapılıyordu. İbnü'n-Nedîm Tâhirîler hazinesinde bu cins kâğıttan yapılmış pek çok kitabın varlığından bahseder.¹⁰²⁵ 178(794)'de Horasan'da vali olan Fazl b. Ca'fer el-Bermekî Horasan'daki bu imâlathanesinin benzerini Bağdad'ta kurdu. Babası imal edilen kâğıtlara pazar olması için hükümet dairelerinde parşümen yerine kâğıt kullanılmasını sağladı.¹⁰²⁶

¹⁰²⁰ İbn Havkal, 223, 264, 436, 452; Ubeydî, Salah Hüseyin, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî*, Bağdad 1980, s. 72, 73

¹⁰²¹ "Siyabül-kerabis Herat ve Buhara'da imal edilirdi. el-Kutnû'l-fahire pamuklu bir kumaş, es-Siyabüs-sabiri ketenden bir kumaş olup Nişâburda dokunurdu. Bu ve buna benzer bir çok isimler için Sealebi, İbn Havkal, Makdisî'den nakiller yapan bk. Ubeydî, 73.

¹⁰²² İbn Havkal, 490

¹⁰²³ İbn Havkal, 520; Makdisî, *Ahsen*, 324; Ubeydî, 74

¹⁰²⁴ Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, I, 185

¹⁰²⁵ Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserinin Horasan'da imal edilen kâğıtlara yazılmış bir nüshası Tâhirîler hazinesinde mevcut olan bu kitabın o günkü fiyatının elli dinar olduğu kaydedilir. İbnü'n-Nedîm, 48, 200

¹⁰²⁶ Huart, Cl., "Kâğıt", *IA*, VI, 70

Mezopotamya çömlekçiliğın merkezi olarak kabul edilmekle birlikte Abbâsî saraylarında İnan yapımı çömleklerin kullanıldıkları sanılmaktadır. Yapılan kazılarda Selçuklular gelmeden önce Nişâbur'da çömlekçiliğın var olduğu biliniyor. Çömlekçilik İnan'dan Horasan'a gelmiş olup bu konuda üstünlüğün İnanlı sanatçılara ait olduğu iddia edilir.¹⁰²⁷ Ancak bu başka milletler tarafından yapılmıyor manasına gelmez. Nitekim çömlekçilik çoğunluğunun Türk olduğu bilinen Tohâristan'da yaygınlaşmış bir imalât türü idi. Meselâ şair Beşşâr b. Bürd'ün (ö. 167/783) dedesi Tohâristan'lı olup aynı zamanda iyi bir çömlekçi ustasıydı.¹⁰²⁸

æ. Hayvancılık

Horasanlılar tarımın yanı sıra hayvancılıkla da uğraşıyorlardı. Hemen hemen her evin önünde ağıl vardı. Deve, sığır, koyun, at, katır gibi hayvanlar yetiştirilip satılırdı. Özellikle Mâverâünnehir'de yetiştirilen atlar meşhurdu. Horasan'da Benû Temîm'den Sevre b. Ebhâr, Ezd kabilesinden Mahled b. Hasan biniciliği ile meşhur Arap süvarilerdendi.¹⁰²⁹ Bu durum o bölgelerde at yetiştiriciliğine ve biniciliğe verilen önemi gösterir.

Horasan'da deve en çok Serahs ve Belh havalisinde yetiştirilirdi. Koyunların çoğu ise Horasan'a, Oğuz diyarı olarak anılan Mâverâünnehir, Soğd, Gur ve Halaçlar'dan getirilirdi.¹⁰³⁰ Horasan'da da yetiştirilmekle birlikte dayanıklı güçlü katırlar buraya komşu bölgelerden, özellikle Hârizm'den getirilirdi.¹⁰³¹ Öte yandan Belh'in Tâlekâni kazasında yetiştirilen keçiler meşhurdu.

Hayvanların en kıymetlileri valilerin elinde bulunurdu. Horasan valilerinden bazıları, Kuteybe b. Muslim örneğinde olduğu gibi evlerinin önünde hayvanlar için ağıl yaptırırlardı.¹⁰³² Bu adetin aslında Horasan halkının adetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰²⁷ Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, III, 405, 406 .

¹⁰²⁸ Kufralı, Kasım, "Beşşâr b. Bürd", *İA*, II, 574

¹⁰²⁹ Ebû Ubeyd, 235, 299

¹⁰³⁰ İbn Havkal, 452; İstahrî, 253

¹⁰³¹ İbn Havkal, 502

¹⁰³² Kuteybe b. Müslim burayı develeri için ağıl yaptırmıştır. Kendisine daha önce bahçe olduğu hatırlatılınca "Benim babam deveci idi" diyerek bahçeciliği küçümsemmiştir. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 576

b. Horasan'dan Elde Edilen Gelir

Faydalanılan kaynakların çoğu daha geç dönem veya Tâhirîler döneminde yazıldığı için Emevîler ve Abbâsîler zamanında Horasan'dan elde edilen gelirleri tam olarak hesaplamak imkânı yoktur. Ancak biz Emevîlerin ve Abbâsîlerin önceleri Irak'a bağlı, daha sonra müstakil eyalet olarak kabul edilen¹⁰³³ Horasan'dan elde ettikleri geliri tesbit edebilmek için fetihler sırasındaki verileri esas alıyoruz.

Ebû Yûsuf'un da belirttiği gibi Horasan'da fethedilen topraklardan haraç, sulh ile elde edilen topraklardan da anlaşmada belirtilen miktarda vergi alınmış, bu durum sonraki yıllarda da benimsenmiş ve emsal sayılmıştır.¹⁰³⁴

Savaşlarda, talanlarda, yağmalarda temin edilen emvalin miktarı belli olmadığı için bunu gelir toplamı içinde almayıp, zaman zaman müslüman olanlardan alınan haraç ve cizyenin kaldırıldığını, zaman zaman da azaltıldığını mütalaa ediyoruz. Ancak, çoğunlukla eskiye dönüldüğünü, haracın halkın memnuniyetsizliğine rağmen yükseltilerek yeniden alınmaya başlandığını tesbit ediyoruz. Genellikle ilk anlaşmalarda tesbit edilenlere uyulduğunu kabul ederek biz bu değişimleri yapılan hesaplamalara temel almıyoruz.¹⁰³⁵

Bu şartlar çerçevesinde Emevîler ve Abbâsîler zamanında Horasan gelirlerini belirlemek mümkün gözükmemektedir. Mevcut bilgilere göre fethedilen yerlerden ve yapılan anlaşmalara göre sağlanan gelirleri şöyle sıralayabiliriz:

dirhem cinsinden:

Nişâbur ve ilçelerinden	1.000.000
Nesâ'dan	300.000
Ebiverd'den	400.000
Tûs'tan	600.000
Herat'tan	1.000.000
Merv eş-şahcan'dan	2.200.000
Kasru'l-Ahnef'ten	300.000

¹⁰³³ Necdet Hammâş, *el-Idâre fi'l-asri'l-Emevî*, Dimaşk 1400/1980, s. 68; Zeydan, C., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (haz. Mümin Çevik), İstanbul 1976, I, s. 141-142

¹⁰³⁴ Ebû Yusuf, *el-Harac* (Abdülaziz b. Muhammed er-Rahbî, *Fıkhül-müluk*, içinde), I, 409

¹⁰³⁵ Vloten de tek tip vergiden bahseder. Vloten, 33. Nasr'ın düzeltme teşebbüsleri devamlı olmadı. bk. Vloten, 83

Merverrûz'den	600.000
Belh'den	700.000

Böylece Horasan bölgesinden yılda toplam 7.100.000 dirhem sağlandığı ortaya çıkıyor. Coğrafya kitaplarında Horasan haraçları komşu beldelerle birlikte ifade edilir. Maveraünnehir ve diğer beldelerin gelirleri ilave edilince bu rakamın daha da yukarı çıktığı görülür. Me'mun zamanında Horasan gelirleri toplam 28.000.000 dirhem olarak belirtilmektedir.¹⁰³⁶

Bu sonuca göre Emevîler'in sonlarında ve Abbâsîlerin kurulduğu ilk devirlerde Horasan'dan toplanan haraç miktarının yaklaşık on milyon dirhem olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna ganimetler, esirler de eklenirse Horasan'ın diğer bölgelere göre en fazla gelir getiren bölge olduğu görülür. Bu rakamı Horasan'ı Abbâsîlerden devralan Tâhirîler geliştirdiler. Bu devirde yeni bir organizasyon ve Mâverâünnehir içlerinde zaptettikleri yerlerden gelen eklerle birlikte Horasan vilâyetinin yıllık haracı 44.846.000 dirheme ulaştı.¹⁰³⁷

Bunu bilen Emevî ve Abbâsî valileri sık sık zimmetlerine mülk geçiriyorlardı. Halifeler de onları sık sık değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Biriken haraç miktarları zaman zaman Horasan valileri tarafından zimmete geçirilmiştir. Bu tür olayların ilki Muâviye'nin Horasan haraç âmili Kesîr b. Şihâb el-Mezhicî tarafından yapılmış, duyulunca korkusundan kaçıp Hânî b. Urve'nin evinde saklanmış, Muâviye durumdan haber edilince ondan malın bir kısmının alınarak serbest bırakılmasını istemişti.¹⁰³⁸ Yine Muâviye zamanında Horasan haracını toplayan vali Saîd b. Osman da haractan kendisine düşen den fazlasını almış, ancak Muâviye'nin gönderdiği birine iade etmişti.¹⁰³⁹

Emevî halifesi Muâviye'nin Horasan valisi Abdurrahman b. Ziyâd 55(675) senesinde geldiği Horasan'da topladığı ve kendi zimmetine geçirerek biriktirdiği kıymetli eşyasının yetmiş yüke ulaştığını duyan Haccâc onu geri çağırmişti. Abdurrahman bunun üzerine topladığı malları herkese dağıtmış

¹⁰³⁶ Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, II, 93, 102. Bu rakam İbn Haldun'dan naklediliyor.

¹⁰³⁷ Abdullah b. Tahir'in 212/827 yılında Horasan şehirlerinden elde ettiği harac miktarı ayrı ayrı yazılmıştır. İbn Hurdâzbih, 34-35

¹⁰³⁸ Müberred, *el-Kâmil*, I, 160

¹⁰³⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, 403

ve Haccâc'ın huzuruna yirmi milyon dirhemle çıkmıştı. Buna rağmen Haccâc bütün mallarını elinden almış, onu fakir hale getirmişti. Öyleki Mâlik b. Dinar bir gün Abdurrahman'a eşek sırtında rastlamış ve malına ne olduğunu sormuştu. Abdurrahman "Hepsini aldılar, şu gördüğün eşek bile borçdur" diye cevap vermişti.¹⁰⁴⁰

Abbâsîler devrinde bir arada Horasan valisi olan el-Müseyyeb b. Züheyr'in¹⁰⁴¹ vergileri arttırınca Horasanlılar bundan şikâyet ettiler. Yerine Ebü'l-Abbâs Fadl b. Süleyman et-Tûsî tayin edildi (166/782-83).¹⁰⁴² Yeni vali ise harac miktarını yeniden düzenleyerek Horasan halkının memnuniyetini kazandı. Bu arada dellal çıkartarak Kûhistan, Tâbeseyn, Âmül, Nesâ, Baverd ve Herat'ta herkesin belirlenen resmi haracı devam etmek üzere Müseyyeb'in fazladan aldığı vergilerin geri verilmesini sağladı.¹⁰⁴³

c. Darphâneler

Arapçada "dârü'd-darb" denen darphânelerin İslâmlaşması fazla uzun sürmedi. Sikke basılan diğer yerler bir yana İslâm'dan önce Sâsânîler Horasan şehirlerinde para basıyorlardı. İslâm'ın zuhuru sırasında onların paraları Arap topraklarında bir süre kullanıldı. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında kullanılan 20(641) ve 28(648) yıllarında Herat'ta basılmış Sâsânî tipinde sikkeler Topkapı Sarayı'nda mevcuttur.¹⁰⁴⁴ Horasan'ın tamamen fethinden sonra hem Emevîler hem de Abbâsîler kendi adlarına sikke bastırmışlardır.¹⁰⁴⁵

Horasan'ın İslâm orduları tarafından fethinden sonra Sâsânîlerin şehirlerde bulunan darphânelerinden istifade edilmiş, buralarda dirhem basımına devam edilmişti. Belâzürî'nin bildirdiği İslâmî dönemde Merv'de basılan ilk dirhem 73 (69-93) tarihinde olması şüphelidir.¹⁰⁴⁶ Dirhemlerin ilk basıldığı

¹⁰⁴⁰ Gerdîzî, 107

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 124

¹⁰⁴² Gerdîzî, 128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 73

¹⁰⁴³ Gerdîzî, 128

¹⁰⁴⁴ Galip, İsmail, *Müze-i Hümayun Meskukat-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1312, s. 417, 419

¹⁰⁴⁵ Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, I, 183-184

¹⁰⁴⁶ Belâzürî, 453. Zaten Belâzürî de bunun sahte olduğunu ifade eder.

tarih konusunda ki tarihçilerin ihtilâfı bir tarafa, 75(694-95) yılında Ebreşehr'de, 76(695-96) yılında Merv'de basıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁷

Müslüman idareciler ilk dönemde, Sâsânî tipi dirhem bastırmaya bir süre devam ettiler. Bu idarecilerden Ubeydullah b. Ziyâd Herat'ta (52/672, 56/676 yıllarında), Selm b. Ziyâd Merverrûz'da (63/682-83 yılında), Abdullah b. Hâzim Horasan'da hâkimiyeti sırasında, Oğlu Muhammed İbn Hâzim (67/686-87 yılında), Ümeyye b. Abdullah Merverrûz'da (76/695-96 yılında) Sâsânî tarzında dirhem bastırdılar.¹⁰⁴⁸

Mevcut bilgilere göre Horasan'da ilk defa İslâmî dirhemler Haccâc'ın emriyle 75/694-95 yılında, Ebreşehr'de, 76/695-96 yılında Merv'de basılmıştır. Bundan sonra 79/698-99 yılında Abdülmelik b. Mervân adına Ebreşehr, Merv ve Herat şehirlerinde sikke basılmıştır. Bu arada Ebreşehr'de darbedilen sikkelerde şehir adı yanlışlıkla Ehbehr şeklinde basılmıştı. Daha sonra Belh şehrinde basılan ilk sikkelerde şehir adı Belhü'l-beyzâ olarak değiştirildi. Öte yandan aynı şekilde Hişâm da sikke bastırmıştır.¹⁰⁴⁹

Ebû Müslim el-Horasânî Emevîler'e karşı harekete geçtiği zaman (127/744-45) malî kaynağının bir kısmını İstahr şehrinde bastırıldığı sikkelerden sağlamıştı. Abbâsî ihtilâlinin yürütüldüğü 132(749-50) yılı da dahil İstahr'dan başka Belh, Darabcird, Rey, Merv, Hemedan şehirlerinde sikke bastırmağa devam edilmiştir. Bu dirhemlere Horasanî Dirhemler denmekteydi.¹⁰⁵⁰ Diğer taraftan Halife el-Mehdî zamanında Horasan'a vali tayin edilen el-Müseyyeb b. Züheyr adına basılan dirhemler "Müseyyebî Dirhemler" ismiyle bilinirdi.¹⁰⁵¹ Yine 175(791) yılında Horasan valisi olan Gıtrîf b. Atâ el-Kindî'nin Buhara'da altın, gümüş, kurşun, demir, bakır karışımıyla bastırıldığı dirhemler ona nisbetle "Gıtrîfî Dirhemler" adıyla anılırdı. Söz konusu dirhemler Heytal, Buhara, Mâverâünnehir bölgelerinde geçmekteydi.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁷ Belâzürî, 453; Artuk, İbrahim, "Sikke", *İA*, X, 623; Album, Stephan vdğr., "Coins", *Eir.*, II, 19; Başaran, Selman, "Darphâne", *DİA*, VIII, 501; Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, IX, 369

¹⁰⁴⁸ Şems-i İşrak, A., *Nuhustîn-i Sikkehâ-yı İmparatoriy-yi İslâm*, İsfahan 1369, s. 69, 71, 85, 86, 87, 98, 102

¹⁰⁴⁹ Artuk, "Sikke", *İA*, X, 623

¹⁰⁵⁰ Şems-i İşrak, 57

¹⁰⁵¹ Gerdîzi, 127

¹⁰⁵² Makdisî, *Ahsen*, 340; İbn Havkal, 490; geniş bilgi için bk. Özeydin, Abdülkerim, "Gıtrif b. Atâ", *DİA*, XIV, 58

Ayrıca Muhammed b. Zübeyde'ye nisbetle "Muhammedî Dirhemler" de vardı.¹⁰⁵³

Mevcut darphâneelerde Emevîler ve Abbâsîler adına da dinarlar basılmıştır. Ancak Halife el-Emîn zamanına kadar dinarlar üzerine darphâne adları yazılmadığı için Horasan'ın Merv şehrinde sadece Muhammed el-Me'mûn tarafından bastırılan dinarların varlığı bilinmektedir. Onun Merv'de bastırıldığı dinarlara "er-Rubâiyât" denilmekte idi.¹⁰⁵⁴ Horasan'a komşu Taberistan ispehbedleri ise valilerden aldıkları izinle 175/791-92 yılına kadar Sâsânî tipi dirhemler basımına devam ettiler. İncelediğimiz dönemde Horasan bölgesinde basılan sikkeler ve basım tarihleri şöyledir:

Ebreşehr (Nîşâbur): *Emevîler: Abdülmelik b. Mervân adına (79/698 tarihinde), el-Velîd I (90-95/709-714), Süleyman (95-97/714-716), Ömer b. Abdülaziz (99-100/717-719). *Abbâsîler: Hârûn er-Reşîd (193/808-09, 194/809), el-Emîn (194/810), el-Me'mûn (197/812-13'de vali Abdullah adına)

Merv: *Emevîler: Abdülmelik b. Mervân adına (79-84/698-703), el-Velîd I (90-95/709-714), Süleyman (95/714, 97/716, 98/717), Ömer b. Abdülaziz (99-101/99-720), II. Yezîd (102/720-721), Hişâm b. Abdilmelik (110/728-29, 114/732, 119/737), II. Mervân (128/745-46, 130-132/748-750). *Abbâsîler: Hârûn er-Reşîd (185/801)

Belh: *Emevîler: I. el-Velîd (95/713-14), Hişâm b. Abdilmelik (111/729, 112/730, 114/732, 115/733, 116/734, 120-122/738-740), II. Mervân (128/745-46, 130/747-48, 131/748-749). *Abbâsîler: Hârûn er-Reşîd (h. 182/798, 184/800-Bu ikisi el-Emîn adına-, 185/801, 186/802, 189/805 -el-Me'mûn adına-, 190/805-806), el-Emîn (193/808-809, 194/809-10), el-Me'mûn (195/810-11- vali el-Fadl adına)

Serahs: *Emevîler: I. el-Velîd (90-95/709-714), Süleyman (95-98/713-17), Ömer b. Abdülaziz (99/717-18), II. Mervân (127/744-45, 129/746-47, 130/747-48)

¹⁰⁵³ İbn Havkal, 490: Gerdîzî, 127, 129

¹⁰⁵⁴ Makrizî (ö. 845/1442) Ahmed b. Ali, *Kitâbü'n-Nükûd* (nşr. Anistas el-Kermilî, *en-Nükûdül-Arabiyye vel-İslâmiyye*, içinde), Kahire 1987, s. 55: Makedîsî, *el-Bed'*, VI, 107

Herat: *Emevîler: Abdülmelik b. Mervân (79/698-99, 90/709), I. el-Velîd (90-96/709-15), Süleyman (95-98/713-17)¹⁰⁵⁵

6. HORASAN'DA İRŞAD ve İLİM

a. Horasan'da İrşad Faaliyetinde Bulunanlar

Sahâbîler: Horasan'da sahâbe olarak bulunanların çoğunluğu fetihlere katılmış ve gaza yapmışlardır. Sahâbîlerden bazıları vali olarak tayin edilirken, bir kısmı devlet işlerinde, bazıları ise sadece orduda görev almışlardır. Horasan'a gelen bu sahâbîlerin çoğunluğu Merv şehrine yerleşmişlerdir. Öte yandan tabakat, tarih, hadis kitaplarında Horasan'a gelip geçen veya yerleşen sahâbîler için ayrı bölüm açılmıştır.¹⁰⁵⁶ Horasan'da ilk müslüman olanların Tâbeseyn halkından oldukları söylenir. Bundan sonra fetihlerle tebliğ çalışmaları başlamış h. 51 yılında Arapların yerleşmesi ile hızlanmış kabul edilmiştir. Bunun neticesinde on yıl sonra Horasan'da İslâmlaşma meyvesini vermiştir. Selm b. Ziyâd'ın valiliği (60-65/680-684-85) sırasında Merv'de Horasanlı 20.000 kişinin müslüman olduğu ve çocuklarına Selm adını verdikleri bilinmektedir.*

51(671) yılında Horasan'a gönderilen sahâbîlerden Ebû Abdullah Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî bölgeye ilk yerleşenlerdendir.¹⁰⁵⁷ Büreyde, Huzâa kabilesinin Benû Eslem b. Efsâ kolundan olup künyesi Ebû Sehl'dir. Ayrıca ona Ebû Sâsân da denilmiştir. Kendisi ilk Habeş muhacirlerinden olup Resûlullah'ın vefatından sonra Basra'ya, daha sonra Sicistan'a geldi ve burada bir süre kaldı. Ardından Yezîd b. Muâviye'nin emîrliği zamanında Merv'e geldi ve buraya yerleşti. Horasanlılar'la sohbet tarzında irşad faaliyetinde bulundu. Büreyde, Yezîd b. Muâviye zamanında ölünceye kadar Merv'de kaldı (63/682-83).¹⁰⁵⁸ Abdullah ve Süleyman adlı ikiz çocuğu¹⁰⁵⁹ olan Büreyde 167

¹⁰⁵⁵ Makrizî, *Kitâbü'n-Nükûd*, 55; Galip, 417, 419, 420, 427, 428; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I-II, İstanbul 1970-74, I, 13, 18, 23, 26, 31, 35, 39, 68, 69, 74, 75, 79, 81, 87; Şems-i İsrak, s. 57, 150, 152, 154

¹⁰⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365-379; Halife, *et-Tabakât*, 831-840; Sehmî, 46; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 194-200; Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014) Ebu Abdillâh, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Kahire 1937, s. 191 vd.

* Taberî, V, 545

¹⁰⁵⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Taberî, V, 286

¹⁰⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 8, 365; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 60

¹⁰⁵⁹ Halife, *et-Tabakât*, 240, 440, 829, 831; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 8-9

hadis rivayet etmiştir.¹⁰⁶⁰ Râvileri arasında oğulların dan başka Abdülmü'min b. Hâlid el-Hanefî bilinmektedir.¹⁰⁶¹ Abdullah, Yezîd b. Mühelleb zamanında Merv'e kadı oldu ve 115(733) yılında öldü. Kabrinin Merv köylerinden Câverse'de olduğu rivayet edilir. Süleyman ise 105(723-24) yılında ölünce Merv'in Biğayr köyüne defnedildi.¹⁰⁶²

Yine aynı kabileden Ebû Berze Nadle b. Abdullah b. el-Hâris Hz. Peygamber'in vefatından sonra Basra'ya gitti. Orada çocukları oldu. Daha sonra Horasan'a yapılan seferlere katılarak Merv'e yerleşti ve orada vefat etti. Merv'de nesli çoğaldı. İbn Ziyâd'ın azlinden sonra 64(683-84) senesinde Basra'da, Sicistan'da, Herat'ta öldüğü de rivayet edilmiştir.¹⁰⁶³

Horasan fetihlerine katılan Kureyt b. Ebî Rimse Resûlullah ile birlikte hicret edenlerdendi. Resûlullah hayatta iken Ebû Rimse oğlu Kureyt ile birlikte el-Ala b. el-Hadramî'nin yanında Bahreyn'e gidip burada bir süre kaldılar. Daha sonra Hz. Ömer zamanında Kureyt Übülle'nin fethine, Hz. Osman zamanında el-Ahnef b. Kays ile beraber Horasan savaşına katıldı. Merv'e gelip yerleşti ve burada öldü.¹⁰⁶⁴

Sahâbeden el-Hakem b. Amr b. Mücedda' el-Gifârî, Muâviye zamanında Horasan'a geldi (47/667). Ziyâd b. Ebih'in Horasan valiliği sırasında Muâviye onu Merv'e komutan tayin etti. Merv'de 50(670) senesinde öldü. Vasiyeti üzere Merv'de defnedildi. Kabri Büreyde b. el-Husayb'in yanındadır.¹⁰⁶⁵ Kendi gibi sahâbeden olan kardeşi Atıyye de Horasan'a gaza için gelmişti.¹⁰⁶⁶

Mâverâünnehir fetihleri sırasında ölen Kusem b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib, Resûlullah'ın amcasının oğludur. Muâviye zamanında Saîd b. Osman b. Affan ile Mâverâünnehir fetihlerinde bulundu ve burada şehid oldu.

¹⁰⁶⁰ İbn Hazm (ö. 456/1064) Ebû Muhammed b. Ali, *Esmâü's-sahâbeti'r-rûvât* (nşr. Seyyid Hasan Kisrevî), Beyrut 1412/1992, s. 53

¹⁰⁶¹ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

¹⁰⁶² Halîfe, *et-Tabakât*, 831; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 221; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 125

¹⁰⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 298; Halîfe, *et-Tabakât*, 241, 441, 829

¹⁰⁶⁴ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 61

¹⁰⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 28, 366; Halîfe, *et-Tabakât*, 72, 412, 829; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 60; İbn Hazm, *Esmâü's-sahabe*, 445

¹⁰⁶⁶ Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 10

Kabri'nin Merv'de olduğunu ileri sürenler varsa da Semerkant'ta olduğu daha doğrudur. Bugün bu türbe "şâhzinde" diye bilinmektedir.¹⁰⁶⁷

Ebû Rifaa Temîm b. Üseyd (Üsiyd veya Esed) el-Adevî'nin¹⁰⁶⁸ adı Temîm b. Nüziyr, Temîm b. İyas, Abdullah b. el-Hâris b. Abdilharis al-Adevî şeklinde de rivayet edilmiştir. Kâbül'ün fethi seferinde vefat etmiştir (44/664). İbn Hacer, bu zatın hadis rivayet ettiğini ve ondan da Humejd b. Hülel el-Adevî el-Basrî, Sıla b. Üşeym el-Adevî el-Basrî'nin rivayette bulduklarını belirtir. Kabrinin Beyhak'ta olduğunu Müslim ve İbn Abdilber söylemektedirler.¹⁰⁶⁹

Bunlardan başka Irak ve Horasan valisi Ziyâd b. Ebih'in 48(668) yılında Horasan'a gönderdiği Galib b. Fudala (Abdullah) el-Leysî,¹⁰⁷⁰ Haccâc'ın tayin ettiği Mühelleb b. Ebî Sufra el-Ezdfî de sahâbedendir.¹⁰⁷¹

Sahabe olduğu söylenen Hz. Ali'nin hacibi Kanber Mevla, Hz. Ali'nin ölümünden sonra Beyhak'a yerleşip burada evlendi. Kabrinin Nişâbur'da olduğu rivayet edilen Kanber'in nesli Beyhak'ta çoğalmıştır. İbn Funduk, kendi zamanında, Beyhak'ta Hânî adlı bir torununun Mescidu Hânî'yi yaptırdığını rivayet eder.¹⁰⁷² Kutn b. Amr b. el-Ehtem, Hemmâm b. Zeyd b. Vâbese, el-Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî'nin de sahâbeden olduğu İbn Funduk el-Beyhakî tarafından rivayet edilir.¹⁰⁷³ Bu sahâbîlere Müderris'in *Meşâyih* ve Ahmed b. Muhammed'in *Târîh-i Nişâbur telhisi*'nde bazı ilaveler mevcuttur.¹⁰⁷⁴

Tâbiûn: Tâbiûn'dan olarak kaydedilenlerin büyük çoğunluğunun Horasan'da Merv şehrinde bulunduğu görülmektedir. Bunlardan, Mezhic kabilesinin Benû Ka'b kolundan er-Rebî b. Ziyâd, Muâviye'nin Horasan âmili idi. Übey b. Ka'b ve diğer sahâbîlerden hadis dinlemiştir.¹⁰⁷⁵ Ebû Zeyd el-Ensarî ile sohbet eden İba' b. Ahmer el-Yeşkürî Merv'e yerleşmiş ve orada ölmüştür.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 367; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 9, 61;

¹⁰⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 68-70; İbn Funduk, 23; İbn Hazm, *Esmâ'ü's-sahabe*, 408

¹⁰⁶⁹ İbn Funduk, 24

¹⁰⁷⁰ Halife, *et-Tabakât*, 833; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 457; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 11

¹⁰⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 129; İbn Funduk, 24; İbn Hazm, *Esmâ'ü's-sahabe*, 152; Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 11

¹⁰⁷² İbn Sa'd'da sadece adı geçer, hayatı hakkında bilgi yoktur. *et-Tabakât*, VI, 237; İbn Funduk, 25

¹⁰⁷³ İbn Funduk, 24, 25

¹⁰⁷⁴ Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nişâbur: Telhis*, 7-13; Müderris, I, 36, 49

¹⁰⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 159; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 125

¹⁰⁷⁶ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 125

Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer ve Enes b. Malik'ten hadis dinleyen er-Rebî' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî, Haccâc'dan kaçarak Merv'in Bürz köyüne yerleşti. Abdullah b. el-Mübârek ondan hadis dinlemiştir.¹⁰⁷⁷ Merv'li Süleyman b. Amir b. Umeyr el-Kindî onunla sohbet etmiş ve ondan rivayetlerde bulunmuştur.¹⁰⁷⁸

Basralı Hemmâm b. Hannas el-Abdî, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb ile görüşmüş ve ondan hadis işitmiş, daha sonra Horasan fetihlerine katılarak Merv'e yerleşmişti.¹⁰⁷⁹ Medîne ahalisinden olup Hz. Ali'nin sohbetlerinde bulunmuş olan Atâ b. es-Sâib el-Kinânî el-Leysî Merv'e yerleşmiş, Muhammed adındaki oğlundan nesli çoğalmıştır. Muhammed'in es-Sâib adında, es-Sâib'in Atâ adında çocukları oldu.¹⁰⁸⁰ Kadılık yapan Yahyâ b. Ya'mer Horasan'da tâbiûn'un önemli simalarındandır. Onun arkadaşlarından Basralı Yahyâ b. Ukayl el-Huzâî de Merv'e yerleşti. İbn Ebî Evfî'den hadis dinledi. Yahyâ b. Ukayl rivayetlerini Yahyâ b. Ya'mer ve akranlarının rivayetleriyle çoğaltmıştır.¹⁰⁸¹

Etbâu't-tâbiîn: Horasan'da irşad faaliyetinde bulunan ve etbâu't-tâbiîn arasında önemli bir yeri olan kişilerden birisi ed-Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî'dir. Ebû'l-Kasım veya Ebû Muhammed künyesi ile anılmıştır. 93/711'e kadar Merv'de olmak üzere Rey, Buhara, Semerkant'ta bir müddet kaldı. Kur'an öğretmeye meraklı idi. Bulunduğu Horasan şehirlerinde çocuklara ücretsiz olarak Kur'an öğretti. Bu arada Nasr ile Amr b. Müslim arasında meydana gelen çekişmede arabuluculuk yaptı ve 105(723-24) senesinde Belh'te öldü.¹⁰⁸²

Horasan'da tebeû'-tâbiîn'den irşad faaliyetinde bulunanları şöyle sıralayabiliriz:

Abdullah b. Keysan, Ebû Mücahid. Merv'dendir. İkrime ashabından olup aynı yerde vefat etti.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 369; Halîfe, *et-Tabakât*, 832; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 126

¹⁰⁷⁸ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 125

¹⁰⁷⁹ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 126

¹⁰⁸⁰ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 126

¹⁰⁸¹ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 126; Horasanda tabiîn'in bir listesi için bk. Ahmed b. Muhammed, *Târih-i Nişâbur: Telhis*, 13-15

¹⁰⁸² İbn Hibbân, *Meşâhir*, 194; Halîfe, *et-Tabakât*, 832; M. Eroğlu, "Dahhak b. Müzâhim", *DİA*, VII, 910

¹⁰⁸³ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195

Abdülkebir b. Dinâr es-Sâiğ, Ebû Abdürrahim . Mervdendir. Ebû İshak es-Sebiî ile arkadaşı. 197(812-13) senesinde öldü.¹⁰⁸⁴

Azre b. Sâbit b. Ebî Zeyd el-Ensârî. Merv'den olup Azre, Ali ve Muhammed adında üç kardeşi vardı. Ancak bunlar içinde Azre ile Ali muttakî ve güvenilir bulunur.¹⁰⁸⁵

Beşîr el-Küsec, Ebû Nasr. Merv'dendir. İkrime, el-Hasan ve tâbiînden bir grupla görüşmüştür.¹⁰⁸⁶

Cebele b. Ebî Revvâd el-Atekî, Ebû Mervân. Merv'den olup kardeşi Abdülaziz b. Ebî Revvâd'dır. 131(748-49) senesinde Ebû Müslim tarafından Nişâbur'da öldürülmüştür.¹⁰⁸⁷

Esbağ b. Alkame b. Ali el-Hanzalî el-Yerbuî, Ebü'l-Mikdam. Merv halkından olup irşad faaliyetinde bulunanların ileri gelenlerindedir. Saîd b. el-Müseyyeb ve İkrime ile beraber sohbette bulunmuştur.¹⁰⁸⁸

el-Fadl b. Atıyye el-Mervezî, Benû Abs mevlâsıdır. Atâ, Sâlim b. Abdullah ve evlâtları ile sohbet etti. Muhammed b. el-Fadl'ın babasıdır.¹⁰⁸⁹

Hâlid b. Ebî Nevf, Sicistan'dan olup sonradan Horasan'a geldi. Bir süre burada kaldı. Horasan ve Irak halkı kendisinden Atâ b. Ebî Rebah'tan nakiller yaptılar.¹⁰⁹⁰

Mansûr b. en-Nu'mân el-Yeşkürî er-Rebî', Ebû Hafs. Basralı olup Merv'e yerleşti. Sonra Buhara'ya geçti. Ebû Miclez, İkrime ve onların tâbiînden olan evlâtları ile sohbet etti.¹⁰⁹¹

Muhammed b. Yesâr, künyesi Ebü'l-Ayyuk'tur, sonra Ebü'l-Abdullah olarak değişti. Aslı Basralı olmasına rağmen el-Horasanî nisbesiyle tanınmıştır. Merv'e yerleşti. Muhammed, Seleme, Abdullah adında üç kardeşi vardı.¹⁰⁹²

en-Nadr b. Zürâre ez-Zühelfî, Ebü'l-Hasan, aslen Kûfeli olup Belh'e yerleşti. Semmâk b. el-Velîd el-Hanefî'nin kardeşinin oğlu idi. İsmâil b. Ebî Hâlid ve oğulları ile görüştü. Hadiste müstakimü'l-emr idi.¹⁰⁹³

1084 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

1085 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

1086 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195

1087 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195

1088 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 194

1089 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

1090 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 198

1091 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 198

1092 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

1093 İbn Hibbân, *Meşâhir*, 198

Osman b. Cebele b. Ebî Revvâd, Merv halkından olup hadis râvilerinden Abdülaziz b. Osman'ın babasıdır.¹⁰⁹⁴

Sahr b. Abdullah b. Büreyde el-Eslemî. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali ve İkrime ile sohbet etti. Merv'in önemli kişilerinden olup, ondan rivayette bulundular.¹⁰⁹⁵

el-Vesîm b. Cemîl b. Tarîf -es-Sakaffî, Ebû Muhammed. Haccâc b. Yûsuf'un mevlâsı, Kuteybe b. Saîd'in amcasıydı. Belh sakinlerinden olup h. 186 senesinde öldü. Faziletli ve âbid biriydi. Onunla görüşmekten zevk aldığı söylenen İbnü'l-Mübârek onu övmüştür.¹⁰⁹⁶

Mervli olan İsâ b. Yezîd el-Ezrak, Ebû Muâz Serahs'a kadı olmuş âbidlerdendir. Serahs'ta öldü. İbnü'l-Mübârek Serahs'a geldiği zaman onun kabrini ziyaret ederdi.¹⁰⁹⁷ Serahs'ta tebeu't-tâbiîn'den Amr b. Mus'ab, Harice b. Mus'ab'ın kardeşidir. Bölgenin İslâmlaşması sırasında Serahs'ta doğanların ilkidir. Rivayetine güvenilir kişilerdendir. Babası Mus'ab Ali b. Ebî Tâlib'in arkadaşlarındandı.¹⁰⁹⁸ Merv ehlinden Yezîd en-Nahvî, Ubeyd b. Selmân ve oğlu İsâ, Sâlih b. Ebî Cübeyr, Ubeydullah b. Abdullah, Muhammed b. Müyesser, el-Hasan b. Sevvâr, Abdüssamed b. Hassan, Ali b. Hasan, İbrâhim b. Rüstem, Belh ehlinden Ömer b. Hârûn, Selm b. Sâlim, Ebû Muâz, Hâlid b. Eyyûb, Kuteybe b. Saîd, Şeddâd b. Hâkim, Amr b. Hârûn, Serahs'tan Umâre b. el-Muğire ve kardeşi el-Kâsim, Hârice b. Mus'ab da tâbiînden oldukları bilinir. Merverrûz'dan kalkıp hacca giden Ebû'l-Ala el-Hassan b. Sevvâr el-Me'mûn zamanında öldü. Oğlu Abdüssamed Merverrûz, Nîşâbur ve Herat'ta kadılık yaptı.¹⁰⁹⁹

Tebeu't-tâbiîn'den olan İbrâhim b. Meymûn ve kardeşi Muhammed, Mukatil b. Hayyân, Fadl b. Mûsâ, en-Nadr b. Muhammed, İbrâhim b. Tahman gibi Hanefîleri Horasan'da dini akımlar bahsinde zikretmiştik. Ya'kûb b. Ka'ka, Yûnus b. Nâfi', Hüseyin b. Vâkid, Ömer b. Sâlim, Muhammed b. Zeyd, Hâlid b. Ziyâd, İsâ b. Yezîd gibi kadılık yapanları orada kaydettiğimiz için burada tekrar etmiyoruz. Bunlar, tabakat, tarih, hadis kitaplarında müstakil bö-

¹⁰⁹⁴ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

¹⁰⁹⁵ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

¹⁰⁹⁶ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 198

¹⁰⁹⁷ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

¹⁰⁹⁸ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 199

¹⁰⁹⁹ Halîfe, *et-Tabakât*, 832, 834, 835, 837, 839, 840; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370, 371, 375, 376, 377, 378.

lümmler halinde verilmiştir.¹¹⁰⁰ Ayrıca Cürcân, Rey, Hemedan, Sicistanda bulunan tabiîn de Horasan başlığı altında sıralanmıştır.

b. Horasan'da İlimin Gelişimi

Horasan'a gelen Arap âlimler kadar Horasanlı esirlerden kabiliyetli olanlar da ilim meclislerine devam ederlerdi. Abdullah b. Hâzim es-Sülemî'nin Kârun'la yaptığı savaşta elde ettiği esirler arasından birçok âlim yetişmişti.¹¹⁰¹ Horasan'dan diğer bölgelere ilim öğrenmek için seyahatler edilirdi. Bu seyahatleri o dönemin ilim merkezleri Kûfe, Basra, Mekke ve Medine'ye yapıldığı gibi sonraları Kuzey Afrika ve Mısır'a da gidilmeye başlandı¹¹⁰². II. yy. sonlarından (VIII. yy sonu-IX.yy başı) itibaren başlayan devirde Merv, Nîşâbur gibi şehirlerde ilim inkişaf etti ve buralarda tahsil yapmak için civar yerlerden gelenler oldu.¹¹⁰³ Bu arada mevâlî durumunda olan Türkler'den ilim öğrenmek isteyenler olduğu gibi fethedilen yerlerde müslüman olan meraklılar da ilim için seyahat ederlerdi. İlim tahsili yapmak isteyen birçok kişi Merv'e gelirdi. Bunlar arasında daha o dönemlerde Çağataylı (Sağaniyan) birini Abdullah b. el-Mübârek'in ders halkasında görüyoruz.¹¹⁰⁴

ba. Arap Dilcileri ve Şairler

Horasan fetihleri ve iskân politikası gereği bazı dilcilerin Horasan'a geldiklerini, dolayısı ile Araplar için önemli olan kabile şairlerinin mevcudiyetini de görüyoruz. Horasan'da faaliyetleri bilinen ilk Arap dilcisi olan tâbiûn'dan Yahyâ b. Ya'mer hakkında Merv şehrinde kadılar arasında bilgi vermiştik.

Kûfe mektebine mensup dilcilerden Mufaddal b. Muhammed b. Ya'la babası ile birlikte 30-90(650-709) yılları arasında Horasan'da yapılan askerî

¹¹⁰⁰ Kullandığımız Halîfe b. Hayyat, İbn Sa'd gibi zatların *Tabakat*'ları; İbn Hibban, *Meşâhiru ulema* adlı eserleri gibi. Ayrıca bk. Zehebî, *el-Emsâru zevâti'l-âsâr* (nşr. Kâsım Ali Sa'd), Beyrut 1406/1986, s. 205 (Nîşâbur alimleri), 209 (Tus alimleri), 209-210 (Herat alimleri), 211-214 (Merv alimleri), 214-216 (Belh alimleri); Horasanda tabiîn'in bir listesi için bk. Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nîşâbur: Telhis*, 15-17; Müderris, I, 49-51; Sâfî, *Efğanistan*, 237-262

¹¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, Kâmil, III, 135-136

¹¹⁰² Zünnun-ı Mısırî'yi (ö. 245/859) Belh'ten ziyarete gidenler olurdu. Attar (ö. 618/1221) Feridüddin, *Tezkiretü'l-evliya* (nşr. Muhammed Kazvîni), Tahran 1904, s. 104

¹¹⁰³ Cehmiyye'nin kurucu Sicistanî Merv'e, Zahirî hareketin başı Davud b. Ali (202/817 yılında Kufe'de doğdu) Nîşâbur'a ilim için yolculuk yapmışlardı.

¹¹⁰⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 400; Emevîler devri İslâmî hareket için şu esere de bakılabilir: İsmail Yiğit, *Emevîler Devrinde İslâmî Hareket* (doktora, 1994), MÜ İlahiyat Fakültesi

hareket ve fetihlerine dair bilgiler için güvenilir bir râvi olarak zikredilmiştir.¹¹⁰⁵ Mufaddal, Halife el-Mansûr'a karşı bir isyana karıştı ise de sonradan affedildi, halifenin oğlu el-Mehdî'ye mürebbiye tayin edildi ve onunla Horasan'a gitti. Daha sonra döndüğü Kûfe'de dil çalışmalarıyla ömrünü geçirdi. 164-170 (780-787) yılları arasında öldü. Kendisi *Kitâbü'l-Egânî*'nin güvenilir râvileri arasında yer almaktadır.¹¹⁰⁶

Bilindiği gibi şair ve şiirin Arap dünyasındaki önemi büyüktür. Kabileler şairleri ile öğünürlerdi. Diğer kabile şairlerinin şiirleri ile yerilmek istemezlerdi. Horasan'a yerleşen Araplar'ın da yanlarında şairler vardı. Şiirin siyasî, iç-timaî, iktisadî sahalardaki kısaca kültür dünyasındaki tesirleri düşünülürse Horasan'da şairlerin önemi daha iyi anlaşılır.¹¹⁰⁷ Emevîler'de Arap milliyeti ve karakteri üzerine bir devlet anlayışı yaygın olduğu için şairlere bilhassa önem verilmiştir. Bu dönemin şiir merkezleri arasında Horasan da anılır.¹¹⁰⁸ Buradaki şairler kabilelerinin meziyetlerini öğerler, hasımlarını ise hicvederlerdi, savaş manzaralarını tasvir ederler, kendi kabilelerini cesaretlendirirlerdi. Emevî devrinde Horasan'da bulunan şairlerin büyük bir kısmını Mühelleb ailesinin himayete ettiği görülmektedir. Başlıca Horasan şairleri şöyle sıralanabilir:

Sâbit Kutne (ö. 110/728), Ezd kabilesi şairi olup tam adı Ebü'l-Ala' Sâbit b. Ka'b b. Câbir el-Ezdî'dir. Mervânî döneminin cesur şairlerindendir.¹¹⁰⁹ Horasan'da pek çok olaya şahit olmuştur. Bir gözü sonradan kör olduğu için Kutne lakabıyla anılırdı. 77(696) yılında Ümeyye b. Abdullah'ın azledilmesini sağlamıştır.¹¹¹⁰ Mühelleb b. Ebî Sufra ile birlikte Hâricîler'e karşı cephe almıştır.¹¹¹¹ Yezîd b. Mühelleb tarafından bazı yerlere yönetici olarak atanmış,¹¹¹² Eşres b. Abdullah ile Semerkant, Mâverâünnehir, Âmül fetihlerine katılmıştır. Bu savaşlardan birinde öldü. Daha çok hiciv şairi olarak bilinen

¹¹⁰⁵ Taberî, IV, 312, 518; X, 423

¹¹⁰⁶ Lichtenstadter, I., "Mufaddal", *IA*, VIII, 445

¹¹⁰⁷ h. II. yy'da şiirin etkileri için bk. Dr. M. Mustafa Heddâre, *İtticâhâtü's-Şi'ri'l-Arabî fi'l-karni's-sâniyyi'l-hicrî*, Beyrut 1408/1988

¹¹⁰⁸ Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-edebi'l Arabî: asru'l-İslâmî*, Kahire 1963, II, 139 vd., 161

¹¹⁰⁹ Taberî, VII, 54-58; Ebû Ubeyd, 294

¹¹¹⁰ Ebü'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 272

¹¹¹¹ Ebü'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 267

¹¹¹² Ebü'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 269

Sâbit'in şiirleri¹¹¹³ Mâcid b. Ahmed es-Samerrâî tarafından bir divan halinde toplanmıştır.¹¹¹⁴ Mürcîî fikirlere sahip olduğu ileri sürülen Sâbit Kutne yeni müslüman olmuş Semerkantlı Türkler'e yeniden vergi konulmasını bir zulüm olarak değerlendirmiş ve protesto etmişti.

Ka'b b. Ma'dan el-Eşkarî, Ebû Mâlik (ö. 80/700 civarı): Hem şair hem de hatipti. Ezd kabilesinin el-Eşâkır koluna mensup olan Ka'b, el-Mühelleb b. Ebî Sufra'nın Hâricîler'le olan savaşına katıldıktan sonra onunla beraber Horasan'a gelmişti. Bir ara Haccâc'la görüşmüş, onun huzurunda uzun bir kaside inşad etmiştir. Ferezdak İslâm şairlerinden dört kişiyi sayarken kendisi ile birlikte Ka'b'ı da sayardı.¹¹¹⁵

Nehâr b. Tevsia (ö. 83/702): Babası gibi Benû Bekr b. Vâil kabilesi şairi idi. Hicivleri ile meşhurdur. Kuteybe b. Müslim'i hicvetmiş, bunun üzerine kanının talep edildiğini duyunca, Kuteybe'nin annesine sığınarak kurtulmuştu. el-Mühelleb b. Ebî Sufra'ya medhiyesi vardır. Ayrıca bir divanı olduğundan bahsedilir.¹¹¹⁶

el-Muğire b. Habna: Babası ve kardeşleri gibi Benû Temîm şairiydi. Mühelleb'in Hâricîler'le yaptığı savaşa katıldıktan sonra Horasan'a geldi. Mühelleb'in ölümünden sonra onun oğulları ile birlikte bulunup babaları gibi onları da methetti. Kuteybe b. Müslim gelince Mâverâünnehir fetihlerine katıldı.¹¹¹⁷

Hâcib b. Zübyân Basra'da doğdu. Benû Temîm şairi olup Mühelleb b. Ebî Sufra'yı methetmiş, bunun üzerine Mühelleb kendisine hediyeler vermiştir. Oğlu Yezîd'in valiliği zamanında da Horasan'da idi.¹¹¹⁸

Ziyâd el-A'cem (ö. 100/718 civarı): Ziyâd b. Süleyman -veya Süleym- el-A'cem el-Abdî İsfahanda doğup büyüdü. İsfahan'ın fethi sırasında ele geçip Benû Abdilkays'ın mevlâsı oldu. Ayn, sad, hı harflerini doğru telaffuz edememesine rağmen güzel şiir söyler, fasih bir dil kullanırdı. İstahr ve Horasan

¹¹¹³ Câhiz, *el-Beyân*, IV, 51; Kitapçı, Z., *Orta Asyada*, s. 307-308

¹¹¹⁴ Dayf, II, 229; Atvan, *eş-Şi'r fi Horasan*, 219

¹¹¹⁵ Taberî, V, 122, 159; Atvan, *eş-Şi'r fi Horasan*, 241-258

¹¹¹⁶ Ebû'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 23; Atvan, *eş-Şi'r fi Horasan*, 259-268

¹¹¹⁷ Ebû'l-Ferec, *el-Egânî*, XIII, 93; Atvan, *eş-Şi'r fi Horasan*, 269-284

¹¹¹⁸ Ebû'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 256; Atvan, *eş-Şi'r fi Horasan*, 285-293

fethine katıldı, ardından Horasan'a yerleşti ve burada öldü. Mühelleb b. Ebî Sufra'yı öven hasımlarını hicveden şiirler söylerdi. Şair Ferezdak onun hicvinden çekinirdi. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib hakkında bir medhiyesi vardır. Ayrıca o medih şairi olarak da değerlendirilir.¹¹¹⁹

Halef b. Hayyân el-Ahmer, aslî Horasanlı olup Kuteybe b. Müslim'in esirlerindendi. Arapça şiirler söylediği gibi Arap dilcileri ve Meâni'l-Kur'ân'a dair eserler kaleme aldı.¹¹²⁰

Horasan valiliği yapan Nasr b. Seyyar'ın da bir divan yazacak kadar kudretli bir şair olduğunu biliyoruz.

Abbâsîler zamanında Horasan'da yetişen bir şaire kaynaklarda rastlanıyorsa da Merv'in kısa süren başşehir oluşu sırasında bazı şairlerin burada buldukları bilinmektedir. Ancak bunların adları kaynaklarda açık olarak kaydedilmemiştir. Mesela Taberî, Tâhir'in zaferleri sırasında bu olaya sevinen Horasan'da bir şairin beyitlerine yer verirken onun adından bahsetmemiştir.¹¹²¹

Abbâsî dönemi şairlerinden Muhammed b. Vehb el-Himyerî Halife el-Me'mûn ile birlikte Horasan'ın Merv şehrinde bulunmuş ve onunla Bağdad'a dönmüştü. Abbâsîler zamanında Horasan bölgesinde Arap şaire rastlanıyorsa da müfessir Nadr b. Şumayl (ö. 204/820).¹¹²² Arap dili ve şiirinde mühim biri idi. Bunun dışında şairleri seven Horasanlılar'ın Ebû Dülef el-İclî'yi (ö. 225/840) ölüm hastalığında Bağdad'a ziyarete gittikleri bilinmektedir.¹¹²³

Horasan'dan diğer yerlere gidip şair olarak yetişen kişiler de olmuştur. el-Mehdî dönemi şairlerinden Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783) aslen Tohâristan'lı idi. Yine Halife el-Mehdî ve Hârûn er-Reşîd'e övgüler yazan Mervân b. Ebî Hafsa'nın (ö. 181/797) dedesi Horasanlı idi. Bu arada Hârûn er-Reşîd'in şairlerinden Horasan asıllı Ebû'l-Fadl el-Abbâs b. el-Ahnef (ö. 187/803 veya 197/813) yalnız aşk şiirleri söylerdi. Öte yandan Halife el-Me'mûn'un şairlerinden Ali b. el-Cehm es-Sâmî Kureyş kabilesinden olup Horasan'da doğup

¹¹¹⁹ Ebû'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 370; Dayf, II, 228; Atvan, *eş-Şi'r fi Horasan*, 219- 294

¹¹²⁰ İbnü'n-Nedim, 226

¹¹²¹ Taberî, VIII, 411

¹¹²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; Halife, *et-Tabakât*, 837; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 437

¹¹²³ Samerrâî, Yûnus Ahmed, *Şuarâu Abbâsiyyûn*, I-III, Beyrut 1990, I, 14; II, 25

büyümüşü. el-Me'mûn'la birlikte Merv'den Bağdad'a gitti. Yine el-Me'mûn'un bir başka şairi kör Ali b. Cebele el-Akavvak da (ö. 213/828) aslen Horasanlı idi.¹¹²⁴

bb. Horasan'da Dinî İlimler

Horasanlılar dinî ilimlerde zamanla kendilerine mahsus ilmî bir otorite ve ekol oluşturmuşlardır. İmam-ı Azam zamanında Abdullah b. el-Mübârek'in birlikte gittiği arkadaşlarıyla oluşmaya başlayan Horasan fukahasının kendine mahsus görüşleri vardı.¹¹²⁵ Bu durum fıkhıta olduğu gibi hadis ilminde de böyleydi. Hadisle uğraşan Horasan uleması Bağdad şehrinde ayrı bir ekol teşkil ediyorlardı. Nitekim İmam Buhârî'yi (ö. 256/870) Bağdad'ta Bağdadlı ve Horasanlı âlimlerden oluşmuş bir heyet imtihan etti.¹¹²⁶ Benzer bir imtihanı Basra ve Semerkant'ta da geçirmiştir.¹¹²⁷

Tefsir: Horasan'da tefsir dalında yetişen en mühim şahsiyetlerin başında Mukâtil b. Süleyman el-Belhî gelir. Belh'te yetişip Merv, Bağdad ve Basra'da yaşayan bu zat Dahhâk b. Müzâhim ve Atâ'dan rivayette bulundu ve 150(767) yılında öldü. Mukâtil'in *Tefsîr fî müteşâbihi'l-Kur'ân* adlı bir eseri vardır. Ayrıca Cehmiyye'ye bir reddiye kaleme aldığı da rivayet edilir.¹¹²⁸ Mukâtil b. Süleyman Horasanlılar'ın kendisine 'emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs' dedikleri Ya'kûb b. İbrâhim b. Sa'd ez-Zührî'nin (ö. 208/824) hadislerini Horasan'da rivayet eden râvilerdendir. Zührî'nin Horasan'daki bir diğer râvisi ise Merv kadısı Nuh b. Ebî Meryem'dir.¹¹²⁹

Horasan'da bulunan başka bir tefsir âlimi Dahhâk b. Müzâhim Kuteybe'nin Semerkant'ı fethettikten sonra yaptırdığı camide ders vermiştir

¹¹²⁴ Huart, Cl., *Arab ve İslâm Edebiyatı* (trc. Cemal Sezgin), Ankara ts., s. 77, 79, 80, 85, 88

¹¹²⁵ Süyûtî (ö. 911/1505) Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedrîbü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhab Abdüllâtîf), Medine 1379/1959, s. 109'den Koçyiğit, Talat, *Hadis İstihlaları*, Ankara 1985, s. 102; Horasanlıların çeşitli konularda İslâm âleminde ilki oluşturmaları devam etmiştir. Haritacılıkta Belh ekolü, itikadda Maturidî ekolü gibi. Daha sonra kendilerine mahsus felsefî görüşler ortaya atmışlardır. S. Pines İbn Sînâ'nın *Kitâbü'l-İnsaf* adlı eserinde doğulular kelimesi ile Horasan felsefe ekolünü kastettiğini söyler. bk. Kutluer, İlhan, *İslâmın Klâsik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996, bk. İndeks.

¹¹²⁶ Süyûtî, *Tedrîb*, 192-193

¹¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, 15

¹¹²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 593; Mukâtil'in tefsiri İsmail Cerrahoğlu tarafından neşredilmiştir.

¹¹²⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 486

(93/711'den sonra). Kur'an öğretmeyi çok seven Dahhâk'tan¹¹³⁰ Nehşel b. Saïd b. Verdân rivayette bulunmuştur.¹¹³¹

Müfessir İbn Cüreyc'in ravilerinden olan Osman b. Atâ aslen Horasanlı olup tefsir ilmi ile uğraşanlardandır.¹¹³²

Ebû Osman Said b. Mansur el-Mervezî aslen Tâlekan'dan olup Belh'e gelip tefsir öğrendi. Burada uzun süre ilim öğrettikten sonra Mekke'ye gidip orada öldü (229/843-44). *Tefsîrû'l-Kur'ân* ve *es-Sünen fi'l-Hadis* adlı iki eseri vardır.¹¹³³

Hadis: Hadis ilminde Abdullah b. el-Mübârek çok önemli bir otorite olup tebeü't-tâbiîn'dendir. Benî Hanzale'nin mevlâsı olan Ebû Abdurrahman Abdullah b. el-Mübârek, Merv'de 112(730) senesinde doğmuştur. Fıkıh, vera, ilim, fazilet ve şecaat sahibiydi. Seyyah, ilim toplayıcı (musannif), muhaddis, zâkir, dinde salâbetli, insanlara güzel muamele ile birlikte devamlı ibadet eden, edeb sahibi idi. Daha sonraki yıllarda hem sûfler hem de hadisçiler arasında zikredilmiştir. Gençliğinde bir kadına aşık olup daha sonra kendini ibadet ve ilme verdiği rivayet edilir. Abdullah, Merv'deki büyük evini, etrafındaki kalabalık cemaati bırakarak, yirmiüç yaşlarında iken 141(758) yılında Kûfe'ye ilim için seyahate çıkmıştır. Abdullah b. el-Mübârek Kûfe'de Horasanlı hemşehrileri ile gelip Ebû Hanîfe'den ilim almıştır. Görüştüğü âlimlerden Süfyan es-Sevrî (161/777), İshak b. Râheveyh (ö. 238/852), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) en meşhurlarıdır. Sonra Bağdad ve Mekke'ye gitti. Merv'e döndü. Burada biri hadisçiler, diğeri fıkıhçılar için olmak üzere iki ri-bat inşa ettirdi.¹¹³⁴ Anadolu'ya yapılan bir savaş sırasında 181(797 Ekim) senesi ramazanında öldü. Kabri Anadolu'da Fırat nehri kenarında olduğu ri-vayet edilir.¹¹³⁵ Merv'den Ali b. Hasan, Ali b. İshak ed-Dârekânî, en-Nadr b. Muhammed, Mansûr b. Ebi Süreyre, Seleme b. Süleyman, Sehl b. Müzahim,

1130 Belâzürî, *Fütûh*, 411

1131 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372; Atvan, *ed-Dirâsât*, 12, 56

1132 Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara 1993, s. 274

1133 "Balkh", EI2 (İng.), II, 1002

1134 Attar, 149; Kiyânî, s. 73

1135 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 194; İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Abdurrahman b. Ali, *Sifâtü's-safve*, Halep 1393, IV, 134-135; Küçük, R., "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, I, 122-123; Ali Sâmî en-Neşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1978, III, 381

Attâb b. Ziyâd, Süfyan b. Abdülmelik ondan hadis rivayet etmişlerdir.¹¹³⁶ İbn Mübârek Horasan'da ilk eser yazan kişi olarak gösterilmektedir.¹¹³⁷

İlk iki yüzyıl içinde Horasan'a gelip hadis derleyen âlimler arasında Zeyd b. el-Habbâb'ı da görüyoruz. Zeyd b. el-Habbâb (ö. 203/818-19) Irak, Horasan, Mısır ve Şam'da hadis toplamıştır.¹¹³⁸

İbnü'l-Mübârek dışında Horasan'dan Irak'a yolculuk yaparak hadis toplayanlar arasında İbrâhim b. Tahmân, Ebû Hamza es-Sükkerî, Harice b. Mus'ab, Ebû Tumeyle Yahyâ b. Vâzih ve el-Fazl b. Mûsâ es-Sinânî gibi zatlar zikredilir.¹¹³⁹

Merv'de ve bütün Horasan'da sünnet ve hadis üzerinde titizlikle duranlardan biri de Nadr b. Şumayl'dir (ö. 204/820).¹¹⁴⁰ Bu zat Basralı olup Arap dili ve şiirinde de üstün idi.

Atâ b. Abdullah (veya Müslim) (ö. 137/754). Künyesi Ebû Müslim, nisbesi el-Horasanî olan bu zat Abbâsîlerin komutanı Ebû Müslim el-Horasanî'den başkadır. Uzun bir süre Horasan'da kalmış ve Irak'a dönmüş olduğu için Horasanî nisbesiyle anılmıştır. Eriha'da ölmüş, Beytül-mukaddes'e defnedilmiştir. Benû Muttalib'in azatlısıdır.¹¹⁴¹ Ebû Zübeyr el-Mekkî, Sâbit el-Bünânî, Muhammed b. Ali b. Abdullah ve Sedir'den hadis işitmiştir. İbrâhim b. Meymûn es-Sâiğ, Abdullah b. el-Mübârek ve daha başkaları ondan hadis nakletmişlerdir.¹¹⁴²

İsam b. Yûsuf b. Meymûn (ö. 210/825-26) Belh'li¹¹⁴³ olup İbnü'l-Mübârek'ten rivayette bulunmuştur.¹¹⁴⁴

¹¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370, 371, 373, 376, 377, 378

¹¹³⁷ Sıddık Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, I-III, Beyrut 1978, I, 178; Yusuf Özbek tarafından bilinenlerin dışında el-Birr ve's-sıla, el-Erbaün, Hadis adlı eserleri olduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca onun hadisleri Hasan b. Süfyan (ö. 303/915-16) tarafından bir araya getirilmiştir. bk. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, s. 53, 159, 193, 227; Hüseyin Algül'ün Abdullah ibnül-Mübârek üzerine yaptığı bitirme tezi vardır.

¹¹³⁸ Râmhürmüzî (ö. 360/970) Ebû Muhammed b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-fasil*, baskı yeri yok, ts., s. 229; Atvan, *ed-Dirâsât*, 85

¹¹³⁹ Halîffe, *et-Tabakât*, 837; Râmhürmüzî, 233

¹¹⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; Halîffe, *et-Tabakât*, 837; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 437

¹¹⁴¹ İbnü'l-Esir, *Lübâb*, I, 429; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 456

¹¹⁴² Halîffe, *et-Tabakât*, 833; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 479. Atâ el-Horasanî'ye hadisle ilgili iki kitap nisbet edilir. bk. Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, s. 228

¹¹⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379

¹¹⁴⁴ Halîffe, *et-Tabakât*, 839; İbnü'l-Esir, *Lübâb*, I, 172

İsam b. Ali (ö. 195/810-11), sâlih bir zat ve muhaddis olarak bilinir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888-89) onun iyi bir muhaddis olduğunu söylemiştir.¹¹⁴⁵

Mekkî b. İbrâhim b. Beşîr el-Belhî et-Temîmî (ö. 215/830), 126'da (743-44) doğdu, Yezîd b. Ebî Ubeyd ve başkalarından rivayette bulundu. Rivayetleri Buharî'de yer alır.¹¹⁴⁶

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ercânî el-Belhî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim'den rivayette bulundu.¹¹⁴⁷

Muhammed b. Eslem b. Sâlim et-Tûsî (ö. 242/856-57) hadis ilminde çeşitli eserler kaleme alan bu muhaddis Horasanî nisbesiyle bilinir.¹¹⁴⁸

Abdullah b. Süleyman es-Sicistanî (ö. 86/705), aslen Sistanlı olup, Horasan, İsfahan, Fâris, Kûfe ve Medine'yi dolaştı. Ahmed b. Hanbel'den hadis dinledi, onunla sohbet etti.¹¹⁴⁹

Horasan ve Hadis arasındaki ilişkinin bir başka yönü ise Hz. Peygamberin Horasan ve Horasanlılar hakkında söylediği rivayet edilen hadislerdir. Bunlardan Horasanlıların lehinde olanlardan bazıları şunlardır: "İlim Kökü Mekke'de ve Meyvesi Horasan'da olan bir ağaçtır."¹¹⁵⁰ "Horasan yiğit yatağıdır, Allah bir kavme kızınca üzerlerine Horasanlıları gönderir", "Cahiliye ve İslâm döneminde Horasandan hiç bir ordu çıkmamıştır ki, zafere ulaşmadan geri dönmüş olsun", "Horasan tarafından kara bayraklar zıktığı zaman onları karşılamaya gidiniz zira onların içinde mehdî vardır". Horasanlıların aleyhinde olanlardan "Deccal doğudan, Horasan denilen bir yerden çıkacak", "Horasan tarafından üzerleri kılı bir millet çıktığı zaman kıyamet kopar."¹¹⁵¹ Bunların Emevî ve Abbâsî ihtilafı sebebiyle uydurulmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Hadisler dışında toplumun değer verdiği kimseler de

¹¹⁴⁵ Ebû Davud (ö. 275/889) es-Sicistânî Süleyman b. Eş'as, *Suâlât Ebî Ubeyd* (nşr. Ziyad M. Mansûr), Medine 1994, s. 214

¹¹⁴⁶ Halîfe, *et-Tabakât*, 837; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, I, 172

¹¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, I, 172

¹¹⁴⁸ Yılmaz, H. Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, İstanbul 1990, 36

¹¹⁴⁹ Ebû'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed (ö. 928/1522), *el-Menhecû'l-Ahmed* (nşr. Adil Nüveyhid), Beyrut 1403/1983, s. 15

¹¹⁵⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara, ts., I, 82

¹¹⁵¹ Yakut, *el-Mu'cem*, II, 351, 353; Çetin, "Horasan", *DİA*

Horasanlıları övmüş -mesela Cüneyd-i Bağdadî'nin "Fütüvvet Şamdadır, doğruluk Horasanda"¹¹⁵² demesi gibi- veya yermiştir.

Fıkıh: Horasan'da fıkıh ilmi sahâbe ve kadılar yoluyla başladı. Bu çizgi üzerinde Horasan ulemâsı ikinci yüzyılda kendilerine ait bir ekolün sahibi oldular. Bu yüzyılda Horasan fakihleri dendiği zaman Hanefîler kastediliyordu. Horasan'ın bu verimliliği sonraları da devam etmiş ve ileri de fıkıh dalında Şafîîler'inde Horasan ekolü oluşmuştur.¹¹⁵³ Burada fıkıh alanında telif sahibi olan Kasım b. Sellâm'ı da anmamız uygundur.

Kitâbü'l-Emvâl adlı eserin yazarı Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm 154/771 yılında Herat'ta doğdu. İlim tahsili için Basra ve Kûfe'de bulundu. Ders aldıkları hocaları arasında neseb âlimi İbnü'l-Kelbî de vardı. Daha sonra Horasan'a döndü. Hârûn er-Reşîd'in valisi Herseme b. A'yûn'ün çocuklarına müeddip oldu. 191/807 yılında Nişâbur'da idi. Oradan Merv'e gitti ve burada pek çok talebe yetiştirdi. Ancak bunların içinde iki tanesi bilinmektedir: 1- Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülazîz el-Beğavî. Aslen Horasanlı olup Mekke'de yaşamıştır. 287'de (900) ölmüştür. 2- Ebû Muhammed Sâbit b. Ebî Sâbit. Ne zaman ve nerede öldüğü hakkında bilgi yoktur. Fıkıh dalında bir eseri ile tanınır.¹¹⁵⁴

Hız. Peygamberin sağlığında başlayan irşad ve vaaz faaliyetleri sahâbîler tarafından devam ettirilmiştir. Bununla beraber asırlar içinde bu faaliyetlere yeni unsurlar, yeni nesiller eklenmiştir. Horasanlılar da bu yeni unsurlar arasındadır. Meselâ bunlar arasında önemli bir yeri olan Abdullah b. el-Mübârek'le birlikte Çağaniyan'dan hadis toplamaya gidenler vardı.¹¹⁵⁵ Horasan'da irşad faaliyetlerinden vaaz verme geleneğine ilk katılanlar arasında Belh'li İbrâhim b. Edhem, Şakîk el-Belhî, Hatem el-Asam, Nişâburlu vaiz-

¹¹⁵² *Kuşeyrî Risalesi* (trc. Süleyman Uludağ), s.373.; Daha sonraki dönemlerde Horasan ve Maveraünnehir'de hadisçiler üzerine çalışmalar yapılmıştır: bk. Kavakçı, Yusuf Ziya, *Karahanlılar zamanında Mavera an-nahr'da Muhaddisler*; Nuri, Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1988; B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kıruluşu Sırasında Horasan" (trc. İsmail Kaynak), *TTK Belleten*, XIX/76 (1955), s. 491-527; Frye, R. N.- Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Ewel Ortaçağda Türkler", *TTK Belleten*, X (1946), s. 97-131

¹¹⁵³ Ebû Hâmid el-İsferayînî'yi kabul eden Şafîilere Horasan ekolü denmiştir. I. Goldziher, *Zahiriler*, 46; Atvan, *ed-Dirâsât*, 107

¹¹⁵⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitabü'n-Neseb*, nşr. Meryem M. Hayrüddir'in mukaddimesi, s. 168-194

¹¹⁵⁵ Belâzürî, *Fütüh*, 400

lerden Ebû Hafs en-Nisâbüri gösterilir.¹¹⁵⁶ Zamanla bu irşat faaliyetleri meyvesini vermiş halkın dini bilgi seviyesi yükselmiştir. Horasanda yetişen âlimlerden ziyade Hârûn er-Reşîd zamanında Horasanlı halktan yaşlı bir zatın Merv Mescidinde müezzinlik yapması halkın dinî durumunu göstermesi açısından mühimdir.¹¹⁵⁷ Bu arada Selm b. Ziyâd'ın valiliğinden sonra müslüman olan Horasanlılar'ın sayısının artması ve Selm kelimesinden türemiş isimleri alması da dikkat çekicidir. İsimler üzerinde incelemelerin sosyal bir değeri olacağı muhakkaktır.¹¹⁵⁸

7. HORASAN'DA DİNİ GRUPLAR

İncelediğimiz dönem içinde İslâm dünyasında ortaya çıkmış mezheplerin hepsi Horasan'da yayılmış değildir. Mutezile gibi bazı mezhepler Horasan'a daha geç bir dönemde, bazıları üçüncü asrın sonlarında gelmiş, bazıları pek yayılma imkânı bulamamışlardır.¹¹⁵⁹ Meselâ Hâricîlerin İbaziyye kolu, Mu'tezile böyledir.

Mu'tezile mezhebinin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 181/797) Basra'da yetiştirdiği talebelerinden bazılarını çeşitli ülkelere göndermiş, bunlardan Hafs b. Sâlim Basra'dan Horasan'a mezhebini yaymak amacıyla Tirmiz'e kadar gelmiş, burada Cehmiyye'nin kurucusu Cehm b. Safvan (ö. 128/745) ile karşılaşmış, onunla bir camide şiddetli münazaralar yapmıştır. Ancak Cehm'in soruları ve cevapları karşısında yetersizliğini anlayan Hafs Tirmiz'den, Basra'ya geri dönmüştür. Hafs'tan sonra Mu'tezile mezhebinden kimse Horasan'da görülmemektedir.

Halife olduktan sonra Bağdad'a gelen el-Me'mûn'un, Basra'da Mu'tezile mezhebini öne çıkarıp diğerlerine muhalefet etmesi de Mu'tezile'nin gerekli yayılma sağlayabilmesi için yeterli olmamıştır. Bu konuda el-Me'mûn'un hocası olarak bilinen Mu'tezilî Sümâme b. el-Eşrâs (ö. 213/828)

¹¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kussas ve'l-müzekkirin* (nşr. Ebû Hacer M. Zağlul), Beyrut 1986, s. 68, 69, 70

¹¹⁵⁷ Ezdî, 278

¹¹⁵⁸ Bu tür bir inceleme için örnek: Bulliet, Richard W. "Conversion to Islam and the Emergence of a Muslim Society in Iran". *Conversion to Islam* (ed. N. Levtzion), London 1979, s. 30-51

¹¹⁵⁹ Mu'tezile mezhebine mensup olanların Tirmiz'deki cami münakaşasından sonra Horasanlılar'a cevap olarak bazı eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bunlardan Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 226/840) arkadaşlarından Hişâm b. Amr el-Fûtî'nin *Kitâbu cevâbi ehli Horasan*, Ebû Ubeyd Ma'mer b. Müsenâ'nın *Kitâbü Horasan*'ı bu eserlerden birkaçıdır. bk. İbnü'n-Nedîm, 59, 214

Mâverâunnehir'de Türkler'le savaşa katılmış ve onlara esir düşmüştür. Bu kişi Câhiz'in Türkler hakkında bilgi veren râvilerindendi.¹¹⁶⁰ Ancak onun mutezili propagandada başarılı olamadığı veya fikirlerine itibar edilmediği,¹¹⁶¹ Bütün bunlardan Mu'tezile'nin Horasan'da yayılamadığı, kabul görmediği anlaşılmaktadır.¹¹⁶²

Horasan'da İslâm fetihleri gerçekleşince yeni din etkisini yavaş yavaş gösterdi. Halk bu yeni dine rağbet etmeye başladı. Savaşlara, Emevîler'in yanlı tutumlarına, çok cizye almalarına, mahallî beyler ve dihkânların kendi tebalalarını kaybetmemek için yaptıkları baskılara rağmen Horasan halkı İslâm dinine giriyordu.¹¹⁶³ Bu durum bazen haraç vergisinin kaldırılması ile artıyor, tekrar konulması ile azalıyor. Bazıları tekrar eski dine dönerken, mürted muamelesi yapılmıyordu. Ancak yeni dinde kalmak isteyenler bütün baskılara rağmen dinlerini değiştirmiyorlardı.

Horasan'daki mezhebi telâkkilerin durumuyla ilgili Hodgson'un tasnifine katılmıyoruz. Ona göre Horasan'da Cemâlîler ve Cehmîler vardı. Cemâlîler, Suriye merkezli olup Mervânîleri benimsiyorlardı. Medine'deki İbn Ömer okuluna yakındılar, kendilerine özgü fıkihları vardı. Cehmîler, çoğunlukla Mervânîler'e karşı idiler ve insan fillerinin Allah tarafından belirlendiğini iddia ediyorlardı. Horasan'da mevâlî bağlantılı olan Mürcie ile ilişki içindeydiler.¹¹⁶⁴

a. Cehmîler

Cebriyye veya Cehmiyye olarak birbirine karıştırılan bu fikrin ilk olarak kimden çıktığı tartışmalıdır. Cebriyye'nin ilk defa bayraktarlığını yapan kişilerden biri Ca'd b. Dirhem'di. Onun bu görüşü Muhammed b. el-Hanefiyye adına hareket ettiğini söyleyen, imamların ilah olduğunu iddia eden Beyyan b.

¹¹⁶⁰ Câhiz, *Menâkıbü't-Türk (Resâilü Câhiz, nşr. Abdüsselâm M. Hârün, içinde),* Kahire 1979, I, 39; Mehdi Lidinillah (ö. 840/1437) İbnü'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Tabakatü'l-Mu'tezile* (nşr. S. D. Wilber), Beyrut 1961, s. 46

¹¹⁶¹ el-Me'mûn'un zorlamalarına rağmen Horasan'da Mu'tezilî fikri yayılmamıştır. Horasan'da bu mezhebin en büyük alimi Basra'da eğitim görüp Belh'e dönen Ebü'l-Kasım el-Belhî'dir (ö.319/931). Bundan önce Mu'tezilî fikirleri Horasan'da kaydedilmemektedir. Mehdi Lidinillah, *Tabakatü'l-Mu'tezile*, 88

¹¹⁶² Müderris, I, 125

¹¹⁶³ Esin, 147, 148

¹¹⁶⁴ Hodgson, I, 214

Sem'an'dan aldığı, insanların hürriyetini tamamiyle kaldırmayı amaçlamak gayesiyle Cebriyye mezhebini kurduğu söylenir. Cehm b. Safvân, Kûfe'de Ca'd'ın talebelerindendi. Bu yüzden bazıları onu Cebriyye'den sayarlar.

Kûfe'de yetişen Cehm b. Safvan¹¹⁶⁵ mevâlîden olup aslen Horasanlıydı. Görüşükleri bilinen Ebû Hanîfe¹¹⁶⁶ tarafından bazı görüşleri tenkid edilmiştir.¹¹⁶⁷ Daha sonra Belh'e gitmiş burada Mukâtil b. Süleyman'la araları açılmış, Tirmiz, Belh, Merv'de ders okutmaya başlamıştı.¹¹⁶⁸ Bir ara Hâris b. Süreyc'in kâtibi oldu. Onunla birlikte Nasr b. Seyyâr'a karşı isyan etti¹¹⁶⁹. Nasr'ın Hâris'i Merv'e yerleştirmesinden sonra çıkan ihtilâfta, Cehm, halk tarafından hakem olarak seçildi. O da Nasr'ı azledip yeni emîr olacak kişinin şura tarafından tayin edilmesine karar verdi. Ancak Nasr bu kararı tanımadı. Bu arada Hâris, Nasr, Kirmânî arasındaki mücadelelerde Cehm, Nasr tarafından esir alındı ve öldürüldü.¹¹⁷⁰

Cehm çeşitli görüş sahipleri ile birlikte bulunmuş ve onlardan etkilenmiş, zaman zaman onların fikirlerini müdafaa etmiş, ancak bir süre sonra onları tenkit etmişti. Bu yüzden bazı müellifler onu Cebriyye'den¹¹⁷¹ ve Zenâdîka'dan, bazıları Mürcie'den sayarlarken,¹¹⁷² bir kısmı onun adına müstakil bir ekolden bahsederler. Onun zaman zaman Cebriyye, Mürcie fikirleriyle birlikte kendine ait görüşlerinin de olması mümkündür.¹¹⁷³ Onun fikirlerine karşı reddiyeler de yazılmıştır.¹¹⁷⁴ Bunların büyük bir kısmı zamanımıza gelmediği için görüşlerinin neler olduğu daha sonraki kaynaklardan öğrenilmektedir. Nişâbur'da İbrâhim b. Tahman'ın Cehmiyyeden olan birçok kişiyi Hanefî ekolüne çevirdiği rivayet edilir.¹¹⁷⁵

¹¹⁶⁵ Şehristânî, I, 86; Kasımî, Cemaleddin, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut 1985; Algül, III, 209

¹¹⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, X, 375

¹¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, XII, 164; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 281

¹¹⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 281

¹¹⁶⁹ Hâris b. Süreyc'in faaliyetleri için bk. isyanlar bölümü.

¹¹⁷⁰ Taberî, VII, 334-335; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 344; Makdisî, *el-Bed'*, V, 146; Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvan", *DİA*, VIII, "233-234"; a.mlf, "Cehmiyye", *DİA*, 234-236

¹¹⁷¹ Abdülhamid, İrfan, "Cebriyye", *DİA*, VII, 207; Algül, III, 209

¹¹⁷² Eş'arî (ö. 324/936) Hasan b. Ali, *Makâlât* (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1963, s. 132; Şehristânî (ö. 548/1153) Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. M. Seyyid Kılânî), Kahire 1381/1961, I, 99

¹¹⁷³ Nitekim Mürcie'den sayılan Mukâtil b. Süleyman'la anlaşamaması buna işarettir. Bütün görüşleri için bk. Halid Ali, *Cehm b. Safvan*, Bağdad 1965, s. 118-123

¹¹⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, bk. indeks; Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, 236

¹¹⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, VI, 105

Öte yandan Cehm b. Safvan, imamların ilâh olduğu fikriyle birlikte, babının kendi öz kızıyla evlenmesi gibi İranlı Mecûsilere ait başka sapık görüşlerin de Horasan'da propagandasını yaptığı iddia ediliyor.¹¹⁷⁶ Kendisinden sonra taraftarları bir süre Nihavend şehrinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹¹⁷⁷ Bunun yanı sıra Cehmî inanişaya sahip çıkanlar çoğunlukla İranlılar olmuştur.¹¹⁷⁸ Cehmiyye fikri uzun süre varlığını devam ettirmiş nihayet İmam Mâtürîdî verdiği mücadelede bu fikirde olanlara karşı üstünlük sağlamıştır. Ancak bu ilk iki yüzyıl içinde Mürcie ile karışmış olan Cehmiyyeden müstakil bir fırka diye bahsetmenin zor olduğunu ileri sürenler de vardır.¹¹⁷⁹

b. Mürciiler

Hz. Osmân'ın öldürülmesinden sonra siyasî çekişmelere katılmak istemeyenlerle başlayan bu mezhebî hareket gittikçe belirginleşen bir şekilde Kûfe'den Horasan'a intikal etmiştir.¹¹⁸⁰ Bu fikrin müdafaası Abdurrahman b. el-Eş'as ve Yezîd b. Mühelleb ile Horasan'da görülmeye başlamıştır. Bu arada Abdurrahman b. el-Eş'as'ın isyanının bastırılmasından sonra kaçanlardan bazılarının Horasan'da faaliyet gösterdikleri sanılmaktadır. Mürciiler sahâbenin kötülenmesini câiz gören Hâricîlerin tarz ve tavırlarına karşı idiler. Bunlar sık sık toplanırlar, fikir tartışması yaparlardı. Horasan'da ilk bilinen Mürcîî, Mukatil b. Süleyman ve Sâbit Kutne'dir. Sâbit bu toplantılara katılır, onlarla görüşürdü. Sonunda Mürcie'ye meyletti. Bu konudaki en önemli delil tarih kitaplarında yer alan irca kasidesidir. Bunun dışında şiirlerinde Hâricîler'e karşı reddiyeleri vardır.¹¹⁸¹

Bu toplantılara katıldığı bilinen bir başka Mürcîî Kûfeli Zer b. Abdullah el-Mürhibî olup, Sâbit Kutne'nin "İrca kasidesi"ni yazarak onu rivayet etmiştir. Onun gibi Kûfe'de ders gördükten sonra Cürcân'da faaliyet gösteren Cevâb b. Ubeydullah da (ö. 120/738) Mürcie'dendi. Onun Yezîd b. Mühelleb'in Cürcân

¹¹⁷⁶ Bağdâdî, *el-Fark*, 25

¹¹⁷⁷ Onların bu görüşlerine karşı h. IV. yy.da Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin fikirleri galip gelmiştir. Ebû Zehre, M., *İmam Cafer Sadık* (trc. İbrahim Tüfekçi), İstanbul 1992, s. 133

¹¹⁷⁸ Ebû Zehre, M., *Ebû Hanife*, Kahire 1976, s. 131

¹¹⁷⁹ Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fıçlalı), Ankara 1981, s. 178-185

¹¹⁸⁰ Plessner, M., "Mürcie", *İA*, VIII, 808-809; Kutlu, 87

¹¹⁸¹ Ebû'l-Ferec, *el-Egânî*, XIV, 261 vd.; Mühenna, *el-Futuhât*, 226

bölgesini almasından (98/716), burada aynı adla bir şehir kurup, mescid bina etmesinden sonra faaliyet gösterdiği sanılmaktadır.¹¹⁸²

100/718-19 yılında Horasan'dan gelen heyet içinde yer alan iki mevâlî Ebü's-Sayda Sâlih b. Tarif ve Saîd en-Nahvî, halife Ömer b. Abdilaziz'e, tayin ettiği Cerrâh'ın mevâlîyi ücretsiz savaşa gönderdiğini, müslüman olanlardan cizye aldığını, kabilecilik yaptığını ifade ettiler. Ömer, Cerrâh'tan bunları yapmamasını talep etti, ancak bir süre sonra da azletti. Bu uygulama cizyenin azalması bahanesi ile Ömer b. Abdilaziz'den sonra kaldırıldı. Mürcie'nin de desteklediği mevâlînin huzursuzluğu artınca vali Eşres onları İslâm'a davet sebebiyle Ebü's-Sayda'yı Semerkant'a gönderdi. Farsça bilmediği için yanına tercüman da verdi. Müslüman olanlar çoğalınca Buhara ve Semerkant'ın Soğd meliki Gurek cizye miktarının azaldığını söyledi. Eşres müslüman olanlardan haraç alınmasına devam edilmesini istedi. Bunun üzerine müslümanlar kararı protesto için şehir dışında toplandıkları zaman Mürcie'den olanlar fikren kendilerini destekliyorlardı. Eşres tarafından haraç işlerine atanan Müceşşer b. Müzâhim es-Sülemî'nin isteği ile Sâbit Kutne teslim oldu. Ebü's-Sayda ise daha önceki haraç âmili tarafından yakalanıp Eşres'e gönderilince kendilerine komutan olarak Ebû Fâtıma'yı seçtiler. Fakat Hânî onları Eşres'ten gelecek emri dinlemeye ikna etti. Bu arada Eşres söz konusu cizyenin alınmasını istedi. Mevâlî duruma uymak zorunda kaldı. Elebaşları yakalanıp Merv'de hapsedildi¹¹⁸³. Sâbit Kutne daha sonra Eşres tarafından kefaletle serbest bırakıldı ve Türkler'e karşı yapılan bir savaşta öldü.

Birbirine karıştırılmış olan Mürcie, Cehmîlik ve Hanefîlik mevâlîden taraftar bulabiliyordu. Çünkü bunlar mevâlînin haklarını savunur görünüyordu. Sâbit Kutne Semerkant'ta müslüman olmuş mevâlîden çifte vergi almasını protestosunu fiilen ve fikren desteklemiş, bu yüzden de hapse girmişti. Emevîler zamanında Horasan Mürciesi en fazla Hâricîler'e karşı muhalefet gösteriyordu. Diğer taraftan Hanefîler de Mürcie'den sayılıyordu.¹¹⁸⁴

¹¹⁸² Kutlu, 173

¹¹⁸³ Taberî, VII, 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 147

¹¹⁸⁴ Hârizmî, *Mefâtiḥ*, 48; Şehristânî, *el-Milel*, I, 164; Eş'arî, 139 vd., 146. Bazı araştırmalarda tamamı olmasa da çoğunluğun mürcie olarak kastedilenlerin Hanefîler olduğunu göstermektedirler. bk. Joseph Givony, *The Murjia and the Theological School of Ebû Hanîfa* (doktora tezi, 1977).

Mürciiler Ebû Müslim'in Merv'de başlattığı hareketi desteklemişlerdi. Onun toplantılarına Muhammed b. Sâbit el-Abdî gibi Mürcie'den bazı kişiler katılıyorlardı (124/742 yılları).¹¹⁸⁵ Ancak zamanla onun görüşlerine muhalefet ettikleri için liderlerinden Hâris b. Süreyc'in oğlu Hâtim Ebû Müslim'in komutanlarından Kahtabe tarafından İsfahan'da öldürüldü (131/748).¹¹⁸⁶ Ebû Müslim, ihtilâlini gerçekleştirdiği zaman İbrâhim b. Saîğ ve Yezîd en-Nahvî'yi Merv'de idam ettirerek Mürcie mensuplarını bir süre susturdu. Abbâsîler döneminde yaşayan Horasanlı âlimlerden Hanefî olanlarla Mürcie'den olanlar aynı ithama mâruz kaldıkları için çoğu zaman bu iki ekole mensup olanlar birbirine karıştırılmıştır.¹¹⁸⁷ Mürcie'den İbrâhim b. Süleyman Belh'li olup, Horasan'ı terkederek Basra'ya yerleşmişti.¹¹⁸⁸ Bu zat muhtemelen h. II. yüzyıl ortalarında ölmüştür. Yine bu yüzyılda Mürciilerin lideri olarak Selm b. Sâlim el-Belhî'yi (ö. 194/809) görmekteyiz.¹¹⁸⁹ Abbâsîler hakkında uygun olmayan konuşmalarından dolayı Belh'te tutuklanıp Bağdad'da hapsedildi. Bilâhere Hârûn er-Reşîd'in ölümü üzerine serbest bırakıldı ve Mekke'de öldü.¹¹⁹⁰

c. Hanefîler

Hanefî mezhebi kurucusu Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında Horasan asıllı olanlar da vardı. Bunlardan bazıları Bağdad'tan Horasan'a gelerek burada mezhebin yayılmasını sağladılar. Hanefî âlimlerinin bir çoğu Horasan ve Mâverâünnehir'e mensuptur.¹¹⁹¹ Ebû Hanîfe'nin ünü daha sağlıklı Horasan'da duyulmuştu. Onun hem ilmî yönü, hem zekâsı, hem de idareciler hakkındaki iyi fikirleri, onlarla genelde iyi geçinmesi beğeniliyordu. Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, Hâris b. Süreyc lehinde eman alınmasına yardımcı olması için Ebû Hanîfe'ye elçi göndermişti. Bunun üzerine Ebû Hanîfe de onlara yardımcı olmuştu.¹¹⁹² Öte yandan Ebû Hanîfe Mürcie'den sayılan hocası

University of Edinburg; Kutlu, Sönmez, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehirde Yayılışı* (doktora tezi, 1994), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

¹¹⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368, 370; Halife, *et-Tabakât*, 322; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VI, 53, 54; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 332

¹¹⁸⁶ Taberî, VII, 408

¹¹⁸⁷ Hârizmî, *Mefâtih*, 48

¹¹⁸⁸ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 195

¹¹⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 344; Hatîb el-Bağdâdî, IX, 141

¹¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, IX, 145

¹¹⁹¹ "Hanefîler", *İA*, VI/1, 212

¹¹⁹² Taberî, VIII, 293-94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 306-307

Hammad b. Ebî Süleyman'dan başka diğer Mürciiler'le de temas halinde idi. Onların görüşlerinden kimine katılmıyor olsa bile münasebetlerini bütünüyle kesmiyordu.¹¹⁹³ Bu arada Emevîler hilafetinin son zamanlarında bazı Mürcîî liderler öldürüldüğü için Horasanlılar'ın Kûfe'de Ebû Hanîfe'yi dinî lider olarak gördükleri sanılmaktadır.¹¹⁹⁴ Belki de bu sebepten daha sonraki müellifler Hanefîliği Mürcie'den saymışlardır. Ebû Hanîfe, Osman el-Bettî kanalıyla gelen eserinde kendisinin "ehlü'l-adl ve ehlü's-sünne" taraftarı olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹⁵

Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin talebelerinden olup Horasan'da faaliyet göstermiştir. Hârûn er-Reşîd, kendisini önce Rakka kadılığından azletmiş sonra Horasan seyahati (189/805) sırasında refakatçi olarak yanında götürmüştü. Ardından da onu Horasan kadılığına tayin etmişti. Hanefî mezhebi bölgede yayılmasını büyük çapta Şeybânî ile Hârûn er-Reşîd'in başkadısı Ebû Yûsuf'a borçludur.¹¹⁹⁶ Ancak Şeybânî'nin faaliyetlerini kabul edecek bir zemin daha önceki Hanefî talebeleri tarafından oluşturulmuştur.

Ebû Müslim Merv'e geldiği zaman Hanefî âlimlerinden İbrâhim b. Meymûn el-Mervezî'nin ilmî toplantılarına katılıyordu. Ancak bir süre sonra araları açıldı ve Ebû Müslim onun kendisi hakkında iyi düşünmediğini öğrendi. Bundan dolayı Ebû Müslim onu 131(748) yılında işkenceyle öldürttü.¹¹⁹⁷ Öte yandan Ebû Dâvûd'un Horasan valisi olmasından sonra çıkan aftan Ebû Müslim'e karşı olan Hanefîler de istifade ettiler. Esasen onların çoğunluğu siyasî çekişmelere karışmak istemiyordu. Ancak idareciler Hanefîler'den istifade etmeği düşünerek kadılıklara getirdi. Hanefî âlimleri Abbâsîler zamanında da kadılıklara tayin edildiler. Böylece Hanefî mezhebinin yayılması daha da hızlandı. Ayrıca diğer gruplar Horasanlılar arasında rağbet bulmuyordu.

¹¹⁹³ Şehristânî, *el-Milel*, I, 139. Ehl-i sünnet Mürciesi şeklinde: Bunlara karşı Hanefîliğin Mürcie'den olmadığı için bk. Leknevî, *Ref ve tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil* (nşr. Abdülfetteh Ebû Gudde), Beyrut 1987, s. 352 vd, 366-367)

¹¹⁹⁴ Madelung, W., "Horasan ve Maverâünnehir'de ilk Mürcie", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIII (1992), s. 243

¹¹⁹⁵ Ebû Hanîfe, *Risâle ilâ Osman el-Bettî* (İmam-ı Azamın Beş Eseri, haz. Mustafa Öz, içinde), İstanbul 1992, s. 68-69

¹¹⁹⁶ Heffening, "Şeybani", *İA*, X, 450

¹¹⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Kureşî, I, 50; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 172

Horasanlı ilim meraklıları Bağdad'ta Ebû Hanîfe'nin talebesi oldukları gibi Medine'de İmam Mâlik'in (ö. 179/795 Medine) ilmî sohbetlerine devam ediyorlardı. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden ise tesbit ettiğimiz kadarıyla bir kişi dışında¹¹⁹⁸ hiç kimse Horasan'a dönmemiştir. O Ahmed b. Hanbel ile yazışmalarda bulunarak Horasan Mürcie'sinin görüşleri hakkında bilgi istemiştir. O devirlerden başlamak üzere Ebû Hanîfe mezhebine katılanlara ehl-i rey, Hanbelilere ise ashab-ı hadis deniyordu. Bu iki grup arasında başlangıçta devamlı bir çekişme olmuştur.¹¹⁹⁹

Ebü'l-Muîn en-Neseff'nin verdiği bilgiye göre Horasan'ın Merv, Belh gibi mühim şehirleri ve Mâverâünnehir'in tamamı ile sınır boylarındaki şehir halkı bile Hanefî mezhebine mensup olmuştur.¹²⁰⁰

Horasan'da fetihlerin tamamlanmasından sonra İslâm'ın bölgede yerleşme dönemi başlamıştı. Horasanlılar İslâm âlimlerinden İslâmiyeti doğru öğrenmek istiyorlardı. Çünkü İslâm hakkında duydukları ile uygulamalar bazen çelişiyordu. Meselâ İslâm adına hareket eden valilerin davranışları ile İslâm öğretisi arasında fark açıkça görülüyordu. Onların zaman zaman fikir sordukları âlimlerin itibarı ise gözden kaçmıyordu. İşte yeni oluşmuş mevâlî, âlimlerin ilimlerinden istifade etmeye başlamışlardı. Daha fıkıh ilminin inkişaf etmeye başladığı ikinci yüzyıl içinde İmam-ı Azamın talebeleri arasında birçok Horasan'lı vardı. Belh'ten gelenler özellikle Ebû Hanîfe'nin derslerini tercih ediyorlardı.¹²⁰¹ Merv asıllı pek çok talebesi vardı.¹²⁰²

Kûfe'de ders dinleyenler arasında Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî, ona sorduğu suallerin cevaplarından oluşan *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserini yazdı. Yine Horasanlı iki kişi İsmâ b. Yûsuf el-Belhî ve Ebû

¹¹⁹⁸ Bu öğrenci Muhammed b. Ahmed'dir. Ahmed b. Hanbel'in derslerinden sonra Nişâbur'a dönüp zaman zaman onunla yazışmıştır. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 20

¹¹⁹⁹ Nitekim İmam Buhârî'nin İmam-ı Azam'a itirazları üzerine doktora çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada da görüleceği üzere bunlar ehl-i rey ile ehl-i hadis arasındaki çatışmalardır. bk. Hilmi Merttürkmen, *Buharinin Ebû Hanife'ye itirazları ve Aralarındaki İhtilaflar* (doktora tezi, ts.), Erzurum Atatürk Üniversitesi: Aydınlı, Abdullah-Öğüt, Salim, "Ehl-i Hadis", *DİA*, X, 507-512; Kılıçer, M. Esad, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 520-524

¹²⁰⁰ Makdisî'nin verdiği bilgiye göre h. IV. yy.da Cürcan'daki mezheplerin çoğunluğu Hanefî, pek azı Şafîî ve Hanbelîdir. Bunlar dışında Mürcie'nin kolu olarak bilinen h. III. asırda ortaya çıkan Neccariler de sayıca çoktu. Bu asırda ortaya çıkan Kerramîlerin hangâhları vardı. Bu iki grup da Ebû Hanife'ye bağlı görülmektedir. Makdisî, *Ahsen*, 365

¹²⁰¹ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 28; Madelung, "Horasanda ve Maveraünnehirde ilk Mürcie", *AÜİFD*, XXXIII (1992), s. 244

¹²⁰² Bezzâzî (ö. 827/1423) Muhammed b. Muhammed, *Menâkıbu Ebî Hanife*, Beyrut 1981, II, 511-512

Muti' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ise bu kitabı rivayet etmişlerdir. Ebû Muti' bu kitaptan başka *el-Fıkhü'l-ebşat*'ı da nakletmiştir.¹²⁰³ İmam-ı Azam'ın ders halkasında yetişen Horasanlı veya başka diyarlardan gelmiş kişiler, icazet aldıktan sonra Horasan'a gelmişler ve ders halkaları oluşturmuşlardı. Önceleri valilerin, daha sonra kendi inşa ettikleri mescitlerde verdikleri derslerde yetişen Horasanlılar farklı bir ekol oluşturuyorlardı. Dinde kolaylık ilkesine önem verdikleri için Arap olmayan unsurların dine ısınmasında önemli bir rol üstleniyorlardı.¹²⁰⁴

İncelediğimiz dönemde İslâm fıkhı literatürüne baktığımız zaman Horasanlılar denilince Horasan Hanefî âlimlerinin kastedildiğini Kureşî açıkça ifade etmektedir.¹²⁰⁵ O devirlerde zaman zaman fukaha için Horasanlılar-Iraklılar gibi ayrı ayrı tanımlayıcı ifadeler de kullanılıyordu.¹²⁰⁶ h. II. (IX. yy başı) yüzyıl içinde Horasanlı Hanefî âlimlerinden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Abdurrahman b. Reca' b. el-Kâsım (ö. 209/824-25) Nîşâbur halkından olup Hanefî âlimi idi.¹²⁰⁷

Abdülaziz b. Hâlid et-Tirmizî (ö. h. II. asır sonları). Babası Ebû Hanîfe'nin Hâris b. Süreyc için aracı olmasını isteyen kişilerdendir. Tirmiz ve Çağaniyan kadısı oldu. Horasan valisi Ali b. İsâ'nın Merv'den kovduğu Mürcîf âlim Hâlid b. Süleyman el-Belhî'yi (ö. 199/814) Tirmiz'e davet etti. Ali b. İsâ, Merv kadısının fetvası ile ikisini de Şaş ve Fergana'ya sürdü. Bu iki âlimin gayretleri ile çok sayıda Fergana'lı müslüman oldu. Ancak Ebû Muti' el-Hakem Merv kadısı olunca her ikisi de yurtlarına dönüp bu şehirde faaliyetlerine devam ettiler.¹²⁰⁸

Ebû Hâlid Abdülmü'min b. Hâlid el-Hanefî Merv halkından olup, Abdullah b. Büreyde'nin arkadaşlarındanıdır.¹²⁰⁹

¹²⁰³ Ebû Hanife, *el-Alim ve'l-müteallim*, 9; a. mlf., *el-Fıkhü'l-ebşat*, 35; Özel, 25

¹²⁰⁴ Kutlu, 297; Ayrıca konuya açıklık getirmesi açısından talebelerinden Züfer'e tebliği nasıl yapacağı konusunda yaptığı tavsiye mühimdir. Bu tavsiyede talebelerine muhatapları ve marızlarının fikirlerini anlatmalarını, daha sonra bunların zayıflığını göstermelerini, ardından Ebû Hanife'nin adını vermeden şu görüşler de vardır diyerek kendi görüşlerini anlatmalarını tavsiye ediyordu. Bu manada Züfer'e tavsiyesi için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Bulak 1289, VII, 617-618

¹²⁰⁵ Kureşî, V, 550

¹²⁰⁶ Kureşî, II, 426

¹²⁰⁷ Kureşî, II, 378-379

¹²⁰⁸ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 198; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 90; İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 145-146

¹²⁰⁹ Halîfe, *et-Tabakât*, 834; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

Bişr b. Kâsım b. Hammâd (ö. 215/830). Nîşâbur'da ders vermiş ve öldüğü zaman bu şehirde bulunan el-Hüseyin b. Muâz Kabristanlığı'na defnedilmiştir.¹²¹⁰

el-Fadl b. Mûsâ es-Sînânî (ö. 192/807-808) Ebû Abdullah, Benû Kutay'a'nın mevlası idi. Merv yakınlarında ki Sinân karyesindedir. 115 (733) yılında doğdu. Sinan'da başladığı öğrenimine Kûfe'de devam etti. Ebû Hanîfe'den rivayette bulundu. Merv ehlinin değerlilerindedir. Hadis ilminde ve yaşta İbnü'l-Mübârek'in akranlarındandır. İshak b. Raheveyh'den hadis nakletti.¹²¹¹

Hafs b. Abdurrahman b. Ömer el-Belhî en-Nîsâbü'rî (ö. 199/814-15): Nîşâbur kadısının oğlu olup daha sonra kendisi de bu şehre kadı oldu. Horasan Hanefileri içinde en âlim kimse olarak bilinirdi. Âbid bir kimseydi. Abdullah İbnü'l-Mübârek kendisini ziyaret etmiş olmasına rağmen ibadete düşkünlüğü sebebiyle iade-i ziyaret edemediği rivayet edilir.¹²¹²

Hâlid b. Sabih, el-Me'mûn zamanında Merv'de kadı idi. Horasan'da sünneti yayan kişi olarak gösterilen Nadr b. Şumeyl (ö. 204/819) Hanefiler'e ait kitapları kuyuya attığı şikâyeti üzerine kadı tarafından sorgulanmıştı. Ancak yaşlı olduğu için de serbest bırakılmıştı.¹²¹³

Ebû Muâz Hâlid b. Süleyman el-Belhî (ö. 199/814), Ebû Hanîfe'nin fetva vermesine izin verdiği talebelerindedir. Belh'in önde gelen âlimlerindedir. Mürcienin ileri gelenlerinden hadis rivayetinde bulunduğu için tenkid edilmiştir.¹²¹⁴ Süfyan es-Sevrî ise ondan hadis rivayet etmiştir. 180(796) yılında Horasan valisi Ali b. İsâ b. Mâhan'ın kadısı Muhammed b. el-A'meş ile tartışmasından dolayı Fergana ve Şaş'a sürgün edildi. Orada yüz bin kişinin müslüman olmasına sebep olduğu rivayet edilir. Ebû Mutî' el-Belhî kadı olunca geri döndü.¹²¹⁵

¹²¹⁰ Kureşî, I, 451

¹²¹¹ Halîfe, *et-Tabakât*, 836; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372; Kureşî, II, 697-698; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

¹²¹² Kureşî, II, 138

¹²¹³ Bezzâzî, *Menâkıb*, I, 310; Kureşî, II, 162

¹²¹⁴ Halîfe, *et-Tabakât*, 838; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 278

¹²¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 375; Kureşî, II, 170-172; İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 142, 145-146. Burada ismi Ebû Muaz Haris b. Süleyman

Ebû Saïd Halef b. Eyyûb el-Âmirî (ö. 205/820), Ebû Yûsuf 'un talebesi idi.¹²¹⁶ Belh'te İbrâhim b. Edhem ile birlikte yaşadı. Zühd ve takvâsı ile tanınırdı. el-Me'mûn kendisini görmek için Merv'e çağırmış, ancak perişan giyiminden dolayı içeri alınmamıştı.¹²¹⁷ Daha sonra Bağdad'a gitti. Oğlu Saïd Buhara kadısı oldu.

Harice b. Mus'ab (ö. 168/784) Serahslî'dir. İmam Mâlik, Amr b. Dinar ve Ebû Hanîfe'den ders almıştır. Memleketine dönünce ders halkası oluşturmuştu.¹²¹⁸

Ebû Ali el-Hasan b. Bişr el-Herevî (ö. 244/858-59), Nîşâbur kadısı olup Hanefî fikhî üzere fetva verirdi.¹²¹⁹

Ebû Bistam el-Heyyâc b. Bistâm et-Temîmî (ö. 177/793), Ebû Hanîfe'nin derslerine oniki yıl devam etti. Nîşâbur ve Bağdad'ta bulundu.¹²²⁰

İbrâhim b. Meymûn b. es-Saiğ el-Mervezî (ö. 131/748-49), Ebû Hanîfe ve Atâ'dan hadis nakletmiştir. Vera sahibi, dinde fakih, devamlı ibadet edenlerdendi. Etrafında Horasan fakih ve abidlerinden birçok kişi ilim almak için toplanırdı. Bu Hanefî âlimi önceleri sohbetine katılan Ebû Müslim el-Horasanî tarafından Merv'de öldürülmüştür.¹²²¹

İbrâhim b. Tâhmân (ö. 163/779-80), Horasan âlimlerinden. Nîşâbur¹²²² veya Heratlı olup Abdullah İbnü'l-Mübârek ile görüşmüş, Sâbit el-Bûnânî'den hadis nakletmiştir.¹²²³ İlimini tamamladıktan sonra Herat'a dönüp Bâşân köyüne yerleşti. Burada bir süre ders verdi. Ardından hacca gitmek için Merv üzerinden Nîşâbur'a uğradı. Burada rastladığı birçok Cehmiyye mensubu ile münakaşa ederek onları Hanefî fikrine döndürdü. Daha sonra Bağdad'a, oradan Mekke'ye gitti ve orada öldü.¹²²⁴ *Meşihat* adını taşıyan eseri basılmış-

¹²¹⁶ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 179-180

¹²¹⁷ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 162; Kutlu, 226

¹²¹⁸ Halîfe, *et-Tabakât*, 834; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371; Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 511; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 76; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VII, 326)

¹²¹⁹ Kureşî, II, 49

¹²²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, XIV, 80-81; Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 385

¹²²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 194-200; Kureşî, I, 113, 115

¹²²² İbn Hibbân, *Meşâhir*, 199

¹²²³ Kureşî, I, 85

¹²²⁴ Halîfe, *et-Tabakât*, 835; Hatîb el-Bağdâdî, VI, 106, 108, 110; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VII, 381; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 129-130

tır.¹²²⁵ Heratlı meşhur Hanefî âlimlerinden Kinâne b. Cebele es-Sülemî'yi (ö. 280/893) bu zat yetiştirmiştir.¹²²⁶

İbrâhim b. Yûsuf b. Meymûn el-Bâhilî (ö. 239/853-54 veya 241/855-56), "Şeyhu Belh" diye meşhur bir Hanefîdir. Ancak Belh'ten çıkmak zorunda kalmış, yine Belh civarında Bağlan'a gitmiş, faaliyetlerine orada devam etmiş ve burada ölmüştür.¹²²⁷

Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî 132(749) yılında Vâsıt'ta doğdu, Kûfe'de büyüdü. Ondört yaşında Ebû Hanîfe'nin derslerine katıldı. Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerindendi. Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. el-Mübârek'ten ders aldı. 180(796) yılında Hârûn er-Reşîd onu Rakka kadılığına getirdi. 189(805) yılında Merv'e kadı oldu. Pek çok talebe yetiştirdi ve eserler yazdı.¹²²⁸

Ebû Hamza es-Sükkerî Muhammed b. Meymun (ö. 168/783), Merv'li olup Ebû Hanîfe'den ders aldı. İbrâhim es-Saiğ'in derslerine de devam etti.¹²²⁹ Kendisi Merv'deki meşhur muhaddislerdendir.¹²³⁰

Mukâtil b. Hayyân en-Nebetî Ebû Bestam, Bekr b. Vâil mevlası idi. Ebû Hanîfe'nin talebeliğinden sonra önce Merv'de, daha sonra Belh'de, ardından tekrar Merv'de bulundu. Kur'an ilmiyle uğraşan, vera sahibi biriydi. Mukâtil, el-Hasan, Yezîd, Mus'ab Benû Hayyân adlı dört kardeştiler. Bir ara Ebû Müslim el-Horasanî'den kaçarak saklandı. Ancak daha sonra Semerkant kadısı oldu. Kabil'de öldürüldü.¹²³¹

en-Nadr b. Muhammed el-Mervezî, Ebû Hanîfe'nin ekolüne mensup idi. Abdullah b. el-Mübârek'ten hadis dinlemiştir. Merv'de 183 (799) senesinde öldü.¹²³²

¹²²⁵ *Meşîhatu İbn Tahman* (nşr. M. Tahir Malik), Dımaşk 1983; M. Tahir Malik, "İbrahim b. Tahman and the Jahmiyya", *Journal of the Pakistan Historical Society*, XXVII (1979), s. 292-313; "Life and Work of İbrahim b. Tahman, a.e., XXIV (1976), s. 1-30

¹²²⁶ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin*, II, 229

¹²²⁷ Kureşî, I, 119-121

¹²²⁸ Kureşî, III, 122-127, 168-170; Özel, 22-23

¹²²⁹ Bezzâzî, *Menâkib*, II, 512; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, VII, 385

¹²³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

¹²³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 195; Halife, *et-Tabakât*, 832; İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 75, 78

¹²³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; Halife, *et-Tabakât*, 836; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 197

Ebû'l-Menâzil Osman b. Ubeydullah Merv'e yerleşti ve orada kadı oldu. Kûfe ehlinde Şeybânî, el-Haccâc b. Ertat gibi bir kısım zevat kendisinden rivayette bulundular.¹²³³

Ebû Osman Şeddâd b. Hakîm el-Belhî (ö. 214/829), Züfer b. Hüzeyl'in talebesidir. Geceleri namaz kılar, gündüz oruçlu olurdu. İbn Hibbân onun Mürcie'den olduğunu söyleyerek hadislerini reddetmiştir.¹²³⁴ Şeddâd Ebû Mutî'den sonra kadı tayin edilmek istenmişse de kabul etmemiştir. 89 yaşında Belh'de öldü.¹²³⁵

Ebû Süfyan Veki' b. Cerrâh el-Kufî (ö. 197/812) aslen Nişâburludur. Babası Kûfe'de Beytûlmal nazırı idi. Veki', Ebû Hanîfe'nin talebesi olup ayrıca Ebû Yûsuf, Süfyan es-Sevrî, Evzaî gibi âlimlerden ders aldı. Hârûn er-Reşîd'in kadılık teklifini kabul etmemiştir. Mekke, Kûfe arasında vefat etmiştir. *Kitabü'z-Zühd* adlı bir eseri ve bir hadis mecmuası vardır.¹²³⁶

Yukarda görüldüğü gibi Horasanlı Hanefîler'in çoğunluğu âbid ve zâhid kişilerdi. Aynı zamanda bunların sûfliliği, Horasan'da başlatan, geliştiren kişiler olduğu söylenebilir. Horasan dışında Cürcân, Semerkant ve Buhara'da da Hanefî âlimleri faaliyetlerde bulunurlardı. Bu âlimlerden bir kısmı Ebû Hanîfe'den, bazıları ise Ebû Yûsuf'tan ders almışlardı.¹²³⁷ Hanefî âlimlerinden Mâverâünnehir'de faaliyette bulunanların bazıları şunlardı:

Ahmed b. Hafs el-Buharî (ö. 217/832), Ebû Hafs el-Kebîr olarak bilinir. Mâverâünnehirin önde gelen Hanefî âlimlerindendir. Ebû Hafs, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan ilim aldıktan sonra Buhara'ya yerleşen Muhammed b. Fadl b. Atiyye'nin öğrencisi idi.¹²³⁸ Fıkıh, hadis dersleri vererek bir çok talebe ve oğlunu yetiştirdi. Buhara'da öldü.¹²³⁹ Kendisinden ilim öğrenerek yetişen oğlu Ebû Hafs es-Sağîr Muhammed (ö. 270/883) Buhara kadısı oldu.¹²⁴⁰

Ahmed b. Uzeyz b. Süleyman el-Bezde'î (ö. h. II.yy sonları), Nesef'e altı fersah mesafede kalesi bulunan Bezde'ye mensuptur. İlim tahsil ettikten sonra

¹²³³ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 196

¹²³⁴ Halîfe, *et-Tabakât*, 838: İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikat*, VIII, 310

¹²³⁵ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 185

¹²³⁶ İbn Sa'd, VI, 394: Hatîb el-Bağdâdî, XIII, 496-512; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, X, 140; Özel, 25

¹²³⁷ Müderris, I, 128-141

¹²³⁸ Bezzâzî, *Menâkıb*, 513

¹²³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, X, 157

¹²⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, X, 159

Kuteybe b. Müslim ile birlikte Horasan'a geldi. Bezde'ye yerleşti orada öldü. Abdullah b. el- Mübârek'in ilk cemaatindendi.¹²⁴¹

Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkindî (ö. 208/823), Mekke'de bazı âlimlerden ve Ebû Hanîfe'den ders aldı. Daha sonra memleketine dönüp ilimle uğraştı. Zühd ve çok ibadeti ile meşhurdu. el-Me'mûn'un Halifeliği esnasında öldü.¹²⁴² Bu zat Ebû Hanîfe'nin *el-Âlim vel-müteallim* adlı eserini nakledenlerdendir.

Ebû Abdullah İshak b. Bişr el-Buharî, Ebû Hanîfe'nin ashabındandır. Buhara'ya yerleşmiş ve burada öğrenci yetiştirmiştir.¹²⁴³

Muhammed b. Fadl b. Atiyye, Ebû Hanîfe'den ilim aldıktan sonra Buhara'ya yerleşti. Burada Ebû Hafs Ahmed b. Hafs'ı (ö. 217/832) yetiştirdi.¹²⁴⁴

Mukatil b. Hayyan (ö. h. II. asır sonları), Ebû Hanîfe'nin talebesi olup Semerkant kadısı olmuştur.¹²⁴⁵

Belh kadısı Bükeyr b. Ma'ruf (ö. 163/779), Ömer (veya Amr) b. Meymûn (ö. 171/787-88), el-Hakem b. Abdullah (ö. 199/814-15), Herat kadısı Mâlik b. Süleyman (ö.?), Merv kadısı Nuh b. Ebî Meryem (ö. 173/789-90) gibi Hanefî âlimlerinden daha önce kadılar bahsında söz edilmişti.

d. Zeydîler veya Alevîler

Hz. Ali taraftarlığı Horasan'da yavaş yavaş görülmeğe,¹²⁴⁶ özellikle Alevîler'in¹²⁴⁷ faaliyetleri Emevîler'in zulmünden kaçıp buraya hicret etmeleriyle başlar. Horasanlılar ile Alevîlerin alakasına zaman zaman Abbsîlerin Horasandaki faaliyetleri ve Yahya b. Zeyd isyanında ele aldık. Emevîler zamanında Muhammed b. el-Hanefiyye halifeliği oğlu Ebû Hâşim'e, o da

¹²⁴¹ Kureşî, I, 199-200

¹²⁴² Bezzâzî, *Menâkıb*, II, 514

¹²⁴³ Bezzâzî, *Menâkıb*, 513

¹²⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378; Bezzâzî, *Menâkıb*, 513; Özel, 26

¹²⁴⁵ İbn Dâvûd el-Belhî, *Fezâil-i Belh*, 75, 78

¹²⁴⁶ Salih, 91-92; Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, Ankara 1993; Algül, III, 186-206

¹²⁴⁷ Bilindiği üzere İslâm tarihi kitaplarında Alevîlik kelimesi yerine Şîilik daha fazla kullanılmaktadır. Alevî tabiri ise çok az kullanılmıştır. Ancak daha sonra Şii olarak nitelenen bu taraftarların farklı bir yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kanaatimce tarih yazarları resmî ağızla, Irak ve İran ise Araplar'la daha fazla iç içe oldukları için Şii tabirini kullanıyorlardı. Horasanda özellikle Arap olmayan unsurlar arasında ise Alevî kelimesi revaçta idi. Bunun böyle olduğunu gösterecek bir yazılı kayıt yoksa da günümüzde Irak ve İran'da Şîilik hukuku ile beraber yerleşmiş iken Horasandan Anadolu'ya göçedenler arasında Alevî kelimesi varlığını korumuştur.

Abbâsîler'e devretmekte bir sakınca görmedi. Çünkü Abbâsîler de Ali evlâdının uğradığı haksızlığı belirtiyor, halifeliğin onlara ait olduğunu iddia ediyor ve bunun için çalışıyorlardı.¹²⁴⁸

Öte yandan Horasan'da Hz. Ali taraftarlığının belirli seviyede rağbet bulunduğu görülmektedir. Yahyâ b. Zeyd'in babası Yemen'de öldürüldükten sonra Horasan'a gelip Belh ve Nişâbur'da saklanması bunu göstermektedir. Yakalanıp Merv'de serbest bırakıldıktan sonra Serahs, Tûs, Nişâbur'u dolaşarak kendisine taraftar aramış, nihayet Beyhak'ta kendisine yetmiş kişi bulabilmişti. Cûzcân (Rey, Hemedan) tarafında bu miktarı arttırdıysa da bütün Horasan'da bu sayının çok fazla olmadığı görülür. Ancak teşekkül etmeğe başlayan fikhî açıdan Şîfî olmasalar da onlara sempati duyanların sayısının az olmadığı Abbâsîler'in onlara verdikleri değerden anlaşılmaktadır. Bu süre içinde Şîfîler'den Zeydî kolunun faaliyetleri dikkati çeker. Iraklı Şîfîler daha çok Rey, Deylem tarafını tercih ediyorlardı. Abbâsî hanedanının idareyi ele geçirmesinden sonra çeşitli bahanelerle Hz. Ali yanlıları ortadan kaldırıldılar. Bu dönemde Hz. Ali'nin torunlarından bazıları 145 (762) yılında hapiste öldü. Bunlardan Muhammed b. Abdullah b. Hasan ve Muhammed b. Abdullah b. Fatıma'nın başının Horasan'daki Hz. Ali taraftarlarını ezmek için Horasan sokaklarında bir süre dolaştırıldığı nakledilir.¹²⁴⁹

Hz. Ali'nin torunu Yahyâ b. Zeyd, Horasan'da bulunduğu sırada Zeydî fikirleri yaymaya çalışmış, ancak nesebine hürmeten veya Horasandaki nazik durumu ayaklandırmamak için idarede bulunan Araplar tarafından rahatsız edilmemekle birlikte, âsi konumunda görünmesi sebebiyle kendisine pek de sıcak bakılmamıştır. Bu sebeple kaynaklar kendisine bağlananların sayısının oldukça az olduğunu belirtirler.¹²⁵⁰ Aslında desteklenmemesine ehl-i beyte muhabbet duyan Horasanlı mevâlînin Araplar'ın ihtilâflarına katılmak iste-

¹²⁴⁸ Bu konunun ayrıntıları için bk. Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetû'l-Abbasiyye: târîh ve tedavvur*, Beyrut, ts., s. 161 vd., 233 vd.; Cevdet Paşa, IV, 61, 101; Vloten, 56

¹²⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât: el-kismü'l-mütemmim*, 257-258; Taberî, VII, 547, 550, 551; Ezdî, 194; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 82, 95

¹²⁵⁰ Zeydîler daha sonra Abdullah b. Muaviyenin etrafında toplandılar. O öldürüldükten sonra bazıları Cenahiyye adını aldılar. Daha sonra Zeydîler Taberistan'da en-Nasriyye devletini kurdular. Kurucusu el-Hasan el-Etruş (ö. 304/916) idi. Zeydîlerin fikirleri hakkında Algül, III, 206

memeleri ve Zeyd b. Ali'nin, Horasanlılar'ın sevgi beslediği Mürcie gibi gruplarla işbirliğine gitmemesi¹²⁵¹ gibi hususlar sebep olarak gösterilebilir.

Hz. Ali'nin torunu Ebû Hâşim'in ölümünden sonra Muhammed b. Ali el-Abbâsî Horasan'a 12 nakib, 70 kişiyi davetçi olarak göndermişti. Ebû Hâşim'in ölümünden sonra Alevîlerden bir kısmı Abdullah b. Muâviye'nin etrafında toplanmışlardı. Abdullah isyan edip İsfahan'a geldi ve Güney İran'ı ele geçirdi. Ancak Halife Mervân'ın gönderdiği orduya yenilince Horasan'a kaçtı (129/746-47), oradan Herat'a geldi ve Ebû Müslim'le yazıştı.¹²⁵² Ebû Müslim onu yakalatıp öldürttü ve başını Mervân'a gönderdi. İbnü'l-Esîr, mezarının Herat'ta olduğunu zikreder.¹²⁵³ Abdullah b. Muâviye'yi imam tanıyanlara daha sonra "Cenâhiyye" dendi. Bunlar ulûhiyet ve peygamberliğin Abdullah'ta olduğuna yani tenasühe inanıyorlardı. Bunların bir kısmı daha sonra "Hârisiyye" grubuna katıldılar.¹²⁵⁴

Abbâsî dâîlerinden Bükeyr b. Mâhan'ın 107(725-26) yılında Horasan'a gönderdiği oniki nakibden biri olan Ebû İkrime Ziyâd b. Dirhem, Alevîler arasında es-Sâdık lakabıyla anılıyordu.¹²⁵⁵ 116/734 senesinde ortaya çıkan Hâris b. Süreyc'in siyahlar giyinip Abbâsî davetçileri gibi Muhammed soyundan razı olunacak birine biat için ayaklanması, Belh'te başına 60.000 adam toplaması bölge halkının Hz. Ali oğullarına muhabbeti göstermesi açısından önemlidir. 122(740) yılında Horasanlı Alevîler "şerefli, faziletli ve bilhassa kendilerine cömert davranan kişilerden başkalarıyla barışık olmamaya" karar verdiler.¹²⁵⁶ Bu sıralarda Süleyman b. Kesîr'in Alevîler'in bir nevi organizatörü olarak ortaya çıktığı görüldü.¹²⁵⁷ Ancak daha sonra Ebû Müslim tarafından öldürüldü. Alevîler, Abbâsîler zamanında Hz. Hasan'ın torunları İbrâhim b. Abdullah ve Muhammed b. Abdullah'a biat ettiler. Fakat Ebû Ca'fer el-Mansûr, Ebû Müslim'i öldürttüğü gibi onları da hapsetti ve burada öldüler (145/762).

¹²⁵¹ Zeyd b. Ali mevalî ile Araplar arasında eşit oldukları fikrine sahipti. Ancak mevalîlerin peşinden gittikleri, sempati duydukları mürciye karşı reddiye yazmıştır.

¹²⁵² Ebû'l-Ferec, *el-Egânî*, XII, 268-269

¹²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 370-372; Ataiullah Hüseyinî, 199

¹²⁵⁴ Fiğlalî, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Muaviye", *DİA*, 119

¹²⁵⁵ Ezdî, 26, 32; Ebû'l-Ferec, *Mekâtîlü't-talibin*, 152-158

¹²⁵⁶ Ezdî, 48

¹²⁵⁷ Taberî, VII, 34; Ezdî, 50

Horasan'da Abbâsî ihtilâlinin mimarlarından Ebû Seleme Hafs b. Süleyman Irak Hz. Ali taraftarları grubunun başı idi. Abbâsî ordularının zafereinden sonra Hz. Ali soyundan birini halife ilân etmeği düşünüyordu. Ancak ihtilâlden sonra durumu istemeyerek kabullendi ve Abbâsîler'e biat etti. Fakat kısa bir süre sonra öldürüldü (132/749).¹²⁵⁸ Bu arada arkadaşı Ebû Müslim'in de ortadan kaldırılması onun da Alevîliği iddiasının ortaya atılmasına sebep oldu. Abbâsîler iktidarı elden kaçırmamak için Alevîler'e karşı tavır koymaktan çekinmiyorlardı. Halktan bir kısmı bunu istemese de yapacakları fazla bir şey yoktu.

Alevîlik, özellikle el-Me'mûn'un, halife olduktan sonra Ali er-Rıza'yı Medine'den Merv'e çağırması, ardından onu veliahd ilân etmesiyle Horasan'da daha da revaç buldu. Onun bu hareketi büyük bir halk topluluğunun huzurunda yapması coşkuyla karşılandı. el-Me'mûn, Merv'den Bağdad'a doğru yola çıkarken yanında Ali er-Rıza'yı da götürüyordu. Uzun süren yolculuk sırasında Ali er-Rıza Tûs yakınlarında ölmüş ve orada Hârûn er-Reşîd'in kabri yanına defnedilmiştir. Ali er-Rıza İsmâîliyye Alevîlerince imam sayılmakta idi. Bu ziyaret yeri bugün Meşhed adıyla bilinen şehirdedir.¹²⁵⁹

e. Hâricîler

Hâricîler'den Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/684) Ahvaz, Fâris ötesinden (Sistan'a ait bazı bölgelerden) haraç aldığı bilinmektedir. Ancak Emevîler zamanında çeşitli yerlerde ortaya çıkan Ezârika, Necdiyye, Beyhesiyye, İbâziyye gibi Hâricî fırkaları Horasan'da görülmemektedir.¹²⁶⁰ Sicistan'da Acârîde, Hâzimiyye, Hamziyye adlı Hâricî fırkaları taraftar bulmuştur. Ancak zamanla daha çok Sicistan'dan gelen etkilerle Horasan, Mukran, Kirman, Kûhistan'da yayılmıştır. Bunun en önemli sebebi Horasan'ın merkezden uzak oluşu idi. Yeni mühtedilere tesir etmek gibi bir amaçlarının varlığından söz etmek mümkün değildir. Çünkü Hâricîlerin katı kuralları buna engeldi. İsyanlarını

¹²⁵⁸ Taberî, VII, 329, 418-419, 421, 423, 424, 448-49

¹²⁵⁹ Alevîler Horasan'da önce Zeydiyye, daha sonra Cenâhiyye ve İsmâîliyye gibi gruplara ayrıldılar. İsmâîliyye, Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmâîl'i imam kabul edenlerdir. Bunlar ancak Samanîler zamanında Horasan'da görüldüler. bk. Stern, S. M., "The Early Ismaili Missionaries in North West Persia and Khuraesan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXIII (1960), s. 56-90; Madelung, W., "Ismailiyya", *IE²* (Ing.), IV, 198-206. Karmatîler ise h. III. yy sonunda Rey'de görüldüler.; Ali er-Rıza'nın hayatı ile ilgili eserler için bk. Abdülcebbâr er-Rifâî, *Mu'cemu mâ kütibe anî'r-Resûl ve ehl'il-beyt*, Tahran, ts. (Vezalet-i Ferheng), VIII, s. 421-557

¹²⁶⁰ Ma'ruf, Nayif, *el-Havâric fi'l-asri'l-Emevî*, Beyrut 1401/1981 (doktora tezi olarak hazırlanmıştır.); Salih, 101; Algül, III, 175-186

daha önce ele aldığımız için burada sadece faaliyette buldukları Horasan şehirlerine işaret edeceğiz.

130 (747-48) yılında Ebû Müslim el-Horasanî tarafından öldürülen Şeybân b. Seleme el-Harûrî'nin Hâricî olduğu bilinmektedir.¹²⁶¹ Bu kişinin yaptığı faaliyet ihtimal ki Emevîler devrinde Horasan'da rastlanan ilk Hâricî faaliyetleri arasındadır. Horasan Hâricîleri Abbâsîler zamanında da isyanlarda bulunmuşlardır.

el-Muhtar ve İbnü'l-Eş'âs isyanlarının Horasan'la ilişkileri Hâricîler'in buradaki varlığını göstermektedir. Bu açıdan Hâricîler Irak'ta isyan ettikleri zaman Horasan'dan yardım umuyorlardı. Ancak Emevîler zamanında Horasan Hâricîleri mevcut isyanlara fazla destek vermediler.

Abbâsîler döneminde diğer yerlerde görülmeyen Hâricî isyanları Horasan'da meydana gelmişti. Hârûn er-Reşîd zamanında başlayan isyanlar içinde en çok uğraştırıcı Hamza b. el-Etrûk olmuştur. Kûhistan, Kirman ve Sistan'dan güç alan bu isyanların Nişâbur'a bağlı Buşt, Cüveyn, Bâherz; Herat'a bağlı Buşenc, Esfizâr, Bâdgis kasabalarındaki ahaliden destek aldığı bilinmektedir. Buşt'ta Hâricîler'in Seâlibe koluna,¹²⁶² Buşenc'de ise Ka'ad koluna,¹²⁶³ mensup kişiler otururdu. Horasan Sistan sınırında ise Hâricî-Hâzîmî inanisında olanlar vardı. Hamza, onlardan birçoğunu kendisine katılmadıkları için öldürmüştür. Horasan'ın Herat dağları, Kûhistan ve Buşenc de çeşitli isyanlarda Hâricîlerin sığınakları arasında yer alır.¹²⁶⁴ Buradakilerin çoğu Hâricîler'in Sufriyye ve Hamziyye grubundandı.¹²⁶⁵ Hâricîler'in el-Emîn ve el-Me'mûn arasındaki mücadele sırasında yeniden canlanmaya başladığı da müşahede edilmiştir.

Sufriyye adı verilenler, Zeyyâd b. Asfer'e uyan Hâricî grubudur. Bunlar diğerlerine göre bazı cihetlerden daha az mutaassıptılar. Ancak zühd ve sûfliğe diğer fırkalara göre daha çok önem verirlerdi. İlk isyanları Yezîd b. Muâviye zamanında Basra'da Ebû Bilâl el-Mirdâs tarafından yapılmıştı. Fakat

¹²⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 383-384

¹²⁶² Bağdadî, *Fark*, 66-68

¹²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 150-153

¹²⁶⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 100

¹²⁶⁵ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 100-101; Salih, 103

halka dokunmaz, hükümet malından ihtiyaçları kadar alırlardı, savaşmak istemezlerdi.¹²⁶⁶

Horasan'daki Hâricîler'in çoğu Rebîa kabilesine mensuptu ve bunlar Kureyş'in de içinde bulunduğu Mudar kabilelerine düşmandılar. Hâricîler'in sadece Sistan'da yayılan bazı kolları İranlılar tarafından benimsenmiştir.¹²⁶⁷

Hâricîlerden İbâziyye'nin kurucusu Ebû Gânim Bişr b. Gânim el-Horasânî (ö. 200/815 civarı) oniki bölümden oluşan *el-Müdevvene* adlı eserini Horasan'da tamamlamış, ancak bulunduğu bölgede mezhebinin rağbet görmemesi üzerine göç etmiştir. Daha sonra dönemin İbâziyye merkezi olarak ün yapan Kuzey Afrika'nın Tahert şehrinde mezhebini yaymıştır.¹²⁶⁸

f. Sûfîler

İslâm tasavvufunun II. (VIII.) yüzyılın ortalarında Irak'ta olduğu yaygın bir kanaattir.¹²⁶⁹ Kûfe ve Basra şehirleri bu hareketin ilk öncülerinin bulunduğu şehirlerdi. İslâm âleminde ilk sûfîler olarak bilinen Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Zünnun el-Mısrî (ö. 249/863), İbrâhim b. Edhem (ö. 160/777), Şakîk el-Belhî'den (ö. 194/810) son ikisi Horasan asıllıdır. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Dâvûd et-Tâî de Iraklı bir sûfî sayılmasına rağmen Horasan asıllıdır.¹²⁷⁰ Sonra Bağdad üstünlüğü ele geçirdi. Buradan iki yöne doğru yayıldı. Biri Mağrib, diğeri Horasan ve Mâverâünnehir.¹²⁷¹ Fetihlerden kısa bir süre sonra Horasan'da tasavvufî hareket hayli yaygınlık kazanmıştır. "Zühhâd" adı verilen Horasan sûfîleri h. I-II. yy.da yoğun faaliyette bulunmuşlardır.¹²⁷²

Buradan çıkan sonuç şudur Horasan'da sûfliğin başlaması ve gelişmesi Horasan'a gelen ibadete düşkün olan âlimlerle olmuştur. Onların vaaz ve ir-

¹²⁶⁶ Hârizmî, *Mefâtiḥ*, 46; Şehristânî, I, 114; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 131; Algül, III, 186

¹²⁶⁷ Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, 124,125

¹²⁶⁸ Şehristânî, I, 134; Köse, Saffet, "Ebû Gânim", *DİA*, X, 126-127

¹²⁶⁹ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1990, s. 64-72; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 31-32; İz, Mahir, 49, 51. Tasavvufun menşei hakkındaki tartışmalar için de bu kitaplara bakılabilir.

¹²⁷⁰ Ma'rûf, Nâcî, *Ürûbetü'l-ulemâ*, 107. Dâvûd İraka gelen diğer sûfîlerle de görüşmüştür.

¹²⁷¹ Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, III, 266; Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, 41

¹²⁷² Nasr, Seyyed Hossein, "Sufism and Spirituality in Persia", *Islamic Spirituality: Manifestations*, New York 1991, s. 207; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 29-30; Radtke, B., "Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien", *ZDMG*, 136/3, Stuttgart 1986, s. 536-569; Chabbi, J., "Zühhd et soufisme au Khorassan au IV/X siècle", *La Signification du bas Moyen Age*, 1978, s. 53-61

şadlarına katılan Horasanlılar, yaptıklarından ve anlattıklarından etkilenerek zühd ve ibadeti tercih ediyorlardı. Hakikaten Abdullah b. el-Mübârek gibi Horasan'da hicrî ikinci yüzyılın ortasında zühd ve ibadete düşkün birçok muhaddis ve Hanefî âlimi vardı. Öte yandan Horasan'da "sûfî vaizlerin bölge halkının İslâmlaşmasında kitâbî kelâm temsilcilerinden" daha fazla paya sahip oldukları, kabul gören bir görüştür.¹²⁷³

Horasan'da tasavvufî hareket ilk önceleri Belh, Nişâbur ve Merv şehirlerinde ortaya çıkmıştır. Belh'te yayılan sûfilîğin boyutunu göstermesi açısından şu anekdot mühimdir. 161(778) yılında doğan ve gençliğinde hacca gittiğini ifade eden -bu bilgiye göre olayın 200(815-16) yılından önce meydana gelmiş olması kesindir- Bayezid'in yanına Kâbe'de bir Belhli bir genç gelir. Ona: "Zühdün ölçüsü nedir?" diye sorar. Bayezid, "Bulunca yeriz, bulamayınca şükrederiz" deyince genç: "Bunu bizim Belh'in köpekleri de yapıyor. Biz, bulamayınca şükreder, bulunca başkalarına dağıtırız" der.¹²⁷⁴ Bir sûfî gibi yaşaması ile bilinen muhaddislerden Abdullah b. el-Mübârek'ten başka incelediğimiz dönemde Horasan asıllı sûfler arasında şu şahsiyetler vardı:

Ahmed b. Harb (ö. 234/848-49) Nişâbur'da yaşamıştır. Yahyâ b. Muâz'la muasır olmakla birlikte ondan önce vefat etmiştir. Yahyâ (ö. 258/872) "öldüğüm zaman beni onun ayaklarının ucuna gömün" derdi. Rindmeşreb, rebab çalan bir oğlu olduğu, Mecûsî bir komşusunun bulunduğu,¹²⁷⁵ Hicrî III. yüzyılda Kerrâmiyye'nin kurucusu Sicistânî'nin ondan ders aldığı rivayet edilir.¹²⁷⁶

Bişr el-Hâfî 150(767), yılında Merv mıntıkasında Matersam köyünde doğdu. Babasının adı Hâris'di. Bir kadına âşık olduğu, daha sonra tövbe edip, kendini ibadete verdiği rivayet edilir. Horasan'ı terkedip Bağdad'a yerleşti ve Fudayl b. İyâz'ın sohbetinde bulundu. Evinin etrafında toplanan zahidlere akidelerini tâlim ederdi. Ahmed b. Hanbel ile sık sık görüşürlerdi. 226'de (841) öldü.¹²⁷⁷

¹²⁷³ Madelung, W., *Maturiliğin Yayılması ve Türkler* (trc. Arslan Gündüz), TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Ktp.sinde basılmamış tercüme, s. 42-46

¹²⁷⁴ Sühreverdî, s. 309-310

¹²⁷⁵ Attar, 202

¹²⁷⁶ Margoliout, D.S., "Kerramiye", *IA*, VI, 594; Bosworth, C. E., *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, London 1977, s. 5-14

¹²⁷⁷ Attar, 91-92; Eraydın, 83

Fudayl b. İyâz el-Fundinî et-Tâlekânî (ö. 187/803) gençliğinde Ebîverd ve Serahs (veya Merv-Ebiverd) arasında eşkiyalık yapardı. Sirtına aba giymiş, başına yünden bir külâh geçirmiş, boynuna tesbih asmıştı. Eşkiya dostları, çaldıklarını ona getirirlerdi. Buna rağmen o namaz kılar, oruç tutar, emanete riayet eder, kadınlara ilişmez, borçlulara yardım ederdi. Bir gün duyduğu bir ayetle (Kuran LVII/16) bu işi bıraktı. Tövbe etti. Karısı ve Ebîverd'den bir toplulukla beraber hacca gitti. Burada yaptığı bir vaazda Horasanlılar'ı coşturmuş olduğunun kaynaklarda yer alması onun bu vaazı mahallî dilde yapmış olabileceğini göstermektedir. Daha sonra Kûfe'ye gitti, hadis tahsil etti. Bağdad'da yaşadı. O bölgede en fazla hadis nakledenler arasına girdi.¹²⁷⁸

Hatem el-Asam Horasan'da doğmuş ve orada Şakîk el-Belhî'ye arkadaş olmuştu. Şakîk gibi o da Belh'te vaaz ederdi. Bir ara Hatem Bağdad'a gelince "Horasan zâhidi" geldi diye halifeye haber verdiler.¹²⁷⁹ Hatem'in yetiştirdikleri arasında sayılan meşhur Ahmed b. Hadraveyh Belh emirlerinden birinin kızı ile evlenip Nişâbur'a yerleşmiştir¹²⁸⁰.

İbrâhim b. Edhem Belh'te doğdu. Bazı muahhar eserlerde Belh padişahı, Belh padişahının oğlu gibi ifadelere bakılırsa Belh'in asil bir ailesine mensup olduğu anlaşılır.¹²⁸¹ İbrâhim b. Edhem'in ise Belh hükümdarlarından birinin oğlu olduğu rivayet edilir. Buna göre ya Türk yabgularından birinin veya Taberî'nin 90'de (708) zikrettiğini Belh'te ispehbed mertebesinde birinin ahfadından idi.¹²⁸² Sûfilîğe nasıl merak sardığı hakkında bazı anekdotlar zikredilir.¹²⁸³ Bunların sonucunda İbrâhim ava çıktığı bir gün duyduğu hitaplar üzerine bulunduğu diyarı terk eder, çoban kıyafeti ile dağlarda ovalarda dolaşır. Merv'e uğrar. Oradan ayrılır ve ıssız bir yer aramaya başlar. Nişâbur'da bir mağarada üç sene kalır. Burada topladığı odunları şehirde sa-

¹²⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 500; Attar, 91-92; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 198; "Fudayl b. İyâz", DİA

¹²⁷⁹ Attar, 65-67

¹²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kussas*, 69; Attar, 206, 210

¹²⁸¹ Altın kalkanlı kırk kişi önünde, gümüş kalkanlı kırk kişi arkasında yürürdü. Bir gece uyurken damda duyduğu tıkırtı üzerine Veya derlerki verdiği bir ziyafet, şölende heybetli bir adam gelip ona "Ben bu Ribatta konaklamak istiyorum" der.... İbrahim ava çıktığı gün duyduğu hitaplar üzerine bulunduğu diyarı terk eder, Çoban kıyafeti ile dağlarda ovalarda dolaşır. Merv'e uğrar. Oradan ayrılır ve ıssız bir yer aramaya başlar. Nişâburda bir mağarada üç sene kalır. Burada topladığı odunları şehirde satar, aldığı para ile geçimini temin eder. Daha sonra oradan ayrılıp, 14 yıl çöl ve sahra dolaşarak Mekke'ye varır. Ardından oğlu gelir onu bulur..." Attar, 74-75, 77

¹²⁸² Esin, 149, 150

¹²⁸³ *Kuşeyrî Risalesi* (trc. Süleyman Uludağ), s. 112; Bazılarına göre İbrahim'in sûfilik yoluna girişi Budha'nın hikayesinin taklididir. bk. van Arendonk, C., "İbrahim", *İA*, V/2, s. 886; Ayrıca bk. Eraydın, 74

tar. aldığı para ile geçimini temin eder. Daha sonra oradan ayrılıp, ondört yıl çöl ve sahra da dolaşarak Mekke'ye varır.¹²⁸⁴ Ardından Suriye'ye yerleşir. Burada kendi çalışması ile geçinmeğe devam eder. Hatem gibi Horasan'daki ilk zâhidler arasında sayılır. Abdullah b. el-Mübârek ile görüşmüştür. Horasanlı vaizlere örnek gösterilen İbrâhim'in 161(778) yılında vefat ettiği nakledilir.¹²⁸⁵ İbrâhim b. Edhem'in rivayet ettiği hadisler Muhammed b. İshak el-İsfahânî (ö. 395/1005) tarafından bir araya getirilmiştir.¹²⁸⁶

Muhammed b. Eslem et-Tûsî Horasan'ın bir diğer meşhur sûfilerinden biri olup ona "Horasan serdârı" derlerdi. Tûs'tan Nişâbur'a Ali er-Rıza b. Mûsâ ile birlikte yolculuk yapmıştı.¹²⁸⁷

Horasanlı sûfilerden Şakîk el-Belhî'nin bir seyahati esnasında putperest biriyle karşılaştığı ve aralarında vuku bulan konuşmadan etkilenip sûfilîğe yöneldiği rivayet edilir. Şakîk el-Belhî'nin Horasan'da dolaştığı bilindiğine göre Farsça veya Türkçe biliyor olmalıdır.¹²⁸⁸ Bir süre Belh'de inziva hayatı yaşadı. Ardından Mekke'ye gitti ve İbrâhim b. Edhem ile karşılaştı, daha sonra Belh'e dönüp vaizlikle halkı irşada çalıştı. Hatem el-Asam'ın üstadı olarak da anılır.¹²⁸⁹

Sufilerin nazarında büyük bir önemi olan Hasan el-Basrî'nin (ö. h. 110) er-Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'nin Horasan'da bulunduğu sıralarda (51-55/671-75) katipliğini yaptığını biliyoruz. * Ancak onun buradaki faaliyetlerinin ayrıntılarını tesbit mümkün olmamıştır.

g. Bâtînîler

Horasan'da Batınîliğin ortaya çıkışının iki eski inanışla bağlantılı olduğu ileri sürülür. Bunlardan biri Budizm'in tenasüh inancından kaynaklanan

¹²⁸⁴ Sühreverdî, 301-302, 303; Attar, 77-78, 89; Klasik tasavvuf kaynaklarından sayılan Serrâc'ın eserinde İbrahim b. Edhem'in anekdotlarına yer verilmektedir. Ancak o bu anekdotlarda hiç yer adı zikretmediği için olayların nerede geçtiği anlaşılmamaktadır. bk. es-Serrâc (ö. 378/988) Ebû Nasr, *el-Lüma'* (nşr. Abdülhalim Mahmûd- Taha Abdülkâdir Server), Kahire 1960

¹²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 159; İbnü'l-Cevzî, *Kussas*, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 135; Çiştîye tarikatı ile Mevlana'nın soyu anne tarafından İbrâhim b. Edhem'e ulaştırılır. Yazıcı, Tahsîn, "Ahmed-i Rûmî", *DİA*, II, 131; Gulam Ali Arya, *Tarika-i Çiştîye*, baskı yeri yok, 1365 hş., s. 71-72

¹²⁸⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, s. 227

¹²⁸⁷ Attar, 199

¹²⁸⁸ Esin, 149, 150

¹²⁸⁹ *Kuşeyrî Risalesi* (trc. Süleyman Uludağ), s. 124; Attar, 164, 167, 205-206; Eraydın, 85

* İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 441

Hulûliyye, diğeri ise Mecûsilikten kaynaklanan Hürremiyye. Bu iki inanç İslâmiyet ile karışarak batıl inançlara yol açmıştır. Bunlardan Horasan'da Bâtîniğin yayıldığı topluluklar arasında Hz. Peygamber aralarından çıktı diye Mudar'a kin besleyen Benû Rebîa'nın kıt akıllılarının yer aldığını Bağdâdî söyler. Nitekim onlar bir Acem görseler: "Senin kabilen mülke sahip olmaya Mudar'dan daha lâyıktır" derlerdi.¹²⁹⁰ Böylece Araplar arasında çıkan Bâtîniyye'nin yayılarak İran'ın eski dini ile de karışıp birden fazla mezhep haline geldiği görülmektedir. Bu fikrî karışıklık müslüman olan Acemleri de etkiliyordu. Bu yüzden müslüman olduktan sonra eski dinlerine dönenler oluyordu. el-Me'mûn'un, yanında bulunan Horasanlı bir mürtediyi ikna edip İslâm'a tekrar döndürdüğü tarzında ilginç bir olay nakledilir.¹²⁹¹

Batınî çerçeveye giren Hulûliyye'nin Ebû Müslimiyye kolu Merv'de ortaya çıkmıştır. Bunlar, Abbâsî komutanı Ebû Müslim'e bağlılıkta aşırı giden bir topluluktu. İmamlığın Ebû Müslim'de olduğuna inanırlardı. el-Mansûr onu öldürtünce onun bağlıları çeşitli yerlere ama özellikle Horasan'a kaçtılar. Ebû Müslim'in arkadaşlarından İshak et-Türkî adında bir ümmî, Horasan ve Mâverâünnehir'de Türkler'e elçi olarak gelip onun adına davette bulunuyor, onun imam olduğunu ve ölmediğini, Rey hapisanesinde olduğunu anlatıyordu. Onlara Ebû Müslim'den mektuplar geldiğini söylüyordu. Anlattıklarına Alevîlik, Zerdüştlük karıştırıyordu. Özellikle Belh'in Horsâd köyünde bu inanişâ sahip bir topluluk oluştu.¹²⁹² Bu gruptan bazıları onun yaşadığı ve ölmediğine inanmakta idiler. el-Müslimiyye de denilen bu fırka onun gelip bir gün yeryüzünü adaletle dolduracağına inanıyorlardı. Ebû Müslim'in ölümünden sonra imametin kızı Fâtîma'ya geçtiğine inanan bir başka guruba "el-Fâtîmiyyûn" denildi.¹²⁹³ Herat ve Merv'de yaşayan bu fırka mensuplarına daha sonra Berkûkiyye adı da verilmiştir.

Hürremîler: Hürremiyye fırkası inançlarından dolayı Mecûsî mezheplerinden sayılmaktadır. Nevruz, mihrican gibi kutsal günleri kutlarlar.¹²⁹⁴

¹²⁹⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, 228: "Cahiliyye döneminde Temîm kabilesinde Mecûsî ve Mezdekiyye mensupları görülürdü." Makdisî, *el-Bed'*, IV, 27. Makdisînin bu bilgisinin ışığında Batîniği savunmuş kişiler veya gurupların Temîm ile ilişkisinin araştırılması gerekir.

¹²⁹¹ Câhiz, *el-Beyân*, III, 375-376

¹²⁹² İbnü'n-Nedîm, 408; İlgül, Kasım, *Mansur ve Dönemi*, s. 73; Leysî, *ez-Zındıka*, 114. Leysî eserinde Horasan'da zındıklık ve şuûbiyye'nin sebebi olarak Ebû Müslim'i gösterir. (bk. s. 107)

¹²⁹³ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 293

¹²⁹⁴ Makdisî, *el-Bed'*, IV, 27; Leysî, *ez-Zındıka*, 115

Ancak bu fırka mensupları bazı İslâmî bilgileri bu mezhebin fikirleri ile karıştırmışlardır. Bunların ilki Ammar b. Yezîd'dir.

Ammar b. Yezîd, Kûfe'de Nasranî iken müslüman olmuş ve Abbâsî dâileri arasına katılmıştı. Irak'ta bulunan Bükeyr b. Mâhan 118(736) yılında Ammar'ı Horasan'daki Abbâsî taraftarlarına vali olarak göndermiş; o Merv'e gelince önceleri insanları Muhammed b. Ali'nin bayrağı altına toplanmaya çağırmış, daha sonra bundan vazgeçip adını "Hıdaş" olarak değiştirmiş, Hürremiyye görüşlerini savunarak davete başlamıştır. Etrafındakilere: "namaz, oruç, hac diye bir şey yok; oruç imamın adını zikretmek, namaz ona dua etmek, hac ise ona yönelmektir" demiştir. "İman edip salih amel işleyenlere bundan böyle korundukları ve inanıp iyi işler yaptıkları takdirde daha önce tattıkları şeylerden dolayı günah yoktur." (Maide/93) ayetini tevil etmiştir. Hıdaş bu sözlerini naklederken Muhammed b. Ali'nin böyle buyurduğunu söylüyordu. Bunu duyan Abbâsîler bir süre Horasan'dakilerle irtibatı kesmişlerdi. Horasan'dan Süleyman b. Kesir olanları anlamak için gelince Muhammed b. Ali onlara Hıdaş'a itaat ettikleri için çıkışmıştı.¹²⁹⁵ Daha sonra Esed b. Abdullah Hıdaş'ı yakalatıp getirtmiş, kendisine ağır sözler söyleyince dilini kestirip gözlerini oydurarak: "Senden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in intikamını aldırın Allah'a hamdolsun" demiştir. Sonra onu Yahyâ b. Nuaym'a verip Âmül'de astırmıştır.¹²⁹⁶

Hürremiyye fırkasının daha sonra da devam ettiği görülmektedir. Ancak inanışları diğer bozuk fırkalarla karışmıştır. Mes'ûdî onlar hakkında bilgi verirken Hürremiyye'nin Ebû Müslimiyye fırkası ile karıştıklarının farkındadır. 332 (943-44) senesinde Hürremiyye'nin çoğunluğu bu devirde el-Kerdekiyye ve el-Lûdşâhiyye adlarıyla iki büyük grubu oluşturmaktadır.¹²⁹⁷ Hürremiyye'den Bâbek el-Hürremî, Halife el-Me'mûn'un Horasan'da bulunduğu yıllarda ortaya çıkmış (201/816-17) ve el-Mu'tasım'a karşı isyan etmiş ve sonra öldürülmüştür.¹²⁹⁸ Hürremiyye'nin ekserisi Horasan, Rey, İsfahan, Azerbaycan gibi bölgelerde yaşıyorlardı. Bu arada Horasan ve diğer yerlerde

¹²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196, 218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 186

¹²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 326; Vloten, 59

¹²⁹⁷ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 293. Bir başka nüshada el-Kürkiyye ve en-Nürsâiyye

¹²⁹⁸ Taberî, IX, 11 vd.; Ahmed Ferîd Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, I, 281-286; Algül, III, 324; Zeydan, *İslâm Medeniyeti*, II, 240; Yıldız, *İslâmiyet*, 142; Leysî, *ez-Zındika*, 133

el-Bâtıniyye olarak bilindiler.¹²⁹⁹ Bâbek kelimesinin aslının Papak olduğu ve inançları ile Hürremîler'den ayrıldığı da iddia edilir.¹³⁰⁰

Ravendîler: Hulûliyye'den Horasanlı bir gurup da Ravendîleri oluşturmuştur. Ravendiyye fırkası 136(753) yılı civarında Horasan'dan yayılmıştır. Fırka mensupları ipek elbise giyiyorlardı.¹³⁰¹ Ebû Müslim el-Horasânî'nin imam olduğuna ve ruhların tenasühüne inanıyorlardı. Şia'ya yakın olarak görülen Ravendiyye grubu, Horasan halkı içinde el-Abbâs b. Abdülmuttalib'in neslinden olanlar ve onlara inananlarla karıştılar. Onlara göre İmâmet Resûlullah'tan sonra el-Abbâs'ın hakkı idi. Çünkü onun neseben varisi idi.¹³⁰² Nitekim 137(754) yılında el-Mansûr Abbâsî halifesi olunca kendisini "Rab" olarak tanımaya başladılar. Yiyip içerken onun ismini anıyorlar, sarayına gelerek tavaf ediyorlar ve 'Bu bizim rabbimizin sarayıdır' diyorlardı. Halife el-Mansûr bu olaylar karşısında onlardan ikiyüz kişiyi hapsedmiştir.¹³⁰³ Ancak fırka mensupları yayılmaya devam etmiş Kûfe'de 141(758-59) yılında el-Mansûr'un baskısına karşı isyan etmişlerdi. Ardından isyan edip saraya yaptıkları saldırıda, el-Mansûr, Ma'n b. Zaide tarafından kurtarıldı.¹³⁰⁴ Bu arada Horasan'dan başka Harran ve Haleb'de de gruplar oluşturdular.¹³⁰⁵ Bazı yazarlar Ravendîleri Şîadan sayarlar.¹³⁰⁶

h. Horasan'da Sahte Peygamberler

Horasan'da özellikle fikrî bulanıklığın oluşmaya başladığı 50-130(670-748) yıllarında bazıları halkın beklentilerinden istifade ederek yeni bir inanış getirdiklerini iddia etmişler ve İslâm dininden çıkan bazı mezhepler gibi faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu bölgede iki kişi peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Bunlardan ilki Bihâferid, diğeri Mukanna' idi.

Ebû Müslim el-Horasânî zamanında Bihâferid b. Mâhfervedin adında biri Nîşâbur'un Sîravend kasabasında ortaya çıkmış ve yeni bir din kurmağa

¹²⁹⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 294

¹³⁰⁰ Günaltay, M. Şemsettin, "Abbasoğulları...", *TTK Belleteri*, VI/23-24 (1942), s. 195-196

¹³⁰¹ Ezdî, 173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 75

¹³⁰² Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 236; : Makdisî, *el-Bed'*, VI, 83-84

¹³⁰³ Taberî, VIII, 505; *Mücmel*, 329; İbn Tıktaka, 160-161

¹³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 502; İlgün, s. 74

¹³⁰⁵ Ezdî, 173

¹³⁰⁶ Ömer, *Tabia*, 232-233

çalışmıştı. Bu kişi Emevîler'in sonuna doğru Nişâbur bölgesinde Haf'ta yaşarken kaybolmuş, yedi sene Çin'de kaldıktan sonra dönüşünde halka, öldüğünü ve bu müddet içinde göklerde günlerini geçirdiğini söylemiştir. Mecûsîlik'teki akidelerden ateşe tapma, yakın akraba evliliği, şarap içme, ölmüş hayvan eti yeme âdetlerini yasaklıyor, bunların yerine günde yedi defa güneşe dönerek dua okuma gibi garip bir âdet getiriyordu. Mecûsî Mubezler'in tahriki üzerine Şebîb b. Dâh ve Abdullah b. Saîd'i onun üzerine göndermiş, ona inananlardan bir çoğu ile birlikte öldürülmüştür.¹³⁰⁷ Bihâferid öldürülmesinden sonra mensuplarından geride kalanlar onun göğe yükseldiğini iddia etmişlerdir.¹³⁰⁸ Secdesiz namaz kıldıklarını, Mecûsîler gibi dua ettiklerini belirten İbnü'n-Nedim, kendi zamanında bu fırka mensuplarının mevcut olduğunu belirtir.¹³⁰⁹ Öte yandan fukahanın ekseriyeti onlara ehl-i kitab muamelesi yapılamayacağı şeklinde görüş belirtmişlerdir.¹³¹⁰

Mukanna'iyye'nin kurucusu "el-Mukanna" lakabıyla tanınan Hâşim Atâ b. Hâkim'dir.¹³¹¹ Çıkışı, Humeyd b. Kahtabe'nin valiliği dönemine rastlar (151/768). Merv şehrinin bir kasabasında¹³¹² tek gözlü bir çamaşırçı idi.¹³¹³ Hodgson'a göre bu kişi mazdekîlik adına Arap hâkimiyetini sarsmak amacıyla ayaklanmış ve bu hareketi Şiîlerin bin yılda bir mehdî beklentisine yol açmıştır.¹³¹⁴ Mukanna' başlangıçta Hulûliyye'nin Rizâmiyye fikirlerine bağlı idi. Sonra ilâhlığını iddia etti. Mukanna' bu hususta şöyle diyordu: "Allah Âdem'i yarattı ve onun suretine girdi, sonra Nuh'un... derken Ebû Müslim el-Horasânî'nin ondan sonra da Hâşim'in yani Mukanna'nın suretine girdi." Bu ifadeleri ile ruh göçüne inanan Mukanna'ın peşine halktan birçok sapık takılmış, bu sapıklar ona tapınmaya başlamışlardı. Bu arada Mukanna', Ebû Müslim'in Hz. Peygamber'den üstün olduğunu, Yahyâ b. Yezîd'in ölmediğini ve bir gün kendisini öldürmeğe kalkışanları bizzat öldüreceğini iddia ediyordu. Öte yandan haram ve helâl mefhumlarını, namaz gibi ibadetleri kaldırdığını söylüyordu. Ona inananlar savaş sırasında "İmdat senden ya Hâşim"

¹³⁰⁷ Hârizmî, *Mefâtiḥ*, 56; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 97; Daniel, 90

¹³⁰⁸ Bîrûnî (ö 453/1061) Muhammed b. Ahmed, *Âsârü'l-bâkiye* (nşr. E. Sachau), Leipzig 1923, s. 210

¹³⁰⁹ İbnü'n-Nedîm, 407

¹³¹⁰ Kılavuz, A. Saim, "Bihâferid", *DİA*, VI, 138

¹³¹¹ Câhiz, *el-Beyân*, III, 102-103; Bîrûnî, 211; İbn Tıktaka, 180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 145; Algül, III, 253; Leysî, *ez-Zindika*, 124

¹³¹² Taberî, VIII, 135; Brockelmann, *History*, 111

¹³¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 38, 51

¹³¹⁴ Hodgson, I, 268-269

diye bağıyorlardı. Mukanna'nın etrafına toplananlar Besnâm (veya Senâm, Nevâkis) Kalesi ile Keşş'in Sencerde köyünde üstlenmişlerdi. Mâverâünnehir ve Soğd halkından bazıları ona inandılar.¹³¹⁵ Buhara ve Soğd ahalisinden Mübeyyida (beyaz giyinenler) fırkası da onlara katıldı. Ayrıca bazı gayri müslim Türk kabilelerinin de kendilerine katılmasıyla gücü artan Mukanna'nın taraftarları civar köylere baskınlar yapıp, yağmalama eylemlerine giriştiler. Müslümanlara zarar vermeğe başladılar.

Halife el-Mehdî bu isyanın bastırılmasına önem vermiş, Mukanna' üzerine birkaç komutan göndermişti. Muâz b. Müslim'in Horasan valiliği esnasında Ukbe b. Müslim, Cebrâil b. Yahyâ, Ebü'n-Nu'mân, Cüneyd ve Leys b. Nasr -ki bu zat el-Mehdî'nin mevlâsı idi- Mukanna' ile birçok kez savaştı. Bu mücadeleler esnasında kumandanlardan Hassan b. Temîm b. Nasr b. Seyyâr ile Muhammed b. Nasr öldürüldüler. Ardından Cebrail b. Yahyâ ve kardeşi Yezîd de Mukanna' üzerine gönderildi. Bu iki kardeş Buhara'daki Mübeyyida fırkasının bulunduğu Bumiceks şehrinde dört ay süren çarpışmalar sonunda yakalanan 700 kişi ile birlikte, onlara katılıp yardımcı olan Buhara hâkimi de öldürüldü. Neticede yenilenlerden kaçanlar gelip Mukanna'a iltihak ettiler. Cebrâil peşlerini bırakmadı ve mücadeleye devam etti. Halife el-Mehdî daha sonra Mukanna' üzerine gönderdiği Ebû Avn'ı savaşta gevşeklik gösterdiği için azledip yerine Muâz b. Müslim'i görevlendirdi¹³¹⁶.

Yeni Horasan valisi Muâz b. Müslim Mukanna' üzerine yürüyerek rastladığı Mukanna' askerlerini bozguna uğrattı. Askerler kaçıp Mukanna'ın bulunduğu Keş bölgesindeki Senâm şehrine geldiler. Mukanna', şehrin etrafına hendek kazdırdı. Muâz gelip şehri muhasara etti ve savaşa başladı. Uzun süren savaş sırasında Mukanna' taraftarlarından bazıları eman istediler. Kendilerine eman verildi. Yaklaşık üç bin kişi onu terketti. Böylece Mukanna'nın gücü zayıfladı. Muâz'dan sonra Halife ordusunun kumandanlarından Saîd b. Amr el-Haraşî muhasaraya devam etti. Mukanna' öldürüleceğini anlayınca hanımlarını ve aile fertlerini zehirletip öldürdü, daha sonra kendisini ateşe attı (161/778). Bir diğer rivayete göre eşya ve hayvanlarını yaktırdı ve "benimle beraber göğe yükselmek isteyen kendisini ateşe atsın" dedi ve

¹³¹⁵ Taberî, VIII, 135; Gerdîzî, 125. Kalenin adı Senâm diye geçer. Sâm, Siyâm şeklinde de söylendiğini, doğrusunun Senâm olduğu hakkında bk. Yâkut el-Hamevî, *Müşterik ved'an*, 254

¹³¹⁶ Gerdîzî, 125, 126-127. Burada Bumiceks şehrinin adı Nevcekes.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 51

ateşe girdi. Arkasından aile ferleri de ateşe girdiler. Bu hadise Mukanna'ya inananlardan geriye kalanlar arasında aşırı sapsmalara yol açtı.¹³¹⁷

8. HORASANLILAR'IN ÂDETLERİNDEN: GİYİM, EĞLENCE, BAYRAM

Horasan'da görülen çok çeşitli din mensupları İslâm'ın hoşgörüsünden istifade etmişlerdir. Bunlara herhangi bir katliam yapılmamıştır.¹³¹⁸ Dolayısı ile bu zümreler serbestçe giyinip dinlerini yaşamışlar, eğlencelerini sürdürmüşler ve bayramlarını kutlamışlardır.

Giyim: Horasan'ın Merv ve Nişâbur şehirlerinin pamuklu dokuma merkezleri olduğu bilindiğine göre Horasan halkı ekseriyetle bu kumaştan yapılmış elbiseler giyerlerdi. Merv'den diğer yerlere tüccarların götürdüğü kumaş veya elbiselere "mervî" denirdi. Daha sonra ipekli kumaş üretmeyi öğrendikleri için varlıklı aileler ipekli elbiseler giymeye başladılar.

Öte yandan Merv, Tûs, Ebiverd ve Herat halkı ile melikler, çiftçiler, tüccarlar taylesan giyerlerdi. Mâverâünnehir halkı taylesan giymemekle Horasanlılar'dan ayrılmaktaydı. Bu açıdan Horasanlılar İran etkisinde idiler. Ancak onlardan ayrıldıkları bir husus vardı. Horasanlılar Orta Asya Türkleri gibi yaz kış çetrik giyerlerdi. Fâris halkının onlardan ayrılan yönü çetriklerinin daha küçük ve özellikle kırmızı renkli olması idi. Horasan halkı na'lin kullanmazdı.¹³¹⁹

Orta Asya milletleri gibi Horasan halkı da kürkten yapılmış başlık giyerlerdi. Bu arada Araplar da Horasan halkının bu giyiminden etkilenmiş başlarına kürk başlık geçirmişlerdi. Horasan valilerinden İbn Hâzim, Benû Temîm isyanına karşı ordusu ile harekete geçince, kürk başlığı vardı.¹³²⁰ Horasan sūfîlerinden Fudayl'in de bu başlıktan giydiği rivayet edilir.¹³²¹

Giyim konusunda rastladığımız bilgilerden biri de dihkânların kadınlarının sarı renkli elbise giymeyi tercih ettikleridir. Bu da gösteriyor ki, Horasan

¹³¹⁷ Gerdîzi, 126, 127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 61; Bağdâdî, *el-Fark*, 194-196; Taberî, III, 494. Burada kendilerini zehirledikleri rivayet edilir: İbn Tiktaka, 180

¹³¹⁸ Frye, R. N., "Pre Islamic and Early Islamic Cultures in Central Asia". *Turco Persia in Historical Perspective* (ed. R. C. Canfield), Cambridge 1991, s. 51-52; Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, İstanbul 1982, s. 209 vd.

¹³¹⁹ İstahrî, 136; Makdisî, *Ahsen*, 328; Ubeydî, 63, 64, 65

¹³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 209

¹³²¹ Attar, *Tezkire*, trc. bk. İndeks

ve Mâverâünnahir halkı renkli giyerler, özellikle asil kadınları sarı renkli elbiseyi tercih ederlerdi. Bu, muhtemelen onların kendi aristokrat çevrelerinde moda idi. Nitekim, Horasan'a vali tayin edilen Saîd b. Abdilaziz'i bir dihkânın böyle bir elbise giydiği için karılarına benzetmesi bunu gösterir.

Türkler arasında siyah rengin ayrı bir önemi vardı. Horasan'da bu rengin sevildiğini bilen Hâris b Süreyc onları kendisine çekebilmek için isyan ettiği zaman siyah giyimi tercih etti. Ebû Müslim'in de isyan sırasında siyah renk giymesi ve siyah bayrak taşıması Horasanlılar'ı cezbetti. Bu durum Abbâsî ihtilâlinde siyah bayrak ve siyah renkli elbiselerin tercih edilmesine sebep oldu. Abbâsîler siyah elbise giyinirlerken Halife el-Me'mûn'un Merv'de iken bir ara Ali er-Rıza'yı kendine veliahd edinmesi ile kısa zamanda Alevîlerin rengi kabul edilen yeşil renk ortaya çıktı. Ancak bu moda, Ali er-Rıza'nın âniden ölümü ile yavaş yavaş terkedildi. Tekrar siyah renge dönüldü.

Câhiz'in işaret ettiği gibi Türk illerine yerleşen Araplar Türkler'den ayırlamayacak kadar aynı elbiseleri giyorlardı.¹³²² Çünkü onların giyiminde değişik bir zevk buluyorlardı. Ayrıca giyimleri bölgenin iklimine de uygundu.

Horasan'da Asil kadınlar kendilerini çeşitli değerli madenlerden yapılmış takılarla süslerlerdi. Araplar Horasan'da gördükleri bu gösterişli süslenmelerden hoşnut oluyorlardı. Bu cümleden olarak kaynaklarda Horasan valisi Selm'in karısının Soğd kralı karısında gördüğü süs ve gerdanlıkları ödünç aldığı, fakat geri vermediği tarzında bir bilgi yer alır.¹³²³

Eğlence ve Müzik: İslâm tarihi kaynakları içinde Horasanlılar'ın eğlence, müzik kültürü hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Şüphesiz çeşitli milletlerin kültürleriyle karışmış olan bu bölgede çeşitli çalgıların mevcudiyetinden bahsedilebilir. Bu cümleden olarak Ca'fer el-Halîfî'nin kısaca değindiği Horasan müziğinin genel bir değerlendirmesi müzik tarihi kitaplarında mevcuttur.¹³²⁴

İslâm tarihi kaynaklarında Yezîd'in Horasan valisinden eğlence aletleri istemesi bölgenin müzik kültürünün zenginliğini ve şöhretini göstermesi açısından önemlidir. Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhara esirlerin-

¹³²² Câhiz, *Menâkıbüt-Türk*, I, 63-64

¹³²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 97

¹³²⁴ Ca'fer el-Halîfî, 64-67; Farmer, H. G., *Studies in Oriental Music*, I-II, Frankfurt 1986, tür.yer.

den, daha sonra kâtiplik yapan Ebü'ş-Şemakmak diye meşhur Mervân b. Muhammed güzel sese ve şarkı söyleme kabiliyetine sahip olup, Arapça şiir ve şarkı söylerdi. Yine, Müberred der ki, bazı muhaddisler Horasan'da Farsça şarkı dinlediklerini anlatırlardı.¹³²⁵ Emevîler zamanında orduyu cesaretlendirmek için musikî aletlerinden mizmar ve def çalınıyordu. Ancak daha sonra fetihlerle tanıştıkları davul ve kös çalmak sesinin gürlüğü dolayısı ile tercih edildi. Abbâsîler döneminde ise zurna, mizmar denilen kavalın yerini aldı.¹³²⁶

İslâm tarihlerinde tanburdan ilk defa 125(743) yılında bahsedilmektedir. Halife el-Velîd Horasan âmili Nasr b. Seyyar'dan Bağdad'a dönerken yanında kendisine Horasan tanburu getirmesini ister. Bunun yanında barbet denilen çalgı ile şarkıcılar da istemiştir.¹³²⁷ Daha sonra Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ölüm döşeğinde iken (158/141) Horasanlı hadimlerden birinin tanbur çalması, yanında bulunan Hammâd et-Türkî'nin bu çalgıyı Horasan'da gördüğünü söylemesi Horasan müziğinin saraya girdiğini gösterir.¹³²⁸

Farabî'nin *Kitâbü'l-Musika'l-kebîr* adlı eserinde musikî aletlerine ayırdığı bahsinde Horasan tanburu anlatılmaktadır. Müellif bu sazın üzerinde iki tel ve sapında çok sayıda perde bulunduğunu, perde bağlarının bir kısmının hep aynı yere bağlandığını, bir kısmının ise bölgeden bölgeye icracıdan icracıya değiştiğini, bazısının az, bazısının çok kullanıldığını söyler. Farabî'nin bu ve buna benzer diğer bilgilerini değerlendiren müzikolog Yalçın Tura bahsi geçen Horasan tanburunun bugün bağlama dediğimiz çalgı ile aynı olduğunu ortaya koymuştur.¹³²⁹

X.yy'da rebâb ve ud çalgısının Semerkant civarında ortaya çıkarılan kil tabletlerdeki figürlerde rastalanması, bu müzik aletlerinin Horasan'dan önce Fars ve daha sonra Arap musikisine girdiği müzik otoritelerince ileri sürül-

¹³²⁵ Müberred, *el-Kâmil*, II, 892, 1030-1031

¹³²⁶ Ebü'l-Ferec, *el-Egâni*, IX, 314; Eski Türklerde davul, kös vb. müzik aletleri için bk. Ögel, *Türk Kültürü*, VIII, 22, 195 vd.

¹³²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 4. Barbet telli bir musiki aletinin adıdır.

¹³²⁸ Taberî, VIII, 63; İbn Tiktaka, 159

¹³²⁹ Tura, Yalçın, "Horasan Tanburunun Perdeleri ve Türk Musikisi Ses Sistemi", *Türk Musikisinin Meseleleri*, İstanbul 1988, s. 169-173

mektedir.¹³³⁰ Rebâb çalgısının da Horasan ve Fars halkı tarafından çok iyi bilindiği anlaşılmaktadır.¹³³¹

Müzik tarihi otoriterlerinden Farmer konuyla ilgili makalelerinde ve eserinde İslâm tarihinde müzik sistemlerinin Arap, Fars ve Horasan olmak üzere üç çeşit olduğunu belirtir.¹³³² Bundan Horasanlılar'ın kendilerine mahsus sistemleri olduğu anlaşılmaktadır (Horasan Müziği). Nitekim Arap dünyasına müzikle ilgili ilk çeşnilerin Fars ve Türk müzisyenler tarafından saraylara getirildikleri sanılmaktadır. Farmer ilk dönemlerde Araplar'ın kaynatları gibi Horasan'da fityan'ların müziğin öncüleri olduğunu İbşihî'ye dayanarak ifade etmektedir.¹³³³

Günümüz Türk musikisinde kullanılmayan bir Horasan makamından bahsedilir.¹³³⁴ Yer adı taşıyan birçok makam gibi bunun da Horasan'la ilgisi olduğu düşünülmektedir.¹³³⁵

Bayram: Horasan halkının Şaman, Mecûsî, Budist, Nasturî, Mani gibi dinlere tâbi oldukları bilinmektedir. İncelediğimiz dönemde onların bayramlarına dair kaynaklarda az da olsa bulabildiğimiz bilgileri burada sıralamak istiyoruz.

Mecûsîlerin mihricanı bir bayram olarak kutladıkları daha Belh'in fethi sırasında el-Ahnef b. Kays'ın karşılaştığı bir olaydır.¹³³⁶ Bu olayda Mihrican bayramı kutlayan Belh hâkimi el-Ahnef'i güzellikle karşılamış, ona altın, gümüş eşya, elbiseler hediye etmiştir. Daha sonra sulh yapılmıştır. Mihrican Mecûsîlerin değer verdikleri, sonbaharın başlangıcı olarak kabul ettikleri bir haftalık bir kutlamadır.¹³³⁷

¹³³⁰ Aksu, Sema, *Türk Musikisinde Rebâb* (yüksek lisans tezi, 1989), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-2

¹³³¹ Hârizmî, *Mefâtiḥ*, 260: Farmer, H. G., "Rebab", *İA*, IX, 648

¹³³² Farmer, H.G., *Studies*, I, 460, dipnot 1

¹³³³ İbşihî, *el-Müstatref* (nşr. Abdullah Enis et-Tabba), I-II, Beyrut 1401/1982, II, 385; Farmer, *Studies*, I, 10 dipnot 3

¹³³⁴ Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul 1976, s. 268

¹³³⁵ İsfahan, Irak, Nişâbur makamları gibi. Bu makamlar için bk. Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*; Köprülü, M. Fuad, "Azad", *İA*, II, 84

¹³³⁶ Taberî, IV, 313; Morony, M. G. "conquerors and Conquered: Iran", *Studies* ..., s. 83

¹³³⁷ Calmard, J., "Mihrigan". *Et²* (İng.), VII, 15 vd.; Masse, H., "Feridun", *Et²* (İng.),

Mecûsilerin değer verdikleri bir başka bayram Nevruz'dur.¹³³⁸ Bu bayramın menşei konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan biri de Türk destanlarına dayanır.¹³³⁹ Bu bayram Türkler, İranlılar ve özellikle Mecûsî olanlar tarafından kutlanıyordu.¹³⁴⁰ Buhara Mecûsîler'inin Râmuş adlı bir köyde ateş mabedinde toplanarak bu bayramı kutladıklarını Bîrûnî kaydeder.¹³⁴¹ Bu bayram ilkbaharın başlangıcı olarak kutlanırdı. Bu günde halk şenlikler yapar, ateş yakıp üstlerinden atlarındı. Hükümdarlar halka hediyeler verir, insanlar birbirlerinin üzerine su serperlerdi. Öte yandan Gerdizî nevrüz günlerine ait bir takvim nakletmektedir. Gerdizî ve Bîrûnî'nin kayıtlarından Mecûsîler'in Horasan'da nevrüz kutlamalarını kendi zamanına kadar hiç bırakmadıkları anlaşılmaktadır. Müslümanların fetihten sonra bunlara karşı tutumları herhalde bayramlarına müdahale etmemek şeklinde olmuştur. Ancak çok sonraları nevrüz bayramlarına müslümanların da ilgi duydukları, hatta bazen katıldıkları kaynaklarda yer alan alan bilgiler arasındadır.¹³⁴²

Horasan'da mukim halkların ve dinlerin bayramları hakkında bilgi veren Bîrûnî kendi zamanında kutlanan bayramlar hakkında açıklama yaparken, artık unutulmuş bayramların sadece adlarını anmakla yetinir. Kutlanmaya devam edilen bayramlardan Beykend şehrinde toplanılarak, ateşte pişmemiş yiyecekler yeyip, içmekle kutlanan besâgenc bayramı; senenin tam ortası olarak kabul edilen bir günde yine ona benzer tarzda kutlanan feğekân bayramı; ölüler için yas tutulan huşûm günü,¹³⁴³ mihrimah¹³⁴⁴ Horasan'da kutlanmaya devam edilen bayramlardandı. Türkler'in beşinci ayın ilk yarısında Gök Tanrı'ya ve yerin ruhlarına kurban keserek büyük bir bayram yaptıkları bilinmekteydi. Ancak bu konuda yeterli bilgilere rastlanamamıştır.¹³⁴⁵

Horasan'da İslâm'ın yerleşmesinden sonra müslümanların değer verdikleri kurban, ramazan bayramları da kutlanıyor olmalıdır. Ancak bunlar dışında Abbâsîlerin kuruluşundan sonra Horasan'da yeni bir bayramın ortaya

¹³³⁸ Ansiklopedik bilgi için bk. Levy, R. -(C. E. Bosworth), "Nawruz", *EJ²* (İng.), VII, 1047; Morony, M. G. "conquerors and Conquered: Iran", *Studies ...*, s. 83

¹³³⁹ Çay, Abdülhaluk, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Ankara 1988

¹³⁴⁰ Bîrûnî, 215, 234

¹³⁴¹ Bîrûnî, 234

¹³⁴² 239(853-54) yılında kutlanan nevrüz gibi. bk. Taberî, IX, 196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 72

¹³⁴³ Bîrûnî, 234, 235

¹³⁴⁴ Bîrûnî, 222-223

¹³⁴⁵ Erdem, Sargon, "Bayram", *DİA*, V, 259

çıktığını görüyoruz; o da Ebû Müslim bayramı olarak anılmaktadır. Horasanlılar Ebû Müslim el-Horasânî'nin ortaya çıkıp Abbâsî daveti yapması ve neticede Seffah'ın halife olması gününü bayram kabul etmişlerdi. Her yılın ramazan ayında kadir gecesinden birkaç gün öncesinde bu bayram kutlanırdı.¹³⁴⁶



¹³⁴⁶ Gerdîzî, 210, 217

SONUÇ

İlk defa Sâsânîler tarafından yer adı olarak kullanılan Horasan kelimesiyle Merv, Belh, Herat ve Nişâbur gibi dört büyük şehirden oluşan bir bölgenin kaste dildiği görülmektedir. Emevî ve Abbasî valilerinin kendilerine idare merkezi olarak Merv şehrini seçmiş olmalarından dolayı Horasan ile Merv kelimesi âdeta özdeşleşmiştir. Genellikle Hz. Ömer devrinde fethedildiği söylenen bu bölgenin Hz. Osman zamanında Abdullah b. Âmir ile Ahnef b. Kays tarafından 30-33 (650-54) yılları arasında İslâm topraklarına katıldığı, 45 (665) yılından itibaren Arapların iskânına açıldığı, 61 (680-81) yılında Selm b. Ziyâd'ın valiliği sırasında da müslümanlığın yayılmaya başladığı tesbit edilmiştir. Bundan sonra bölgeye gelen valiler Mâverâünnehir, Hârizm gibi bölgelerin fethedilmesi sürecinde Horasanı merkez edinmişlerdir. Fetihler dışında Horasan halkının etnik, kültürel ve dinî yapısı ile İslâm dinine girişleri hakkında mevcut kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamasına rağmen Arapların Fars ırkından farklı bir yapıda gördükleri için Horasanlı diye tanımladıkları bu millet kendini çeşitli şekillerde öne çıkarmayı başarmıştır.

İslâm orduları bölgeye geldikleri zaman katliam yapmamış, halka son derece mutedil davranmış ve Horasan'ın İslâm'laşması için hiç bir baskı uygulamamışlardır. Selm b. Ziyâd, Kuteybe b. Müslim, Nasr b. Seyyâr gibi başarılı valilerin çalışmaları neticesinde müslümanlar ile Horasanlılar arasında kaynaşma meydana gelmiştir. Genellikle Araplar arasında meydana gelen ihtilâflara karışmak istemeyen Horasanlılar önceleri İslâmı kabulde büyük bir istek göstermediler. Ancak mevâliden olanların ilim öğrenenleri bu dinin Horasan'da benimsenip sevilmesinde önemli rol oynamıştır.

Emevîler Horasanlıların askerî kabiliyetlerinden istifade etmek istediler, onlardan meydana gelen ordular kurup, görevler verdiler. Devlet idaresinde yer alan Horasanlı maaşsız savaştırılmalarına içerliyorlardı. Ayrıca bazı uygulamalar hariç müslüman olanlardan hem haraç hem de cizye alınması rahatsızlıklarını daha da arttırıyordu. Bu memnuniyetsizlikler yavaş yavaş isyan duygularını körükledi ve Horasanlılar ilk olarak Semerkant olayını gerçekleştirdiler ve Hâris gibi kendilerine yeni bir gelecek vaad edenleri desteklemeğe başladılar. Ardından Abbâsî dâiliğine katılan Horasanlılar yeni kurulan devletin gözdesi oldular. Hz. Ali soyundan birinin halife olmasını bekledikleri halde bunun gerçekleşmemesine üzülen Horasanlılar, çok güvendikleri komutanları Ebû Müslim'in öldürülmesiyle sarsılmışlar ve hatta içlerinden Bihâfrid gibi peygamberlik iddiasında bulunmaya kadar vardırıanlar olmuştur. Böylece devletten faydalandıkları sürece seslerini çıkarmayanlarla hoşnutsuzluklarını isyana vardırıanlar olmak üzere iki grup Horasanlı ortaya çıktı. Birinci grup içerisinde yer alanlar Halife Harûn er-Reşîd döneminde devletin en üst mevkilerine kadar yükselerek altın çağlarını yaşamışlar ancak bu uzun sürmemiş ve bir süre sonra gözden düşmüşlerdir. İkinci grup Horasanlılar'ın beklentilerini iyi bilen el-Me'mûn kardeşine karşı mücadelesinde onların gönlünü alabilmek için harac miktarını yarı yarıya azaltmıştı. Mücadeleyi kazandıktan sonra Ali er-Rıza'yı veliahd ilân etmiş olması bu grubun memnuniyetini daha da arttırmıştı. Aslında Şîi olmayan bu Horasanlıların Ehl-i beyt sevgisini iyi keşfetmiş bulunan Me'mûn'un halife liği onların devlet içinde önemli yerlere çıkmalarını sağlamıştır.

Horasanlılar eski dinlerini bıraktıkları için kendi ırkdaşları olan Orta Asya Türkler'i tarafından, Arap olmadıkları için Araplar tarafından, Farsça konuştukları halde Fars asıllı olmadıkları için de İranlılar tarafından yalnız bırakılmışlardı. Bu durumda onlar kendilerini bir taraftan ilim öğrenmeğe, diğer taraftan yeni efendilerinin gözüne girmek için çok çalışmaya verdiler. Horasanlıları her alanda başarılı olmaya mecbur eden durum budur. Müslüman olmaya başladıkları hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilim merkezlerinde sahâbe ve tabiundan devraldıkları dinî bilgilerle hadis, tefsir, fıkıh ilimlerinde yükseldiler ve eğitim kurumlarının gelişmesini sağladılar.

Horasanlılar Araplardan öğrendikleri dinî ilimleri memleketlerinde yayma konusunda Araplardan daha başarılı oluyorlardı. Çoğunluğu Farsça konuşan yöre halkına kolay anlamalarını sağlamak için kendi dillerinde vaaz etmeleri başarılarının altında yatan en önemli faktördür. Çeşitli dinî cemaatlerin ortaya çıkmasına rağmen hoşgörü esasını iyi işleyen Hanefî mezhebi oldukça yayılmış ve dinî hayatın canlı tutulmasında da Sûfîler çok etkili olmuşlardır. Öyle ki bu sağlam temel sayesinde Horasanlılar, bilâhare ortaya çıkan bazı dinî sapmalara ve bozuk düşüncelere kapılmamışlardır.

Horasanlı mevâlî ve savaş esirleriyle birlikte yaşamak Arap kültür hayatında çok kısa zamanda semerelerini vermeye başladı. Horasanlılar sadece dindeki yeni yorumları ve ilim anlayışları ile değil, mimarî gelenek, el sanatları, resim, eğlence, giyim kuşam ve ev gereçleri alanında da değişiklikler meydana getirerek Arap toplum mozayığına yeni parçalar ilâve etmişlerdir.

Üzerinde durduğumuz dönem Horasanlılar'ın İslâmlaşmasını ve bu kısa sürede de olsa tanıştıkları yeni dinin sunucularına kendi kültür ve becerilerini aktarma hususunda ne kadar başarılı olduklarını göstermek bakımından son derece önemlidir. Bu başarıları sayesinde devlet içerisinde kendilerini kabul ettirmiş ve küçümsenmeyecek hizmetler görmüşlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz M. el-Lemeylim, *Vad'u'l-mevâlî fi'd-devleti'l-Emeviyye*, Beyrut 1414/1993
- Abdülbârî M. et-Tâhir, *Hûrâsân ve Mâverâünnehir*, (baskı yeri yok) 1414/1994
- Ahmed b. Muhammed el-Halîfetü'n-Nîşâburî, *Târîh-i Nîşâbur: Telhîs* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1339 hş.
- Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1351-55
- Ahmed Ferîd Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, I-III, Kahire 1346/1928
- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Ankara 1991
- Algül, Hüseyin-Çetin, Osman, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986
- Algül, Hüseyin, *Abdullah b. el-Mübârek* (mezuniyet tezi, 1968), MÜ İlahiyat Fakültesi
- Ali Abdurrahman el-Amr, *Hişâm b. Abdilmelik*, baskı yeri yok, 1992
- Aslan, Muhammed, *Kuteybe b. Müslim* (yüksek lisans tezi, 1986), Erciyes Üniversitesi
- Artuk, İbrâhim -Cevriye Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I-II, İstanbul 1970-74
- Artuk, İbrâhim, "Sikke", *İA*, X, 623
- Ataullah Hüseyinî (ö. 926/1520), *Ravzatü'l-ahbab* (trc. Benlizâde Mahmud), İstanbul 1851
- Athamina, Khalil, "Arab Settlement During the Umayyad Calphate", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, VIII/2, Jerusalem 1986, s. 185
- Athamina, Khalil, "Taxation Reforms in Early Islamic Khurasan", *Der Islam*, LXV/2, Berlin 1988, s. 272-281
- Attar (ö. 618/1221) Feridüddin, *Tezkiretü'l-evliya* (nşr. Mirza Muhammed Kazvîni), Tahran 1904
- Atvan, Hüseyin, *eş-Şi'r fî Hûrâsân*, Beyrut 1979
- Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye: târîh ve tedavvur*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Cil)
- Atvan, Hüseyin, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye: mebâdî ve esâlib*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Cil)
- Atvan, Hüseyin, *ed-Dirâsâtü'd-dîniyye bi-Horasan fî'l-asri'l-Emevî*, Beyrut, ts.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, Ankara 1990

- Aykaç, Mehmed, *Abbâsî Devletinin Merkez ve Taşra Teşkilatı* (doktora tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Bağdadî (ö. 429/1037) Ebû Mansûr Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-firâk*, Beyrut 1405/1985
- Bağdadî, İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat- Şerafeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43
- Barthold, W., *Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990
- Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I-III, Ankara 1986
- Bekrî (ö. 487/1094) Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Kartac 1992
- Bektaşoğlu, Fahreddin, *Harun er-Reşid Döneminde Abbasî Devleti* (doktora tezi, 1994), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler
- Belâzürî (ö. 279/892) Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhü'l-büldân* (nşr. Rıdvan M. Rıdvan), Beyrut 1398/1978
- Bessâm el-Aselî, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Beyrut 1985
- Bessâm el-Aselî, *Fennü'l-harb*, I-V, Dımaşk 1993
- Bessâm el-Aselî, *Ricâl ve mevâkıf*, Dımaşk 1403/1983
- Bezzâzî (ö. 827/1423) Muhammed b. Muhammed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981
- Bîrûnî (ö. 453/1061) Muhammed b. Ahmed, *el-Âsârü'l-bâkiye* (nşr. E. Sachau), Leipzig 1923
- Bosworth, C. E. - D. B. Balland, "Badgis", *EIr.*, III, 370
- Bosworth, C. E. vdğr., "Balk", *EIr.*, III, 587-596
- Bosworth, C. E., "Marw aş-Şahdjan", *EI²* (İng.), VI, 618-621
- Bosworth, C. E., "Khurasan", *EI²* (İng.), V, 55 vd.
- Bozkurt, Mehmet Fuat, *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialect des Chorasantürkischen*, Göttingen 1975
- Bozkurt, Nahide, *Halife Me'mun Dönemi* (doktora tezi, 1991), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler
- Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplemanband*, I-III, Leiden 1937-42
- Brockelmann, C., *History of the Islamic Peoples*, Norfolk 1982
- Buhûsü'l-mu'temiri'l-coğrâfiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel*, Riyad 1404/1984

- Ca'fer el-Halîlî, *Mevsûatü'l-atebâti'l-mukaddese- 11: kısmü Hûrâsân*, Beyrut 1407/1987
- Câhiz (ö. 255/869) Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), I-IV, Kahire 1395/1975
- Câhiz (ö. 255/869) Amr b. Bahr, *Menâkübü't-Türk (Resâilü Câhiz*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn içinde), Kahire 1979
- Câhiz (ö. 255/869) Amr b. Bahr, *et-Tebassur bi't-ticâre* (nşr. Hasan Hasanî Abdülvehhâb), Beyrut 1403/1983
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara 1993
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Kısas-ı Enbiya* (haz. Mahir İz), I-V, Ankara 1985
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977
- Cornu, G., *Atlas du monde arabo islamique*, Leiden 1985
- Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989
- Çetin, Osman, "Horasan", *DİA*, için yazılmış olan bu madde henüz basılmamıştır.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türkmenistan'a Seyehat", *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, sy. 118, İstanbul 1996, s. 19-25
- Dahlan, Ahmed b. Zeynî, *el-Futûhâtü'l-İslâmiyye*, Kahire 1968
- Daniel, Elton L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Chicago 1979
- Dayf, Şevki, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I-IV, Kahire 1963
- Demircan, Adnan, *Haricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (doktora tezi, 1994), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler
- Dennet, D., *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzî Fehim Cadellah), Beyrut, ts.
- Dihhudâ, Ali Ekber, *Lugatnâme*, I-XXV, Tahran 1958
- Dîneverî (ö. 282/895) Ahmed b. Dâvûd, *Ahbârü't-tivâl* (nşr. Abdülmü'min Amir), Bağdad, ts. (Mektebetü'l-müsenna)
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIII, İstanbul 1989
- Ebû Dâvûd (ö. 275/889) es-Sicistânî Süleyman b. Eş'as, *Suâlât Ebî Ubeyd* (nşr. Ziyâd M. Mansûr), Medine 1994 (bir kere)
- Ebû Hanîfe (ö. 150/767) Numân b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müteallim (İmam-ı Azamın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz, içinde), İstanbul 1994
- Ebû Hanîfe (ö. 150/767) Numân b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-ebsat (İmam-ı Azamın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz, içinde), İstanbul 1994

- Ebû Hanîfe (ö. 150/767) Numân b. Sâbit, *Risâle ilâ Osman el-Bettî (İmam-ı Azamın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz, içinde), İstanbul 1994
- Ebû Ubeyd (ö. 224/838) Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'n-Neseb* (nşr. Meryem M. Hayrû'd-dir'), Beyrut 1989
- Ebû Zehre, M., *Ebû Hanîfe*, Kahire 1976
- Ebû Zür'a (ö. 281/894) Abdurrahman b. Amr, *et-Târîh* (nşr. Şükrullah el-Kucânî), Dimaşk 1980
- Ebü'l-Ferec (ö. 357/967) Ali b. Hüseyin, *el-Egânî* (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ), I-XXV, Beyrut 1407/1986
- Ebü'l-Ferec (ö. 357/967) Ali b. Hüseyin, *Mekâtîlü't-tâlibîn* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1946
- Ebü'l-Hamd Mahmûd Fergâlî, *et-Tasvîrü'l-İslâmî*, Beyrut 1411/1991, s. 68
- Eminoğlu, Ahmed, *Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul, ts.,
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul 1990. Genişletilmiş baskı.
- Esin, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978
- Eş'arî (ö. 324/936) Hasan b. Ali, *Makâlât* (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1963
- Ezdî (ö. 334/946) Yezîd b. Muhammed, *Târîhu'l-Mevsîl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1967
- Farmer, H.G., *Studies in Oriental Music*, I-II, Frankfurt 1986
- Fayda, Mustafa, "Dr. Faruk Ömer, Tabiatü'd-da'veti'l-Abbâsiyye", *Ankara Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, XVIII, Ankara 1970, s. 227-229
- Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Âmir", *DİA*, I, 84-85
- Faysal, Şükrî, *el-Müctemeâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1981
- el-Ferrâ (ö. 207/822), Yahyâ b. Ziyâd, *el-Eyyâm ve'l-leyâli ve's-şuhûr* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1980
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Muâviye", *DİA*, I, 119
- Frye, F. N.- Sayılı, A., "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", *TTK Belleten*, X/37 (1942), s. 130-131
- Frye, R. N., "Balkh", *EI²* (İng.), I, 1000-1002
- Frye, R. N., "Harât", *EI²* (İng.), III, 177-178
- Frye, R. N., "The Abbasid Conspiracy and Modern Revolutionary Theory", *Indo Iranica*, 5 (1952-3), s. 9-14

- Frye, R. N.-Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Evvel OrtaAsyada Türkler", *TTK Belleten*, X (1946), s. 97-131
- Frye, R. N., "The Role of Abu Muslim in the Abbasid Revolt", *Muslim World*, sy. 37 (1947), s. 28-38
- Galip, İsmail, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1312
- Genç, Reşat, *Karahanlılar Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981
- Gerdîzî (ö. 444/1053) Abdülhay b. Dahhak, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Kabil 1347
- Great Soviet Encyclopedia*, I-XXXII, New York 1982
- Gibb, H.A.R., *Orta Asyada Arap Fütuhâtı* (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930
- Godard, A., "Khorasan", *Athar-e Iran*, IV, Tahran 1949, s. 7-152
- Günaltay, M. Şemsettin, "Abbâsilerin Kuruluşu ve Yükselişinde Türkler'in Rolü", *TTK Belleten*, XI/23-24 (1942)
- Haig, T.W., "Sebzvar", *IA*, X, 299-300
- Hakikat, Abdürrefî', *Târîh-i Kûmis*, Beyrut 1983
- Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) Ebû Abdullah, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*, Kahire 1937
- Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), *et-Tabakât* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1966
- Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziya Ömer), I-II, Riyad 1405/1985
- Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitabü'l-Ayn* (nşr. Mehdî el-Mahzûmî- İbrâhim es-Samerraî), I-V, Beyrut 1408/ 1988
- Hamdullah Müstevfî (ö. 750/1350), *Nüzhetü'l-kulub* (nşr. G. Le Strange), Leiden 1915
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985
- Hammâde, M. Mâhir , *el-Vesâiku's-siyâsiyye ve'l-idâriyye*, I-III, Beyrut 1403/1983
- Hârizmî (ö. 387/997) Muhammed b. Ahmed, *Mefâatihü'l-ulûm* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989
- Hartmann, R., "Belh", *IA*, II, 485-487
- Hasan el-Bâşâ, *el-Funûnü'l-İslâmiyye*, I-III, Kahire, ts.
- Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, I-IV, Kahire 1976

- Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1931'den ofset Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye)
- Hâzîmî (ö. 584/1188) Muhammed b. Mûsâ b. Osmân, *Me'ttefeka lafzuh ve iftereka müsemmah fi'l-emâkin ve'l-büldâni'l-müştebeheti fi'l-hattî* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407/1986
- Hemdânî (ö. 334/945), Hasan b. Ahmed, *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-atîkateyni'l-mâiateyn mine's-safrâ ve'l-beydâ* (nşr. ve Almanca trc. C. Toll), Uppsala 1968
- Heyet, Cevat, *Seyrî der Târîh-i Zebân ve Lehcehâ-yı Türkî*, Tahran 1987, s. 323 vd.
- Heyd, Uriel, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975
- Hijazi, Abu Tariq, *Islam: 1 AH-250 AH. A Choronoloji of Events*, New York 1994
- Himyeri (ö. 900/1494 yılları) Muhammed b. Muhammed, *er-Ravdü'l-mi'târ* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1985
- Hitti, F., *İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980
- Hodgson, M. G. S., *The Venture of Islam*, I-III, Chicago 1974
- Honigmann, E., "Nişâbur", *İA*, IX, 302-305
- Honigmann, E. -C. E. Bosworth, "Nishapur", *EI²* (İng.), VIII, 62-64
- Housseini, A. M., "The Umayyad Policy in Khorasan", *Journal of the University Peshawar*, Peshawar 1955, s. 1-21
- Huart, Cl., *Arab ve İslâm Edebiyatı* (trc. Cemal Sezgin), Ankara ts. (1971?)
- Huart, Cl., "Kağıt", *İA*, VI, 70
- Huart, Cl., "Sebzvar", *İA*, X, 299
- Hudûdü'l-âlem* (eserin yazılış tarihi 372/982. İng. trc. V. Minorsky), London 1937'den ofset London 1970
- Hüseyn M. Süleyman, *Ricâlü'l-idâre fi'd-devleti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, Damman 1983
- İbn A'sem el-Kûfî (ö. 314/926) Ahmed b. A'sem, *el-Fütûh*, I-VIII, Beyrut 1406/1986
- İbn Dâvûd el-Belhî (ö. 610/1213) Abdullah b. Ömer, *Fezâil-i Belh* (Arapça'dan Farsça'ya trc. Abdullah M. Hüseyinî, ö. h. 676), Tahran 1350 hş.
- İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 849/1445), *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr* (nşr. Fuat Sezgin), I-XXVII, Frankfurt 1408-9/1988-89

- İbn Funduk el-Beyhakî (ö. 470/1077) Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhak* (tsh. Ahmed Behmenyâr, nşr. M. b. Abdülvehhâb Kazvînî), Tahran 1361 hş.
- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Ahmed, *Lisânü'l-Mîzân*, I-VII, Haydarâbâd 1911'den ofset Beyrut 1406/1986
- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Ahmed, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut 1962
- İbn Havkal (ö. 367/977) Muhammed b. Havkal, *Sûretü'l-arz* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1938'den ofset 1967
- İbn Hazm (ö. 456/1064) Ebû Muhammed b. Ali, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1982
- İbn Hazm (ö. 456/1064) Ebû Muhammed b. Ali, *Esmâü's-sahâbeti'r-rüvât* (nşr. Seyyid Hasan Kisrevî), Beyrut 1412/1992
- İbn Hibbân (ö. 354/965) Muhammed b. Hibban, *Kitâbü's-Sikât*, I-IX, Haydarâbâd 1973
- İbn Hibbân (ö. 354/965) Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (nşr. Mahmûd İbrâhim), Haleb 1975
- İbn Hibbân (ö. 354/965) Muhammed b. Hibbân, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* (nşr. M. Fleischhammer), Kahire 1959
- İbn Hubeyş, *Gazavâtu İbn Hubeyş* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1412/1992
- İbn Hurdâzbih (ö. 300/912) Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1889'den ofset 1967
- İbn Kesîr (ö. 774/1373) Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981
- İbn Kuteybe (ö. 276/889) Abdullah b. Müslim , *el-Meârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1981
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Bulak 1299-1308'den ofset Beyrut ts.
- İbn Rüste (ö. 310/922) Ahmed b. Ömer, *el-A'lâkü'n-nefîse* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1967
- İbn Sa'd (ö. 230/845) Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. İhsan Abbâs), I-IX, Beyrut 1968
- İbn Sa'd (ö. 230/845) Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakât: el-kismü'l-mütemmim* (nşr. Ziyâd M. Mansûr), I-IX, Beyrut 1968

- İbn Tiktaka (ö. 660/1262) Muhammed b. Ali, *el-Fahrî fî âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir)
- İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. M. Abdülkadir Ata), I-XVIII, Beyrut 1992
- İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Abdurrahman b. Ali, *Kussâs ve'l-müzekkirîn* (nşr. Ebû Hacer M. Zağlûl), Beyrut 1986
- İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Abdurrahman b. Ali, *Sifatü's-safve*, Haleb 1393
- İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232) Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-târîh*, I-XIII, Beyrut 1399/1979
- İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232) Ali b. Muhammed, *el-Lübâb*, I-III, Beyrut, ts.
- İbnü'l-Ezrâk (ö. 577/1181) Ahmed b. Yûsuf , *Târîhü'l-Fârikî* (nşr. Bedevî Abdüllâtîf Avvâd), Beyrut 1974
- İbnü'l-Fakih el-Hemedânî (ö. 289/901) Ahmed b. Muhammed, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967'den ofset (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992
- İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut, ts.
- İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1350 hş./ 1971
- İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243), *el-Müntehâb mine's-Siyâk* (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1982
- İbrahimov, Aydın-Fûsun Soykan, "Türkmenistan: Çöl ve Turizm", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 103, İstanbul 1996, s. 73-106
- İbşihî (ö. 850/1446), *el-Müstatref* (nşr. Abdullah Enis et-Tabba), I-II, Beyrut 1401/1982
- İlgül, Kasım, *Mansur ve Dönemi* (doktora tezi, 1994), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
- İmadüddin Halil, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1985
- el-İsfahânî (ö. 360/970), Hamza b. el-Hasan, *Târihu Sinî müluki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Beyrut, ts. (Dâru Mektebeti'l-hayat)
- İsfizârî (ö. 915/ 1509) Muinüddin Muhammed b. Abdullah, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi medîneti Herât* (nşr. M. kâzım), I-II, Tahran 1338 hş.
- İstahrî (ö. 346/957) İbrâhim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1927'den ofset 1967

- İz, Mahir, *Tasavvuf* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1981
- Juynboll, G. H. A., *Muslim Tradition*, Cambridge 1985
- Kafesoğlu, İbrâhim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986
- Kahtan Abdüssettar el-Hadisî, *Erbau Horasan eş-Şehire*, Basra 1990
- Kahtan Abdüssettar el-Hadisî, *Tevârihü'l-mahalliye li-iklimi Horasan*, Basra 1990
- Kalkaşendî (ö. 821/1418) Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1968
- Kara, Mustafa, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1980
- Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horâsânî Kişiliği ve Faaliyetleri* (doktora tezi, 1996), Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü
- Kâtib Çelebi (ö. 385/995) Muhammed b. İshak, *Keşfü'z-zünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafettin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43
- Kazancı, Ahmet Lutfi, *Abdümelik b. Mervan Üzerine Bir Çalışma (23/643-86/705)*, Basılmamış çalışma.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991
- Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe: Hadis Literatürü* (trc ve ilaveler Yusuf Özbek), İstanbul 1994
- Kitapçı, Zekeriya, "Kuteybe b. Müslim Devrinde İslâmiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 29, İstanbul 1984, s. 52-66
- Kitapçı, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler*, Konya 1993
- Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan Tarihi*, İstanbul 1991
- Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994
- Kîyânî, Muhsin, *Târîh-i Hankâh der İrân*, Tahran 1369 hş.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, Ankara 1985
- Köse, Saffet, "Ebû Gânim", *DİA*, X, 126-127
- Krachkovski, I. I., *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfi* (trc. Selahaddin Osman Hâşim), Kahire 1965
- Kramers, J.H. -Morony, M., "Marzpan", *El²* (ing.), VI, 633
- Kramers, J.H., "Merzüban", *İA*, VII, 787
- Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948), *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. M. Hüseyin Zebidî), Bağdad 1981

- Kurat, A. Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm...", *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/5 (1948), s. 385-425
- Kureşî (ö. 775/1373) Abdülkadir b. Muhammed, *Cevâhiru'l-mudiyye* (nşr. Abdülfettah M. el-Hulv), I-V. Cize 1993
- Kuşeyrî Risâlesi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981
- Kutlu, Sönmez, *Mürce ve Horasan-Mâverâünnehirde Yayılışı* (doktora tezi, 1994), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Kutluer, İlhan, *İslâmın Klâsik çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996
- Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-123
- Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1900'den ofset basım (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993
- Le Strange, Guy, *The Lands of the Eastern Chaliphate*, London 1966'den ofset (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993 (Islamic Geography serisi c. 85)
- Levi Della Vida, G., "Hâricîler", *İA*, VI/1, s. 234
- Leysî, Semîre Muhtâr, *ez-Zındıka ve's-şuûbiyye*, Kahire 1968
- Madelung, W., *Religious and Ethnic Movements in Medieval Islam*, Norfolk 1992
- Madelung, W., "The Early Murjia in Khurasan", *Der Islam*, LIX/1, Berlin 1982, s. 32
- M. Mahmûd Muhammedeyn, *et-Turâsü'l-coğrafiyyi'l-İslâmî*, Riyad 1984,
- Mahmûd Şit Hattab, "el-Mufaddal b. el-Mühelleb", *el-Mevrid*, XII/4, Bağdad 1983, s. 44
- Mahmud Şit Hattab, "Mine'l-mü'minîne ricâl: Saîd b. Amr", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdad 1981, s. 329-354
- Mahmud b. Ziyâde, *el-Haccac b. Yûsuf es-Sakaffî*, Kahire 1415/1995
- Makdisî (ö. 355/966) Muhtar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-târîh* (nşr. Cl. Huart), Paris 1899-1919, I-VI'den ofset Bağdad ts. (Mektebetü'l-müsenna)
- Makdisî (ö. 388/998) Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsim* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1906
- Makrizî (ö. 845/1442) Ahmed b. Ali, *Kitâbü'n-Nizâ ve't-tehâsüm fîmâ beyne benî Ümeyye ve benî Hâşim* (nşr. Hüseyin Mu'nis), Kahire 1988
- Makrizî (ö. 845/1442) Ahmed b. Ali, *Kitâbü'n-Nükûd* (nşr. Anistas el-Kermilî, *en-Nukûdül-Arabiyye vel-İslâmiyy içinde*), Kahire 1987

- Ma'rûf, Nâcî, *Ûrûbetü'l-ulemâi'l-mensûbîn ile'l-büldâni'l-a'cemiyye fî Horâsân*,
Dımaşk 1396/1986
- Mason, Herbert, "The Role of the Azdite Muhallabid Family in Marws Anti-
Umayyad Power Struggle", *Arabica*, XIV (1967), s. 191-207
- Masudul Hasan, *History of Islam*, Delhi 1992
- Masson, V.M.-Pugachenkova, G. A. vdğr, "Architecture", *Elr.*, II, 314 vd.
- Mehdî Lidinillah (ö. 840/1437) İbnü'l-Murtaza Ahmed b. Yahyâ, *Tabakâtü'l-
Mu'tezile* (nşr. Susanna D. Wilber), Beyrut 1961
- Mes'ûdî (ö. 346/957) Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-zeheb* (nşr. Yûsuf Es'ad Dağır),
I-V, Kum 1404/1984
- Mes'ûdî (ö. 346/957) Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-eşrâf* (nşr. M. de Goeje),
Leiden 1967
- Mez, A., *Hadâretü'l-İslâmiyye* (trc. M. Abdülhâdi Ebû Rîde), I-II, Kahire
1360/1941, II, 412-419
- Mirniyâ, Ali, *İlhâ ve Tâyifehâ-yı Aşâyir-i Horâsân*, Tahran 1990
- Mori, Masao, "Soğdluların Orta Asyadaki Faaliyetleri", *Türk Tarih Kurumu Belleten*,
XLVII/185 (1983), s. 339
- Morony, M. G. "conquerors and Conquered: Iran", *Studies on the First Century of
Islamic Society*, Illinois 1982, s. 73
- Müberred (ö. 286/899) Muhammed b. Yezîd, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed Dalî), I-IV,
Beyrut 1406/1986
- Mücmelü't-tevârih* (yazılış tarihi: h. 520, tsh. Bahar, nşr. M. Ramazânî), Tahran
1318 hş.
- el-Müderriş, M. Mahrûs, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, Bağdad 1367/1977
- Müerric (ö. 195/810) b. Amr es-Sedûsî, *Kitâbü Hazf min nesebi Kureyş* (nşr.
Selahaddin el-Müneccid), Beyrut 1986
- Mühenna, M. Nasr, *el-Futuhâtü'l-İslâmiyye ve'l-alâkâtü'-siyasiyye fî Asyâ*,
İskenderiye 1990
- Necdet Hammâş, *el-İdâre fî'l-asri'l-Emevî*, Dımaşk 1400/1980
- Necmâbâdî, Mahmûd, *Târîh-i Tıb der İrân*, I-II, Tahran 1366 hş.
- Nerşâhî (ö. 348/959) Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhârâ*, Tahran 1363 hş.
- Nüveyrî (ö. 733/1332-33) Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-ereb*, I-XXVII,
Kahire 1395/1975
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Alevi", *DİA*, II, 368

- Odabaşı, Fatma, *Emevîler Döneminde Mühellebîler* (yüksek lisans tezi, 1993),
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Oğuz Destanı (nşr. Zeki Velidi Togan), İstanbul, ts.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şif Hareketleri*, Ankara 1993
- Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I-VIII, Ankara
- Ömer, Faruk, *Tabiatu da'veti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1970
- Önkâl, Ahmed, "Ahnef b. Kays", *D/Â*, II, 174
- Özaydın, Abdülkerim, "Gitrîf b. Atâ", *D/Â*, XIV, 58
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara 1990
- Panipati, M. İsmail, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1971
- Planhol, X. de, vdğr., "Badakşan", *EIr.*, III, 355-361
- Pope, A. U., *A Survey of Persian Art*, Oxford 1938
- Râdî Abdullah Abdülhalim, *Dirâsât fî târîhi Horasan fî asri'l-Umevî 40-132 hicrî*, Kahire 1979
- Râmhürmüzî (ö. 360/970) Ebû Muhammed b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-fasil*,
baskı yeri ve tarihi yok, 625 s.
- Reisüssadat, Hüseyin, "Târîh-i Şehirhâ-yı Horasan", *Fasilnâme-i Tahkikat-ı Coğrafyâyî*, I/2, Meşhed 1345, s. 215-225
- Rençber, Ahmed, "Şinasâî Şehrî ez Horasan ve Bahsî Kutâh-ı Pîrâmûn Dânişmendân-ı ân", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât-u Ulûm-i İnsânî*, XXIII/3, Tahran 1976, s. 81-97
- Rosenthal, F., *IA History of the Muslim Historiography: İlmü't-târîh inde'l-müslimîn* (trc. Sâlih Ahmed), Bağdad 1963
- S. Sibte Hasan, "Mimari", *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. M. M. Şerif), I-III, İstanbul 1992
- es-Sâbî (ö. 384/994) İbrâhim b. Hilâl, *Rüsûmu Dâri'l-hilâfe* (nşr. Mihail Avvâd), Beyrut 1986
- Sa'di Ebû Ceyyib, *Mervân b. Muhammed*, Beyrut, ts.
- Sâfî, M. Emân, *Efğanistan ve'l-edebi'l-Arabî*, Kahire 1408/1988
- Sâlih Ahmed el-Ali, *Bağdad Medînetü'l-selâm*, Dimaşk 1985
- Salih, Subhi, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri* (trc. İbrahim Sarmış), İstanbul 1983
- Salih Mehdi Ammâş, Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî, Beyrut 1978, 226 s.

- Samerrâî, Yûnus Ahmed, *Şuarâu Abbâsiyyûn*, I-III, Beyrut 1990
- Savaget, J., *Historiens Arabes*, Paris 1988
- Sehmî (ö. 427/1037) Hamza b. Yûsuf, *Târîhu Cûrcân*, Beyrut 1407/1987
- es-Serrâc (ö. 378/988) Ebû Nasr, *el-Lüma'* (nşr. Abdülhalim Mahmûd-Taha Abdülkâdir Server), Kahire 1960
- Shaban, M.A., *Abbâsid Revolution*, Cambridge 1970
- Shaclady, H., "The Abbasid Movement in Khurasan", *Occasional Papers of the School of Abbasid Studies*, I (1986), s. 98-113
- Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, I-III, Beyrut 1978
- Sibeveyhî (ö. 180/796) Amr b. Osman , *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârun), I-IV, Kahire 1977
- Streck, M., "Bakuba, *IA*, II, 261
- es-Sübkî (ö. 771/1370) Amr b. Osman, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye* (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî-Abdülfettah el-Hulv), Kahire 1383-96/1964-76
- Sühreverdî (ö. 632/1234) Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-meârif* (Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, V. cilt içinde), Kahire 1387/1968, s. 59-366
- Sümer, Faruk, "Dihkân", *DIA*, IX, 289
- Sümer, Faruk, "Türkmenistan'da Tarihî Şehirler: Nesa", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 91 (1994), s. 17-22
- Süreyya Hafız Arefe, *el-Horasanîyyun ve devrühümü's-siyâsî fi'l-asri'l-Abbâsiyyi'l-evvel* (yüksek lisans, 1401), Camiatü Ümmü'l-kura
- Süyûtî (ö. 911/1505) Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhab Abdüllâtif), Medine 1379/1959
- Şâkir, Mahmûd, *İslâm Tarihi: Hz. Adem'den Bugüne* (trc. Ferit Aydın), III-IV, İstanbul 1993
- eş-Şehristânî (ö. 548/1153) Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. M. Seyyid Kîlânî), Kahire 1381/1961
- Şems-i İşrâk, A., *Nuhustîn-i Sikkehâ-yi İmparatoriy-yi İslâm*, İsfahan 1369
- Şemseddin, Ahmed, *Fehârisü a'lâmi Keşfi'z-zunûn*, Beyrut 1993
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985
- Taberî (ö. 310/923) Muhammed b. Cerir, *Târîhü'r-rüsûl ve'l-mülûk* (nşr. M. Ebü'l-Fadl), I-IX, Beyrut 1397/1967

- Tulu, Sultan, *Chorasan türkische materialien aus bei Esfarayen*, Berlin 1989
- Tura, Yalçın, "Horasan Tanburunun Perdeleri ve Türk Musikisi Ses Sistemi",
Türk Musikisinin Meseleleri, İstanbul 1988
- Ubeydî, Salah Hüseyin, *el-Melâbisü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Abbâsî*,
Bağdad 1980
- Vloten, G. van, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti* (trc. M. Sait Hatiboğlu), Ankara
1986
- Vardan (ö. 670/1271), *Türk Fütuhâtı Tarihi* (trc. H. D. Andreasyan, Tarih
Semineri Dergisi, III, İstanbul 1937 içinde)
- Veki' (ö. 306/918-19), Muhammed b. Halef, *Ahbâru'l-kudât*, I-III, Kahire 1947-
50'den ofset Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb)
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi
Fırlalı), Ankara 1981
- Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sükutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963
- Wellhausen, J., *İslâmiyetin İlk Devrelerinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri* (trc.
Fikret Işıltan), Ankara 1989
- William el-Hâzin, *el-Hadâretü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1992
- Wink, A., *al-Hind the Making of the Indo-Islamic World*, Leiden 1991
- Wulff, H. E., "The Qanats of Iran", *Scientific American*, CCXVIII/4 (1968), s. 94-
105
- Ya'kubî (ö. 292/905) Ahmed b. İshak, *et-Târîh*, I-II, Beyrut, ts. (Daru's-Sadır)
- Ya'kubî (ö. 292/905) Ahmed b. İshak, *Kitâbü'l-Büldân* (trc. M. İbrâhim Ayetî),
Tahran 1964
- Ya'kubî (ö. 292/905) Ahmed b. İshak, *Müşâkiletü'n-nâs li-zemânihim* (nşr. W.
C. Wilward), Beyrut 1980
- Yakubovsky, A., "Merv", *İA*, VII, 773
- Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), I-VI,
Leibzig 1866-1973
- Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1228), *Müşterik ved'an ve'l-müfterik sab'an* (nşr. F.
Wüstenfeld), Beyrut 1406/1986
- Yıldırım, Mehmet, *Nasr b. Seyyar ve Zamanı* (bilim uzmanlık tezi, 1990),
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976
- Yılmaz, H. Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, İstanbul 1990

- Yiğit, İsmail, *Emevîler Devrinde İslâmî Hareket* (doktora, 1994), MÜ İlahiyat Fakültesi
- Yusuf, S.M., *Studies in Islamic History and Culture*, Delhi 1992
- Yusuf M. Nasr, *Horasan fi'l-asri'l-Assâsiyyi'l-evvel 133-232* (yüksek lisans, 1401), Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud
- Zahma, A.M., "A Social and Geo-political Study of Khurasan and Herat", *Âdâb*, XVII/6, Kabul 1969, s. 1-6; XVIII/1-2 (1970), s. 1-8
- Zarrinkub, Abd al-Husain, "The Arab Conquest of Iran", *The Cambridge History of Iran*, London 1991
- Zehebî (ö. 748/1348) Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1405/1985
- Zehebî (ö. 748/1348) Muhammed b. Ahmed, *el-lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm* (nşr. Abdülcebbâr Zekkâr), Beyrut 1991
- Zehebî (ö. 748/1348) Muhammed b. Ahmed, *el-Emsâru zevâti'l-âsâr* (nşr. Kâsım Ali Sa'd), Beyrut 1406/1986
- Zeydan, C., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (haz. Mümin Çevik), İstanbul 1976
- Zirikî, Hayrüddin, *el-A'lâm* (nşr. Züheyr Fethullah), I-VIII, Beyrut 1984

HARİTALAR*

- 1- Bağdad, Hemedan, Rey, İsfahan Yolu
- 2- Rey, İstahr, Tâbeseyn, Nîşâbur Yolu
- 3- Rey, Nîşâbur Yolu
- 4- Horasan Bölgesi ve Şehirleri
- 5- Mâverâünnehir, Hârizm Bölgeleri



* Haritalar G. Cornu'nun eserinden bir araya getirilmiştir.

Haritada gösterilen Horasana ait şehirlerin alfabetik listesi ve yerleri:

Amül-iv.c3

Azâdvâr-iii.h4

Bâdgîs (Bâdegîs)-iv.b5

Bağlân-iv.e4

Bağşûr-iv.c4

Bâherz-iv.b4,5

Bahîrâbâd-iv.b4

Bâmiyân-iv.e5

Bâşân (Fâşân). Herat civarında-iv.b5

Bebne (Beben)= Kenc-i Rustâk-iv.b5

Bedahşân-iv.f3,4

Behmenâbâd-iii.h4

Belh-iv.d4

Bencehir (Bencâr)-iv.e4

Beyhak-iv.a4

Bîskend (Bîşekend)-iii.i4, iv.a4

Bûşeng (Buşenc, Bûşenk veya Fûşenğ)-iv.b5

Bûzcân (el-Bûzcân veya el-Bûzkân, Buçkân, Fez, Fuz)= Tûrbet-i

Cem-iv.b4

Büşt= Keşmer-iii.a4

Büştefrûş (Bustenferûş)=Puşt-i Ferûş-iv.a4

Câh (Kâh)= Kehmerd-iv.e4

Câm-iv.b4

Cebelü'l-Fidde veya Kûh-ı Sîm= Simkuh-iv.b4

Cerûgird (Kenûgird, Yenûkird veya Yenûgird)-iv.b4

Cîreng (Gireng veya Kîrenk)-iv.b4

Cirm-iv.f4

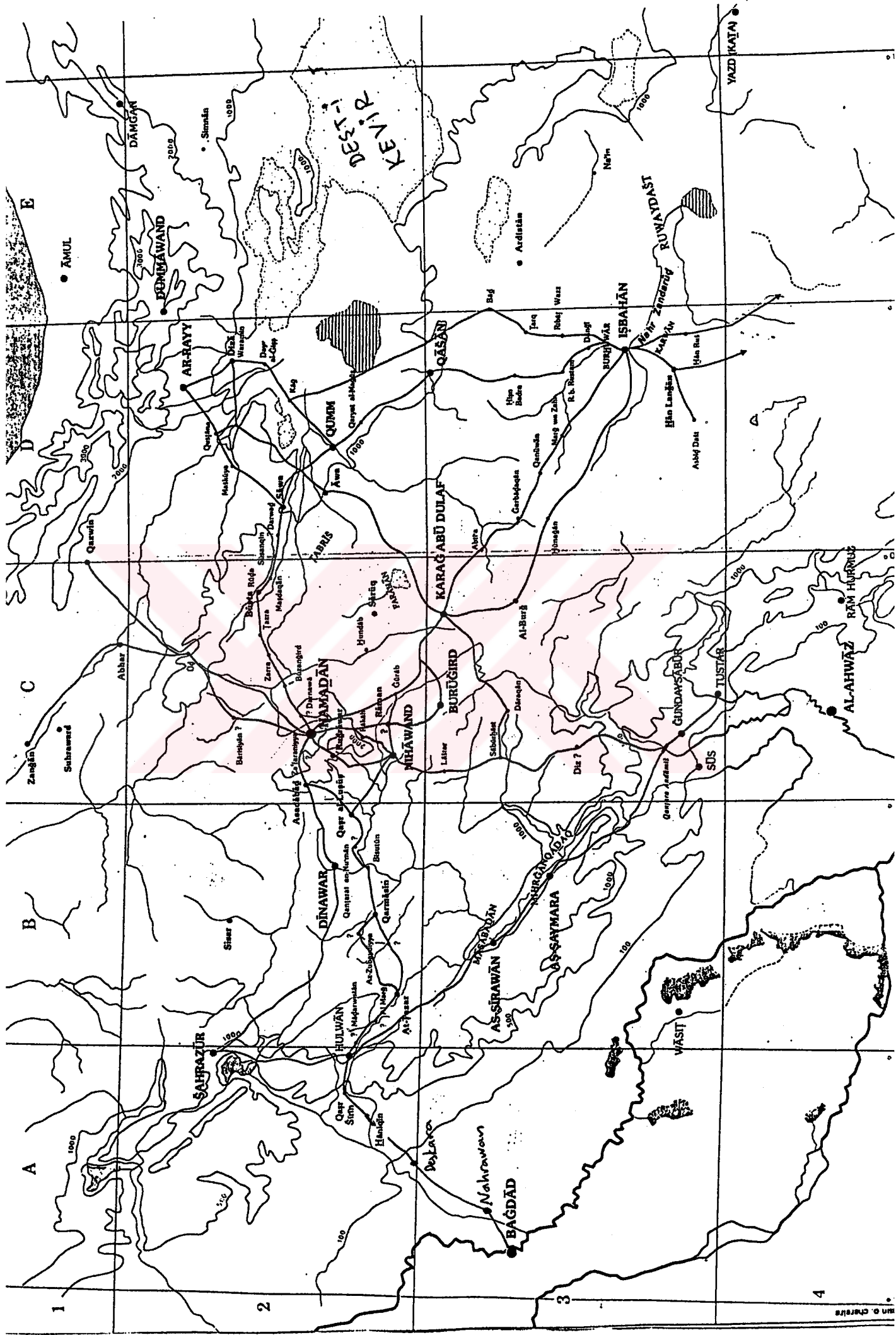
Cûzcân (Cûzcânân)-iv.c4,d4

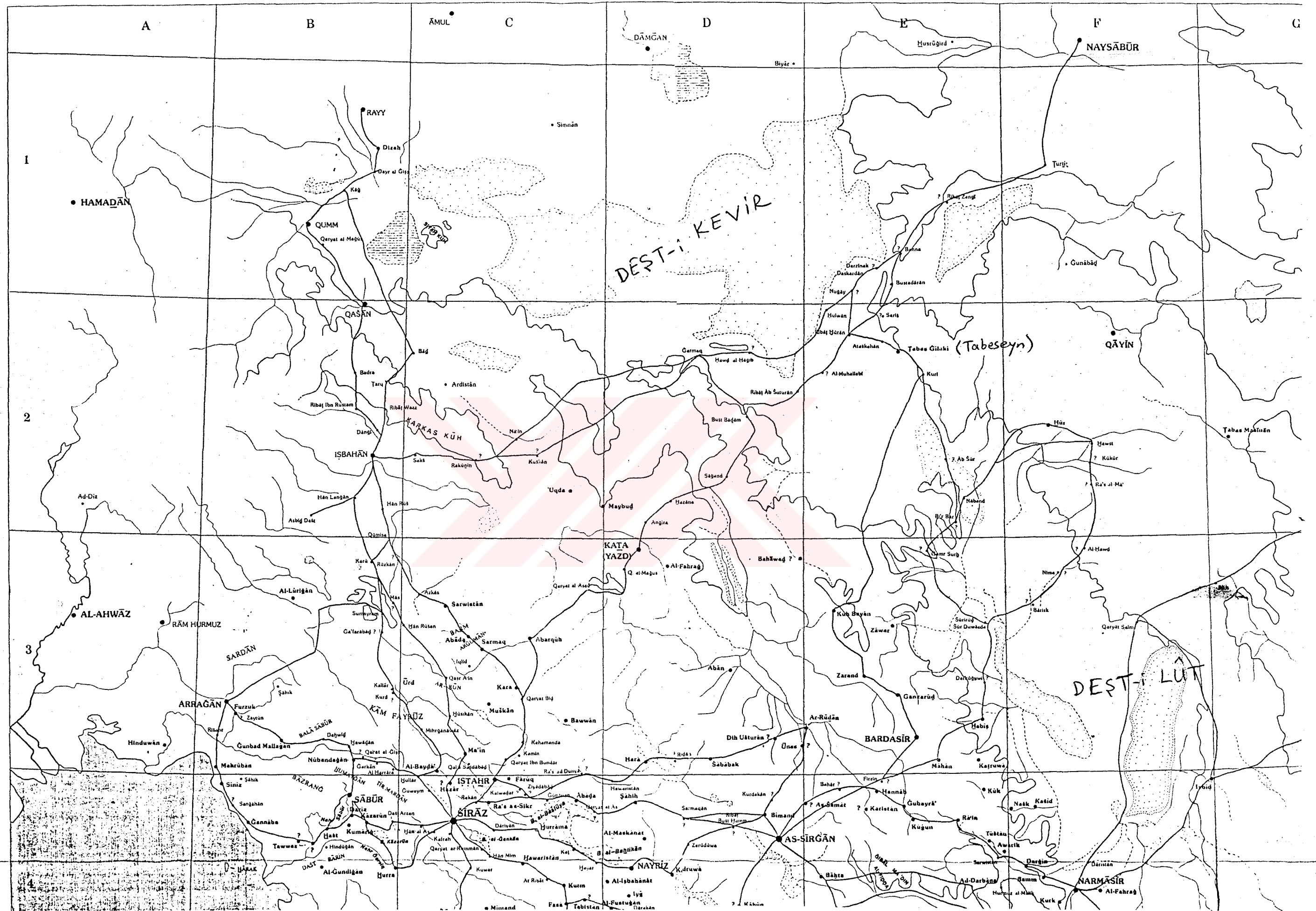
Cünâbîd (Yunâbid)= Cuymend-iv.a5

Cüveyn (Kûyân)= Seffâbâd-III.h4
Dandanakân-IV.b4
Destecird-IV.d4
Dihistân-IV.c5
Dizeh-IV.c4
Ebîverd (Bâverd)-IV.a4
Edresker= Kal'a-i Edreskend-IV.b5
Enbâr= Ser-i Pul-IV.d4
Enderâb veya Enderâbâ-IV.e4
Eresken veya Resken-IV.c4
Esedâbâd-IV.c4
Esferâyin (İsferâyin)= Miyânâbâd-III.h4
Esfizer (Esfüzer, Esbüzer)-IV.b5
Esterebyân-IV.c5
Evfe (Evbe)= Ubeh-IV.c5
Fâryâb= Devletâbâd-IV.c4
Fâz-IV.b4
Ferhâkird=Ferecird-IV.a4
Ferkird-IV.b5
Gâyimend (Gâyimen)-IV.a4
Hakisârân (er-Remâdâ)= Ribat-hakisteri-IV.a4
Harak-IV.b3
Hasb (Hâşt veya Haşt veya Havaşt)= Hace Çişt-IV.c5
Havâf= Hâf-IV.a5, b5
Havzân-IV.c4
Haysâr-IV.c5
Herat-IV.b5
Hûcân (Huşân veya Habuşân)= Kuçan-IV.a4
Hulm-IV.e4
Hürmüzferah-IV.b3
Hüseynâbâd-IV.a4
Hüsrevcird-IV.h4
Kâ' (Qaf-elif-ayın)--IV.d4
Kalmeyhen-IV.a4

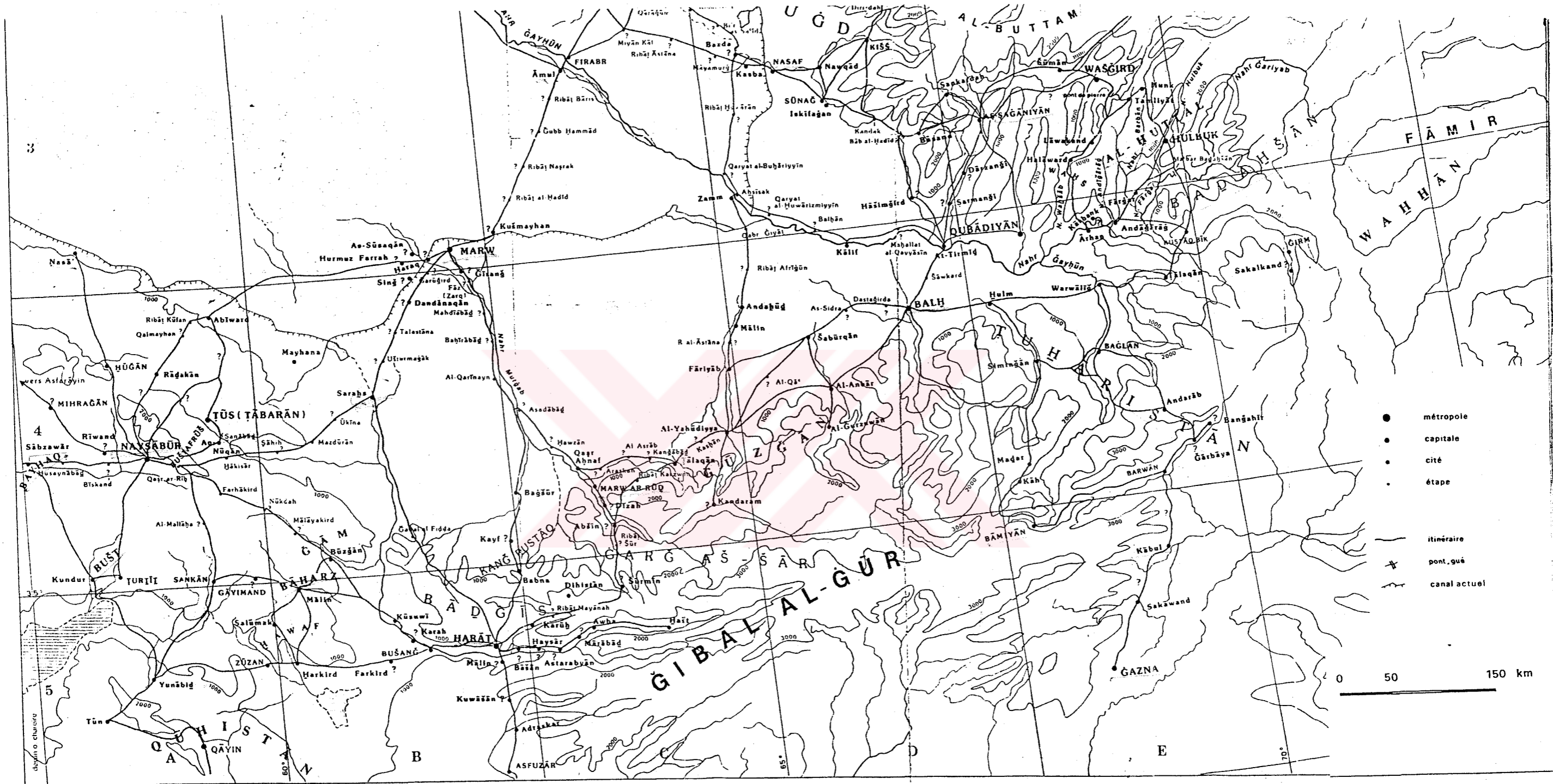
Karîneyn-iv.b4
Kasrû'l-Ahnef veya Dîz-i Ahnef= Merüçek-iv.c4
Kasrû'r-rîh= Dizbâd -iv.a4
Kencâbâd-iv.c4
Kereh-iv.b5
Kerûh-iv.c5
Keshân-iv.c4
Keyf veya Kîf-iv.b4
Kûsuvî veya Kûserî.= Kûhsen-iv.b3
Kündür-iv.a4
Küşmeyhen (Küşmâhen)-iv.c3
Küvâşân-iv.b5
Mâlâyekird-iv.b4
Mâlin [es-Sefelkat] (Melîn veya Mâlân)= Pul-i Melen-iv.b5
Mâlin [Kuvâharz]=Şehr-i Nev-iv.b5
Mârâbâd-iv.c5
Meder-iv.e4
Mehdîâbâd-iv.b4
Mehene (Meyhene)= Meyene-iv.b4
Mellâha-iv.a4
Merv-(eş-Şahan) -iv.b3
Merverrûz-iv.c4
Mezdûrân-iv.b4
Mezînân -iii.h4
Mihrecân (Mihricân)-iv.a4
Murğab-iv.b4, c4
Nesâ-iv.a3
Nişâbur-iv.a4
Nûkân= Meşhed-iv.a4
Nûkdeh-iv.a4
Râyekân (Râzakân)= Redken-iv.a4
Rîvend-iv.a4
Ribât-ı Meyâne-iv.c5
Ribât-ı Şûr-iv.c4

Sâbzevâr (Sebzevâr)-iv.h4
Sâhih (Sâheh)-iv.b4
Sekelkend (İskelkend)-iv.f4
Selûmek (Selûmiz)= Selemî-iv.a5
Senâbâd-iv.a4
Senkân (Sencân)=Sencân-iv.a4
Serahs-iv.b4
Sidre-iv.d4
Simincân-iv.e4
Sinc (Sink)-iv.b4
Siyâhcird (Şâvkerd)-iv.d4
Sûsekân (es-Sevsekân)-iv.b3
Şûrmîn-iv.c5
Tâberân bk. Tâverân
Tâlekân veya Tâyekân-iv.c4
Tâlekân= Sencelek-i Kayser-iv.e4
Tâverân (Tâberân)-iv.a4
Telestâne-iv.b4
Tohâristan-iv.e4
Turtît (Turşîz veya Tureytît)= Keşmer-iv.a4
Tûs (Taberân)= Tûs-iv.a4
Ûkîne (Evkîne)-iv.b4
Ûşbûrkân (Şebûrkân)= Sibergân-iv.d4
Ûştürmeğâk-iv.b4
Vehhân-iv.f4, g4
Velvâlîz (Vervâlîz veya Vervâlîc)= Kündüz-iv.e4
Yehudiyye= Meymene-iv.c4
Zâm bk. Câm
Zerk-iv.b4





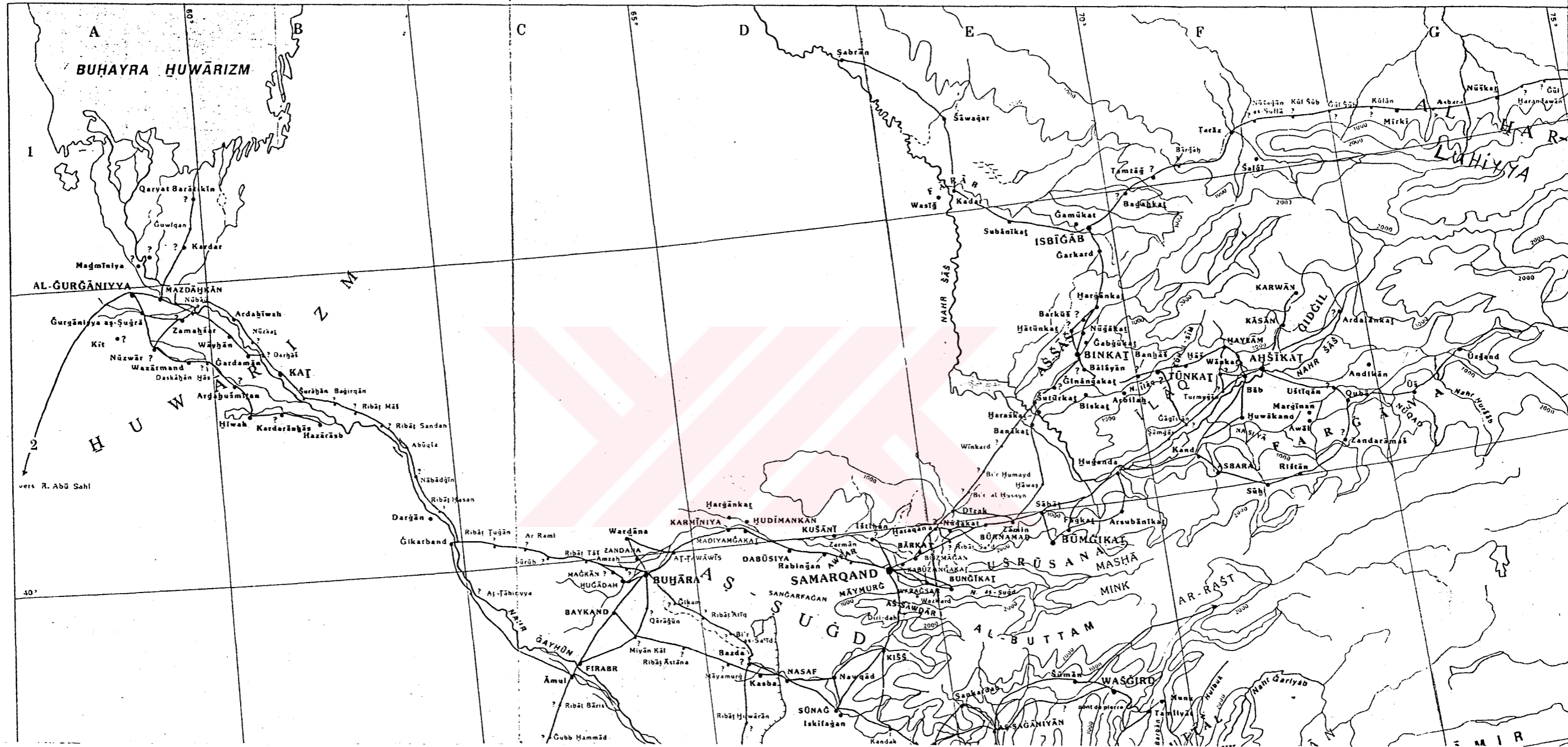
IV. Harita



V. HARITA

AVIL. PROVINCE DU TURK

G. Cornu, Atlas du monde arabo-islamique à l'époque classique



HORASAN TARIHİ İNDEKSİ

- Abbâs b. Abdullah, 98
 Abbâs b. Abdülmuttalib, 205
 Abbâs b. el-Ahnef, 175
 Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî, 168
 Abbâs b. Mus'ab, 9
 Abbâsiyye, 94
 Abdullah b. Ahmed el-Belhî, 6
 Abdullah b. Ali, 91
 Abdullah b. Âmir, 50, 51, 60, 115, 117, 137, 147
 Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ, 50
 Abdullah b. Büreyde Abdân, 114
 Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib, 175
 Abdullah b. Ebî Şeyh el-Yeşküri, 61
 Abdullah b. el-Mübârek, 114, 117, 150, 169, 172, 177, 180, 192, 194, 200, 202
 Abdullah b. er-Rebî, 63
 Abdullah b. ez-Zübeyr, 67
 Abdullah b. Hâzım es-Sülemî, 51, 55, 56, 59, 61, 66, 67, 118, 132, 138, 164, 172
 Abdullah b. Humejd, 99
 Abdullah b. Keysan, 170
 Abdullah b. Ma'mer el-Yeşküri, 75
 Abdullah b. Muâviye, 196
 Abdullah b. Müslim es-Sülemî, 114
 Abdullah b. Ömer b. Meymûn, 116
 Abdullah b. Süleyman es-Sicistanî, 179
 Abdullah b. Tâhir, 151
 Abdullah b. Zübeyr, 51, 67
 Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî, 75
 Abdurrahman b. Abdürabbih, 115
 Abdurrahman b. Cebele, 99
 Abdurrahman b. Ebza el-Huzâi, 60
 Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, 69, 184
 Abdurrahman b. Müslim, 73
 Abdurrahman b. Nuaym el-Ğâmidî, 75, 79, 81
 Abdurrahman b. Ömer en-Nisâburî el-Belhî, 115
 Abdurrahman b. Reça' b. el-Kâsım, 189
 Abdurrahman b. Semûre, 61
 Abdurrahman b. Ziyâd, 65, 162
 Abdülaziz b. Hâlid et-Tirmizî, 189
 Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî, 92, 125, 132
 Abdülgâfir b. İsmâil el-Fârisî, 9
 Abdülkebir b. Dinâr es-Sâiğ, 170
 Abdülkerim b. Salt, 140
 Abdülmelik b. Mervân, 67, 68, 69, 164
 Abdülmü'min b. Hâlid el-Haneî, 167, 189
 Acârıde, 197
 Afganistan, 20
Ahbâru Horasan fi'l-kadîm, 6
 Ahmed b. Hadraveyh, 201
 Ahmed b. Hafs el-Buharî, 193
 Ahmed b. Hanbel, 188, 200
 Ahmed b. Harb, 200
 Ahmed b. Hârûn, 153
 Ahmed b. Mezyed, 99
 Ahmed b. Muhammed, 168
 Ahmed b. Uzeyz b. Süleyman el-Bezdi, 193
 Ahnef b. Kays, 48, 50, 52, 54, 55, 117, 147, 151, 167, 211
 Ak Hunlar (bk. Eftalit, Heytal), 20
 Akra b. Habîs et-Temîmî, 58
 Ala b. el-Hadramî, 167
el-A'laku'n-nefise, 13
 Alevîler, -lik, 194, 203
 Ali b. Abdülaziz el-Beğavî, 180
 Ali b. Cebele el-Akavvak, 176
 Ali b. el-Cehm es-Sâmî, 176
 Ali b. İsa, 5, 95, 96, 99, 128, 129, 130
 Ali el-Kirmânî, 86
 Ali er-Rıza, 100, 101, 197, 202, 209
el-Âlim ve'l-müteallim, 188
 Âmir b. Mâlik el-Himmânî, 79
 Ammar b. Yezîd, 89, 204
 Amr b. Şurahbil, 95
 Amraveyh b. Yezîd el-Ezdî, 95, 128
 Âmul, 80, 163, 204, 233
 Aryânâ, 18
 asâbize, 113
el-Âsarü'l-bâkiyye, 12
 Âsım b. Abdullah el-Hilâlî, 82, 121
 Asoka, 19
 Atâ b. Abdullah, 178
 Atâ b. es-Sâib el-Kinânî el-Leysî, 169
 Atâ b. Sâhib, 152
 Ata köprüleri, 152
 Ataullah Hüseyinî, 15
 avasım, 134
 Avn b. Ca'de, 60
 âzâd, 103
 Âzâdmerd, 43
 Azâdvâr, 233
 Azerbaycan, 134
 Azre b. Sâbit b. Ebî Zeyd el-Ensârî, 170
 Bâbek el-Hürremî, 204
 Bâdgis, 35, 59, 70, 154, 233
 Baga Tarhan, 82
 Bağdad, 144, 157, 188, 199, 210
 bağlama, 210
 Bağlân, 233
 Bağşûr, 36, 233
 Bâherz, 30, 128, 233
 Bahreyn, 167
 Bahterî b. Ebî Dirhem, 79
 Baktria Yunanlıları, 19
 Bâmiyân, 233
 barbet, 210
 Basra, 134, 156, 167, 172, 199
 Bâşân, 36, 233
 Bâtıniler, Bâtıniyye, 202, 205

Baverd, 163
 Bebne, 36
 Bedaḥşân, 41, 233
el-Behce, 11
 Behmenâbâd, 41, 233
 Belâzûrî, 5, 7, 163
 Belh, 27, 44, 57, 58, 60, 62, 71, 78, 83, 84, 116, 118, 135, 141, 144, 150, 152, 154, 155, 162, 164, 165, 188, 194, 195, 200, 201, 203, 233
 Belh Yunanlıları, 19
 Belhî, 10
 Belhû'l-beyzâ, 164
 Benû Bekr b. Vâil, 134
 Benû Leys, 136
 berîd, 103
 Berkûkiyye, 203
 bermek, 103
 Bermekî, 94
 besâgenc bayramı, 212
 Bessâm b. İbrâhim, 90, 124, 132
 Beşîr el-Küsec, 170
 Beşşâr b. Bürd, 175
 Beşşâr b. Müslim, 71
 Beşşâr et-Türkî, 8
el-Beyân ve't-tebyîn, 11
 Beyhak, 30, 55, 124, 168, 233
 Beyhakî, 11
 Beyhesiyye, 197
 Beykend, 72, 80, 212
 Beytü'l-Berâmike, 152
 Beyyan b. Sem'an, 182
 Bezzâr, 10
el-Bidâye ve'n-nihâye, 8
 Bîrûnî, 12, 212
 Bihâferid, 205
 Bişr b. Gânim el-Horasânî, 199
 Bişr b. Kâsım b. Hammâd, 153, 190
 Bişr el-Hâfî, 200
 Bizans, 134
 Budist, -lik, 23, 144, 211
 Buhara, 64, 92, 145, 156, 164, 185, 207, 210
 Buharahuda, 122, 152
 Buhârî, 149, 176
 Bulgar Türkleri, 155
 Bûşeng, 36, 233
 Bûzcân, 31, 233
 Bûkeyr b. Ma'ruf, 115, 194
 Bûkeyr b. Mâhan, 88, 196, 204
 Bûkeyr b. Vessâc, 68, 69
 Bûkeyr b. Veşşâh, 67
 Bûreyde b. el-Husayb, 114, 166, 167
 Bûşt, 233
 Ca'd b. Dirhem, 182
 Ca'de b. Hübeyre el-Mahzûmî, 59
 Ca'fer b. Hanzala el-Behrânî, 83
 Ca'fer b. Muhammed b. el-Eş'as, 93
 Ca'fer b. Yahyâ, 95
 Câbir b. Abdullah, 169
 Cahen, Cl., 15
 Câh, 233
 Câhiz, 11, 24, 141, 146, 154, 182, 209
 Câm, 233
 Câmî, 10
 Cebele b. Ebî Revvâd el-Atek, 170
 Cebelü'l-Fidde, 233
 Cebrâil b. Yahyâ, 207
 Cebriyye, 182
 Cehm b. Safvan, 123, 181, 183
 Cehmîler, -lik, 176, 181, 182, 185
 Cemâlîler, 182
 Cenâhiyye, 196
 Cerîr b. Yezîd, 94
 Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, 75, 114
 Cevdet Paşa, 15
 Chavannes, 15, 16
 Cornu, G., 17
 Cumhûr b. Merrâr el-İclî, 125
 Cûzcân, 45, 233
 Cüdey' b. Ali el-Kirmânî, 83, 85
 Cüneyd b. Abdîrrahman, 80, 89, 120
 Cürcân, 20, 74, 148, 151
 Cürcân Mescidleri, 149
 Cüveyn, 31, 234
 Çağaniyan, 22, 57, 62, 71, 94, 137, 141
 Çiftçilik, 153
 Çömlek, 158
 Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî, 72, 140, 169, 176
 Dandanakân, 41, 234
 Daniel, E. L., 16
 Darabcird, 164
 Darphâne, dârü'd-darb, 163
 Dâvûd b. İsâ, 100
 Dâvûd et-Tâi, 199
 Derî dili, 24
 Deyuştı, 77
 Dihistan, 145, 149, 234
 dihkân, 103, 109
 Dokuma, 158
 Dokuzguzlar, 141, 156
 Ebîverd, 41, 55, 161, 201, 208, 234
 Ebîverdî, 11
 Ebreşehr (bk. Nişabur), 53, 61, 164
 Ebû Ali İshak b. İbrâhim, 117
 Ebû Avn Abdümelik b. Yezîd el-Ezdf, 92, 93
 Ebû Bilâl el-Mirdâs, 198
 Ebû Ca'fer el-Mansûr, 91, 92, 115, 143
 Ebû Dâvûd es-Sicistânî, 179
 Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim ez-Züheyfî, 90, 91
 Ebû Dülef el-İclî, 175
 Ebû Hafs b. Ali, 84
 Ebû Hafs en-Nisâbûrî, 181
 Ebû Hamza es-Sükkerî, 178, 192
 Ebû Hanîfe, 115, 116, 117, 186, 194, 199

- Ebû Mâlik Üseyd b. Abdullah el-Huzâî, 92
 Ebû Mukâtil es-Semerkindî, 116
 Ebû Mûsâ el-Eş'arî, 50
 Ebû Müslim bayramı, 213
 Ebû Müslim el-Horasanî, 16, 17, 86, 113, 124, 132, 147, 148, 152, 164, 178, 186, 187, 191, 196, 198, 205, 209
 Ebû Müslimiyye, 203, 204
 Ebû Osman el-Hirî, 153
 Ebû Sâlim b. Yezîd, 53
 Ebû Ubeyd el-Bekrî, 13
 Ebû Ubeydullah b. Ma'mer et-Teymî, 5
 Ebû Yûsuf, 161
 Ebû Zeyd el-Belhî, 6, 10, 13
 Ebû Zeyd el-Ensarî, 168
 Ebû'l-Abbâs es-Seffah, 90
 Ebû'l-Abbâs Fadl b. Süleyman et-Tûsî, 93
 Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, 12
 Ebû'l-Hasîb, 129, 133
 Ebû's-Sayda, 79
 Ebû's-Şemakmak, 210
 Edhem b. Külsüm, 55
Efganistan ve'l-edebü'l-Arabî, 16
 Eftalit (Akhunlar, Heytal), 20, 22, 63
el-Eğânî, 12
 Eğlence, 209
 Emîn, 7, 94, 95, 97, 98, 100, 165, 198
 Enderâb, 46, 234
 Enes b. Ebî Nüvâs, 62
 Enes b. Malik, 169
 Eranshahr, 17
 Esbağ b. Alkame b. Ali el-Hanzalî el-Yerbuî, 170
 Esed b. Abdullah, 78, 82, 88, 121, 140, 151, 152, 204
 Esedâbâd, 31, 83, 151, 234
 Esferâyin, 32, 234
 Esfizer, 37, 154, 234
 Eslem b. Zür'a, 64, 65
 Esved b. Kelsüm el-Adevî, 55
 Eş'res b. Abdullah es-Sülemî, 79, 120
 Êtrek nehri, 28
 Evs b. Sa'lebe, 64
 Ezârika, 197
 Ezd, 78
 Fadl b. Atiyye el-Mervez, 170
 Fadl b. Mûsâ es-Sînânî, 190
 Fadl b. Sehl, 99, 101
 Fadl b. Süleyman et-Tûsî, 148, 151, 163
 Fadl b. Yahyâ el-Bermekî, 94, 137, 148, 149, 150
 Fâmi, 10
 Farabî, 210
 Fâris, 208
 Farmer, H. G., 211
 Faruk Ömer, 16
 Fâryâb, 72, 234
 Fâryâb cami, 149
 Fâtimiyyûn, 203
 Fazl b. Mûsâ es-Sînânî, 178
 Fazlâbâd, 152
 feğekân bayramı, 212
 Ferezdak, 175
 Fergana, 51, 77, 78, 90, 94, 120, 136, 150
 Ferhâkird, 32, 234
Fezâilu Horasan, 6
el-Fikhu'l-ebzat, 189
 Fırat nehri, 177
 Firûz, 62, 70, 113
Fihrist, 11
 Firdevsî, 18
 Frye, R. N., 15, 146
 Fudayl b. İyâz, 143, 200, 201
el-Fütûh, 8
Fütûhu Horasan, 5, 6
Fütûhu'l-büldân, 7
 Galib b. Fudala (Abdullah) el-Leysî, 168
 Gassân b. Abbâd, 101, 102
 Gâyimend, 234
 Gerdîzî, 5, 8, 136, 212
 Gıtrîf b. Atâ, 94, 127
 Gıtrîfî Dirhemler, 164
 Gibb, 15, 132
 Gök Türkler, 20, 142, 145, 146
 Gûzek, Çürek, 72, 79
 Yıldız, H. Dursun, 17
 Habîb b. Kürre el-Yerbuî, 52
 Habîb b. Mürre el-Absî, 80
 Haccâc b. Yûsuf, 67, 70, 73, 143, 162, 164, 168, 169, 171
 Haccâcî, 9
 Hâcib b. Zübyân, 174
 Haddâd el-Herevî, 10
 Hâdî, 93
 Hâfız-ı Ebrû, 14
 Hafs b. Abdullah, 116
 Hafs b. Abdurrahman b. Ömer el-Belhî, 115, 190
 Hafs b. Mansûr el-Mervezî, 5
 Hafs b. Sâlim, 181
 Hafs b. Selm es-Semerkindî, 188, 194
 Hafs b. Süleyman, 197
 Hakem b. Abdullah b. Mesleme Ebû Mutî' el-Belhî, 116, 189, 194
 Hakem b. Amr b. Mücedda' el-Gifârî, 62, 167
 Hakem b. Avâne el-Kelbî, 79
 Hâkim en-Nisâbûrî, 9, 23
 Hakisârân, 234
 Haleb, 205
 Halef b. Eyyûb el-Âmirî, 191
 Halef b. Hayyân el-Ahmer, 175
 Halife b. Hayyât, 5, 7
 Halîfetü'n-Nisâbûrî, 9
 Hâlid b. Abdullah, 62
 Hâlid b. Abdullah b. Zübeyr, 52, 53

Hâlid b. Abdullah el-Hanefî, 61
 Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, 77, 82, 121
 Hâlid b. Bermek, 90, 152
 Hâlid b. Ebî Nevf, 170
 Hâlid b. Kurre el-Yerbûî et-Temîmî, 60, 117
 Hâlid b. Sabih, 190
 Hâlid b. Süleyman el-Belhî, 190
 Hamevî, 14, 21
 Hammâd et-Türkî, 210
 Hamza
 Hamza b. el-Etrük, 95, 128, 133, 149, 198
 Hamza b. Mâlik b. el-Heyssem el-Huzâî, 94
 Hamziyye, 197, 198
 Hanefî, -ler, 183, 185, 186
 Hânî b. Hânî, 78
 Hânî b. Urve, 162
Harâcu Horasan, 5
 Harice b. Mus'ab, 178, 191
 Hâricîler, 127, 181, 197
 Hâris b. Abdullah b. Haşrec, 84
 Hâris b. Süreyc, 82, 83, 84, 85, 120, 132, 148, 149, 183, 186, 196, 209
 Hârîse b. Nu'mân el-Bâhilî, 54
 Hârisiyye, 196
 Hârizm, 73, 151
 Harran, 205
 Hartmann, 131
 Hârûn er-Reşîd, 5, 93, 97, 101, 127, 128, 131, 137, 148, 150, 175, 180, 181, 186, 187, 198
 Hasan b. Ali, 98
 Hasan b. Bişr el-Herevî, 191
 Hasan b. Ebi'l-Amerratta el-Kindî, 78
 Hasan b. Muhammed, 116
 Hasan b. Sehl, 101
 Hasan el-Basrî, 199, 202
 Hasb, 234
 Hassan b. Temîm, 207
 Hâşim Atâ b. Hâkim, 206
 Hatem el-Asam, 180, 201, 202
 Hâtîm b. en-Nu'mân, 56, 147
 Havâf, 32, 234
 Havzân, 234
 Haysâr, 234
 Hayvancılık, 160
 Hazar, 51, 156
 Hâzım b. Huzeyme, 90, 92, 136
 Hâzımiyye, 197
 Hâzimî, 13
 Hemdânî, 144
 Hemedan, 164
 Hemedânî, 13
 Hemedânî Mescidi, 148
 Hemmâm b. Hannas el-Abdî., 169
 Hemmâm b. Zeyd b. Vâbese, 168
 Herat, 20, 27, 35, 53, 59, 60, 61, 62, 70, 95, 111, 117, 126, 128, 135, 136, 141, 149, 151, 154, 156, 161, 163, 166, 167, 171, 180, 194, 196, 198, 203, 208, 234
 Herat Mektebi, 149
 Herseme b. A'yen, 93, 96, 97, 131, 180
 Heyssem b. Adî, 5
 Heyssem b. Muâviye el-Atekî, 143
 Heytal (bk. Eftalit, Akhun), 20, 52, 141, 164
 Heyyâc b. Bistâm et-Temîmî, 191
 Hirstiyan, 23
 Hîre, 153
 Hicaz, 149
 Hilâl es-Sâbî, 7
 Hişâm b. Abdülmelik, 77, 140
 Hocend, 66
 Hodgson, 206
 Horasan caddesi (bk. Tariku Horasan), 155
 Horasan çamuru, 146
 Horasan fakihleri, 176, 180
 Horasan Kapısı, 157
 Horasan kubbesi, 146
 Horasan makamı, 211
 Horasan Müziği, 211
 Horasan tanburu, 210
 Horasan zâhidi, 201
 Horasanî Dirhemler, 164
 Hûcân, 32, 234
 Hucr b. Adî el-Kindî, 63
Hudûdü'l-âlem, 13, 157
 Hulm, 234
 Hulûliyye, 203
 Humejd b. Hülel el-Adevî, 168
 Humejd b. Kahtabe, 92, 206
 Humrân, 32, 55
 Hunlar, 19, 20
 Hureys b. Kuteybe, 70
 Hurzâd, 73
 Husayn İsyani, 127, 133
 huşûm günû, 212
 Huttel, 69, 79, 82, 90
 Huzâî, 136
 Huzeyme, 136
 Hürmüzferah, 234
 Hürremîler, 89, 203
 Hüseyin Atvan, 16
 Hüseyin b. Muâz, 153
 Hüseyin b. Vâkıd, 115
 Hüseyinâbâd, 32, 234
 Hüsrevcird, 234
 Hz. Ali, 49, 59, 92, 117, 121, 122, 132, 168, 169, 194
 Hz. Ebû Bekir, 204
 Hz. Hasan, 51, 60, 196
 Hz. Hüseyin, 51, 132
 Hz. Osman, 50, 51, 59, 117, 134, 163, 167, 184
 Hz. Ömer, 48, 49, 163, 167, 204
 Irak, 103

İsam b. Ali, 179
 İsam b. Yûsuf b. Meymûn, 178
 İsâ b. Mâse, 153
 İsâ b. Mûsâ, 93
 İsâ b. Müseyyeb el-Becelî, 115
 İsâ b. Yezîd el-Ezrak Ebû Muâz, 117
 İsâm b. Yûsuf el-Belhî, 188
 İbâziyye, 181, 197, 199
 İbn A'sem el-Kûfî, 8
 İbn Fazlillah el-Ömerî, 14, 148
 İbn Funduk, 150, 168
 İbn Hurdâzbih, 12
 İbn Havkal, 13, 149, 156
 İbn Kesîr, 8
 İbnü'l-Baytar, 152
 İbnü'l-Esîr, 8
 İbnü'l-Fakîh, 13
 İbnü'n-Nedîm, 5, 11, 24
 İbrâhim b. Abdullah, 196
 İbrâhim b. Edhem, 143, 150, 180, 199, 201, 202
 İbrâhim b. el-Mehdî, 101
 İbrâhim b. el-Velîd, 85
 İbrâhim b. Meymûn, 171, 187, 191
 İbrâhim b. Saiğ, 186
 İbrâhim b. Süleyman, 186
 İbrâhim b. Tahman, 171, 178, 183, 191
 İbrâhim b. Yûsuf b. Meymûn el-Bâhilî, 192
 İbâ' b. Ahmer el-Yeşkürî, 169
 İmam Mâlik, 188
 İnan, 20
 İsfahan, 186
 İsfizârî, 10
 İshak b. Bişr el-Buharî, 194
 İshak et-Türkî, 203
 İskender, 18
 ispehbed, 103, 112
 İstahr, 164
 İstahrî, 13, 156
 İyaz mescidi, 148
 Ka'ad kolu, 198
 Ka'b b. Ma'dan el-Eşkarî, 174
 Ka'bî, 10
 Kâ', 234
 Kabac Hâtun, 64
 Kâbe, 200
 Kadılar, 113
 Kâğıt, 158
el-Kâmil fi't-târîh, 8
 Kalmeyhen, 234
 Kanber Mevla, 168
 Karakuş, 17
 Karîneyn, 235
 Karluk, -lar, 141, 142
 Kârûn, 59
 Kasım b. Sellâm, 180
 Kasrû'l-Ahnef, 42, 57, 151, 161, 235
 Kasrû'r-rîh, 235
 Kaşgar, 141
 Katan b. Kuteybe b. Müslim, 80, 81, 84
 Kays b. el-Heysen es-Sülemî, 53, 58, 59, 60, 61, 65, 118, 152
 Kays b. Hübeyre es-Sülemî, 52
 Kaysî, 10
 Kazvîni, 25
 Kencâbâd, 235
 Kerdekiyye, 204
 Kereh, 235
 Kerenbiyye, 94
 Kerh, 157
 Kerrâmiyye, 200
 Kerûh, 38, 235
 Keshân, 235
 Kesîr b. Şihâb el-Mezhicî, 162
 Keyanîler, 20
 Keyf, 235
 Kitapçı. Zekerîya, 17, 79
Kitâbu Horâsân, 5
Kitâbu Ümerâi Horasan ve'l-Yemen, 5
Kitâbü Nüzulî'l-Arab bi-Horasan ve's-Sevâd, 5
Kitâbü'l-Egânî, 173
Kitâbü'l-Musika'l-kebîr, 210
Kitâbü't-Târîhi'l-Acem ve Benî Ümeyye, 5
 Kudame b. Ca'fer, 137
 Kûfe, 134, 144, 172, 173, 183, 184, 188, 199, 201, 204, 205
 Kuh-i Baba, 155
 Kûhistan, 52, 63, 92, 134, 141, 163
 Kûmis, 71, 113, 125
 Kureşî, 189
 Kureyt b. Ebî Rimse, 167
 Kursul, 76
 Kusern b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib, 167
 Kûsuvî, 235
 Kuşan, 18, 19
 Kuteybe b. Müslim, 71, 114, 119, 132, 136, 140, 148, 150, 154, 155, 174, 175
 Kutn b. Amr b. el-Ehtem, 168
 Kündür, 235
 Küşmeyhen, 42, 235
 Kuvâşân, 235
 Lâhik b. Humejd Vekî', 74
 Le Strange, 17, 27
 Lûdşahiyye, 204
 M. Emân Sâfi, 16
 Madencilik, 157
 Makdisî, 12, 13, 53, 149, 150
 Makrizî, 89
 Mâlâyekird, 235
 Mâlik b. Dinar, 163
 Mâlik b. Enes, 116, 192
 Mâlik b. Süleyman es-Sa'dî el-Herevî, 117, 194
 Mâlin, 235
 Mani, 23, 211

Mansûr, 127, 136, 156, 173, 203, 205, 210
 Mansûr b. Abdullah b. Yûsuf, 127
 Mansûr b. Cumhûr, 85
 Mansûr b. el-Mehdî, 100
 Mansûr b. en-Nu'mân el-Yeşkürî, 170
 Mansur b. Ömer, 84
 Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyerî, 95, 128
 Mârâbâd, 235
 Marquart, 17
 Mâverâünnehir, 5, 64, 68, 69, 71, 72, 79, 84, 135, 136, 145, 146, 150, 162, 164, 167
 mazdekîlik, 206
 Me'mûn, 7, 95, 97, 98, 100, 128, 129, 137, 144, 162, 165, 175, 181, 197, 198, 204, 209
 Mecûsî, 23, 53, 184, 200, 211
 Medâinî, 5, 7
 Meder, 235
 Medine, 136, 143, 169, 172, 182, 188, 197
Mehâsinü Horasan, 6
 Mehdî, 92, 93, 127, 164, 173, 175, 207
 Mehdîâbâd, 235
 Mehene, 33, 235
 Mekke, 67, 143, 172, 177, 186, 194, 202
 Mekkî b. İbrâhim b. Beşîr el-Belhî et-Temîmî, 179
 Mellâha, 235
 Menander, 19
 Merv= Merv eş-Şâhcân, 9, 27, 38, 39, 55, 59, 61, 62, 66, 79, 81, 83, 84, 93, 97, 100, 102, 112, 114, 115, 121, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 177, 188, 194, 197, 200, 203, 206, 208, 235
 Merv mescidi, 147, 148, 181
 Mervân, 196
 Mervân b. Abdülmelik, 67, 89
 Mervân b. Ebî Hafsa, 175
 Mervân b. Muhammed, 85, 210
 Merverrûz, 39, 42, 55, 61, 111, 127, 162, 171, 235
 merzûbân, 23, 103, 106
el-Mesâlik ve'l-memâlik, 12
 Mescid, 147
 Mescidu Hânî, 168
 Mesleme b. Abdülmelik, 76
 Mes'ûdî, 11, 13, 111, 152, 204
Meşâyihu Belh, 11, 17
 Meşhed, 34
 Meydânü'l-Hüseyn, 153
 Mezdûrân, 33, 235
 Mezinân, 235
 Mihrecân, 33, 235
 mihrican, 83, 203, 211
 mihrimah, 212
 Moğolistan, 141
 Mu'tasım, 204
 Mu'temen b. er-Reşîd, 100
 Muâviye, 60, 117, 136, 138, 149, 162, 167, 168
 Muâz b. Müslim, 93, 136, 207
 Muâzîler, 136
 Mufaddal b. Muhammed b. Ya'la, 173
 Mufaddal b. Mühelleb, 70
 Muğire b. Habna, 174
 Muğkale, 103
 Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ercânî, 139, 179
 Muhammed b. Abdullah b. Fatıma, 195
 Muhammed b. Abdullah b. Hasan, 195
 Muhammed b. Ali, 88, 204
 Muhammed b. Ali el-Abbâsî, 196
 Muhammed b. Cerîr, 50
 Muhammed b. el-Hanefiyye, 182
 Muhammed b. Eslem b. Sâlim et-Tûsî, 179, 202
 Muhammed b. Fadl b. Atiyye, 194
 Muhammed b. İshak el-İsfahânî, 202
 Muhammed b. Nasr, 207
 Muhammed b. Sâbit el-Abdî, 115, 186
 Muhammed b. Vehb el-Himyerî, 175
 Muhammed b. Yesâr, 170
 Muhammed b. Yezîd b. Hâtım el-Mühellebî, 100
 Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Abdî, 114
 Muhammed b. Zübeyde, 165
 Muhammed İbn Hâzim, 67, 164
 Muhammedî Dirhemler, 165
 Muhtar, 198
 Mukanna', 93, 205
 Mukanna'iyye, 206
 Mukâtil b. Hayyân en-Nebetî, 116, 192, 194
 Mukâtil b. Süleyman el-Belhî, 116, 176, 183, 184
 Murğab, 235
 Mus'ab b. Züreyk, 127
 Mûsâ b. Abdullah b. Hâzim, 68, 70, 71, 119
 Mûsâ b. Yahyâ el-Bermekî, 96
 Mustağfirî, 11
 Musul, 143
 Muşâ'is b. Tarîf, 117
 Mutarrif b. Abdullah, 54
 Mutezile, 181
 Mübeyyida, 207
 Mücâşi' b. Hureys el-Ensarî, 92
 Müceşşer b. Müzâhim es-Sülemî, 80, 185
Mücmelü't-tevârih, 12
 Müderris, 11, 16, 168
 Mühelleb b. Ebî Sufra, 61, 64, 66, 69, 136, 138, 168, 174, 175

el-Müntehâb, 9
Mürchie, 183, 184, 185, 186
Müseyyeb b. Bişr, 76
Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabbî, 93 163, 164
Müseyyebî Dirhemler, 164
Müslim b. Abdurrahman b. Müslim el-Bâhilî, 80, 84
Müslim b. Saïd, 78, 140
Müslim b. Saïd b. Amr el-Kilâbî, 77
Müslim b. Saïd b. Eslem el-Kilâbî, 77
Müslimiyye, 203
Müstemlî, 11
Mütevekkil b. Humrân, 116
Müzik, 209
Nadle b. Abdullah b. el-Hâris, 167
Nadr b. Muhammed el-Mervezî, 192
Nadr b. Şumayl, 175, 178
Nadr b. Zürâre ez-Zühelî, 171
Nâfi' b. Ezrak, 197
Nâfi' b. Hâlid et-Tâhî, 61, 135
Nasr b. Seyyâr, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 122, 130, 140, 141, 175, 183, 186, 207, 210
Nasturî, 211
Necdiyye, 197
Nehâr b. Tevsia, 174
Nehrü'l-bezzâzîn, 157
Nehşel b. Saïd b. Verdân, 177
Nerşahî, 150
Nesâ, 43, 55, 95, 129, 144, 161, 163, 235
Nevbahar, 152
Nevruz, 203, 212
Nimrûd, 78
Nişâbur, 27, 29, 53, 62, 96, 111, 113, 115, 124, 125, 135, 141, 147, 148, 151, 153, 155, 161, 165, 168, 171, 172, 180, 183, 195, 200, 201, 206, 208, 235
Nişâbur cami, 147, 148
Nihavend, 184
Nihâyetü'l-ereb, 8
Nizek Tarhan, 71, 72
Nuaym b. Mukarrin, 50
Nuh b. Ebî Meryem, 115, 176, 194
Nûkân, 34, 235
Nûkdeh, 235
Nüveyrî, 8
Oğuz Kağan, 18
Oğuzlar (Dokuzğuzlar), 141, 151
Osman b. Abdullah b. Mutarrif' 76
Osman b. Atâ, 177
Osman b. Cebele b. Ebî Revvâd, 171
Osman b. Mes'ûd, 71
Osman b. Ubeydullah el-Kindî., 114, 193
Osman el-Bettî, 187
Ömer (veya Amr) b. Sâlim Ebû Osman el-Ensârî, 114
Ömer b. Abdilaziz, 75 103, 185
Ömer b. Cemil, 94, 137
Ömer b. Hübevre el-Fizârî, 76, 77, 78
Ömer b. Muhammed b. Meymûn ibn Remmâh el-Belhî, 116
Pencab Yunanlıları, 19
Pencikent, 145
Persler, 19, 20
Râfi' b. Leys b. Nasr, 95, 96, 97, 130, 133
Ravendiler, 205
Râyekân, 235
rebâb, 200, 210, 211
Rebî' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî, 169
Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî, 62, 63, 118, 135, 168, 202
Rebia b. Asel el-Yerbuî, 64
Rey, 92, 98, 125, 153, 164
Rivend, 235
Ribât-ı Meyâne, 235
Ribât-ı Şûr, 235
Ribatlar, 103, 148, 150
Ribâtu Bâris, 150
Ribatu İbnü'l-Mübarek, 150
Ribâtu Kûfen, 150
Ribâtu Nasrak, 150
Ribatü Hadîd, 150
Rubâiyyât, 165
Rustâku'l-Ahnef, 57
Sa'd b. Vakkas, 61
Sabbâh el-Hâkân, 8
Sâbilik, 23
Sâbit b. Ebî Sâbit, 180
Sâbit Kutne, 78, 80, 173, 184
Sâbzevâr, 236
Sağaniyan, 172
Sâhîh, 236
Sahr b. Abdullah b. Büreyde el-Eslemî., 171
Sahtiyânî, 10
Saïd b. Abdülaziz b. Hâris b. Ümeyye, 76, 209
Saïd b. Amr el-Haraşî, 76
Saïd b. As, 51, 151
Saïd b. Osman, 64, 69, 136, 143, 162, 167
Said b. Mansur el-Mervezî, 177
Sakalar, 19
Sâlih b. Müslim, 71
Sâlih b. Tarif, 185
Sâlim b. Ahvez, 124
Samerra, 147
Sanhar, 93
Sariffinî, 9
Sâsânîler, 18, 20, 145, 163
Sayılı, A., 146
Seâlîbe, 198
Sehl b. Selâme, 144
Sekelkend, 236
Selâmî, 6

Selekösler, 19
 Selm b. Sâlim el-Belhî, 186
 Selm b. Ziyâd, 65, 66, 138, 164, 166, 181
 Selmeveyh b. Sâlih el-Leysi, 6
 Selûmek, 33, 236
 Sem'ânî, 9
 Semeniyye., 23
 Semerkant, 64, 72, 76, 79, 132, 136, 143, 144, 145, 150, 156, 168, 174
 Senâbâd, 236
 Senkân, 236
 Serahs, 43, 56, 117, 138, 154, 165, 171, 201, 236
 Sevr b. el-Hur el-Hanzalî, 76, 81
 Sevre b. el-Hür ed-Dâremî, 79
 Seyf b. Ömer, 7
 Shaban, M. A., 16
 Sila b. Üşeym el-Adevî, 168
 Sînân, 43
 Sidanta, 152
 Sidre, 236
 Simincân, 47, 236
 Sinbâd, 113, 125, 132
 Sinc, 236
 Siyâhcird, 236
 es-Siyâk, 9
 Soğd, -lular, 20, 65, 72, 76, 141, 155
 Sovyet Arkeoloji Heyetleri, 144
 Sufriyye, 198
 suğur, 134
 Sul Tekin, 74
 Suriye, 149, 202
 Sûsekân, 236
 Sübkî, 9
 Süfyân es-Sevrî, 117
 Sühâr b. Fülân el-Abdî, 54
 Süleyman b. Abdülmelik, 73, 74
 Süleyman b. Amir b. Umeyr el-Kindî, 169
 Süleyman b. Ebî Serî, 77, 103
 Süleyman b. Kesîr, 196, 204
 Süleyman b. Mersed, 138
 Sümâme b. el-Eşrâs, 181
 es-Sünen fi'l-Hadis, 177
 Süveyd b. Mukârin, 151
 Şakîk el-Belhî, 143, 150, 180, 201, 202
 Şakîk el-Belhî, 199
 Şakiriyye, 90
 Şam, 134
 Şaman, 211, Şamanistlik, 23
 Şaş, 136, 156
 Şeddâd b. Hakîm el-Belhî, 116, 193
 Şeddâd b. Hâlid el-Esedî, 63
 Şeşen, Ramazan, 17
 Şeybân b. Seleme el-Harûrî, 198
 Şeybânî el-Harûrî, 86, 136, 187, 192
 Şibl b. Tahman en-Nakîb, 152
 Şindend, 37
 Şuknân, 47
 Şûrmîn, 236
 Tabakâtü's-Şâfi'iyye, 9
 Taberân, 34
 Taberî, 5, 7, 8
 Taberistan, 74, 112, 126
 Tâbeseyn, 50, 163, 166
 Tabuşkan, 149
 Tâhir b. el-Hüseyin, 95, 98, 100, 127
 Tâhiriler, 162
 Taif, 143, 156
 Tâlekân, 43, 47, 72, 177, 236
 Talha b. Ubeydullah b. Halef, 64
 tanbur, 210
 Târhân er-Râvî, 8
 Tarhan Nîzek, 118
 et-Târîh, 7
 Târîh-i Nişâbur Telhisi, 168
 et-Târîhu fi ahbâri vulâti Horasan, 6
 Târîhu Belh, 10, 11
 Târîhu Fütûhi Horasan, 5
 Târîhu Horasan, 6
 Târîhu Merv, 9, 10
 Târîhu Nişâbûr, 9
 Târîhu'l-Merâveze, 10
 Târîhu'n-Nisâbüriyyîn, 9
 Tarîku Horasan (bk. Horasan Caddesi), 154, 155
 Tâverân, 236
 Tefsîr fi müteşâbihî'l-Kur'ân, 176
 Tefsîrû'l-Kur'ân, 177
 Tegin, 20
 Telestâne, 236
 Temîm b. Bahr, 146
 Temîm b. Üseyd (Üsiyd veya Esed) el-Adevî, 168
 Tevârihu Herât, 10
 Ticaret, 154
 Tirmiz, 68, 70, 82, 181
 Tiyaşan, 156
 Tohâristan, 45, 57, 71, 83, 175, 236
 Tokan Şah, 57
 Topkapı Sarayı, 163
 Tufeyl b. Avf el-Yeşkürî, 61
 Tura, Yalçın, 210
 Turtût, 34, 236
 Tûs, 34, 56, 62, 135, 161, 208, 236
 Türk Şad, 21
 Türkmenistan, 144
 Ubeydullah b. Müslim, 73
 Ubeydullah b. Ziyâd, 64, 67, 142, 164, 210
 ud, 210
 Ukbe b. Müslim, 207
 Ükîne, 236
 Umâre b. Hüreyim, 82
 Umeyr b. Ahmer el-Yeşkürî, 52, 56, 61, 135
 Umeyr b. Osman b. Sa'd, 51
 Uygur Devleti, 142, 155
 Übey b. Ka'b, 168

Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid el-Kureşî, 68, 164
Üstadsis, 92, 126, 132
Üşbûrkân, 45, 236
Üştürmeğâk, 236
Valiler, 103, 104
van Vloten, 15
Vâsil b. Atâ, 181
Vâsıt, 143
Vehhân, 236
Veki' b. Cerrâh el-Kufî, 193
Velîd, 73, 210
Velîd b. Ka'ka el-Absî, 80
Velîd b. Yezîd, 85
Velvâfîz, 236
Vesîm b. Cemîl b. Tarîf es-Sakafî, 171
Vessâc b. Bükeyr b. Vessâc, 84
Vüheyb b. Abdullah en-Nesâî, 96, 129
Wellhausen, 15, 135
Ya'kub b. el-Ka'ka' b. el-A'lem el-Ezdf, 114
Ya'kûb b. İbrâhim b. Sa'd ez-Zühri, 176
Ya'kûbî, 7, 13
Yağma boyu, 141
Yahudi, 23
Yahyâ b. Dübey'a, 81
Yahyâ b. el-Eş'as, 130
Yahyâ b. Hudayn, 84
Yahyâ b. Muâz, 200
Yahyâ b. Muhammed b. Ali, 143
Yahyâ b. Nuaym, 204
Yahyâ b. Ukayl el-Huzâî, 169
Yahyâ b. Vâzih, 178
Yahyâ b. Ya'mer, 114, 169, 172
Yahyâ b. Yezîd, 206
Yahyâ b. Zeyd, 123, 132, 194, 195
Yehudiyye, 236
Yezdicerd, 54, 55, 62
Yezîd, 65
Yezîd b. Abdülmelik, 75
Yezîd b. Muâviye, 67, 118, 166, 198
Yezîd b. Mufaddal, 140
Yezîd b. Mühelleb, 70, 74, 75, 81, 112, 114, 148, 151, 153, 167, 184
Yezîd b. Velîd, 85
Yezîd el-Cüreşî, 53
Yezîd en-Nahvî, 186
Yûnus b. Nâfi' Ebû Ğanim, 115
Yûnus b. Tâhir el-Belhî, 11
Yûsuf b. İbrâhim el-Berem, 93, 127, 133
Yûsuf b. Ömer, 83, 85
Yüceiler, 19
Zenâdika, 183
Zer b. Abdullah el-Mürhibî, 184
Zerdüştlük, 23, 203
Zerk, 236
Zevzen, 34, 236
Zeyd b. el-Habbâb, 178
Zeyd b. el-Havarî, 117

Zeydiler, 194
Zeynü'l-ahbâr, 8
Zeyyâd b. Asfer, 198
Ziyâd b. Abdirrahman el-Kuşeyri, 84
Ziyâd b. Dirhem, 196
Ziyâd b. Ebih, 61, 135, 149, 167, 168
Ziyâd b. Sâlih, 124, 132
Ziyâd el-A'cem, 174
Züheyr b. el-Müseyyeb, 100
Zünnun el-Misri, 199